ROCZNIK CENTRUM STUDIÓW BIAŁORUSKICH

ГАДАВІК ЦЭНТРА БЕЛАРУСКІХ СТУДЫЯЎ

STUDIUM EUROPY WSCHODNIEJ
UNIWERSYTET WARSZAWSKI

8

WARSZAWA

Uniwersytet Warszawski
Варшаўскі ўніверсітэт

Studium Europy Wschodniej UW
Студыюм Усходняй Еўропы

Centrum Studiów Białoruskich, SEW UW
Цэнтр беларускіх студыяў

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich
Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў

Nr 8 / № 8

Warszawa / Варшава 2022

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich / Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytet Warszawski

Redakcja techniczna: Aksana Danilewicz, Joanna Puchalska, Filip Urbański.
Tłumaczenie i korekta streszczeń — Filip Urbański (na język polski), Cristopher Moore (na język angielski), Olena Kondratyuk (na język ukraiński).
Opracowanie graficzne, skład, druk: Ivan Paulenak.
Okładka: Manuel Prada.

Adres redakcji:
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00–927 Warszawa
wydawnictwa.studium@uw.edu.pl
ISSN 2450–8144

Druk i oprawa: Fabryka Druku Sp. z o.o.

Spis treści / Змест

DOKUMENTY / ДАКУМЕНТЫ

ŻYCIE NAUKOWE / НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ

Рэцэнзіі

Анатацыі

Канферэнцыі

Pro Memoriam

АД РЭДАКТАРА / ВІД РЕДАКТОРА

Дзень 24 лютага 2022 г., калі войскі Расійскай Федэрацыі распачалі ваенныя дзенні супраць Украіны, сёння ўспрымаецца як канец пэўнай эпохі. Да гэтай агрэсіі здавалася, што шырокамаштабны ваенны канфлікт у Еўропе, якая яшчэ добра памятае трагедыю Другой сусветнай вайны, немагчымы, і што крах СССР, нягледзячы на асобныя лакальныя канфлікты, усё ж застанецца прыкладам мірнага распаду імперыі. Іншае спадзяванне, якое таксама засталося ў мінулым, грунтавалася на перакананні, што непрызнанне міжнароднай супольнасцю расійскай анексіі Крыма і часткі Данбаса будзе істотнай перашкодай на шляху далейшай тэрытарыяльнай экспансіі.

Падзеі 24 лютага перакрэслілі ўсе гэтыя спадзяванні. Сёння, калі пішуцца гэтыя радкі, ідзе чацвёрты месяц вайны. Усё больш відавочна, што змаганне ўкраінцаў за ўласную свабоду і незалежнасць адначасна з'яўляецца барацьбой за асновы сучаснай цывілізацыі, якая грунтуецца на дэмакратычных каштоўнасцях і павазе да правоў чалавека.

Згадваючы псеўдагістарычныя разважанні прэзідэнта РФ наконт нібыта штучнасці ўкраінскай дзяржаўнасці (22.02.2022), міжволі задаешся пытаннем пра адказнасць гісторыкаў за трагедыю гэтай вайны. Безумоўна, не яны аддавалі загады генералам, але ідэалагічная падрыхтоўка агрэсіі

День 24 лютого 2022 року, коли війська Російської Федерації розпочали військові дії проти України, сьогодні сприймається як кінець певної епохи. До цієї агресії здавалося, що масштабний військовий конфлікт у Європі, яка досі пам'ятає трагедію Другої світової війни, незважаючи на окремі, і що крах СРСР, не дивлячись на окремі локальні конфлікти, залишиться прикладом мирного розпаду імперії. Ще одне сподівання, яке також залишилася в минулому, ґрунтувалася на переконанні, що невизнання міжнародною спільнотою російської анексії Криму та частини Донбасу буде вагомою перешкодою для подальшої територіальної експансії.

Події 24 лютого перекреслили всі ці сподівання. Сьогодні, коли пишуться ці рядки, триває четвертий місяць війни. Стає дедалі зрозумілішим, що боротьба українців за власну свободу та незалежність водночас є змаганням за основи сучасної цивілізації, заснованої на демократичних цінностях та повазі до прав людини.

Згадуючи псевдоісторичні роздуми Президента РФ про нібито штучність української державності (22 лютого 2022 р.), мимоволі постає питання про відповідальність істориків за трагедію цієї війни. Звісно, вони не віддавали наказів генералам, але ідеологічне обґрунтування агресії не обійшлося без їхньої участі. Анало-

не абышлася без іх удзелу. Аналагічна выглядае сітуацыя ў Беларусі, дзе другі год ідзе вайна супраць уласнага народа. Гісторыкі і тут не аддаюць загадаў, але некаторыя забяспечваюць г. зв. “сілавікоў” ідэалагічнымі “боепрыпасамі”. Шукаючы прычын гэтага, можна разважаць пра савецкія карані гэтай пазіцыі і пра тое, што ў нас так і не склалася карпарацыя прафесійных навукоўцаў, арыентаваных на пошук ісціны. *Homo Soveticus* пакуль перамагае і тут. Можна (і трэба) казаць пра звычайны страх многіх былых калег страціць працу і свабоду, які вітае ў айчынным паветры. Гісторыкі апынуліся перад вельмі складаным выбарам, які патрабуе грамадзянскай мужнасці.

Што рабіць у гэтай сітуацыі? Думаю, што няма адзінага слушнага адказу. Урэшце вайна навязвае свае ўмовы. Але як гісторык і рэдактар хачу звярнуць увагу на важнасць абмеркавання г. зв. “цяжкіх пытанняў” у гісторыі міжнацыянальных і міждзяржаўных адносін у рэгіёне Украіна — Літва — Беларусь, на імкненне зразумець пазіцыю іншага боку і не ператвараць гісторыю ў глярыфікацыю ўласнай нацыі і ўласнай дзяржавы. Галоўнай задачай гісторыка як навукоўца застаецца імкненне да ісціны, якая часам не бывае адзінай. Гэта цяжкі шлях, а яго вынікі не заўсёды цешаць уласную нацыянальную годнасць. Але ён, прынамсі, не дазваляе навукоўцам ператварыцца ў “падносчыкаў снарадаў” і спрыяе разуменню, што гісторыя можа не толькі дзяліць народы, але таксама яднаць іх.

9 чэрвеня 2022 г.

гічною виглядає ситуація і в Білорусі, де вже другий рік триває війна проти власного народу. Історики і тут не віддають наказів, однак дехто з них забезпечує т. зв. «силовиків» ідеологічними «боєприпасами». Шукаючи цьому пояснення, можемо говорити про радянське коріння такої позиції чи про те, що серед нас так і не сформувалася корпорація професійних науковців, зорієнтованих на пошук істини. *Homo Soveticus* все ще перемагає. Також можна (і варто) говорити про страх багатьох колишніх колег втратити роботу та свободу, що останнім часом наповнює вітчизняне повітря. Історики опинилися перед надважким вибором, який вимагає громадянської мужності.

Що робити в цій ситуації? Однозначної відповіді на це питання немає. Зрештою, війна диктує свої умови. Але як історик і редактор хочу звернути увагу на важливість обговорення т. зв. «складних питань» історії міжнаціональних та міждержавних відносин у регіоні Україна-Литва-Білорусь, потребі зрозуміти позицію іншої сторони та не перетворювати історію у звеличення власної нації та власної держави. Головним завданням історика як вченого залишається прагнення до істини, яка часом — виявляється не єдиною. Це важкий шлях і його результати незавжди тішать власну національну гордість. Але він принаймні не дозволяє науковцям перетворитися у «постачальників снарядів» і сприяє усвідомленню того, що історія може не лише розділяти народи, а й об’єднувати їх.

9 червня 2022 р.

ДЫСКУСІЯ

Рэч Паспалітая ў гісторыі народаў і дзяржаў рэгіёна Украіна — Літва — Беларусь

Рэч Паспалітая Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага адыграла важную ролю ў гісторыі Еўропы і асабліва ў мінулым Украіны, Літвы, Беларусі і Польшчы. Гэта роля ацэньвалася гісторыкамі па-рознаму. Так, у польскай гістарыяграфіі пераважае пазітыўная ацэнка існавання Рэчы Паспалітай і яе значэння для гісторыі як Польшчы, так і ўсяго рэгіёна. Прафесар Юліюш Бардах пісаў пра яе "нязмерна істотную ролю ў гісторыі народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы", падкрэсліваў роўнасць Кароны і Вялікага Княства і захаванне імі палітычнай суб'ектнасці. Ежы Ахманьскі называў Люблінскую унію "геніяльнай", а Аскар Галецкі — "выключнай з'явай", якая не мае аналагаў у сусветнай гісторыі.

Аднак з боку многіх беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх гісторыкаў гучалі і гучаць даволі крытычныя ацэнкі як самой Люблінскай уніі, так і тых сацыяльных і культурных працэсаў, якія адбываліся ў перыяд Рэчы Паспалітай. Міхайла Грушэўскі пісаў пра знішчэнне гістарычна выпрацаваных форм украінскага жыцця ў грамадска-палітычнай і культурнай сферы, якія не адпавядалі польскім узорам. Мітрафан Доўнар-Запольскі ў *Гісторыі Беларусі* (1926) назваў Люблінскую унію "актам выключнай несправядлівасці, якую дапусціў братні народ". Тым самым ён адмовіўся ад ранейшай пазітыўнай ацэнкі Уніі як "грандыёзнага палітычнага плана". Літоўскімі даследчыкамі Люблінская унія і Рэч Паспалітая працяглы час ацэньваліся як адзін з найбольш трагічных эпізодаў нацыянальнай гісторыі.

Геапалітычныя перамены канца XX ст. ва ўсходняй частцы еўрапейскага кантынента актуалізавалі канцэпцыю Цэнтральна-Усходняй Еўропы (Аскар Галецкі). Гэта ў сваю чаргу паспрыяла росту цікавасці да гісторыі Люблінскай уніі, а таксама яе разгляду ў межах "традыцый інтэграцыі" народаў і дзяржаў рэгіёна (Ежы Клачоўскі). Пра гэта таксама ішла гаворка падчас святочных мерапрыемстваў, прысвечаных 450-годдзю Уніі, у Любліне летам 2019 г. Ва ўрачыстасцях прынялі ўдзел дэлегацыі Украіны, Літвы і Беларусі.

Чарговы дыскусійны форум на старонках нашага часопіса прысвечаны Рэчы Паспалітай, якая ўсё яшчэ застаецца “гарачым” месцам памяці (Альвідас Нікжэнтайціс) для гісторыкаў рэгіёна УЛБ. Яго ўдзельнікам прапанавана было адказаць на тры пытанні:

1. Якое месца ў сучаснай гістарыяграфіі чатырох дзяржаў — Украіны, Літвы, Беларусі, Польшчы — займае Люблінская унія і гісторыя Рэчы Паспалітай абодвух народаў? / Jakie miejsce we współczesnej historiografii czterech krajów — Polski, Litwy, Ukrainy i Białorusi — zajmuje Unia Lubelska i historia Rzeczypospolitej Obojga Narodów?
2. Ці Рэч Паспалітая абодвух народаў усё яшчэ застаецца “гарачым” месцам памяці для сучаснага грамадства? / Czy Rzeczpospolita Obojga Narodów wciąż jest „gorącym” miejscem pamięci dla współczesnego społeczeństwa?
3. Ці памяць пра унію 1569 г. можа стаць чыннікам пэўнай інтэграцыі народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы? / Czy pamięć o unii z 1569 roku może stać się czynnikiem integrującym narody Europy Środkowo-Wschodniej?

Удзельнікі:
- доктар габілітаваны, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта Генадзь Сагановіч;
- доктар гістарычных навук, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта Аляксандр Краўцэвіч;
- кандыдат гістарычных навук Уладзімір Падалінскі (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт);
- profesor, dr. hab. Andrzej Zakrzewski (Uniwersytet Warszawski);
- dr Łukasz Adamski (Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia, Warszawa);
- profesor dr Alfredas Bumblauskas (Uniwersytet Wileński);
- докторка історичних наук Наталія Старченко, старша наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ (Київ);
- кандидатка історичних наук Наталія Білоус, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ (Київ).

1. Якое месца ў сучаснай гістарыяграфіі чатырох дзяржаў — Украіны, Літвы, Беларусі, Польшчы — займае Люблінская унія і гісторыя Рэчы Паспалітай абодвух народаў?

Кандыдат гістарычных навук Уладзімір Падалінскі:

Айчынная гістарычная навука мела пэўныя дасягненні ў вывучэнні мінулага Беларусі канца XVI–XVIII стст. яшчэ ў савецкі час. Аднак, на наш погляд, працэс афармлення ўласна беларускай гістарыяграфіі гісторыі Рэчы Паспалітай пачаўся толькі ў выніку распаду СССР. Менавіта атрыманне незалежнасці падштурхнула беларускае грамадства да пераасэнсавання свайго мінулага, у т.л. і перыяду Рэчы Паспалітай. Хаця і вельмі павольна, але афармляецца самастойны погляд на гісторыю гэтай дзяржавы, які сыходзіць з ацэнкі яе ролі ў развіцці ўласна беларускага народа. У сваю чаргу, гэта дае магчымасць гісторыкам і прадстаўнікам некаторых іншых гуманітарных навук ствараць сваю карціну айчыннай гісторыі XVI–XVIII стст., а не карыстацца састарэлымі схемамі, запазычанымі, як правіла, з расійскай або польскай гістарыяграфіі. Заўважым, што прафесійныя беларускія даследчыкі імкнуцца разглядаць мінулае Беларусі дадзенага перыяду як інтэгральную частку гісторыі ўсяго Вялікага Княства Літоўскага, не ствараючы штучных межаў паміж рознымі рэгіёнамі гэтай дзяржавы. Дарэчы, у сучаснай айчыннай гістарыяграфіі, пры розных ацэнках гістарычнай ролі самой Люблінскай уніі, існуе, хіба, поўная згода ў тым, што Вялікае Княства Літоўскае ў складзе Рэчы Паспалітай не знікла з палітычнай арэны, а захавала шырокую ўнутраную самастойнасць і праіснавала да канца XVIII ст.

У беларускай гістарычнай навуцы ўжо склалася кола даследчыкаў, для якіх перыяд Рэчы Паспалітай з’яўляецца галоўным аб’ектам вывучэння. На дадзены момант выйшла немалая колькасць навуковых манаграфій (аўтарскіх і калектыўных), прысвечаных розным аспектам айчыннага мінулага перыяду Рэчы Паспалітай. З 1990-х гг. найбольш актыўна вывучаецца палітычная гісторыя ВКЛ і гісторыя яго “палітычнага народа” — шляхты. На сённяшні дзень маем шмат публікацый па гісторыі органаў дзяржаўнай улады (галоўным чынам прадстаўнічым інстытутам) ды сацыяльна-палітычных канфліктаў як на лакальным, так і на агульнадзяржаўным узроўні. Хацелася б асабліва адзначыць актыўнае вывучэнне гісторыі асобных шляхецкіх родаў. Напрыклад, у Беларусі на працягу 2011–2020 гг. роду Валовічаў былі прысвечаны тры міжнародныя навуковыя канферэнцыі, а таксама дзве сур’ёзныя калектыўныя манаграфіі.

Такая зацікаўленасць у вывучэнні грамадска-палітычных працэсаў і вышэйшых слаёў шляхецкага саслоўя цалкам зразумелая, паколькі ў савецкі перыяд грунтоўныя даследаванні палітычнай гісторыі ды гісторыі

шляхты беларускіх зямель канца XVI–XVIII стст. па ідэалагічных прычынах былі абмежаваны. З іншага боку, з 1990-х гг. фактычна заняпала вывучэнне эканамічнай гісторыі Беларусі перыяду Рэчы Паспалітай. За выключэннем адзінкавых манаграфічных даследаванняў, амаль няма работ па ўрбаністыцы, хаця яе традыцыі ў айчыннай савецкай навуцы былі даволі моцнымі. Пастутова развіваюцца даследаванні ў галіне гісторыі культуры, рэлігіі і права Беларусі, лакальнай, ваеннай, інтэлектуальнай, сямейнай і гендэрнай гісторыі. Аднак відавочна не хапае даследаванняў, заснаваных на сучасных метадалагічных падыходах, прысвечаных сацыяльным і этнічным працэсам на землях Беларусі і Літвы ў XVI–XVIII стст.

У сучаснай айчыннай гістарыяграфіі існуе выразная нераўнамернасць у вывучэнні розных перыядаў гісторыі Рэчы Паспалітай. Так, найбольшая ўвага надаецца перыяду апошняй трэці XVI — першай паловы XVII ст. Ёсць якасныя напрацоўкі па асобных перыядах XVIII ст. Аднак відавочнай праблемай з'яўляецца ледзьве не поўная адсутнасць грунтоўных даследаванняў па другой палове XVII ст. А менавіта ў гэты час распачаўся сістэмны крызіс Рэчы Паспалітай, які прывёў яе да заняпаду, а затым і ўвогуле да ліквідацыі. Айчынная гістарычная навука так і не выпрацавала ўласнага погляду на прычыны крызісу і падзелаў гэтай дзяржавы, а таму, на вялікі жаль, пры тлумачэнні тых падзей па-ранейшаму часта карыстаецца старымі, шмат у чым палітычна заангажаванымі схемамі і падыходамі.

Трэба звярнуць увагу на праблему пераемнасці навуковых кадраў. Значная актывізацыя даследаванняў гісторыі Рэчы Паспалітай у Беларусі на мяжы XX–XXI стст. была абумоўлена тым, што ў 1990-я — пачатку 2000-х гг. да актыўнага вывучэння беларускага мінулага перыяду Рэчы Паспалітай звярнуліся як ужо дасведчаныя гісторыкі (некаторыя з іх працягвалі свае папярэднія даследаванні), так і значная колькасць маладых навукоўцаў. Аднак за мінулае дзесяцігоддзе прыток новых кадраў рэзка скараціўся.

Да таго ж існуе праблема "абароны дысертацый дзеля самой абароны". Часам малады спецыяліст паспяхова абараняе работу па праблематыцы XVI–XVIII стст., атрымлівае ступень кандыдата навук і, напрыклад, пасаду дацэнта ва ўніверсітэце, пасля чаго канцэнтруецца выключна на выкладчыцкай дзейнасці або пачынае адміністрацыйную кар'еру. Як правіла, матэрыялы такіх дысертацый не друкуюцца (або друкуюцца толькі "для галачкі"), а вывучэнне той ці іншай даследчай праблемы спыняецца. Падобныя з'явы ўскладняюць фармаванне паўнавартасных навуковых асяродкаў і асобных навуковых школ, якія б паслядоўна займаліся гісторыяй Беларусі ў складзе Рэчы Паспалітай.

Такім чынам, гісторыя Рэчы Паспалітай заняла ўжо трывалае месца ў сучаснай гістарычнай навуцы Беларусі. Аднак для выхаду на якасна новы ўзровень яе вывучэння неабходна фармаванне адпаведных навуковых школ, актывізацыя публікацыйнай дзейнасці (найперш выданне мана-

графій і публікацый на замежных мовах), а таксама, што ў цяперашняй сітуацыі выглядае надзвычай складаным, пашырэнне міжнароднага супрацоўніцтва. Нарэшце, трэба сфармуляваць уласны, беларускі погляд на гістарычную і культурную спадчыну Рэчы Паспалітай у гісторыі Беларусі.

Доктар габілітаваны Генадзь Сагановіч:

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі і само заключэнне уніі, і ўтвораная на моцы Люблінскага акта супольная дзяржава застаюцца тэмамі маргінальнымі. Недахоп увагі да іх моцна кантрастуе з тым вялізным значэннем, якое займела ўтварэнне Рэчы Паспалітай у мінулым Беларусі. Хоць падпісанне і ўмовы уніі ў нас ніколі не заставаліся без увагі ў абагульняльных працах і падручніках па айчыннай гісторыі, але спецыяльна імі да апошняга часу беларускія гісторыкі не займаліся. Не дзіўна, што ў гістарычнай літаратуры нашай краіны і пасля абвяшчэння суверэнітэту множыліся стэрэатыпныя трактоўкі Люблінскага акта як інкарпарацыі, капітуляцыі Вялікага Княства Літоўскага перад Польшчай або нават пачатак “трагічнай старонкі” нашай гісторыі, як пачалі пісаць з прыходам да ўлады Лукашэнкі.

Ганьбаванне уніі і негатыўнае стаўленне да Рэчы Паспалітай мае ў нас глыбокія карані. “Чорную легенду” ёй стваралі не толькі пачынальнікі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі, якім важна было абгрунтаваць права існавання свайго народа як асобнай гістарычна-культурнай супольнасці, але ў яшчэ большай ступені адэпты заходнерусізму, што кіраваліся процілеглымі мэтамі, не кажучы пра афіцыйныя ўстаноўкі гістарычнай палітыкі ў паваеннай БССР. Зразумела, успрыманне падпісанага ў 1569 г. акта як падставы крыўдаў і пачатку бед (страта самастойнасці ВКЛ, паланізацыя, наступ каталіцызму, войны — каталог прэтэнзій да Рэчы Паспалітай, якія да гэтага часу выказваюцца ў нашай гістарычнай літаратуры, можна доўга множыць) само па сабе не натхняла на спецыяльныя працы, прысвечаныя названым праблемам, хоць былі і іншыя прычыны недахопу ўвагі да люблінскай тэматыкі.

Нягледзячы на тое, што ў 1990-х гадах у гістарыяграфіі суверэннай Беларусі вобраз даўняй Рэчы Паспалітай быў істотна скарэктаваны і яна характарызавалася як дзяржава многіх народаў, у якой сваё належнае месца займелі і беларусы, змена ацэнак адбывалася толькі ў абагульняльных працах ці артыкулах і не выклікала прыкметных дыскусій ці спрэчак даследчыкаў.

Як бы там ні было, сёння з акадэмічных манаграфій маем толькі дзве пазіцыі, у якіх даследавалася непасрэдна люблінская тэматыка. Гэта кніга Андрэя Янушкевіча пра Інфлянцкую вайну (*Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг.,* Мінск, 2007) і праца адзінага ў нас спецыяліста па Люблінскай уніі Уладзіміра Падалінскага (*Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года: удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай*, Мінск, 2017), які прааналізаваў склад

дэлегацыі Вялікага Княства на сойме 1569 г. і паказаў пазіцыі яе прадстаўнікоў па галоўных пытаннях. А. Янушкевіч у даследаванні згаданай вайны звярнуўся, між іншым, да вельмі важнага пытання прычын і ўмоў заключэння ўніі, а гэта тое, з чым звязана і ацэнка Люблінскага акта. Яго праца пацвярджае, што вайна паставіла ВКЛ у такую цяжкую сітуацыю, у якой заключэнне уніі было адзіным выхадам, каб пазбегнуць паражэння. Шкада, што і гэту пазіцыю ўлічваюць нямногія з тых, хто звяртаецца да тэмы Люблінскай уніі.

З многіх важных тэм, што не вывучаны, я б назваў як прыярытэтную рэцэпцыю Люблінскага акта ў шырэйшых колах насельніцтва Беларусі канца XVI–XVIII стст., не толькі шляхты, але і мяшчан, і асабліва — комплексны падыход да выяўлення плюсаў і мінусаў новай сітуацыі, у якой знаходзіліся землі сучаснай Беларусі пасля 1569 г. Карысна было б заняцца далёкімі наступствамі гістарычнага вопыту даўняй Рэчы Паспалітай, у прыватнасці паспрабаваць вызначыць, ці (і як) паўплывалі стагоддзі жыцця ў прасторы жывога кантакту з "лацінскім светам" і суіснавання розных культур ды канфесій на фармаванне ідэнтычнасцей розных пластоў насельніцтва Беларусі, у т.л. на крышталізацыю нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў. Думаю, такія даследаванні маглі б істотна змяніць шаблонныя трактоўкі уніі і Рэчы Паспалітай, успадкаваныя ад гістарыяграфіі мінулых стагоддзяў.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч:

Люблінская унія не належыць да прыярытэтных тэм беларускай гістарыяграфіі, таксама як і ранейшыя, г. зв. персанальныя уніі Польскага Каралеўства і Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ). Гэта вынікае з усяго папярэдняга развіцця, дакладней, абмежаванняў у развіцці гістарычнай навукі ў Беларусі. Манаграфій, прысвечаных Люблінскай уніі, у Беларусі няма, ёй прысвечаны асобныя артыкулы ці раздзелы ў сінтэзах і падручніках.

У Савецкім Саюзе да сярэдзіны 1980-х гг. ці да "перабудовы" Міхаіла Гарбачова беларускім гісторыкам было забаронена займацца палітычнай гісторыяй краіны. Пасля 1994 г. з усталяваннем аўтарытарнага рэжыму ў Рэспубліцы Беларусь кантроль над гістарычнай навукай паспрабавала ўстанавіць адміністрацыя прэзідэнта Лукашэнкі.

Ад 1995 г. у Беларусі канкурыруюць дзве розныя гістарыяграфіі: нацыянальная суб'ектная і афіцыйная неакаланіяльная, ці прарасейская. Афіцыйная знаходзіцца пад моцным уплывам даўняй савецкай і сучаснай расійскай гістарыяграфіі, таму ацэньвае Люблінскую унію і яе значэнне ў беларускай гісторыі выключна негатыўна. Унія прадстаўляецца як прычына гвалтоўнай паланізацыі і акаталічвання беларусаў.

Значна больш стрыманыя ацэнкі ўтрымлівае нацыянальная гістарыяграфія, хоць і там хапае крытычных поглядаў. Беларускія гісторыкі найбольш акцэнтуюць самастойнасць ВКЛ у Рэчы Паспалітай. Найлепшы знаўца тэ-

матыкі уніі Уладзімір Падалінскі лічыць захаванне асобнасці ВКЛ адным з галоўных чыннікаў унутранай трываласці Рэчы Паспалітай.

Прыблізна паміж 2015 і 2020 гг. афіцыёзныя гісторыкі пад уплывам суб'ектнай гістарыяграфіі таксама "змякчалі" негатыўныя ацэнкі уніі і Рэчы Паспалітай. Напрыклад, аўтар афіцыйных падручнікаў прафесар Яўген Новік адной з галоўных прычын уніі лічыць цяжкую сітуацыю ВКЛ у вайне з Масквой. Такое немагчыма было напісаць у савецкія часы.

Пасля беларускай рэвалюцыі жніўня 2020 г. і зычлівай рэакцыі на яе з боку польскіх улад і грамадскасці сітуацыя кардынальна змянілася, афіцыйная прапаганда, а следам і афіцыёзныя гісторыкі пачалі казаць пра "генацыд беларусаў у Рэчы Паспалітай".

Profesor, dr Alfredas Bumblauskas:

Ocena Unii Lubelskiej i historii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w litewskiej historiografii zależy od założeń ideologicznych i stosunku litewskiej Wielkiej Narracji. Stworzył ją na początku XX w. jeden z patriarchów odrodzenia narodowego, ksiądz i poeta Maironis. Według niego uosobieniem „złotego wieku" jest imperium stworzone przez wielkich książąt litewskich, którego kulminację stanowią czasy Witolda. Historia Litwy według Maironisa trwała do śmierci wielkiego księcia Witolda. Potem Litwa była uśpiona. To uśpienie to okres związków z Polską i dominacji kultury polskiej, czyli po śmierci Witolda przyszło kilkaset lat „nocy bez zorzy" (lit. nakties be aušros), a istotą tej „nocy" była właśnie polonizacja.

Ta wersja łączy niespełnione marzenie i tęsknotę za państwem od morza do morza. Słowem, w litewskiej podświadomości historycznej powstał archetyp, że państwo było nie tylko ogromne — stanowiło imperium od morza do morza — ale też, że było to imperium litewskie o charakterze zbliżonym do litewskości z pierwszej połowy XX stulecia.

Nowy etap to oficjalna historia Litwy pod redakcją Adolfasa Šapoki. Należy zaznaczyć, że stulecia od XVI do XVIII zostały w niej omówione o wiele szerzej niż u Maironisa. Autorzy książki pragnęli udowodnić, że państwowość Litwy nie została przerwana nawet po unii lubelskiej. Choć nie zakwestionowano idei Wielkiej Narracji o „nocy bez świtu", to erozję kultury Litwy przeniesiono na późniejsze okresy w dziejach Wielkiego Księstwa. Negatywnie oceniono nawet Uniwersytet Wileński jako ogniwo polonizacji, a także całą kulturę w XVII i XVIII w. W ten sposób pominięto siedemnastowieczne i osiemnastowieczne dziedzictwo barokowe, dziedzictwo demokracji szlacheckiej i Konstytucji 3 maja. Tak oto za sprawą Adolfasa Šapoki idee wyniesione z odrodzenia narodowego podniesione zostały do rangi akademickiego kanonu.

To oznacza, że Litwa jest powściągliwa w odniesieniu do unii, że długowieczna historia współistnienia z Rzeczpospolitą jest oceniana z perspektywy konfliktu z Polską z pierwszej połowy XX w. Patrząc dogłębniej — to właśnie unie są uważane za przyczynę polonizacji kultury litewskiej: unia dała Polsce Adama

Mickiewicza, tym samym zabierając go Litwie. Według opinii Młodej Litwy, która się ukształtowała na przełomie XIX i XX w., Litwini z okresu Adama Mickiewicza stanowili „wyschniętą gałąź narodu", zaś winę za to ponosiła Polska, która przy pomocy unii podporządkowała sobie starą Litwę wraz z jej kulturą. To nie były i nie są ambicje wyłącznie młodych Litwinów, kategorycznie podkreślających znaczenie języka litewskiego w kulturze nacji.

Ta ocena powoli się zmienia. Tomas Venclova, Edvardas Gudavičius i jego uczniowie wiele zrobili, aby historia polubelskiej Litwy stała się częścią badań i świadomości historycznej. I tę zmianę odczuwa się w różnych dziedzinach — w beletrystyce historycznej (powieści Kristiny Sabaliauskaitė „Silva Rerum".), w kulturze i polityce historycznej (upamiętnienie 3 Maja przez Sejm w kalendarzu historycznym; wspólna pamiątkowa moneta Banków Litwy i Polski etc.).

Profesor, dr hab. Andrzej Zakrzewski:

W historiografii polskiej Unia Lubelska i jej następstwa do schyłku Rzeczypospolitej (i później) są nadal tematem badań szczegółowych. Pojawiają się bowiem zagadnienia nowe lub reinterpretacje ujęć dawnych. Powoli chyba zbliżeniu ulegają stanowiska badaczy różnych krajów — zarówno bezpośrednio zainteresowanych z uwagi na przeszłość własnych narodów, jak i śledzących problem — choćby — ze szkockiej oddali… Ci ostatni dodają do obrazu cenny element porównawczy.

Ciekawym zadaniem jest dokładniejsze przebadanie przedunijnych sejmów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Miały bowiem szczególne znaczenie nie tyle ze względu na kształt związku z Koroną, ale również na utworzenie wśród szlachty litewskiej i ruskiej poczucia wpływu na sprawy państwowe i odpowiedzialności za samo Księstwo. Wymaga również pogłębienia wątek stosunku do unii ruskich elit Korony oraz Wołynia i województw ukrainnych Wielkiego Księstwa — pod kątem uzyskania przez „naród ruski" samodzielnej pozycji we wspólnym państwie. Niektóre kwestie, jak choćby rola unii w tworzeniu nowoczesnych narodów białoruskiego i ukraińskiego wymagają staranniejszego prześledzenia. Warto też dogłębniej przebadać wpływ unii na samą Koronę: jej ustrój, kulturę, zachowania polityczne. Przecież proces „rzeczpospolityzacji" — jak to trafnie nazwał Petro Kułakowśkyj — dotyczył i ścisłej Korony, i jej ziem ukrainnych, i Wielkiego Księstwa. Poszczególne człony Rzeczypospolitej oddziaływały bowiem na siebie, przekształcały się, a pogląd o „misji dziejowej Polski" jest zdecydowanie anachroniczny i obecnie żaden sensowny badacz stanowiska takiego nie podziela.

Warto może zbadać — z różnych „narodowych" punktów widzenia — podejście kolonialne do dziejów Rzeczypospolitej. Wprawdzie w mojej opinii nie ma ono — przynajmniej w stosunku do ziem litewsko-ruskich w epoce przedrozbiorowej — większego sensu, ale może **naukowa** dyskusja zmieni ten pogląd, modny obecnie w naukach stroniących od rygorów historycznego warsztatu, a przebijający się do szerszej społecznej świadomości.

Кандидатка історичних наук Наталія Білоус:

Люблінська унія 1569 р. — переломна подія в українській історії. У вітчизняній історіографії вона трактувалася по-різному, в залежності від часу і обставин та ідеологічних пріоритетів. На зламі XIX–XX століть це була досить дражлива дискусійна тема при обговоренні співжиття народів, що колись населяли єдину Річ Посполиту. Одним із поштовхів до цих дискусій стало прагнення польських консерваторів здобути для Галичини автономію в межах Австро-Угорської імперії і перетворити її на центр відродження польської нації та державності, об'єднавши землі давньої Речі Посполитої в кордонах до 1772 р. Українсько-польське протистояння наклало відбиток і на праці істориків, які перебували під впливом тогочасних політичних обставин і не могли без упереджень оцінювати історію Речі Посполитої, зокрема значення та наслідки Люблінської унії.

Тож висвітлення у негативному світлі спільної історії й акцентування на утисках українського населення «польськими загарбниками» досить помітне у працях професорів Київського університету Св. Володимира, зокрема Володимира Антоновича, та особливо його учня Михайла Грушевського, який посилив антипольську риторику і піддав нищівній критиці значення та здобутки Люблінської унії (М. Грушевський, *Історія України–Руси*, Київ 1993, т. 4, с. 414–415). Запропоновані цими видатними українськими істориками інтерпретації і схеми історіописання перейняли представники державницької історіографії та наступне покоління істориків, нерідко сприймаючи їхні погляди як аксіому.

Напередодні Другої світової війни сталінський режим висунув войовничу тезу про «польське загарбання» України через акт Люблінської унії, що було закріплено у підручнику для вищих шкіл, у спеціальній постанові ЦК КП(б)У від 29.08.1947, а далі — в тезах ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954). Концепція «загарбання» і «жорсткого поневолення» українського народу на довгі роки зайняла особливе місце у світоглядних орієнтирах радянських людей (у т.ч. істориків), а в деяких підручниках доводилась до абсурду.

Віталій Яремчук, нещодавно аналізуючи радянську історіографію (1930–1989), справедливо зауважив, що Люблінська унія як окрема тема не цікавила радянських істориків, але не через свою «неактуальність», а через те, що була складовою частиною ширшої — більш актуальної: «визначальна для історичної долі українців, поляків, білорусів, литовців подія не відображена в жодній публікації [...] причиною такого ігнорування є те, що угода 1569 р. розглядалася як завершальний акт трагедії «польського поневолення» України, розпочатого завоюванням Галичини у XIV ст. Відтак історики навіть якщо би дуже хотіли, мусили б вписувати Люблін у цю нехитру схему із заздалегідь відомими трактуваннями, а оскільки ця подія не мала для радянських істориків самостійного значення, а суто негативну коно-

тацію, то і вивчати ніби не було що» (В. Яремчук, *Люблінська унія в українській радянській історіографії* [w:] *Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.*, Херсон 2019, с. 299).

Натомість ця подія розглядалася в синтезах історії України, зокрема авторства Костя Гуслистого, який використав оціночні судження М. Грушевського, підкреслюючи «згубну роль польських загарбників» в історії українського народу, додаючи тезу про «порятунок», що надавався з боку братнього російського народу — визволителя від «польських гнобителів» в результаті Переяславської угоди 1654 р. (К. Гуслистий, *Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і першій половині XVII ст.* [w:] *Нариси з історії України*, Київ 1941, вип. 3).

На жаль, таке викривлене сприйняття Люблінської унії і загалом спільної українсько-польської історії через класиків української історіографії перейшло до сучасної історіографії доби незалежності і що найгірше — у шкільні підручники і посібники для вищих учбових закладів (N. Jakowenko, *Polska i Polacy w szkolnych podręcznikach do historii, albo echo przeszłości dawnej i niedawnej* [w:] *Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku,* Warszawa 2010, s. 412–423). Тому сучасні школярі і студенти навіть в роки незалежності Української держави отримували хибні уявлення про спільну українсько-польську історію. Тільки у 2016 р. з'явилися нові підручники, де автори спиралися на концепцію Н. М. Яковенко, викладену в *Нарисах історії України* (N. Jakowenko, *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku*, Lublin 2000), намагалися всебічно та неупереджено висвітлити історію давньої Речі Посполитої, наголошували на позитивних наслідках Люблінської унії для українських земель.

Докторка історичних наук Наталія Старченко:

Оцінка Люблінської унії тісно пов'язана з характеристикою Речі Посполитої як частини українського минулого в цілому. Для романтичної та народницької історіографії XIX — початку XX ст. унія була подією, що відкрила браму для польської експансії на українські терени, призвела до покатоличення та спольщення руської шляхти, до повної втрати нею своєї ідентичності. Відтак український народ позбувся своєї еліти та можливості впливати на політичне життя Речі Посполитої — чужої держави, що спрямовувала свої зусилля на знищення українців. За Михайлом Грушевським, кодифікатором української історії, «на цілій Україні розкішне і немилосердне панство стало поляками й католиками, а проти них стояв український елемент», «задавлений кріпацьким ярмом», загрожений «небезпекою національної смерти, повної економічної руїни й поневолення». Соціальне протистояння упослідженого українського народу проти польського панства тісно переплітається з антагонізмом Русі й Польщі як непримиренних ворогів, де за Польщею закріплюється місце ворога № 1 української істо-

рії. До цієї риторики Михайла Грушевського додавалася й антизахідна настанова, що було характерно для історіографії Російської імперії в цілому.

Власне, ця схема виявилася зручною й для потреб радянської ідеології з її акцентом на класовій боротьбі та телеологічному простуванню українців до возз'єднання з братнім російським народом. Зайве говорити, що історіографічний наратив методологічно писався за зразком ідеологічних агіток. Прикладом такого письма може служити фрагмент монографії Костя Гуслистого *Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею* (*з XIV по 1569 р.*) (1939), що віддзеркалювала антипольські настрої радянської пропаганди міжвоєнного періоду: «Польські пани зі зброєю в руках почали просуватися вглиб України. Вони захоплювали великі земельні володіння з селами і містами, будували численні замки і укріплення — опорні пункти грабежу і експлуатації українських народних мас, доводили до жахливих розмірів гноблення селян, намагалися обернути в кріпаків широкі шари козацтва, утискали міста, насаджували свою культуру, католицизм, хижацьки нищили природні багатства України».

З цим радянським спадком Україна мусила якось давати раду одразу після здобуття незалежності, що вилилося у повернення до «правдивої» історії народницького штибу. Принципової зміни зазнала хіба трактовка козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького як національно-визвольної революції, спрямованої на творення суверенної української держави. Через домінацію гранднаративу Грушевського, який пов'язав ранньомодерне українське минуле чи не виключно з історією козацтва, тривалий час саме ця тематика вважалася пріоритетною. Паралельно, щоправда, започатковуються дослідження української шляхти, поштовхом до яких стали роботи Наталі Яковенко. Так чи так в поле цих істориків-ранномодерників потрапляє низка ширших проблем, пов'язаних із історією українських теренів Речі Посполитої.

А результати досліджень впритул підвели до потреби переосмислення місця Русі у складі Польської корони як окремої провінції, у мешканців якої була «своя повістка» — повноправне членство «руського народу» в Речі Посполитій поруч із двома іншими політичними народами, польським і литовським. Ця повістка трималася на уявленнях руської шляхти про Річ Посполиту як результат договору трьох народів, а легітимаційним фундаментом таких уявлень були Люблінські привілеї для трьох воєводств (Київського, Волинського та Брацлавського).

Довший час, проте, Люблінська унія в українській історіографії принципово не переосмислювалася. Поступ в її оцінках зупинився на поглядах Ярослава Пеленського (J. Pelenski, *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści — próba nowego spojrzenia*, «Przegląd Historyczny», 1974, t. 65, z. 2, s. 243–262). Себто йшлося про досить пасивну позицію на Люблінському сеймі волинських князів і шляхти через брак

у них окремішньої ідентичності та інтересів, відмінних від решти еліти Великого князівства Литовського. Новий аналіз подій Люблінського сейму прозвучав допіру на конференції «Рівні до рівних, вільні до вільних? Люблінська унія в історії Центрально-Східної Європи», що відбувалася в Києві 24 травня 2019 р. Генерально він звучав так: волинці з'явилися на сейм із власною повісткою, що відрізнялася від пропозицій поляків і від очікувань литвинів. Вони отримали по-максимуму те, на що могли сподіватися в ситуації, коли їхня суб'єктність не зауважувалася жодним із політичних гравців. Гарантовані привілеями права створили тривкий фундамент для наступних кроків — творення концепції «третього члена Речі Посполитої» та Русі як територіально-правової одиниці, що було чітко оприявнено у першій половині XVII ст.

Тож на сьогодні в історіографії спостерігається значна еклектичність наукових висловлювань щодо річпосполитського періоду українського минулого. Домінування схеми Грушевського в історичних уявленнях українців, легітимізоване підручником і традицією, не задовольняє, проте, значну частину українців, що засвідчують дискусії в масмедіях. Новий сучасний гранднаратив мав би зарезервувати місце в українському минулому й для руської шляхти, яка, зберігаючи власну «руську» ідентичність, під час козацької війни середини XVII ст. пов'язала свій «проєкт буття» з Річчю Посполитою. Однак ця робота потребує широких досліджень політичної історії, історії селянства, але чи не найважливіше — нових питань та сучасного методологічного інструментарію в дослідженні козацької історії, відмови від неонародницької риторики на кошт скрупульозних наукових пошуків й інтерпретацій.

2. Ці Рэч Паспалітая ўсё яшчэ застаецца "гарачым" месцам памяці для сучаснага грамадства?

Profesor, dr hab. Andrzej Zakrzewski:

W pamięci współczesnego społeczeństwa polskiego Unia Lubelska — świętowana z okazji kolejnych rocznic lub oficjalnych wizyt zaprzyjaźnionych głów sąsiednich państw — cokolwiek przytłacza i usuwa w cień inne aspekty stosunków z sąsiadami Polski: Litwą, Białorusią i Ukrainą. Nie zauważa się — lub nie chce zauważać — problemów powstałych po rozbiorach Rzeczypospolitej, w wyniku powstania nowoczesnych narodów etnicznych i stosunku do nich takiegoż narodu polskiego. Nie zauważa się, że przymiotnik „polski" był w XVII–XVIII stuleciu wieloznaczny i nierzadko dotyczył całej Rzeczypospolitej. Relikty wspomnianej już „misji dziejowej Polski" niekiedy jeszcze funkcjonują na marginesie społecznej świadomości, w wykonaniu raczej polityków lub propagandzistów.

Obawiam się, że przedrozbiorowa Rzeczpospolita jest dla społeczeństwa raczej obiektem bezrefleksyjnej czci — zwłaszcza w ramach tzw. polityki historycznej — niż przedmiotem wyważonej refleksji nad własnym narodem i państwem a jego sąsiadami, rozwiewającej nie zawsze sensowne stereotypy. Trzeba dopiero dramatycznych wydarzeń u sąsiadów, by stereotypy owe przełamać.

Dr Łukasz Adamski:

Okres Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, publicystycznie nazywanej „Rzecząpospolitą Obojga Narodów", jest niezwykle ważny dla polskiej pamięci historycznej i dla polskiej myśli politycznej. Jest tak nie tylko dlatego, że obraz Rzeczypospolitej, przekazywany z pokolenia na pokolenia, a wspaniale sportretowany i uwieczniony przez Sienkiewicza, skłania wielu Polaków po prostu do zainteresowania się historią i refleksji na temat wad i zalet ustroju Rzeczypospolitej czy wyborów politycznych Stanisława Augusta Poniatowskiego. Są co najmniej dwie inne przyczyny takiego stanu rzeczy.

To epoka nowożytna i doświadczenie demokratycznego, republikańskiego ustroju Rzeczypospolitej — państwa integrującego w jednym organizmie państwowym wschodnią część Europy Łacińskiej (zachodniej) oraz zachodnią część Europy Wschodniej — odcisnęły bodaj największe piękno na kształcie polskiej kultury narodowej. Wartości kultury szlacheckiej, rozwinięte zwłaszcza w wieku XVI i XVII, a także doświadczenie walk wolnościowych, skierowanych głównie przeciwko Rosji w XVIII w., np. pamięć o konfederacji barskiej czy powstaniu kościuszkowskim, przeniknęły później pod strzechy, stając się w ten sposób niezwykle ważną częścią ogólnonarodowej kultury polskiej. Po dziś dzień widać, jak mocno polska kultura polityczna jest naznaczona dziedzictwem Rzeczypospolitej, zarówno tym pozytywnym, jak np. idealizmem w myśleniu politycznym, skłonnością do myślenia w kategoriach nie tylko doraźnego zysku materialnego, lecz honoru i wartości, umiłowania wolności i demokratycznego systemu rządów, jak i tym negatywnym. Tutaj wymieńmy choćby skłonność do anarchii czy warcholstwa oraz nadmierny indywidualizm utrudniający myślenie wspólnotowe.

Drugi powód to kształt terytorialny dawnej Rzeczypospolitej, obejmujący większość terenów dzisiejszej Polski, obecną Litwę i Białoruś, część Łotwy oraz sporą część Ukrainy. Sprawił on, że znacząca część spuścizny kulturowej, postrzeganej w Polsce jako polskie dziedzictwo narodowe, pozostała na obszarze niepodległej Litwy, Ukrainy, Łotwy i Białorusi, a nawet na skrawkach Rosji. Ponadto stamtąd wywodzi się też rodowód wielu polskich rodzin, co w sposób naturalny zwiększa zainteresowanie całego narodu całą polityczną przestrzenią dawnej Rzeczypospolitej, tworzy więzi i popycha ku solidarności z innymi narodami — spadkobiercami Rzeczypospolitej — i państwami, które one utworzyły.

Докторка історичних наук Наталія Старченко:

Потреба в новому перепрочитанні річпосполитського минулого як важливої частини української історії перетворює Люблінську унію та низку пов'язаних із нею тем на принаймні «тепле» місце пам'яті українців. Хоч, звичайно, ця частина історії поступається градусу в темах, що стосуються XX ст. Частину українського суспільства не влаштовує образ українського минулого як історії виключно селянської нації-жертви, скривдженої агресивними сусідами. Орієнтація на європейський вектор розвитку змушує до «пригадування» традицій самоврядування, віротерпимості, поваги до права, свободи висловлювання, всього спектру цінностей протогромадянського суспільства, що їх можна віднайти в історії Речі Посполитої.

Відповідь на нові запити суспільства чітко фіксується в підручниках нового покоління, що постали 2021 р. Їхні автори уникають однозначності у трактуванні Люблінської унії, наголошують на її позитивних сторонах, до яких переважно належать культурні здобутки — поширення освіти та європейських культурних зразків. Як зазначається в одному із підручників, саме культура за відсутності держави є основою збереження самобутності народу. Значно пом'якшені оцінки Речі Посполитої, особливо в підручниках зі всесвітньої історії (на тлі значно консервативніших підручників із історії України). Скажімо, замість педалювання на релігійному гніті, зустрічаємо згадки про віротерпимість в Речі Посполитій, про включеність Акту Варшавської конфедерації до нематеріальної спадщини ЮНЕСКО: «Таким чином, уперше в Європі саме польсько-литовська влада довела можливість мирного співіснування різних напрямів християнства». Звична антишляхетська риторика змінюється в окремих випадках на високу оцінку досягнень шляхетської демократії, а обмеження королівської влади пов'язується не лише зі слабкістю держави й анархією, а й зі здобутками громадянського суспільства.

Тішать і підходи до викладання складних сторінок історії принаймні частиною вчителів. Так на одному із вебінарів у відповідь на питання, як вибудовувати пантеон українських героїв та які критерії брати за основу, вчителі виявилися одностайні: вони вбачали потребу не в конструюванні пантеону, а в поясненні вчинків історичних акторів через властиву для певного стану систему цінностей, через аналіз складних обставин, домінантних життєвих стратегій, врешті допускаючи, що герої могли помилятися у своєму виборі.

Тож поки частина істориків затято захищає схему української історії, яка лише через нещасливі обставини не стала виключно об'єктом історіографічного аналізу, суспільство все активніше голосує за таку версію минулого, в якому сьогоднішній українець захотів би себе впізнавати. В цій історії, звичайно, має бути козацький стан, але проаналізований через призму козацько-шляхетського симбіозу, який забезпечив довге тривання «Речі

Посполитої» в культурі Гетьманщини. Там має бути міщанство, яке жило за законами самоврядних громад на магдебурзькому праві, цих «острівців свободи». Там має бути селянство, але показане через розмаїття можливостей, чиє становище не зводилося лише до нелюдського існування під «кріпосницьким гнітом». Має знайтися місце шляхті та серйозній розмові про множинність ідентичностей, які не були тотожні конфесії та не описувалися поняттями «ополячення».

Кандидатка історичних наук Наталія Білоус:

Деякі сучасні українські історики і більшість пересічних людей досі перебувають у полоні стереотипів народницької та радянської історіографій. З прикрістю зауважу, що і серед академічних досвідчених істориків є такі особистості. Наприклад Ігор Гирич, характеризуючи погляди В. Антоновича та М. Грушевського на спільну українсько-польську історію трактує ці події так, ніби поділяє їхні думки: «Люблінська унія стала тим вододілом, після якого в Україні запанували польська культура і мова, католицька релігія, польські суспільні порядки, тобто те, що було неможливим для нашої території до 1569 р. Натомість український культурний вплив до середини XVI ст. був відчутний у Польщі. Люблін символізував поступове зникнення старої удільної князівської України. Після Любліна народилася Україна козацька, яка прийняла на себе історичні виклики та боролася за збереження національних основ української території» (І. Гирич, *Концепт Люблінської унії в українській історіографії доби позитивізму* [w:] idem, *Українська історія: через ідентичність до держави*, Київ 2021, с. 200).

Тим не менше за роки незалежності в українській історіографії з'явилася низка праць, де дослідники по-новому трактують події спільної українсько-польської історії ранньомодерної доби і, зокрема, Люблінської унії. Варто згадати дві книги, присвячені цій події — Олександра Шами *Люблінська унія 1569 року*: *історичне дослідження* (Тернопіль 1999) та Віктора Горобця *Україна*: *Люблінська унія та народження нової вітчизни* (Київ 2009).

В останні роки державна політика історичної пам'яті була направлена переважно на подолання міфів XX ст., тому значна увага приділялася інтерпретації й аналізу історичних подій саме цього періоду, у той час як історичні події XVI–XVII ст. залишалися в тіні або поза увагою. Святкування 450-ліття ювілею Люблінської унії в 2019 р. сприяло підвищенню інтересу до цієї проблематики. Унійна тематика стала популярною серед політиків, які підтримують європейський вибір України, для яких поглиблення співпраці з Євросоюзом має важливе значення. Ювілей посприяв переосмисленню тих далеких і давніх подій спільної українсько-польської історії, глибшому їх вивченню та навіть «новому прочитанню» істориками давно відомих джерел, що стосуються цієї події, це засвідчила низка нових наукових публікацій (Н. Старченко, *Люблінська унія як ресурс формуван-*

ня концепту політичного народу руського (*1659–1648*), «Український історичний журнал», 2019, вип. 2, с. 4–45; N. Biłous, *Unia Lubelska we współczesnej ukraińskiej historiografii i dydaktyce* [w:] *Unia Lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej, red.* J. Krochmal. Warszawa 2020, s. 273–291 та ін.).

Важливе значення мала перша міжнародна конференція, присвячена цій події, проведена в Києві 24 травня 2019 р. у Дипломатичній академії за сприяння МЗС України, Польщі та Литви, спільно з Польським Інститутом та Інститутом історії України НАНУ під гаслом «Рівні до рівних, вільні до вільних? Люблінська унія в історії Центрально-Східної Європи».

Варто згадати нову книжку Наталії Старченко *Українські світи Речі Посполитої* (2021), яка руйнує чимало міфів і стереотипів радянської та пострадянської історіографії з приводу українсько-польських стосунків, чим викликала чималий резонанс у суспільстві. «Українська Річ Посполита», місце і роль українців у давній Речі Посполитій, яка була спільним домом для багатьох народів і націй, — теми, які сьогодні обговорюють завдяки цій книзі у наукових колах, у публіцистиці. Зацікавили вони також журналістів і політологів, і що важливо — пересічних громадян і студентів.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч:

У калектыўнай свядомасці беларусаў адсутнічае трывалы стэрэатып Рэчы Паспалітай, які б аўтаматычна ўсплываў у памяці падчас якога-небудзь публічнага выступу ці дыскусіі. Напэўна, гэта звязана з сітуацыяй у навуцы: гісторыкі мала пішуць на гэту тэму, таму грамадства няшмат пра яе ведае.

У Беларусі Рэч Паспалітая не адносіцца да “трапяткіх” тэм, якія штодзень бударажаць грамадства. Прычына бачыцца ў пэўным грамадскім кансэнсусе наконт агульна негатыўнага яе ўспрымання, хоць незалежныя гісторыкі ў сваіх працах знаходзяць шмат пазітыўных момантаў для беларусаў у гэтай дзяржаве. Галоўны — затрыманне на некалькі стагоддзяў маскоўскай экспансіі.

Значна больш дыскусій і з мацнейшым эмацыйным запалам вядзецца пра ВКЛ і ролю гэтай дзяржавы ў беларускай гісторыі. Рэч Паспалітая толькі зрэдку згадваецца палітыкамі і публіцыстамі на патрэбу бягучага палітычнага моманту ў кантэксце гістарычнага наратыву. Як прыклад такой згадкі і ілюстрацыю трываласці даўняга, яшчэ савецкага стэрэатыпу можна прывесці выказванне кіраўніка беларускага рэжыму Лукашэнкі, які 6 студзеня 2022 г. прапанаваў абвясціць перыяд Рэчы Паспалітай акупацыяй беларускай зямлі палякамі і этнацыдам беларусаў. Гэтым характэрным стэрэатыпам савецкіх часоў карыстаецца афіцыйная прапаганда ў правядзенні сучаснай антыпольскай палітыкі. Варта для паўнаты ўяўлення прывесці цытату цалкам: “А што гэта было для нашых продкаў? Родная мова, культура, вера пад забаронай. Магнаты на сабак мянялі беларускіх сялян. Але народ выжыў і захаваў самабытнасць” ([online] https://t.me/belta_telegramm/90250, dostęp: 26.04.2022).

На выказванне Лукашэнкі відэатэкстам пра Люблінскую унію і ВКЛ у Рэчы Паспалітай адказаў незалежны журналіст і гісторык Сяргей Абламейка. Характэрна, што ягоны адказ пачынаецца словамі: “У 1569 г. Вялікае Княства Літоўскае страціла незалежнасць” ([online] https://www.svaboda.org/a/31641954.html, dostęp: 26.04.2022).

Доктар габілітаваны Генадзь Сагановіч:

Перакананы, што тэма даўняй Рэчы Паспалітай, і перш за ўсё само заключэнне уніі, яе прычыны, умовы і вынікі будуць заўсёды выклікаць спрэчкі гісторыкаў, а яшчэ больш — палітыкаў ды грамадскіх дзеячаў, зацікаўленых у гістарычным абгрунтаванні сваіх праграм, таму яна не перастане будзіць цікавасць таксама шырокіх колаў грамадства.

Яна стала калісь вузлавым момантам нашай гісторыі і моцна паўплывала на лёсы народаў Усходняй Еўропы. Без Рэчы Паспалітай мне цяжка ўявіць фармаванне беларусаў як асобнай нацыі. Памяць пра яе, думаю, будзе набываць яшчэ большую сімвалічную каштоўнасць у кантэксце цяперашніх палітычных падзей і абвастрэння вайны за мінулае. Адэпты “русского мира”, для якіх сам акт 1569 г. стварае праблемы, будуць яго ачарняць і ганіць Рэч Паспалітую, а для праеўрапейскай і нацыянальна свядомай часткі беларускага грамадства мінулае былой дзяржавы многіх народаў паслужыць важнай апорай іх ідэнтычнасці.

Кандыдат гістарычных навук Уладзімір Падалінскі:

Рэч Паспалітая і яе гісторыка-культурная спадчына не належаць да самых “гарачых” месцаў памяці беларускага грамадства. З аднаго боку, мінулае Рэчы Паспалітай з’яўляецца неад’емнай часткай гістарычнай адукацыі Беларусі на ўсіх яе ўзроўнях, ад школы да ўніверсітэта. Са свайго вопыту выкладчыка магу сказаць, што беларускія студэнты самых розных спецыяльнасцей добра памятаюць дату заключэння Люблінскай уніі і гады падзелаў Рэчы Паспалітай. З другога боку, як падаецца, нейкага агульнага вобразу айчыннага мінулага часоў Рэчы Паспалітай да сённяшняга дня так і не сфармавалася. Ды й звяртаюцца ў грамадска-палітычным жыцці сучаснай Беларусі да гэтага перыяду не так часта, як, напрыклад, да разнастайных падзей XX ст.

У беларускім грамадстве ўсё яшчэ суіснуюць ледзьве не дыяметральна супрацьлеглыя погляды на ключавыя падзеі і працэсы ў гісторыі Рэчы Паспалітай. Тая ж Люблінская унія ацэньваецца або як у цэлым станоўчая і аб’ектыўная з’ява, якая дазволіла Вялікаму Княству Літоўскаму захаваць сваю дзяржаўнасць да канца XVIII ст. і не патрапіць пад уладу Маскоўскай (Расійскай) дзяржавы, або як з’ява выключна негатыўная і гвалтоўная з польскага боку, якая прывяла да поўнага заняпаду не толькі беларускую культуру, але й саму новаўтвораную дзяржаву.

Падобную карціну таксама можна назіраць з ацэнкай палітычных рэформ у Рэчы Паспалітай 1788–1792 гг. і паўстання 1794 г. пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі. Для адных гэтыя падзеі з'яўляюцца "нацыянальна-вызваленчай" барацьбой і спробай адкрыць новыя шляхі прагрэсіўнага развіцця беларускага грамадства. Для другіх — імкненнем палякаў да захавання ў Рэчы Паспалітай адсталых сацыяльных парадкаў і спробай забяспечыць панаванне польскай культуры, што нібыта прывяло б да канчатковай паланізацыі беларускага народа.

Можна нават казаць пра два розныя вобразы Рэчы Паспалітай (з пэўнай доляй умоўнасці, пазітыўны і негатыўны) у гістарычнай памяці сучаснага беларускага грамадства. У адным з іх націск робіцца на актыўнае пранікненне "новых і прагрэсіўных" заходнееўрапейскіх уплываў у культурнае, палітычнае ды эканамічнае жыццё беларускіх зямель. Другі вобраз акцэнтуе ўвагу на "прымусовым акаталічванні ды апалячванні" беларусаў, якія ў той час не мелі ўласнай палітычнай эліты і не адыгрывалі ніякай самастойнай ролі ў гісторыі гэтай дзяржавы. Тым не менш, напрыклад, Статут ВКЛ 1588 г. або палацава-паркавыя комплексы магнацкіх родаў ужо сцвердзіліся як "месцы памяці" і адыгрываюць важную ролю ў фармаванні нацыянальнай ідэнтычнасці беларусаў. Тыя ж Статуты, асабліва трэці з іх (1588), у сучаснай Беларусі ўспрымаюцца як адныя з ключавых этапаў яе канстытуцыйнай гісторыі, а значыць, і важны фактар станаўлення беларускай дзяржаўнасці.

Наяўнасць такіх розных вобразаў айчыннай гісторыі перыяду Рэчы Паспалітай абумоўлена саперніцтвам розных карцін мінулага (а значыць, і праектаў будучыні), якія існуюць у беларускім грамадстве. У залежнасці ад палітычных мэт некаторыя пазітыўныя або негатыўныя з'явы пераносяцца на ўсю гісторыю Рэчы Паспалітай, не зважаючы на тое, што гэта дзяржава прайшла праз розныя этапы свайго развіцця, кожны з якіх меў свае асаблівасці ў розных сферах грамадскага жыцця. Дастаткова згадаць хаця б міф пра пастаянны крызіс і выключную неэфектыўнасць яе парламенцкай сістэмы. Праўда, пэўную адказнасць за такую сітуацыю нясуць таксама прафесійныя гісторыкі, вынікі даследаванняў якіх вельмі рэдка гучаць у публічнай прасторы, што спрыяе захаванню старых і нараджэнню новых гістарычных міфаў.

У любым выпадку, калі беларускае грамадства імкнецца да ўсебаковага асэнсавання свайго гістарычнага вопыту, то без уліку гісторыі Рэчы Паспалітай глыбіня і паўната такога звароту да мінулага будзе няпоўнай ды абмежаванай.

Profesor, dr Alfredas Bumblauskas:

Unia Lubelska już nie jest takim gorącym miejscem pamięci, jakim była 1 lipca 1919 r. (naiwna iluzja Józefa Piłsudskiego) czy nawet w 2009. Ale gorące dyskusje w Sejmie z powodu wprowadzenia liter *Q, W, X* do dokumentów personalnych pokazały, że „trumna" polonizacji nadal panuje nad Litwą.

3. Ці памяць пра унію 1569 г. можа стаць чыннікам пэўнай інтэграцыі народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы?

Кандыдат гістарычных навук Уладзімір Падалінскі:

Прынамсі, такі патэнцыял у гэтай падзеі ёсць. У 2019 г. навуковая грамадскасць шырока адзначыла 450-я ўгодкі заключэння Люблінскай уніі. Канферэнцыі і разнастайныя мерапрыемствы, прысвечаныя ўтварэнню Рэчы Паспалітай, адбыліся не толькі ў краінах, якія некалі ўваходзілі ў яе склад, але і ў суседніх дзяржавах. Сярод тых падзей згадваецца праведзены ў Мінску прадстаўнічы беларуска-польскі эканамічны форум "Добрасуседства-2019". У яго межах працавала навуковая канферэнцыя, прысвечаная юбілею Люблінскай уніі.

Канферэнцыі, у шэрагу з якіх удалося ўзяць удзел, паказалі, наколькі моцна паўплывала Рэч Паспалітая на гістарычныя шляхі розных народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, а таксама наколькі лёсы тых народаў узаемазвязаныя і ўзаемазалежныя. На вялікі жаль, у цяперашні час аб правядзенні падобных міжнародных мерапрыемстваў, якія б сабралі разам прадстаўнікоў розных дзяржаў нашага рэгіёна, цяжка нават і марыць.

Гісторыя Рэчы Паспалітай можа быць адным з фактараў інтэграцыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы толькі пры максімальна поўным асвятленні самых складаных момантаў мінулага гэтай дзяржавы. Так, агульныя тэндэнцыі ў развіцці палітычнай культуры Рэчы Паспалітай могуць быць ідэйным падмуркам у развіцці сучасных інстытутаў улады краін рэгіёна, асабліва іх парламенцкіх структур. Разам з тым патрабуецца пільная ўвага да ўнутраных перадумоў і прычын тых крызісных з'яў, якія прывялі палітычную сістэму Рэчы Паспалітай да глыбокага крызісу, а саму дзяржаву да падзелаў і знікнення. Традыцыі мірнага суіснавання розных этнасаў і канфесій, асабліва ў XVI ст., і зараз могуць быць прыкладам урэгулявання міжканфесійных ці міжэтнічных супярэчнасцей. Аднак варта памятаць, што адыход дзяржаўнай улады на мяжы XVI–XVII стст. ад палітыкі рэлігійнай талерантнасці прывёў Рэч Паспалітую да вельмі цяжкіх сацыяльных канфліктаў XVII ст. Пры гэтым нават ва ўмовах канфесійнага і палітычнага супрацьстаяння сфармавалася агульная інтэлектуальная прастора, якая да нашага часу з'яўляецца адной з крыніц культурнага развіцця народаў былой Рэчы Паспалітай.

Важна таксама не замыкацца ў межах асобных нацыянальных гісторый, а імкнуцца даследаваць мінулае Рэчы Паспалітай з улікам тых працэсаў, якія адбываліся як ва ўсёй дзяржаве ў цэлым, так і ў асобных яе складовых частках. Гэта дазволіць выявіць як адметныя, так і агульныя з'явы ў гістарычных лёсах народаў, якія яе насялялі, а таксама разумець (і паважаць!) пазіцыі сучасных гістарыяграфій розных дзяржаў рэгіёна.

Аднак нават у адметнасцях і супярэчнасцях можна знайсці кропкі збліжэння. Так, напярэдадні заключэння Люблінскай уніі тагачасны кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст уключыў некаторыя землі ВКЛ, у т.л. украінскія, у склад Польшчы. У айчыннай гістарычнай навуцы такі крок манарха трактуецца выключна негатыўна, бо ён аслабіў Вялікае Княства ва ўмовах Інфлянцкай вайны і канчаткова штурхнуў яго да падпісання новага саюзу з Каронай. Пры гэтым не будзем забываць, што падзел у 1569 г. тэрыторыі пражывання ўсходнеславянскага насельніцтва (Русі) паміж ВКЛ і Польшчай значна паскорыў працэсы фармавання асобных беларускага і ўкраінскага народаў. Надзвычайныя падзеі сярэдзіны XVII ст. выразна паказалі існаванне розных "нацыянальных праектаў" на землях Беларусі і Украіны, якія немагчыма звесці да простага рэгіяналізму. І ў гэтых супярэчнасцях выяўляецца разнастайнасць і разам з тым цесная сувязь гістарычных шляхоў нашых народаў.

Не дэманстрацыя "прыгладжанай" гісторыі Рэчы Паспалітай, а яе адлюстраванне з усімі праблемамі і супярэчнасцямі дае магчымасць выявіць увесь спектр узаемасувязей у гістарычным развіцці розных зямель у перыяд існавання гэтай дзяржавы і, адпаведна, спрыяць збліжэнню народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы.

Доктар гістарычных навук Аляксандр Краўцэвіч:

Падаецца, што памяць пра Люблінскую унію можа стаць інтэгруючым чыннікам для палякаў, летувісаў, украінцаў і беларусаў найперш у справе супрацьстаяння расійскай экспансіі. Гэтаксама, як было ў 1569 г.

Стрымліваючым фактарам для беларусаў з'яўляецца ўсведамленне негатыўных наступстваў Люблінскай уніі для Беларусі. Люблінская унія стала сімвалічнай вехай канца "залатога веку Беларусі" і пачатку сістэмнага крызісу беларускай культуры. Паскарэнне паланізацыі / самапаланізацыі сацыяльных эліт у Рэчы Паспалітай прывяло да страты беларускай культурай і мовай дамінуючай ролі ў ВКЛ, да яе замыкання ў межах традыцыйнай / сялянскай і пераўтварэння беларусаў у "сялянскі" народ.

Паміж 26 лістапада — 16 снежня 2020 г. на замову Асяродка ўсходніх студый (Ośrodek Studiów Wschodnich) было праведзена даследаванне грамадскай думкі беларусаў праз тэлефоннае апытанне тысячы рэспандэнтаў. Сярод іншых было пытанне, на якую гістарычную традыцыю павінна абапірацца Беларусь. За Рэч Паспалітую выказалася 6,3% апытаных, у той жа час найбольшую падтрымку атрымала традыцыя ВКЛ — 39,7%. ([online] https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/osw-commentary/2021–01–29/belarusians-poland-russia-and-themselves, dostęp: 26.042022). І хоць значная частка апытаных выказалася за традыцыю Савецкага Саюза (28%), варта прызнаць, што тры дзесяцігоддзі высілкаў незалежных беларускіх гісторыкаў па "прысваенні" беларусамі традыцыі ВКЛ прынеслі свой плён.

Доктар габілітаваны Генадзь Сагановіч:

Яна ўжо да пэўнай ступені выконвае такую ролю, функцыянуючы ў іпастасі супольных герояў і сімвалаў у культурнай памяці калі не ўсіх, дык некалькіх народаў даўняй Рэчы Паспалітай. Патэнцыял інтэграцыйнай ролі памяці пра Люблінскую унію ды народжаную ёй дзяржаву залежыць ад многіх фактараў, але больш за ўсё — ад добрай волі да дыялогу, да прызнання права іншых на сваю памяць пра тыя часы і падзеі. Мне думаецца, што памнажэнне пазітыўных месцаў памяці эпохі шляхецкай рэспублікі, якія функцыянуюць у падобнай ролі ў суседніх народаў, для большасці насельніцтва Беларусі не будзе праблематычным, бо ў нашым мінулым XVI–XVIII стст. мала такога траўматычнага вопыту, які б служыў падставай антаганізму. Гэта пацвердзілі і 1990-я гады, калі ва ўмовах кароткай дэмакратыі беларуская гістарыяграфія лёгка эвалюцыянавала ў бок узважаных ацэнак уніі 1569 г. і пачала прэзентаваць даўнюю Рэч Паспалітую як свой гістарычны дом.

Паляпшэнне стаўлення да той супольнай дзяржавы ў шырокіх колах нашага грамадства будзе залежаць найперш ад змены палітычнага рэжыму, а далей — ад гістарычнай адукацыі і эмансіпацыі адносна міфалагем заходнерусізму.

Profesor, dr Alfredas Bumblauskas:

„Od Unii Lubelskiej do Unii Europejskiej!”- tak Papież Jan Paweł II zatytułował swoje przemówienie do pielgrzymów z Polski wygłoszone 19 maja 2003 r. w Rzymie z okazji 25-lecia pontyfikatu, w przeddzień podjęcia decyzji przez Polskę i inne państwa europejskie, dotyczącej wstąpienia do Unii Europejskiej. Już wtedy Papież zauważył, że Unia Europejska jest związkiem równoprawnych państw. Może nie całkiem równoprawna była Unia Lubelska, jednak Litwa przystąpiła do niej z własnej woli. Natomiast o swoje prawa Litwa walczyła zarówno z bronią w ręku na Wschodzie, jak i w trakcie negocjacji z Polską.

Zmiany w pamięci historycznej i w historiografii Litwy mogą stać się przykładem i dla innych narodów, tylko wszyscy musimy pamiętać, że polska kultura była czynnikiem europejskości, a teraźniejsza Polska musi być wielka i kulturą, i odpowiedzialnością za narody ULB. I nie tylko…

Докторка історичних наук Наталія Старченко:

Сьогоднішньому українцеві недосить сказати про його річпосполитський спадок, він про це знає. Однак той спадок у нього переважно пов'язаний з "пам'яттю" про польсько-українське протистояння, а чи в пом'якшеному вигляді — про боротьбу українців з "польською владою", "з польськими магнатами і шляхтою", "з польським пануванням". Тому так важливо, щоб українці знали про особливості Речі Посполитої як ранньомодерної ста-

нової держави, про її владну структуру (аби не з'являлися в текстах фрази на кшталт «Варшава планувала знищення української ідентичності»), про політичну культуру, про те, що руська/українська шляхта мала свою власну ідентичність, а її становище не зводилося до об'єкту "ополячення" чи "покатоличення".

Потрібно, як видається, "одомашнити" Річ Посполиту, знайти її українське обличчя. Для цього доведеться переформатувати твердження "Річ Посполита не була лише польською" на "Річ Посполита не була польською", адже погодитися на спадок означає визначитися, яка його частина належить кожному зі спадкоємців. Шлях відмови від анахронічних стереотипів, що формувалися в межах ідеологічних лещат Російської імперії та Радянського Союзу, буде тривалим. Однак він того вартий, бо відчуття своєї присутності в минулому серед інших народів Речі Посполитої як "рівних серед рівних" якраз і творить надійну основу для відчуття "спільноти спадкоємців" в нинішньому складному й мінливому світі. У всякому разі, важливі кроки вже зроблені: Люблінська унія постає у новому баченні українців як момент перемоги їхніх предків, а привілеї, здобуті в досить складному протистоянні — як фундамент для формування власної позиції, претензія на повноправне членство в Речі Посполитій.

Dr Łukasz Adamski:

Dla wszystkich Polaków Litwinów, Ukraińców i niezrusyfikowanych Białorusinów oczywistą korzyścią uzasadniającą potrzebę odwoływania się do dziedzictwa unii z 1569 r. jest antyrosyjski potencjał mobilizacyjny tej tradycji. Dopóki, bowiem w Rosji nie nastąpią fundamentalne, a zarazem trwałe zmiany w systemie politycznym i sposobie definiowania przez to mocarstwo swoich interesów, których integralną częścią będzie poszanowanie suwerenności sąsiadów, należy zakładać, że mocarstwo to będzie stanowiło poważne zagrożenie dla bezpieczeństwa Polski i Litwy, pozostanie wrogiem Ukrainy i egzystencjalnym zagrożeniem dla białoruskiej państwowości i tożsamości narodowej.

Inną korzyścią, choć pewnie mniej dostrzegalną, z odwoływania się do dziedzictwa Rzeczypospolitej będzie wzmocnienie legitymizacji europejskich aspiracji Ukrainy, a w przyszłości może Białorusi, popieranych w równym stopniu przez Polskę i Litwę. Obecnie bowiem w niektórych krajach europejskich Ukraina i Białoruś są przez spore odłamy tamtejszych elit postrzegane jako historyczne części Rosji, które z takich czy owakich powodów usamodzielniły się wbrew woli Moskwy. Taka percepcja sprawia, że chęć wspierania ich związków z UE bądź NATO, z różnych powodów i tak niezbyt duża, dodatkowo jest nadwątlana świadomością konsekwencji podjęcia takiej decyzji — uwikłania się w konflikt z Moskwą postrzeganą jako „historyczny gospodarz" obszaru tych dwóch państw.

Tradycje republikańskie, demokratyczne i wolnościowej dawnej Rzeczypospolitej, sprzeciw wobec tyranii ustrojowej i ideologicznej, są też do wykorzystania

w polityce europejskiej. Mogą posłużyć do osłabienia popularności i siły oddziaływania politycznego popularnej na Zachodzie argumentacji o zacofaniu nie tylko gospodarczym, ale i cywilizacyjnym, w tym ustrojowym, Europy Środkowo-Wschodniej.

Natomiast wyłania się też dylemat, w jaki sposób odwoływać się do dziedzictwa Rzeczypospolitej w sposób politycznie atrakcyjny dla Litwinów, Ukraińców i Białorusinów, a więc podkreślając wielonarodowość tego państwa oraz traktując je jako źródło rodowodu obecnych kultur narodowych Białorusi, Ukrainy i Litwy, a zarazem pozostać wiernym wymowie źródeł historycznych. Te ostatnie tymczasem wskazują na ewidentny proces powolnego przetapiania w Rzeczypospolitej z unii wczesnonowożytnych wspólnot narodowych czy kulturowych — a więc polskiej, litewskiej i ruskiej — w jeden naród, nazywany polskim i funkcjonujący na poziomie elit przez część wieku XVII, a zwłaszcza przez cały wiek XVIII i częściowo również XIX. W ten sposób w XVIII w. Rzeczpospolita polsko-litewsko-ruska stała się nawet oficjalnie Rzecząpospolitą Polską lub Polską — co widać choćby po analizie zawieranych wówczas traktatów międzynarodowych czy Konstytucji 3 maja.

W II połowie XIX w. doszło wprawdzie do rozczłonkowania, trwającego dotychczas na poziomie elit narodu polskiego w jego przedrozbiorowej postaci, opartej na paradygmacie obywatelskiej więzi z państwem i utożsamiającej się z potrzebą odbudowy — przypominał on znany z Francji model narodu politycznego — na współczesne narody: polski, ukraiński, białoruski i litewski oparte na modelu wspólnoty językowej. Jednak naturę tego procesu mogą łatwo rozumieć intelektualiści, zwłaszcza o wykształceniu historycznym lub socjologicznym, natomiast jest on trudny do wytłumaczenia szerszej opinii publicznej, przyzwyczajonej do myślenia prezentystycznego o wiekach minionych. W ten sposób wyłania się niebezpieczeństwo celowego podsycania lub spontanicznego podsycania się tlejących się sporów na tle interpretacji historii, np. o narodowość np. Mickiewicza czy Kościuszki. Ta okoliczność nie sprzyja konsolidacji narodów regionu wokół dziedzictwa Rzeczypospolitej.

Profesor, dr hab. Andrzej Zakrzewski:

Pamięć o unii — zwłaszcza w aktualnej sytuacji politycznej — może stać się czynnikiem integrującym narody naszej części Europy. Pamięć taka przypomina bowiem wspólne dla nich wartości polityczne i kulturalne Rzeczypospolitej. Są one odmienne od innych krajów regionu, a zaryzykowałbym twierdzenie, że późnym reliktem ostatniego punktu artykułów henrykowskich 1573 r. — *iuris de non praestanda oboedientia* — były już w XXI wieku kolejne ukraińskie rewolucje i niedawne protesty na Białorusi. To przyczynia się — między innymi w świetle fenomenu „Solidarności" sprzed ponad 40 lat — do przypomnienia wspólnych korzeni kultury politycznej regionu.

Oczywiście zdarzają się — jak obecnie na Białorusi — administracyjnie sterowane i politycznie motywowane powroty do ujęć charakterystycznych dla

XIX-wiecznej historiografii rosyjskiej i XX-wiecznej radzieckiej. Nie wiem jednak, w jakim stopniu propaganda taka trafia do społeczeństwa. Spotykają się one wprawdzie z rzeczową polemiką tamtejszych badaczy, o ile ci mają możliwość wypowiedzenia się…

Jeśli jednak chodzi o konkretne kroki polityczne — kierunek integracji jest już szerszy. Nasuwają się bowiem analogie w sytuacji międzynarodowej. Związek Korony i Litwy zacieśniono przecież pod wpływem bezpośredniego zagrożenia zewnętrznego, które — paradoksalnie — jest nadal aktualnie. Obecnie jest to więc — oczywiście — raczej rozważenie integracji ze strukturami europejskimi i północnoatlantyckimi. Jedynymi, które mogą zapewnić bezpieczeństwo i w naszym regionie.

10.02.2022

АРТЫКУЛЫ І ПАВЕДАМЛЕННІ

Вадзім Аніпяркоў,
кандыдат гіст. навук (Варшава)
ORCID: 0000-0001-7058-1275

Канстытуцыя 3 мая 1791 г. у цені стэрэатыпаў

„Аўтару варта было б памерці, скончыўшы кнігу. Каб не станавіцца на шляху тэксту”[1]. Гэтыя словы Умберта Эка надзвычай падыходзяць да Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Хуткае спыненне (не па сваёй волі) існавання Рэчы Паспалітай выклікала палітычную смерць галоўных стваральнікаў гэтага дакумента, а яго тэкст пачаў жыць уласным жыццём, адчуваючы да сённяшняга часу зменлівасць палітычных кантэкстаў, перапляценне нацыянальных “запытаў” і нязменна моцны ціск грамадскай кан’юнктуры з новымі ды нярэдка ўзаемавыключальнымі трактоўкамі ды інтэрпрэтацыямі.

Частка польскіх гісторыкаў бачыла ў Канстытуцыі 3 мая яскравае сведчанне нацыянальнай ідэнтычнасці і прававой адметнасці, іншыя апісвалі яе стварэнне як частку характэрнага для перыяду кіравання Станіслава Аўгуста працэса еўрапеізацыі Рэчы Паспалітай[2]. Носьбіты ідэй “левага кірунку” хвалілі і крытыкавалі Канстытуцыю за частковае ўвасабленне прынцыпаў Французскай рэвалюцыі, у той час як прыхільнікі “правых поглядаў” асноўным крытэрыем яе станоўчай ацэнкі лічылі кампрамісны характар і пераемнасць сацыяльных адносін[3].

У Вільні міжваеннага перыяду дзень 3 мая святкаваўся як сімвал унітарнага дзяржаўнага адзінства з Варшавай. Зараз жа, як бачым, акцэнт ссунуты ў бок падкрэслення дзяржаўнага дуалізму Рэчы Паспалітай. У 2021 г. святкаванне юбілею ў Вільні з удзелам прэзідэнтаў Польшчы і Літвы адбылося

---

[1] У. Эко, *Заметки на полях имени Розы*, in: idem, Имя розы, Москва 1989, с. 430. Тут і далей, калі іншае не пазначана, пераклад на беларускую мову.

[2] У дачыненні да Рэчы Паспалітай тэрмін “еўрапеізацыя” першым выкарыстаў Юзаф Фельдман (Józef Feldman). Гл.: J. Michalski, *Sarmatyzm a europeizacja Polski w XVIII wieku* [w:] *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa 1973, s. 113.

[3] Гл.: A. Wierzbicki, *Konstytucja 3 maja w historiografii polskiej*, Warszawa 1993, s. 7 ды інш.

20 кастрычніка і было спалучана з юбілеем падпісання *Узаемных заручын абодвух народаў*[4].

Для гісторыка сітуацыя з прыкладамі такога кшталту суправаджаецца відавочнымі выклікамі, паколькі ўтрымлівае пагрозу стэрэатыпнасці і дагматызацыі ацэнак, падпарадкавання навуковых поглядаў актуальнай палітычнай і грамадскай кан›юнктуры. У якасці ілюстрацыі гэтай тэзы я закрану пытанне, якое ў дачыненні да агучанай тэматыкі прыцягвае, бадай, найбольшую ўвагу беларускага чытача, а менавіта ацэнкі суб’ектнасці Вялікага Княства Літоўскага і эвалюцыі яго адносін з Польскай Каронай у канцы XVIII ст.

Калі звярнуцца да польскай гістарыяграфіі першай паловы XX ст., то мэйнстрымам была тэза аб унітарным тыпе дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай (прынамсі, пасля прыняцця Канстытуцыі 3 мая) і паэтапным, завершаным у 1791 г., уваходжанні Вялікага Княства Літоўскага ў склад Польшчы[5]. У міжваенны перыяд дадзены тэзіс празрыста карэляваў з патрэбамі дзяржаўнай ідэалогіі II Рэчы Паспалітай, але найбольш моцна ён быў прадстаўлены ў пасляваенным даследаванні Багуслава Леснадорскага (1951), прысвечаным заканадаўству Чатырохгадовага сейма. Высновы аўтара пасля аналізу Канстытуцыі не пакідалі шансаў федэралізму ў гістарычнай спадчыне Рэчы Паспалітай: „З маўчання Канстытуцыі аб Літве і з самога тону закона (3 мая — *В. А.*), таксама з папярэдніх заўваг аб адзінстве «польскага народа» заключыць можна, вядома, адну толькі лагічную выснову, што не можа быць і гаворкі аб прынцыповай дзяржаўнай адасобленасці Літвы і аб рэальнай уніі, хоць гэтага *expressis verbis* не сказалі. Унія была адменена. На месцы саюза дзвюх дзяржаў [...] утварылася нарэшце адна польская дзяржава”[6].

Хоць у наступныя дзесяцігоддзі дадзены тэзіс быў пастаўлены пад сумнеў польскімі гісторыкамі[7], ён панаваў у беларускай навукова-папулярнай літара-

---

4 Прапанова адзначаць 20 кастрычніка замест 3 мая гучала яшчэ ў міжваенны перыяд у асяродку віленскіх „краёўцаў”: „Kraj nasz, jeżeli ma obchodzić rocznice historyczne, to powinien czcić nie dzień 3 maja, kiedy usiłowano uszczuplić jego prawa, poniżyć i podporządkować jego interesy interesom Korony, lecz dzień 20 października, w którym kraj nasz chociaż częściowo odzyskał swą samodzielność” (K. Waga [L. Abramowicz], *Zaręczenie wzajemne obojga narodów,* „Przegląd Wileński” 1926, 30 kwietnia, nr 8, s. 5).

5 S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwa* [w:] *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 657; idem, *Historia ustroju Polski. Korona,* Warszawa 1949; O. Halecki, *Dzieje Unii Jagiellońskiej,* t. II, Kraków 1920, s. 353.

6 B. Leśnodorski*, Dzieło Sejmu Czteroletniego (1788–1792),* Wrocław 1951, s. 240. Гэта тэза была паўторана пры ацэнцы Б. Леснадорскім Узаемных заручын абодвух народаў: *„Заручыны былі недакладна названы* “*актам уніі”, бо ў рэчаіснасці гэты акт абвяшчаў пра інкарпарацыю Літвы да Польшчы з прадастаўленнем адзіна што мясцовай, гэта значыць польскай або спаланізаванай, шляхце шырокага самакіравання*”, ibidem, s. 242.

7 E. Rostworowski, *„Marzenie dobrego obywatela”, czyli królewski projekt Konstytucji* [w:] idem, *Legendy i fakty XVIII w.*, Warszawa 1963, s. 439–440, 451–452; J. Malec, *Problem stosunku Polski*

туры аж да канца 1990-х гг., часткова дзякуючы вядомасці і даступнасці ў перакладзе 1980 г. на рускую мову іншага выдання з удзелам Б. Леснадорскага *Гісторыя дзяржавы і права Польшчы*[8]. Пазней ён быў заменены іншай, але запазычанай таксама з польскай гістарыяграфіі, канцэпцыяй Юліюша Бардаха[9].

Свой першы артыкул аб эвалюцыі польска-літоўскай уніі ў перыяд пасля 3 мая 1791 г. у выніку дапаўнення і пэўнай рэвізіі Канстытуцыі *Узаемнымі заручынамі абодвух народаў* Ю. Бардах напісаў у 1991 г.[10] Двухсотгоддзе Канстытуцыі 3 мая сімвалічна супала з распадам СССР, калі ў чарговы раз паўставала пытанне аб новай геапалітычнай прасторы Сярэдне-Усходняй Еўропы, ролі Польшчы і яе адносінах да незалежных Літвы, Беларусі, Украіны[11].

---

do Litwy w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792), „Czasopismo Prawno-Historyczne" 1982, t. 34, z. 1, s. 47; J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasie panowania Stanisława Augusta*, „Zapiski Historyczne" 1986, t. LI, z. 1, s. 59.

8 Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак, *История государства и права Польши*, Москва 1980, с. 293 (у напісаным Б. Леснадорскім падраздзеле «Дзяржаўная пабудова» было адзначана, што «ў дадатковым да Канстытуцыі акце Узаемных заручын зафіксавана поўнае зліццё Польшчы і Літвы»).

9 Пар., з аднаго боку, выданні са сцвярджэннямі пра ўнітарную Рэч Паспалітую: *100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі*, уклад. І. Саверчанка, Зм. Санько, Мінск 1993, с. 48; *Нарысы гісторыі Беларусі,* Мінск, 1994, т. 1, с. 236; *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі,* Мінск 1997, т. 4, с. 88, а з другога боку – з акцэнтам на захаванне федэрацыі і відавочным уплывам публікацый Ю. Бардаха: Г. Сагановіч, *Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст.,* Мінск 2001, с. 338–340; Ц. Акудовіч, *Прынцып „трох правінцый" і ўніфікацыйныя тэндэнцыі на Чатырохгадовым сойме (1788–92),* "Беларускі гістарычны агляд", 2009, т. 16, сш. 2, с. 403–420.

10 J. Bardach, *Konstytucja 3 Maja a unia polsko-litewska*, „Przegląd Historyczny" 1991, t. LXXXII, z. 3–4, s. 383–410 (беларускі пераклад: Ю. Бардах, *Канстытуцыя 3 мая і Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў 1791 г.* [w:]: idem, Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, Мінск 2002, с. 364–408). Наступныя публікацыі па тэме можна трактаваць як імкненне Ю. Бардаха да папулярызацыі прадстаўленай канцэпцыі: *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, „Nauka Polska" 1991, nr 2, s. 3–27; *Konstytucja 3 maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku*, „Studia Iuridica" 1992, t. XXIV, s. 15–26; *Konstytucja 3 maja a Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów 1791 roku*, „Lithuania" 2001, nr 40/41, s. 33–37; *Od aktu w Krewie do Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów* [w:] *Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. J. Kłoczowski, H. Łaszkiewicz, Lublin 1999, s. 12–44. На англ. і франц. мовах: *The Constitution of May Third and the Mutual Assurance Two Nations*, „The Polish Review" (New York) 1991, t. 36, nr 4, s. 407–420; *Le principe fédéraliste et le principe unitaire dans la législation de la Diete polonolituanienne de Quatre Ans (1788–1792)*, „Acta Poloniae Historica" 1994, t. 70, p. 75–86; *Constitution du 3 Mai 1791 et la Garantie Mutuelle de Deux Nations du 20 octobre 1791*, [in:] *La Costituzione Polacca del 3 Maggio 1791 e il costituzionalismus europeo del XVII secolo.* Atti dei Colloquio italo-polacœ 1991 a cura di J. Żurawska, Napoli 1995, p. 13–29; *Constitution of 3 May and the Mutual Guarantee of the Two Nations*, [in:] *Constitutions and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791*, Bloomington-Indianapolis 1997, p. 367–376 (паводле бібліяграфіі, складзенай В. Суднік у выданні: Ю. Бардах, *Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага*, с. 441–452).

11 Пра беларускі кантэкст гэтай праблематыкі пісаў А. Ластоўскі, *Значэнне ідэі "Сярэдняй Еўропы" і імперскай спадчыны для самавызначэння Беларусі* [w:] *Пути европеизации*

Нельга дакладна сказаць, што больш паўплывала на высновы аўтара: сам гістарычны момант напісання артыкула ці асаблівасці яго біяграфіі, – але моцны ўплыў суб’ектыўных фактараў у гэтым тэксце, безумоўна, прасочваецца. Застаючыся шчырым прыхільнікам адметнасці гістарычнай Літвы і пры гэтым імкнучыся да захавання яе сувязяў з Польшчай, Ю. Бардах выступіў з тэзамі, якія не маглі не імпанаваць шырокай грамадскасці ў Варшаве, Вільні ці Менску. Асобна падкрэсліўшы значэнне дзяржаўнасці ВКЛ для сучаснай літоўскай самасвядомасці, Ю. Бардах па сутнасці апісаў падзеі лета–восені 1791 г. як прыклад умацавання сувязі Літвы з Польшчай — пры захаванні дзяржаўнасці кожнага з двух “палітычных народаў”, іх раўнапраўя, узаемнай павазе і адказным кампрамісе: „І так як прыняцце літоўскімі сенатарамі і пасламі Статута аб Праўленні (Ustawa Rządowa — В. А.) 3 мая было саступкаю польскаму боку ў імя вышэйшых інтарэсаў усяе Рэчы Паспалітае, гэтак і *Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў* былі саступкаю літвінам, якія баранілі сваю палітычную суб’ектнасць. Кампраміс адбыўся ў рамках існуючай федэрацыі […] на аснове раўнапраўя”[12].

У гэтай блізкай да ідэалу формуле (літвіны падтрымалі Канстытуцыю, палякі ў адказ — *Узаемныя Заручыны*, і першыя, і другія — кіруючыся пры гэтым прыярытэтам агульнага дабра) утрымліваўся безумоўны гістарычны аптымізм. Складаней было з навуковай аргументацыяй.

Ю. Бардах не выкарыстоўваў уласныя архіўныя крыніцы. Іх ён запазычыў у іншых аўтараў, перш за ўсё з ключавых па дадзенай тэматыцы работ Эмануэля Раствароўскага і Ежы Міхальскага[13], але пры гэтым, у параўнанні з апошнімі, выступіў з больш катэгарычнымі высновамі. Так, калі Е. Міхальскі не выводзіў генезіс *Заручын* за межы гісторыі са складаным абмеркаваннем на сойме ў кастрычніку 1791 г. пытання аб’яднання скарбовых камісій[14], то Ю. Бардах палічыў, што з’яўленне закона такога кшталту было наканавана самой логікай прыняцця Канстытуцыі 3 мая, як свайго роду негалосная ўмова згоды з Канстытуцыяй літоўскай часткі сойма[15].

Ацэньваючы *Узаемныя заручыны абодвух народаў* з прававога пункту гледжання, Бардах адзначыў іх больш высокі статус, нават у параўнанні з Канстытуцыяй 3 мая па прычыне ўключэння ў *pacta conventa*[16]. Гэта тэза суадносілася з цытатай Адольфаса Шапокі аб тым, што *Заручыны* сталі ак-

---

Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991–2010), под ред. О. Шпараги, Минск 2011, с. 198–224. Пар. J. Bardach, *Dlaczego Europa Środkowo-Wschodnia?,* „Nauka Polska” 1992, nr 5–6, s. 65–71.

[12] Ю. Бардах, *Канстытуцыя 3 мая і Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў 1791 г.,* с. 400.

[13] Гл. спасылку 7. Э. Раствароўскі абапіраўся на матэрыялы Ігнацыя Патоцкага, у т.л. на папярэднія праекты Канстытуцыі, Е. Міхальскі — на невядомы дагэтуль рукапісны дыярыюш сойма.

[14] J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej...*, s. 121.

[15] Ю. Бардах, *Канстытуцыя 3 мая і Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў 1791 г.,* с. 374.

[16] Ibidem, с. 390–391.

там, да якога "*Літва імкнулася больш як 200 гадоў*"[17]. Яе таксама пацвярджала адзначаная ў артыкуле атмасфера ўрачыстых мерапрыемстваў, звязаных з прыняццем на сойме закона 20 кастрычніка, і ў першую чаргу бал, што быў арганізаваны літоўскай часткай сойма ў Радзівілаўскім палацы ў гонар гадавіны каранацыі Станіслава Аўгуста з удзелам прадстаўнікоў дыпламатычнага корпуса.

Я вазьму паўзу ў перказе канцэпцыі Ю. Бардаха, каб падзяліцца фрагментамі сведчанняў і ацэнкамі дадзеных падзей у Варшаве менавіта з боку замежных дыпламатаў, паколькі гэта карэспандэнцыя не выкарыстоўвалася пры вывучэнні польска-літоўскай уніі названага перыяду. Гаворка ідзе пра данясенні з Варшавы ў Пецярбург, Вену, Берлін, Дрэздэн і Парыж.

Адзначаны Ю. Бардахам, а яшчэ раней Уладзіславам Смаленскім і А. Шапокам, бал у Радзівілаўскім палацы адбыўся 26 лістапада, г. зн. праз месяц з невялікім пасля прыняцця *Заручын*[18]. У большай частцы дыпламатычных паведамленняў, нягледзячы на свой сапраўды вялікі размах, ён не згаданы, але быў апісаны ў паведамленні аўстрыйскага пасла Бенедыкта дэ Кашэ. На прыём, злучаны з балам, было запрошана 2 000 чалавек, пры выдатках у 1 500 дукатаў. Такі маштаб, на думку Б. дэ Кашэ, павінен быў схаваць страх і нервовасць, якія ўзмацняліся ў Варшаве пад уплывам звестак аб падрыхтоўцы Расіяй антысеймавай канфедэрацыі і нападу на Рэч Паспалітую[19].

Аўстрыйскі пасол паведамляў свайму двару, што нагодай урачыстасцей, акрамя даты каранацыі Станіслава Аўгуста, былі змены ў адносінах Кароны і Літвы, характарызуючы іх эвалюцыю наступным чынам: „Нагодай гэтага з'яўляецца ўмацаванне ў апошні час сувязяў паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Польскай Каронай праз ухваленне соймам будучай агульнай адмі-

[17] Ibidem, с. 399. Погляды А. Шапокі не адрозніваліся пастаянствам, бо ён таксама пісаў пра непрыманне літоўцамі як Канстытуцыі 3 мая, так і Узаемных заручын абодвух народаў, а ў якасці доказу іх дзяржаўнай самасвядомасці ў канцы XVIII ст. памылкова прыводзіў аргумент шырокай падтрымкі ў ВКЛ Таргавіцкай канфедэрацыі 1792–1793 гг., накіраванай супраць Канстытуцыі і Чатырохгадовага сейма (A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, [in:] *Raštai*, t. 3, tekstus parengė, įvadą ir komentarus parašė R. Jurgaitis, A. Ragauskas, Vilnius 2018 (перавыданне 1938 г.), p. 317–320. Пра мінімальную падтрымку ў ВКЛ "Таргавіцы" і расійскіх палітычных ініцыятыў гл. V. Anipiarkou, *Konfederacja targowicka w 1792 r. w świetle korespondencji służbowej rosyjskiego generała Michaiła Kreczetnikowa*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 2019, vol. LIV, nr 1, s. 75–97.

[18] W. Smoleński, *Sprawa stosunku Litwy do Polski na Sejmie Wielkim*, „Studja historyczne" 1925, s. 444; A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos*, [in:] *Raštai*, t. 3, p. 317.

[19] B. De Caché an W. Kaunitz, Warschau, 26 XI 1791, *Austria wobec Konstytucji 3 maja w świetle relacji posła austriackiego Benedykta Cachégo przesyłanych do Wacława Kaunitza i Filipa Cobenzla*, oprac. H. Kocój, Kraków 2007, s. 140. Пар. „*Gazeta Narodowa y Obca*", 30 XI 1791, nr 96, s. 384 [online] https://crispa.uw.edu.pl/object/files/150410/display/Default [доступ: 19.02.2022].

ністрацыі са скарбам Абодвух Народаў і аб›яднанне таксама іншых розных унутраных спраў, у выніку чаго Літва ахвяравала большай часткай сваіх даўніх прывілеяў часоў уніі і адрозненняў, прынятых падчас яе далучэння" (падкрэслена мной — *В. А.*)[20].

Падобным чынам Б. дэ Кашэ раней паведамляў у Вену і пра пастанову 20 кастрычніка 1791 г., адзначаючы прынцып роўнасці прадстаўнікоў Кароны і Літвы ў сумесных урадавых камісіях як своеасаблівую высокую плату за паступовую адмову літвінаў ад традыцый уласнай суб'ектнасці: "Паколькі дагэтуль толькі адна траціна прадстаўнікоў была стандартам, які вызначаў удзел Літвы ва ўсіх сферах кіравання і заканадаўства, здаецца, што літоўскі народ шмат выйграе ад змен. Аднак у выніку памяць і ўплыў прывілеяў, захаваных у былой формуле уніі, на якіх калісьці ажыццявілася далучэнне Вялікага Княства Літоўскага да Польскай Кароны, паступова адыходзяць у нябыт" (падкрэслена мной — *В. А.*)[21].

Не менш красамоўнымі былі паведамленні дыпламатаў іншых краін аб прыняцці *Заручын*, напр., сакратара французкага пасольства Жана Бано: "Няма больш Кароны, больш Літвы, абвяшчаюць яны з усіх бакоў, зараз ёсць толькі адна нацыя, ёсць толькі палякі; што ўсе старажытныя адрозненні, усе рэшткі асобнага ўрада знікаюць у супольнасці грамадзян і братоў"[22].

[20] „Seine Polnische Majestät haben gestern bei Gelegenheit Höchstdero 27-ten Kronungsfestes eine außerordentliche Hof-Cour gehalten. Heute geben die litauischen Senatoren und Landboten eine öffentliches Festin mit Ball für mehr als 2.000 Personen, wozu die Unkosten der großen Vorbereitungen sich auf 1.500 Dukaten belaufen sollen. Die Veranlassung hinzu ist das neulich enger, als es vorhin gewesen verknüpfte Band zwischen dem Großherzogtum Litauen und der Krone Polen durch die beim Reichstag beschlossenen künftighin gemeinschaftliche Administration des Schatzes beider Nationen, und durch die Adoption der Gleichförmigkeit noch mancher andern innerlichen Einrichtungen wobei also Litauen seine alte Unions-Pacten, und Incorporations-Reservaten grösten Teils aufgeopfert hat" (B. de Caché an W. Kaunitz, Warschau, 26 XI 1791, op. cit., s. 140). Пашыраны нямецкі арыгінал прыводжу ў сувязі з наяўнасцю некарэктнага польскага перакладу ў выданні *Konstytucja 3 Maja w świetle relacji posła austriackiego Benedykta de Cachégo*: wybór, z oryg. odczytał, przetł. i przypisami opatrzył H. Kocój, Kraków 2000, s. 121–122: "люблінскія" паслы (польск. *lubelskie*) замест "літоўскіх" (ням. *litauischen*), "атрымала больш" (польск. *zyskała więcej*) замест "ахвяравала большай часткай" (ням. *grösten Teils aufgeopfert hat*) і г.д. Выказваю падзяку праф. Ежы Дыгдалу (Jerzy Dygdała) за дапамогу з перакладамі.

[21] „Da bishero der dritte Teil der eigentliche Maßstab wäre, nach welchem man den Concours Litauens zu allen Legislations und Administrations-Zweigen der Republik berechnete, so scheint zwar die litauische Nation durch die jetzige Neuerungen allerdings zu gewinnen. Indessen verschwindet durch selbige nach und nach das Andenken und die Wirkung jener in dem alten Unions-Art sich vorbehaltenen Vorrechte, unter deren Bedingung vormals die Einverleibung des Großherzogtum Litauen mit der Krone Polen geschah" (B. De Caché an W. Kaunitz, Warschau, 22 X 1791, op. cit., s. 129 (гл. таксама ранейшы каментар).

[22] „Plus de Couronne plus de Lithuanie, s'écrie-t-on, de toute part, il n'y a plus désormais qu'une seule nation, il n'y a plus que des Polonais; que toutes les anciennes distinctions, que tous les restes d'un gouvernement séparé, disparaissent entre un peuple de citoyens et de frères" (J. Bonneau à A. Montmorin, Varsovie, 22 X 1791, *Dyplomaci francuscy o Konstytucji 3* Maja, [wyd.] H. Kocój,

Як адзначаў прускі пасол Аўгуст Гольц, “гэта аб’яднанне двух інстытуцый (скарбовых камісій — *В. А.*), цалкам асобных да гэтага часу, […] развенчвае міф, згодна з якім Літву прымалі за незалежную краіну […] з асобнай арганізацыяй”[23], а згодна данясенню расійскага пасла Якава Булгакава, “дали сему установлению (*Узаемныя заручыны абодвух народаў — В. А.*) громкий вид акта, как бы ныне только Литовское княжество приступало к Польше и составляло с нею одно государство”[24].

Паўторна зазначу, што ацэнкі такога кшталту датычылі не Канстытуцыі 3 мая, а менавіта характару і атмасферы прыняцця ў кастрычніку 1791 г. *Узаемных заручын абодвух народаў*. Тут не было гаворкі пра іх супрацьпастаўленне Канстытуцыі 3 мая. У *Заручынах* замежныя дыпламаты бачылі працяг тэндэнцый, характэрных для рэформ Чатырохгадовага сойма, а менавіта па інтэграцыі Рэчы Паспалітай і паэтапнай цэнтралізацыі яе дзяржаўнага апарату.

Такая інтэрпрэтацыя падзей супярэчыць тэзе Ю. Бардаха, пабудаванай на супрацьпастаўленні зместа Канстытуцыі і *Заручын*, але добра су-

Kraków 2009, s. 231). Адзначу, што тэрміны “нацыя” (фр. *nation*), “палякі” (фр. *Polonais*) трэба разумець, зыходзячы з кантэксту эпохі. У канцы XVIII ст. этнічны наратыў у гэтых паняццях мог прысутнічаць, але ён саступаў іншым значэнням: палітычнага народа і супольнасці грамадзян (адной дзяржавы).

23 “Cette jonction de deux dicastères entièrement séparés jusqu’ici, outre qu’elle détruit le préjugé, qui faisait, qu’on regardait toujours la Lithuanie comme un pays à part, qui ne faisait corps avec la République, que pour ses rapports externes et politiques, ayant du reste une organisation intérieure différente de celle de la Couronne” (A F. Goltz à Frédéric Guillaume II, Varsovie, 22 X 1791, *Berlin wobec Konstytucji 3 Maja w świetle korespondencji Fryderyka Wilhelma II z posłami pruskimi w Warszawie Augustem Fryderykiem Goltzem i Giorolamo Lucchesinim,* [oprac.] H. Kocój, Kraków 2006, s. 266).

24 “Имею честь всепокорнейше представить вашему сиятельству конституцию о соединении скарбовых комиссий: коронной и литовской. Хотя войсковые комиссии были уже прежде соединены, но нашли за полезно и об них упомянуть, и дали сему установлению громкой вид акта, как бы ныне только Литовское княжество приступало к Польше и составляло с нею одно государство. Литовцы думают, что чрез половинное число комиссаров они сравнялись во всем с Короною, а коронные, может быть, предвидят в сем сравнении надежду заставить Литву платить половину податей и содержать половину армии, вместо третьей части, как то ныне делается. Но на настоящее время скрывается в сем поступке политика уверить не только курфюста саксонского, но и другие державы, что дела делаются тут единомышлено, с согласием всех провинций, и следовательно, с согласия всех обывателей. Сие доказывается и тем, что король присылал господина Дзедушицкого (*Антоні Дзедушыцкі, сакратар замежных спраў ва ўрадзе Рэчы Паспалітай — В. А.*) к саксонскому министру (*Аўгуст Эсэн, пасол Саксоніі ў Варшаве — В. А.)* объявить о соединении скарбовых комиссий и просить его донести о том министериально своему государю с точным примечанием, что сие новое учреждение есть следствием согласия царствующего во всех частях и отраслях польского правительства” (Я. И. Булгаков — И. А. Остерману, Варшава, 15/26 X 1791, Архив внешней политики Российской империи (далей — АВПРИ), ф. «Сношения России с Польшею», оп. 79/6, д. 1300, л. 39) (пар. A. Essen à A. Loss, Varsovie, 26 X 1791, *Dyplomaci sascy wobec Konstytucji 3 maja*, [wyd.] H. Kocój, Kraków 2010, s. 228).

адносіцца з прыведзенымі ім жа прыкладамі сувязі Люблінскай уніі з *Заручынамі* ва ўяўленні саміх ініцыятараў тых апошніх падзей. Тэкст на медалі: "Пры Станіславе Аўгусце скончана найцяснейшая унія, здзейсненая спачатку Жыгімонтам Аўгустам"[25], — безумоўна, мае сэнс, падобны да сцвярджэння Гуга Калантая і іншых аўтараў кнігі "Аб усталяванні і ўпадку Канстытуцыі 3 мая" (1793) пра тое, што ў кастрычніку 1791 г., "былі аднаўлены паміж Літвой і Каронай святыя уніі шлюбы". Дастаткова зірнуць у тагачасную публіцыстыку, каб пераканацца, што ў інтэрпрэтацыі караля, Г. Калантая ды іншых публіцыстаў варшаўскай "Кузніцы" „*святыя ўніі шлюбы*" — гэта словы не пра фэдэралізм і роўнасьць "абодвух народаў", а пра рэалізацыю палажэнняў Люблінскай уніі ў напрамку завяршэння злучэння Літвы з Каронай, ажно да патрабаванняў інкарпарацыі (да канца не рэалізаваных)[26].

Сама цытата з кнігі была выкарыстана Ю. Бардахам па-за агульным кантэкстам. У дадзеным фрагменце выдання, якое стала своеасаблівым палітычным тэстаментам стваральнікаў Канстытуцыі 3 мая, спачатку востра крытыкуюцца склад і праца асобнай Скарбовай камісіі Вялікага Княства Літоўскага, пасля чаго адзначана, што яе аб'яднанне з камісіяй Кароны прывяло да паляпшэння кіравання фінансамі, але запатрабавала "высакароднай, а дакладней брацкай ахвяры каронных правінцый", якія пагадзіліся, што Вялікае Княства Літоўскае, меншае па насельніцтве і рэсурсах, будзе мець ва ўрадавых камісіях роўную з Каронай колькасць прадстаўнікоў[27]. Тут, калі адкінуць словы, якія надавалі тэксту ўзнеслую форму, утылітарна фіксуецца мэта і высокая цана пытання — сугучна данясенню аўстрыйскага пасла Б. дэ Кашэ (ад 22 X 1791, гл. вышэй).

Дадам яшчэ два прыклады, якія прымушаюць успрымаць тэксты Ю. Бардаха пра Канстытуцыю і *Заручыны* з пэўнай асцярогай.

Першы прыклад — часам неабгрунтаванае наданне тагачасным паняццям (асабліва такім, як Польшча, Рэч Паспалітая, Польская Рэч Паспалітая, Рэч Паспалітая абодвух народаў, дзяржава, краіна, правінцыя і г.д.) значэння і сэнсу, характэрных для сучаснасці. У першую чаргу — тэрмін Рэч Паспалітая абодвух народаў. Гэты звышпапулярны ў сённяшняй

[25] Ю. Бардах, *Канстытуцыя 3 мая і Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў 1791 г.*, с. 392. Пар. Н. И. Костомаров, *Последние годы Речи Посполитой*, 2-е изд., Санкт-Петербург 1870, с. 376.

[26] [F. S. Jezierski], *Wzmianka krótka o zjednoczeniu Księstwa Litewskiego z Królestwem Polskim w duchu wolności i równości,* [w :] *G. Kołłątaj i inni. Z publicystyki doby Sejmu Czteroletnego*, Warszawa 1991, s. 176–186; W. Arcimowicz, *Wielkie Księstwo Litewskie za czasów Stanisława Augusta,* Wilno 1938, z. l, s. 9–10 (цытаты Г. Калантая пра унію); J. Michalski, *Zagadnienie unii...*, s. 102-105 (пра намеры караля ў праекце 1766 г. пад назвай *Uchwalenie Unii Wielkiego Księstwa Litewskiego z Koroną Polską*).

[27] *O ustanowieniu i upadku konstytucji polskiej 3 maja.* Metz [i.e. Kraków] 1793, część 2, s. 96–97 [online] https://www.dbc.wroc.pl/dlibra/publication/24953/edition/22472?language=pl [dostęp: 01.03.2022].

гістарыяграфіі тэрмін, насуперак сцвярджэнню Ю. Бардаха (а за ім, напр., Ежы Мальца), не быў «паўсюдна распаўсюджаны» ў канцы XVIII ст[28]. Адпаведна, не выпадае здзіўляцца, што яго няма і ў Канстытуцыі 3 мая (як, дарэчы, няма і ў тэксце *Узаемных заручын абодвух народаў*. Затое ў тэксце *Заручын* прысутнічае тэрмін "Польская Рэч Паспалітая". Адзначу, што гэты тэрмін меў шырокі афіцыйны ўжытак яшчэ да Чатырохгадовага сойма. Між іншым, ігнараванне беларускім навуковым асяродкам таго факта, што ў канцы XVIII ст. многія падобныя тэрміны шырока выкарыстоўваліся як сінанімічныя і ўзаемазамяняльныя без намеру надаць ім пэўную сэнсавую розніцу, вядзе часам да пашырэння відавочных "падробак" накшталт сцвярджэння пра замену ў выніку прыняцця Канстытуцыі 3 мая назвы "Рэч Паспалітая абодвух народаў" на "Польская Рэч Паспалітая".

Другі прыклад датычыць кантэксту і суаднясення маштаба падзей. Галоўныя матывы ўключэння *Заручын* у *pacta conventa* — зноў жа, калі ісці ўслед за зместам дыпламатычнай карэспандэнцыі, а іншых крыніц па гэтаму пытанню няма, — ляжалі ў сферы знешняй, а не ўнутранай палітыкі. Такім чынам, дэманстравалася адзінства палітычных эліт[29].

Фон працы сойма ў кастрычніку 1791 г. з нервовай перыядычнасцю фармавалі навіны аб падрыхтоўцы ў Ясах (рэзідэнцыя расійскага фельдмаршала Рыгора Пацёмкіна) ваеннай інтэрвенцыі супраць Рэчы Паспалітай і — што мела не меншы ўплыў — узмацненне разумення ў Варшаве пагрозы застацца ў гэтым выпадку сам-насам з Расіяй на міжнароднай арэне. Аптымізацыя кіравання скарбам была адным з крокаў на кароткім шляху да пачатку адкрытага канфлікту Рэчы Паспалітай з усходнім суседам. Пры гэтым у агульным маштабе падзей, якія адбываліся на Чатырохгадовым сойме і добра перадаюцца эпісталярнымі і публіцыстычнымі крыніцамі, прыняцце *Заручын* было хаця і заўважнай падзеяй, але не большай, чым, напрыклад, вострае і працяглае абмеркаванне на сойме ў наступныя тыдні пасля *Заручын* рэформы старостваў.

Як падаецца, публікацыі Ю. Бардаха папулярызуюць і адначасова міфалагізуюць праблематыку польска-літоўскай уніі ў канцы XVIII ст. між іншым таму, што ствараюць уяўленне пра *Заручыны* як пра падзею, сувымерную па значэнні і грамадскай увазе з Канстытуцыяй 3 мая. Так, відавочна, не было. Канстытуцыя мела непараўнальна іншую вагу з пункту гледжання ўплыву на жыццё краіны і, адпаведна, увагі да яе ўнутры і за межамі.

Таксама патрабуе карэкціроўкі пашыраная ў гістарыяграфіі тэза пра Канстытуцыю і *Заручыны* як пра два супрацьлеглыя кірункі дынамікі польска-літоўскіх адносін у канцы XVIII ст. Абодва дакументы, пры ўнікальнасці

---

[28] Ю. Бардах, *Канстытуцыя 3 мая і Ўзаемныя Заручыны Абодвух Народаў 1791 г.*, с. 374; J. Malec, *Zaręczenie Wzajemne Obojga Narodów — w 220. rocznicę uchwalenia,* „Studia Iuridica Toruniensia", t. 10, 2012, s. 151.

[29] Гл. спасылку 24.

матываў і абставін стварэння кожнага, усё ж прадугледжавалі рух у бок уніфікацыі дзяржаўнага кіравання.

***

Кастытуцыя 3 мая была скасавана ў выніку расійскай ваеннай агрэсіі. Гаворачы пра матывы, якімі кіраваліся расіяне ў сваіх дзеяннях у канцы XVIII ст., варта сыходзіць з сучаснай аксіёмы, што галоўную пагрозу для Крамля ўяўляе не заходняя зброя, а заходнія ідэі: свабода, роўнасць, вяршынства права, суверэнітэт. Рух кожнай краіны Еўропы ў гэтым напрамку падрывае ўнутраную легітымнасць рэжыму ў Расіі.

Бліжняй мэтай імператрыцы Кацярыны II на шляху другога і трэцяга падзелаў было вяртанне польска-літоўскіх зямель у арбіту расійскага ўплыву, спыненне кароткага перыяду суверэнітэту Рэчы Паспалітай, аднаўленага Чатырохгадовым соймам.

Само прыняцце Канстытуцыі 3 мая не было галоўнай прычынай расійскага ўмяшальніцтва. Яшчэ ў 1788–1790 гг., г. зн. на першым этапе рэформ у Варшаве, Кацярына II была ўпэўнена, што аднаўленне яе кантролю над Рэччу Паспалітай з'яўляецца толькі пытаннем часу[30]. Выбар заставаўся ў дачыненні да тэрмінаў і спосабаў рэалізацыі гэтага намеру: праз "мяккія" меры, а менавіта праз традыцыйныя дзеянні расійскага пасольства ў Варшаве[31], або сілавым шляхам, з дапамогай аднаго з двух ваенных сцэнарыяў, якія распрацоўваліся паралельна.

У навуковай літаратуры рэдка адзначаецца, што да прыняцця Канстытуцыі 3 мая прыярытэтам для Расіі была не "Таргавіца" (інтэрвенцыя па закліку антысоймавай шляхецкай канфедэрацыі). Магчымасць вырашэння канфлікту з Рэччу Паспалітай такім шляхам у расійскай службовай карэспандэнцыі таксама абмяркоўвалася ў 1790–1791 гг.,[32] але таксама быў распрацаваны сцэнар уводу расійскіх войск, пераапранутых у мундзіры новых казацкіх фармаванняў, у Правабярэжную Украіну.

Дадзеныя праекты, аўтарам якіх у 1789–1791 гг. быў Р. Пацёмкін, гістарычна апелявалі да канфесійных і нацыянальных канфліктаў эпохі Баг-

[30] Екатерина II — О. Штакельбергу, Петербург, 15[26] XII 1788, *Instrukcje i reskrypty do ambasadorów rosyjskich w Rzeczypospolitej w latach 1772–1794*, oprac. A. Danilczyk, J. Kordel, V. Anipiarkou, S. Łuczak, współpraca Z. Zielińska, Warszawa 2019, s. 237, [online] https://rcin.org.pl/publication/173330 [dostęp: 01.03.2022]. Пар. J. Michalski, *Zmierzch prokonsulatu Stackelberga* [w:] idem, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1, Warszawa 2007, s. 490; Z. Zielińska, *Ostatnie miesiące ambasady Ottona Stackelberga w świetle jego raportów (styczeń 1789 — czerwiec 1790)* [w:] idem, *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku*, Warszawa 2001, s. 174.

[31] Екатерина II — Я. Булгакову, Петербург, 25 IX [6 X] 1790, *Instrukcje*…, s. 241. Пар. *Рескрипты императрицы Екатерины II князю Потёмкину*, "Русский архив", т. 8 (1874), кн. 2, столб. 225–290.

[32] Екатерина II — Я. Булгакову, Петербург, 25 IX [6 X], 28 X [8 XI] 1790, *Instrukcje*…, s. 241, 245.

дана Хмяльніцкага. Такія параўнанні рабіў расійскі канцлер Аляксандр Безбародка неўзабаве пасля таго, як Р. Пацёмкін быў прызначаны Кацярынай II гетманам казацкіх войск[33]. Аднак гэты сцэнар быў адсунуты на другі план пасля падзей 3–5 мая 1791 г. у Варшаве: Кацярына II убачыла ў працэдуры прыняцця Канстытуцыі рысы дзяржаўнага перавароту, што можна было выкарыстаць як апраўданне расійскага ўмяшальніцтва[34]. А вось перспектыва ўводу расійскай арміі ва Украіну пад традыцыйнымі лозунгамі абароны праваслаўных па меры разгортвання падзей Французскай рэвалюцыі магла атрымаць ідэалагічна непажаданае для Пецярбурга сацыяльнае вымярэнне, бо расійскім войскам прыйшлося б дзейнічаць ад імя прадстаўнікоў ніжэйшых слаёў грамадства[35].

У дачыненні да вышэйзгаданага варта прааналізаваць расійскую службовую карэспандэнцыю ў люстэрку папулярнай сярод гісторыкаў тэорыі „вандроўных ідэй" Лукаша Кжывіцкага. Кжывіцкі пісаў, што ідэі "вандруюць", прычым не толькі ў прасторы, але і ў часе, пры гэтым змяняючыся ў працэсе "падарожжа" і забяспечваючы бясконцы працэс узаемаабмену паміж living рознымі культурнымі, нацыянальнымі, рэгіянальнымі ды іншымі кантэкстамі[36]. Тэкст Канстытуцыі 3 мая з'яўляецца пацвярджэннем гэтай тэзы, паколькі ён акумуляваў усе базавыя пастулаты еўрапейскага Асветніцтва[37]. Канстытуцыя 1791 г. не была першай ліберальнай канстытуцыяй на Старым кантыненце. Каб аспрэчыць гэты трывалы міф польскай гістарыяграфіі, дастаткова пазнаёміцца са зместам Карсіканскай канстытуцыі 1755 г.[38] Затое расійская інтэрвенцыя была першай сітуацыяй, калі расіяне, праводзячы войны на тэрыторыі іншых дзяржаў у Еўропе, выразна змагаліся менавіта з ідэямі.

У рэскрыптах Кацярыны II, справаздачах Я. Булгакава, іх перапісцы з іншымі расійскімі саноўнікамі назіраецца тэндэнцыя звязвання падзей, што адбываліся ў Варшаве, з тымі, якія адначасова мелі месца на захад ад Рэйна. Імператрыца і яе пасол звычайна ацэньвалі сітуацыю ў Рэчы Паспа-

33 „В Украине Польской мы сделаем конфедерацию наших единоверных примерную той, которая гетманом Хмельницким была сделана, и тем поставим столько войска, что займём всю польскую армию", (А. Безбородко — С. Воронцову, Царское село, 30 IV 1790, "Архив князя Воронцова", кн. 13, Москва 1879, с. 184–185.

34 Екатерина II — Я. Булгакову, Царское село, 2[13] VI 1791, *Instrukcje…*, s. 250–251.

35 Гл. В. Аниперков, *К вопросу о том, почему конфессиональный фактор не стал определяющим во втором разделе Речи Посполитой*, „Orientalia Christiana Cracoviensia" 2017, t. 9, s. 41–66.

36 L. Krzywicki, *Studia socjologiczne*, Warszawa 1951, s. 88.

37 Пар. B. Leśnodorski, *op. cit.*, s. 132–137, 379–388; R. Butterwick, *Stanisław August a kultura angielska*, Warszawa 2000, s. 291–323; A. Dziadzio, *Konstytucja 3 maja 1791 roku na tle koncepcji ustrojowych Oświecenia*, „Państwo i Społeczeństwo" 2006, nr 4, s. 163–177.

38 Тэкст Карсіканскай канстытуцыі (у перакладзе на французскую мову) гл. [online]: http://pasqualepaoli.free.fr/2/2.html, [dostęp: 01.03.2022]. На дадзеную тэму А. Закжэўскі (Andrzej Zakrzewski) падрыхтаваў артыкул *Fałszywe pierwszeństwo Ustawy rządowej (у друку).*

літай на фоне рэвалюцыйнай Францыі. Першай агульнай рысай, на якую яны звярталі ўвагу, была перспектыва свабоды сялян. Я. Булгакаў таксама пісаў пра небяспечны рост палітычнай актыўнасці мяшчанскага саслоўя, а з набліжэннем вайны ўсё часцей прыгадваў уцягванне мяшчан у абарону Рэчы Паспалітай[39].

Канчатковы вынік тэндэнцый, звязаных з адмовай ад саслоўнага грамадства, расійскі пасол услед за прадстаўнікамі іншых дзяржаў — удзельніц падзелаў вызначаў як пераход да дэмакратыі, якая ў адпаведнасці з традыцыяй Арыстоцеля трактавалася негатыўна: „Лукезини (Джыраломa, прускі посол у Варшаве — *В. А.*) рассказывал, что король горько ему жаловался, что описали его при венском и берлинском дворах поджигателем и защитником демократии, а он совсем противное думает. Лукезини отвечал, что там судят по наружностям, кои могут подкреплять сию мысль и припомнил ему о мещанских отрядах, на коих присутствие его и поведение долженствует вселять подобные подозрения”[40].

Звяртаюць на сябе ўвагу спробы Я. Булгакава апраўдаць частку прадстаўнікоў польска-літоўскага ўрада як палітыкаў кансерватыўных і дагэтуль лаяльных да Расіі (акрамя караля, такую характарыстыку меў, у прыватнасці, літоўскі падканцлер Яўхім Храптовіч[41]). Спробы іх “рэабілітацыі” былі, аднак, катэгарычна адхілены Кацярынай II[42]. Для імператрыцы барацьба з «якабінцамі», як паступова пачалі называць у Пецярбургу ўсіх прыхільнікаў рэформ у Рэчы Паспалітай, стала зручным спосабам апраўдання знішчэння дзяржавы са шматвекавымі традыцыямі, якой была Рэч Паспалітая. У той жа час не выпадае ацэньваць як перабольшванне заяву імператрыцы аб тым, што Расія, не прымаючы непасрэднага ўдзелу ў ваенных

[39] „Станислав (Станислав Август — *В. А.*) вздумал быть самодержавным […], учредив новую форму правления, и все сие сделано с помощью черни” (Я. Булгаков — Г. Потемкину, Варшава, 22 IV / 3 V 1791, Российский государственный военно-исторический архив (далей — РГВИА), ф. 52, оп. 2, д. 55, л. 198; яго ж дзённік з Варшавы як дадатак да лістоў Кацярыне II (АВПРИ, ф. Сношения России с Польшею, оп. 79/6, д. 1311): 3[14] V 1792, л. 18: „Муниципальность варшавская вчерась давала обед в радзивиловом доме королю, сенату, послам и прочим на 500 человек. Король пил здоровье, зачинщики весьма ласкали мещан”; 9[20] V 1792, л. 43: „О мещанах говорят, будто они предложат вооружить 60 тысяч человек. Сие походит на предложение одного города во Франции, который обещал поставить 80 тысяч вооруженных людей, забыв, что в нём всех жителей считается только 12 тысяч”; 12[23] V 1792, л. 47: „В Вильне чинится подписка на тысячу человек пехоты, а город Вильна обещал набрать 800 человек конницы и лошадей для них купить. В Познани собирается подписка на 500 человек”; 13[24] V 1792, л. 47об.–48: “Уверяют здесь, что в Литве […] города вооружаются и делают складчину” — і г.д.

[40] Я. Булгаков — Екатерине II, известия из Варшавы: 4[15] V 1792, idem, л. 18об.–19.

[41] “В Константинополе стараются интриговать. Вице-канцлер Хрептович ничего о том не знает […]” (Я. Булгаков — Екатерине II, известия из Варшавы 2[13] V 1792, idem, л. 17–18. Гл. таксама спасылку 48.

[42] Екатерина II — Я. Булгакову, Царское село, 3[14] VIII 1792, *Instrukcje*…, s. 279.

дзеяннях супраць Францыі, адчувала адказнасць за захаванне ваеннага саюза Прусіі і Аўстрыі ў барацьбе з Французскай рэвалюцыяй[43]. Расія не бачыла яшчэ прамой ваеннай пагрозы з боку Францыі, але тым не менш адчувала небяспеку распаўсюджвання новых "французскіх ідэй" каля ўласных межаў, у першую чаргу на тэрыторыі першага падзелу. Канстытуцыя 3 мая гэтыя пагрозы канкрэтызавала.

Сцвярджэнне пра "пагрозу ідэй" вельмі зручна праілюстраваць на прыкладзе беларускіх зямель, падзеленых пасля 1772 г. Абмяжуем гэты прыклад толькі адным аспектам, звязаным з сялянамі. Канстытуцыя 3 мая гарантавала поўную свабоду ўсім людзям, якія прыбудуць у краіну ўпершыню альбо паўторна. Сярод іншых гэта датычыла сялян, якія апынуліся на тэрыторыях іншых дзяржаў у выніку першага падзелу, альбо тых, якія раней уцяклі з Рэчы Паспалітай. Як было запісана ў тэксце асноўнага закона, "кожны чалавек, які да дзяржаў Рэчы Паспалітай зноў з якога-небудзь боку толькі прыйшоў або які вяртаецца, як толькі ён устане нагой на польскай зямлі, вольным ёсць цалкам выкарыстоўваць свае здольнасці як і дзе захоча, ён вольны рабіць дамовы на аседласць, наёмную працу або чынш так і да тае пары, як дамовіцца, вольны пасяліцца ў горадзе ці ў нейкай вёсцы, вольны жыць у Польшчы альбо, калі пажадае, да свайго краю вярнуцца пасля выканання абавязкаў, якія добраахвотна ўзяў на сябе"[44].

Дадзены фрагмент Канстытуцыі вынікаў з вучэння фізіякратаў, якія ў XVIII ст. абгрунтавалі значэнне дэмаграфіі (і міграцыі) у канкурэнцыі паміж дзяржавамі. Аб уплыве Канстытуцыі на сітуацыю ва ўсходняй Беларусі ў чэрвені 1791 г. красамоўна сведчаць фрагменты лістоў з Халопеніч аршанскага падстарасты Ігнацыя Амульскага да Я. Храптовіча: "В нашем крае немного найдется лиц, которым не нравилась бы конституция, а наши соседи, как слышно, завидуют нам и не могут надивиться, что это случилось так скоро" (8 чэрвеня); „Хотя русские не любят нашей конституции, но хвалят ее, белороссам (памешчыкі на тэрыторыі першага падзелу — *В. А.*) особенно не по вкусу пункт конституции, обеспечивающий вольность людям, приходящим в наш край (najwięcej nie do smaku punkt wolność ludziom do kraju naszego przybyłym zapewniający); по своему, они действительно правы, так как у них ежедневная эмиграция (15 чэрвеня)[45].

Рэакцыю расійскага боку можна прасачыць таксама на падставе карэспандэнцыі Я. Булгакава. У кастрычніку 1791 г. ён даносіў Р. Пацёмкі-

[43] Екатерина II — Я. Сиверсу, Петербург, 22 XII 1792 [2 I 1793], *Instrukcje*…, s. 301–302. Пар. R. H. Lord, *Drugi rozbiór Polski*, tłum. A. Jaraczewski, Warszawa 1984, s. 220–221.

[44] *Ustawa Rządowa*, Volumina legum, t. IX, Krakow 1889, s. 221.

[45] *И. С. Рябинин, Некоторыя данныя для характеристики настроения белорусскаго общества в эпоху четырехлетнего сейма 1788–1792 гг.*, Москва 1913, с. 8 (аўтар прывёў фрагмент арыгінальнага тэксту).

ну аб перспектывах адмены прыгоннага права ў Рэчы Паспалітай: “Зачинщики конституции, не довольствуясь тем, что ежедневно умножают привилеи мещан, дабы иметь в них подпору, вздумали они, не уважая никаких следствий, в случае волнования по воеводствам, и ко вступлению чужестранных войск в Польшу для подкрепления противящихся новой конституции дать вдруг неограниченную и французской подобную вольность всем крестьянам, кои без того уже во многих местах шевелятся. Сие легко сбудется от нынешнего сейма, на котором малое число благонамеренных не только не в силах воспротивиться, а напротив того боится и с основанием, чтоб по мщению и ненависти не назначили их в жертву роспалением вольности крестьянам, как уже то случилось 3 мая с мещанами”[46].

Паводле сведчання Я. Булгакава, урад у Варшаве такімі ініцыятывамі хацеў не толькі заахвоціць міграцыю з забраных у Рэчы Паспалітай тэрыторый, але справакаваць у якасці адказу на пагрозу вайны сялянскія бунты ў самой Імперыі. Падставай для такіх высноў расійскага пасла стаў універсал Камісіі паліцыі абодвух народаў ад 15 мая 1792 г., які разам з пераказам фрагмента Канстытуцыі аб свабодзе і правах мігрантаў заклікаў мясцовае грамадства садзейнічаць ініцыятывам урада ў справах міграцыі спагадлівым стаўленнем да прыезджых[47].

За некалькі дзён да пачатку расійскай інтэрвенцыі Я. Булгакаў паведамляў у Пецярбург: “Отправляю сего курьера прежде исполнения высочайшего повеления по поводу декларации (аб уваходзе расійскіх войск — *В. А.*), дабы всеподданнейше донесть: 1) что здесь теперь в сумасбродстве совершенно решены на войну; 2) что готовы не только на посполитое рушение, но и на дание вольности крестьянам, дабы тем зажечь огонь во всей Польше и распространить даже и за границей; 3) что король не может сего зла желать, но не найдется в состоянии его отвратить; 4) что они сколько ни ослеплены мнимыми своими силами, надеются не на них, но на взбунтование подданных Вашего Императорского величества, а особливо в Белой России. Сие требует объяснения. Маршал Потоцкий (Ігнацы — *В. А.*) предложил в Комиссии Полиции перевесть и напечатать на российском языке новую форму правления 3 мая для разослания по границе, что и исполнится. Сочинены також, переведены и печатаются, сказывают, в Вильне разные о вольности крестьян и другие ядовитые и к возмущению служащие письмы для того же употребления. Новые полки татар и казаков, равно как и друзей батальоны выдумали на сей конец, и хотят их разослать по местным частям для проговаривания к бунту. Я о всех здешних обстоятельствах сообщил уже в Яссы, в Екатеринославль, в Киев, в Могилёв, а с сим

[46] Я. Булгаков — Г. Потемкину, Варшава, 24 IX / 5 X 1791, РГВИА, ф. 52, оп. 2, д. 55, л. 260–260 об.

[47] *Uniwersał względem przychodniów, dan w Warszawie na sesyi Ekonomicznej Kommisyi Policyi Obojga Narodów. Dnia 15 maja 1792 roku*, Biblioteka PAN–PAU w Krakowie, rps. 3803, nr 28.

курьером уведомлю в Полоцке генерала-аншефа Кречетникова (Міхал Нікіціч — *В. А.*) и об оных печатных сочинениях, дабы он, в ожидании высочайших повелений, принял нужные и от него зависящие меры. Из двух записок секретных новостей, между прочим, видно, что интригуют в Константинополе чрез посла Потоцкого (Францішак Пётр — *В. А.*) для воспаления войск, к чему употребляется и французский посланник Декорш (Мары Луіс, французскі посол у Варшаве — *В. А.*) по наущению маршала Потоцкого. Не думаю, однако, чтоб министерство здешнее в то мешалось, ибо недавно отправлено в Париж повеление к здешнему министру Орачевскому (Фелікс — *В. А.*) выехать из Франции под видом здоровья в Италию, дабы не быть как замешану в тамошние скаредствы. Стараюсь також и я, но не вижу еще надежды выжить отсюда под каким-либо видом и Декорша, сего поджигателя зарождающегося здесь якобинизма"[48].

Старадрук с тэкстам гэтага ўніверсала мне пашчасціла знайсці. Як высветлілася, расійскі пасол спрасціў у сваім паведамленні адну важную для нас дэталь, а менавіта: універсал павінны былі распаўсюджваць у перакладзе не толькі на "расійскую", але разам з ёй на "рускай" мове для беларускага і ўкраінскага насельніцтва, а таксама па- габрэйску, па-нямецку і па-французску): „…który to Uniwersal na języki Francuzki, Niemiecki, Ruski, Rosyjski i Hebrajski przetłumaczony, aby do powszechnej wiadomości doszedł, po wszystkich prześwietnych komisjach porządkowych cywilno-wojskowych i magistratach miast wolnych wydziałowych, a przez te, po miastach w obrębie wydziałów będących, tak w Koronie, jako i w Wielkim Księstwie Litewskim rozesłany, oblatowany i z ambon publikowany mieć chce"[49]. Уваход расійскіх войск і наступныя ваенныя дзеянні не дазволілі рэалізаваць гэты намер.

Стрыманасць сацыяльных змен — прэтэнзія, якая найбольш часта паўтараецца пры ацэнцы Канстытуцыі 3 мая ў гістарыяграфіі. Гэта прэтэнзія "лагічная" з перспектывы сучаснага грамадства, але не адпавядае навуковым крытэрыям. На беларускіх землях, якія ў канцы XVIII ст. жылі ва ўмовах саслоўнага грамадства і акрамя таго разразаліся мяжой першага падзелу, Канстытуцыя 3 мая несла выразныя тэндэнцыі перамен, якія адгукаліся па абодва бакі мяжы Расіі і Рэчы Паспалітай.

Падобна на тое, што асцярогі перад радыкалізацыяй і пранікненнем непасрэдна ў межы Расійскай дзяржавы новых грамадска-палітычных ідэй паскорылі ўзнікненне сярод расійскіх эліт уяўленне аб асаблівай ролі іх імперыі ў Еўропе. Менавіта пасля інтэрвенцыі 1792 г. і скасавання Канстытуцыі Расія пачала вызначаць мадэль не толькі ўласнага развіцця

[48] Я. Булгаков — Екатерине II, Варшава, 6/17 V 1792, АВПРИ, ф. Сношения России с Польшею, оп. 79/6, д. 1311, л. 6–7

[49] *Uniwersał względem przychodniów*, op. cit.; Archiwum Glowny Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), tzw. Metryka Litewska, IX 44, k. 370. Гл. мал. 1).

KOMMISSYA POLICYI

OBOYGA NARODOW.

Wiadomo czyni komu o tym wiedzieć należy, = Rządu ſłodyczy, Praw dobroci, Sprawiedliwości Narodowey, nic iawniey niezatwierdza, iak z odległych Granic Ludu obcego do Kraiu przychod. Gdzie Człowiek dobrowolnie oſiada, i nowe ſiedliſko za dawną Oyczyznę zamienia, tam nietylko wyżywienia łatwość, ale ieſzcze pewną dla ſiebie własność, Wolność i Sprawiedliwość przegląda. Doświadcza tego Kray Naſz dziś Polſki, kiedy na odgłos Uſtawy Nowego Rządu, Przychodniów z Państw odległych na ſwey Ziemi widzi = Tak niegdyś pod Rządem Jagiellonów zaludniała ſię Polſka, tak w nierządzie taż ſama obfita Ziemia nieutrzymała Ludzi, Miaſt, i Wſiów ruiny, czego zaroſle okolic, ſmutny świadczą dowód = Toć ieſt, dla czego Kommiſsya Policyi, troſkliwą ſwoią Opiekę Przychodniom z Prawa winna, gdy aż od brzegów Renu, przychodzące Familie do Kraiu, widzi, a z ſamych Profeſsyoniſtów, Rzemieślników i Rolników złożone, odzywa ſię do całego Państwa Obywatelów, przekładaiąc, radząc, i zalecaiąc, aby w tych Przychodniach, ſtarano ſię wſzędzie gruntować tę ufność, którą oni o dobroci i Sprawiedliwości Rządu Naſzego powzięli; aby wrodzona Naſzemu Narodowi Ludzkość, i do litości ſkłonność, oſładzała los Ludzi, daleką podróżą wyniſzczonych, i porzuceniem tego, co Człowiekowi [illegible] dzie doznaią wſpaniałości i Miłoſierdzia ſkutków, w przechodzie ſwoim, a gdzie Rolnictwo rąk do pracy potrzebuie, niech z pośród nich Rolnicy, za poprzedzaiącą wſpólną umową z Właścicielem, znayduią Siedliſka = Po Miaſtach zaś i Miaſteczkach wolnych, gdzie nie maſz dosyć Profeſsyoniſtów i Rzemieślników dobrych, zaleca ſię, iak naymocniey, Magiſtratom tychże Miaſt, aby ſtarały ſię takowych Przychodniów do zamieſzkania, przez kondycye wſpólnie ułożone nakłonić. Owſzem, coby należało, tak dla obmyślenia Im zamieſzkania, iako i potrzebnych Warſztatów do Rękodzieł, lub Narzędzi do Rzemioſł i Profeſsyi, tudzież początkowego zapomożenia do żywności, Magiſtraty przez gorliwość i miłość Miaſt zakwitnienia, odmawiać Im niebędą, i z dochodów publicznych, tym ich potrzebom zaradzą, lub Składkę na to ułożą, którą Kommiſsya Policyi utwierdzić nieodmówi = Gdyby zaś w przechodzie ſwoim, ani w żadney Okolicy, ani w Mieście oſieść nie mieli, Prześwietne Kommiſsye Cywilno-Woyſkowe i Magiſtraty Miaſt Wolnych, zabeſpieczać Jch Osoby od wſzelkiego pokrzywdzenia i Rekrutowania będą, daiąc każdemu na Piśmie, iak Prawo chce mieć, udzielne na to Zaświadczenie, iako od wniyścia na Ziemię Polſką, każdy z nich aż do trzeciego Pokolenia, od Rekrutowania ieſt wolen = Na koniec, gdyby komu z Obywatelów niezdarzyło ſię tych Przychodniów widzieć, a życzyłby Jch u ſiebie osadzić, ten zechce do Kommiſsyi Policyi ſię zgłoſić, wiele Rolników, lub Rzemieślników, i pod iakiemi kondycyami mieć Jch ſobie życzy? a Kommiſsya Policyi dogadzaiąc dobru publicznemu, Przychodniom mieysce to wſkaże, i kondycye poda.

Który to Uniwersał na Języki Francuzki, Niemiecki, Ruſki, Roſsyiſki, i Hebrayſki, przetłomaczony, aby do powſzechney wiadomości doſzedł, po wſzyſtkich Prześwietnych Kommiſsyach Porządkowych Cywilno-Woyſkowych i Magiſtratach Miaſt Wolnych Wydziałowych, a przez te, po Miaſtach w obrębie Wydziałów będących, tak w Koronie, iako i w Wielkim Xięſtwie Litewſkim rozeſłany, oblatowany, i z Ambon publikowany mieć chce.

Dań w Warſzawie na Seſsyi Ekonomiczney Kommiſsyi Policyi Oboyga Narodów. Dnia 15. Maia 1792. Roku.

MICHAŁ WANDALIN MNISZECH
MARSZAŁEK WIELKI KORONNY.

Zgodno z Oryginałem
Antoni Michalski
Agent Kom. Pol. Ob.

WINCENTY KOZŁOWSKI
Pisarz Kommiſsyi Policyi
Oboyga Narodów.

Uniwersał względem Przychodniów.

Універсал адносна прышлых. Камісія Паліцыі Абодвух Народаў, 15.05.1792, (AGAD, tzw. Metryka Litewska, IX 44, k. 370)

ў пашыраных межах, але і ўсяго еўрапейскага кантынента. Больш выразна гэта тэндэнцыя праявілася ў наступным XIX ст., напрыклад, у часы Мікалая I, калі той узяў на сябе місію "жандара Еўропы", у т.л. у 1848–1849 гг.

***

Канстытуцыя 3 мая была прынята 230 гадоў таму. Ці можа яна даць сучаснаму беларускаму грамадству штосьці яшчэ, акрамя шкадавання аб страчаных гістарычных перспектывах?

Адным з прыкладаў станоўчага адказу на гэта пытанне можа быць згадка пра адміністрацыйную рэформу, праведзеную ў Рэчы Паспалітай у лі-

стападзе 1791 — лютым 1792 г.[50] У ліку вялікай колькасці новых павятовых цэнтраў, якія ўзніклі на беларускіх землях у гэты час, быў Слуцк. Горад стаў цэнтрам Случарэцкага павета, межы якога і нават колеры мундзіраў павятовыхураднікаў недвухсэнсоўна нагадвалі пра гістарычныя традыцыі Слуцкага княства і Слуцкай ардынацыі, звязанай у XVIII ст. з Радзівіламі. Герб і харугва новага павета адлюстроўвалі падзяку каралю за Канстытуцыю 3 мая. У пастанове мясцовага сойміка ў лютым 1792 г. адзначалася: „Mundur powiatowy żupan karmazynowy a kontusz granatowy z obszlagami karmazynowemi postanawiamy, za herb tegoż powiatu na chorągwi powiatowej, która ma być w czerwonym polu, na jednej stronie kolos (у значэнні — "статуя", ад грэч. κολοσσός *лац.* colossus — *B. A.*), na wierzchu kolosu czapka polska i przy tym że kolosie szabla na znak symboli wolnośći, z drugiej strony pogoń litewska i ciołek na znak, że za panowania najjaśniejszego Stanisława Augusta zapadłej w roku 1791, miesiąca maja 3 i 5 dnia utworzyła Narodowi szczęśliwość razem z formowania naszego powiatu z napisem dokładnych wyrażeń obrać się mającemu w. chorążemu pow. słuczoreckiego powierzającym się"[51].

У адрозненне ад гісторыкаў, слуцкая шляхта не праводзіла вялікіх адрозненняў паміж Канстытуцыяй 3 мая і наступнымі законамі Чатырохгадовага сойма. Як бачым з прыведзенага апісання, адным з цэнтральных сюжэтаў пры распрацоўцы геральдыкі павета стала адлюстраванне падзякі за яго манарху, а таксама акцэнтаванае падкрэсліванне сувязі паміж узнікненнем Случарэцкага павета ў выніку адміністрацыйнай рэформы і прыняццем Канстытуцыі 3 мая 1791 г. На харугве сама Канстытуцыя сімвалічна адлюстравана ў выглядзе калюмны[52] ("калоса"), якая займае на павятовым гербе цэнтральнае месца (мал. 2).

Ці маюць адміністрацыйныя межы, усталяваныя ў Беларусі расійскімі і савецкімі ўладамі і перанятыя ад апошніх у спадчыну Рэспублікай Беларусь, больш гістарычнай легітымнасці, чым межы, якія існавалі ў часы Вялікага Княства Літоўскага — кожны вырашае сам у залежнасці ад гістарычных прыярытэтаў і светапогляду. У любым выпадку рэканструкцыя геральдыкі Случарэцкага павета ўжо праведзена (на падставе пісьмовых і сфрагістыч-

---

50 *Rozkład woiewództw, ziem, i powiatów, z oznaczeniem miast, a w nich mieysc konstytucyinych dla sejmików w prowincyach koronnych i Wielkiego Xięstwa Litewskiego*, Volumina legum, t. IX, s. 326–338.

51 НГАБ, ф. 1787, воп. 1, спр. 1, арк. 11. Вартым увагі з'яўляецца тое, што колеры мундзіра цалкам адпавядалі афіцыйнай форме таварышаў панцырных харугваў, уведзенай універсалам вялікага літоўскага гетмана Міхала Казіміра Радзівіла ў 1746 г. (гл. *С. Амелька, Шляхецкі кунтуш як гісторыка-культурная з'ява*, "Герольд Litherland", 2006, № 17, с. 96). (Дзякую за гэту заўвагу Андрэю Шулаеву).

52 Узвядзенне калон у гонар Канстытуцыі 3 мая 1791 г. стала распаўсюджанай у Беларусі практыкай як адразу пасля прыняцця Канстытуцыі, так і ў больш позні перыяд, гл. *Э. Інеўска*, *Калоны Славы ў гонар Канстытуцыі 3 траўня: [каталог]*, Мінск 2017.

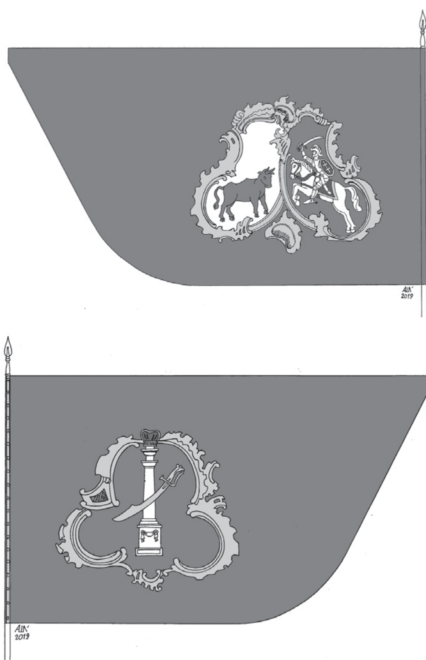

Харугва Случарэцкага павета (1792). Рэканструкцыя. Аўтар — А. Л. Шулаеў (паводле: В. В. Аніпяркоў, *Случарэцкі павет (1791–1792): стварэнне, адміністраванне, скасаванне,* Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі. Зборнік навуковых артыкулаў, складальнікі А. У. Мацук, Р. Юргайціс, Мінск 2020)

ных матэрыялаў[53]), а значыць, чакае моманту, калі зможа быць запатрабаваная.

Л. Кжывіцкі на прыкладзе выкарыстання рымскага права ў сярэднявеччы дэманстраваў, як ідэі могуць паспяхова "вандраваць" у часе, прарастаючы на „глебе" іншай эпохі[54]. Магчыма, палітыка-прававыя традыцыі Рэчы Паспалітай таксама маюць патэнцыял, каб знайсці пэўнае ўвасабленне ў Беларусі. І, як падаецца, перашкода для гэтага не ў пытанні, наколькі гэтыя традыцыі "састарэлыя", а ў тым, наколькі "сучаснай" можна лічыць "глебу" сённяшняй Беларусі. Гістарычная памяць пра Канстытуцыю 3 мая на землях былой Рэчы Паспалітай добра адлюстроўвае яшчэ адну тэзу Л. Кжывіцкага, а менавіта пра адпаведнасць узніклай ідэі грамадска-палітычнай "глебе", якая можа наступіць не адразу, а праз пэўны і часам працяглы перыяд[55].

Галоўная ідэя Канстытуцыі 1791 г. — вызваленне ад уплыву Расіі — хутка была разбіта аб мур ваеннай рэчаіснасці. У 1792 г. не толькі ўзброенныя сілы Рэчы Паспалітай не змаглі абараніць дзяржаву, але і само грамадства, нягледзячы на вялікую колькасць папярэдне складзеных дэкларацый абараняць Канстытуцыю, не было належным чынам падрыхтавана да рашучага змагання. Тым не менш увасобленая ў даце 3 мая ідэя свабоды не памерла, а, наадварот, крышталізавалася ў наступныя стагоддзі ў больш жорскіх

53 Гл.: В. В. Аніпяркоў, *Случарэцкі павет (1791–1792): стварэнне, адміністраванне, скасаванне* [w:] *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі. Выпуск 2.* Складальнікі А. У. Мацук, Р. Юргайціс, Мінск 2020, с. 300–360.

54 L. Krzywicki, *Studia socjologiczne*, s. 92.

55 Ibidem, s. 41.

палітычных варунках. Можна прыгадаць надпіс Міхала Плятэра пра Канстытуцыю на класнай дошцы ў Віленскай гімназіі, што ў 1823 г. спраакаваў разгром філарэтаў, а таксама антыкамуністычныя мітынгі ля варшаўскай "катэдры" ў пачатку 1980-х гг.

Расійская інтэрвенцыя пад лозунгамі змагання з Канстытуцыяй 3 мая стала адным з сімвалаў расцягнутай на стагоддзі эпохі падзелу Сярэдне-Усходняй Еўропы паміж трыма аўтакратычнымі імперыямі і іх гістарычнымі пераемнікамі. Наступствы гэтай эпохі, відавочна, і сёння не пераадолены беларусамі, якія ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай апынуліся пад уплывам іншай цывілізацыі. Але і для ўкраінцаў, літоўцаў, палякаў сучасныя "выклікі часу" падобныя да тых, якія існавалі ў канцы XVIII ст. — ад традыцыйнай ваеннай пагрозы "з усходу" да пошуку балансу паміж задачамі захавання ўласнай тоеснасці і неабходнасцю рэгіянальнай кансалідацыі перад аблічам расійскай (неа)імперыяльнай палітыкі.

Магчыма, у гэтым балючым падабенстве прысутнічае тлумачэнне актуальнасці і зазначанай на пачатку артыкула палітызацыі тэмы "3 мая" ў гістарыяграфіі. "Прафесійныя гісторыкі па-ранейшаму далёкія ад згоды ў ацэнках і інтэрпрэтацыях. Такая сітуацыя выклікана ў канчатковым выніку не толькі сутнасцю даследчай прыроды, г. зн. тым, што адны бачылі больш крыніц, а іншыя менш, што адны валодалі лепшымі, а іншыя горшымі пазнавальнымі інструментамі. Скажам *expressis verbis*: ціск палітыкі на спосаб, у які гісторыкі ўздымалі тэму 3 мая, быў і па-ранейшаму з'яўляецца чыннікам не менш істотным, чым ступень прафесійнай паўнаты навуковага інструментарыя"[56].

Дадатковая праблема ацэнкі Канстытуцыі 3 мая ў беларускай гістарыяграфіі — у вымушанай запазычанасці суседніх нацыянальных наратываў. Абсалютная большасць прац аб Канстытуцыі 1791 г. напісана на польскай мове. Ускосны вынік іх сумеснага ўплыву на беларускага чытача ў тым, што Канстытуцыя ўспрымаецца ў Беларусі пераважна як прадукт польскай прававой думкі, без належнай увагі на агульнаеўрапейскі кантэкст з'яўлення гэтага дакумента і саму эпоху Асветніцтва. Адсюль, з аднаго боку, зразумелы страх перад "навязаным" і "чужым", прыцягальнасць канцэпцыі супрацьпастаўлення Канстытуцыі іншым законам Чатырохгадовага сойма і перш за ўсё — *Узаемным заручынам абодвух народаў*, а з другога боку — недастатковае разуменне самой геаграфіі рэгіянальных адрозненняў успрымання Канстытуцыі і рэакцыі на яе прыняцце, у т.л. ва ўмовах беларускага "памежжа" (мяжы 1772 г., усталяванай пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай).

З улікам вышэйсказанага можна адзначыць неабходнасць замены кантэксту вызначэння месца Канстутыцыі 1791 г. у беларускай гісторыі з дылемы выбару "паміж Польшчай і Расіяй" да больш шырокага аналізу цывіліза-

[56] A. Wierzbicki, *Konstytucja 3 Maja w historiografii polskiej*, s. 6.

цыйных, культурных і аксіялагічных адрозненняў, разгляду дадзенай праблематыкі ў перспектыве канфлікту паміж „мадэрнам” (у значэнні хуткіх змен і характэрнага для Асветніцтва імкнення да новага) і „абаронай мінулага” — не толькі ў выглядзе ваенна-палітычнай рэакцыі з боку традыцыяналісцкіх імперый XVIII ст., але таксама ў перспектыве сучасных падзей. Аднак вельмі важна, каб уплыў гэтай перспектывы ў чарговы раз не прывёў да падмены навуковых высноў палітычнымі штампамі, пазбаўляючы гісторыю ў імя “выклікаў часу” навуковага складніка.

Konstytucja 3 maja — w cieniu stereotypów

Artykuł poświęcony jest Konstytucji 3 maja, uchwalonej w Rzeczypospolitej, zaś w szczególności znaczeniu tego dokumentu w dziedzictwie historycznym Białorusi. Po utracie mocy obowiązywania Konstytucji i rozbiorach Rzeczypospolitej, jej tekst zaczął żyć własnym życiem, podlegając do dzisiaj ocenom wynikającym ze zmiennych realiów społeczno-politycznych, nierzadko wzajemnie wykluczającym się podejściom i interpretacjom. Widocznym przykładem tej tezy są poglądy polskich i białoruskich historyków na kwestię wpływu Konstytucji 3 maja i Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów (20 X 1791 r.) na relacje Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego w końcu XVIII w. Zmiana podejścia do tych zagadnień wynikała przede wszystkim nie z powodu odkrycia nowych źródeł, a z powodu zmian społeczno-politycznych.

W artykule rozpatrywane są kwestie stosunku Rosji do Konstytucji 3 maja, wpływu Konstytucji na dynamikę relacji społecznych, reformy administracyjnej 1791 r. i perspektyw jej kontynuacji na Białorusi.

Constitution of May 3 in the shadow of stereotypes

The article is devoted to the Constitution of May 3, 1791 adopted in the Polish-Lithuanian Commonwealth and to analysis of the place of this document in historical heritage of Belarus in particular. After this document was declared null and void in 1793 and Polish-Lithuanian partitions its text started its own life. In different historical periods its context arose different assessments depending on shifty social and political realities with often mutually exclusive approaches and interpretations. A good example of this are judgements of Polish and Belarusian historians on issues concerning Constitution impact and Two Nations Union (20 X 1791) and on relations of the Polish Crown and Grand Duchy of Lithuania at the end of the 18th century. Fluctuation of different approaches to this problem was primarily not due to new historical sources but new social-political situation.

The article deals with problem of Russia attitude towards the Constitution of May 3, its impact on social relation dynamic, administrative reforms in 1791 and their continuation perspectives in Belarus.

Аляксандр Радзюк,
канд. гіст. навук (Гродна)

Каралеўства Польскае як месца рэадаптацыі былых ссыльных з тэрыторыі Беларусі і Літвы ў другой палове XIX ст.

Ссылка ўдзельнікаў паўстання 1863 г. з'яўляецца аб'ектам вывучэння розных нацыянальных гістарычных школ ужо на працягу больш чым 150 гадоў. За гэты час імі быў назапашаны велізарны фактаграфічны матэрыял, праведзены адмысловыя даследаванні разнастайных аспектаў і асаблівасцей ссылкі, напісаны сотні біяграфій яе найбольш выбітных прадстаўнікоў. Тым не менш у дадзеным праблемным полі застаюцца пэўныя "белыя плямы", якія не знайшлі свайго належнага адлюстравання ў навуковых працах. Адной з іх, на нашу думку, з'яўляецца праблема вяртання былых ссыльных дадому і іх рэадаптацыі ў супольнасці, з якой яны былі гвалтоўна вырваны падчас ці пасля задушэння паўстання.

Найбольш важным чыннікам, які прадвызначыў варыятыўнасць шляхоў, а таксама часу вяртання дамоў для большасці палітычных ссыльных, з'ўляліся адмысловыя распараджэнні і іншыя юрыдычныя акты, што былі прынятыя царскімі ўладамі па гэтым прадмеце на працягу 1860–80-х гадоў. Пры гэтым, у адрозненне ад першай паловы XIX ст., калі амністыя ўдзельнікаў паўстання 1830–1831 гг., а таксама розных тайных палітычных "змоў" і арганізацый адбывалася на падставе адзінага заканадаўчага акта (каранацыйнага маніфеста ад 28 жніўня 1856 г.), то пасля паўстання 1863–1864 гг. гэта быў паступовы, паэтапны працэс, які расцягнуўся на дзесяцігоддзі. У 1860–1880-я гг. расійскімі ўладамі былі выдадзены дзясяткі афіцыйных пастаноў і распараджэнняў, якімі рэгуляваліся розныя аспекты амністыі былых удзельнікаў нацыянальна-вызваленчай барацьбы 1863–1864 гг.

Першыя крокі ў гэтым накірунку былі зроблены ўжо праз два гады пасля завяршэння масавай дэпартацыі жыхароў так званага Заходняга краю на ўсход. З перапіскі віленскага генерал-губернатара Міхаіла Мураўёва з шэфам III Аддзялення Васілём Далгарукавым вынікае, што пэўныя палёгкі для палітычных ссыльных планаваліся ўжо на пачатку 1865 г. у сувязі са шлюбам спадчынніка расійскага прастола Мікалая Аляксандравіча. М. Мураўёў рашуча выступіў супраць тых палажэнняў маніфеста, што дазвалялі вяр-

танне асоб, якія мелі дачыненне да паўстання, на радзіму[1]. Невядома, чым бы скончылася гэта супрацьстаянне, але з прычыны смерці цэсарэвіча дадзены вышэйшы акт так выдадзены і не быў. Аднак ужо ў наступным 1866 г. распачала працу адмысловая камісія "для распрацоўкі міласцей, што могуць быць аказаны да 16-га красавіка [1866 г. — А. Р.] асобам, якія былі высланы за ўдзел у мяцяжы". Вынікі яе работы былі замацаваны ў Вышэйшым наказе ад 16 красавіка 1866 г. (не ўвайшоў у "Поўны збор законаў Расійскай імперыі"). Асноўныя палажэнні гэтага дакумента тычыліся скарачэння тэрмінаў тым, хто адбываў пакаранне на катарзе, у арыштанцкіх ротах ці фартэцыях, вяртання правоў пэўнай катэгорыі ссыльных, замены аднаго віду ссылкі на іншы, больш лагодны і пад. Апрача таго, высланыя на жыццё ў Сібір з пазбаўленнем правоў асобы атрымлівалі дазвол на перасяленне для далейшага адбыцця пакарання ў некаторыя еўрапейскія губерні імперыі[2]. Як бачым, вяртанне на радзіму гэтым актам не было прадугледжана. Можна дапусціць, што на адсутнасць дадзенай нормы паўплывала жорсткая пазіцыя віленскай адміністрацыі.

Рэальная амністыя, якая прадугледжвала вызваленне ад пакарання з магчымасцю пакінуць месца яго адбыцця, была рэалізавана царскім указам ад 17 траўня 1867 г. Сярод іншага чацвёрты яго пункт дазваляў асобам, якія былі высланы адміністрацыйным шляхам з тэрыторыі так званага Заходняга краю, пры ўмове іх "пахвальных паводзін", перасяляцца на тэрыторыю Каралеўства Польскага (Царства Польскага)[3]. Дадзеная пастанова закранула лёсы тысяч былых паўстанцаў. Як сведчаць адпаведныя дакументы, пасля выхаду гэтага ўказа мясцовыя ўлады сібірскіх і цэнтральных расійскіх губерняў аказвалі максімальнае садзейнічанне тым, хто трапляў пад яго дзеянне. Толькі з Пермскай губерні да канца 1867 г. у Царства Польскае выехала 470 асоб. Усе яны паходзілі з беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх губерняў[4]. Гэты працэс актыўна працягваўся і ў наступныя гады. Што праўда, літаральна праз некалькі месяцаў пасля выхаду згаданага дакумента пад ціскам варшаўскай адміністрацыі Сенатам было праведзена тлумачэнне некаторых яго палажэнняў. Адпаведна дадатковым прадпісанням ад 7 снежня 1867 г. і 11 студзеня 1868 г. з-пад яго дзеяння была выключаны сяляне, якія паходзілі з заходніх губерняў імперыі[5] (Каралеўства Польскае ў гэты лік не ўваходзіла). Гэта быў адзін з першых, але далёка не апошні прыклад выкарыстання царызмам аб-

---

1 Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей РДГА), ф. 1016, воп. 1, спр. 981, арк. 7-8.

2 РДГА, ф. 1405, воп. 64, спр. 7630, арк. 1-3.

3 *Полное собрание законов Российской империи* (ПСЗРИ) (собрание второе), Т. XLII, № 44601.

4 РДГА, ф. 1286, воп. 28, спр. 1253, арк. 74-85.

5 S. Wiech, *Władze Królestwa Polskiego wobec byłych zesłańców i emigrantów – uczestników powstania styczniowego [1863-1883]* [w:] *Zesłańcy postyczniowi w Imperium Rosyjskim*, red. E. Niebelski, Lublin – Warszawa 2008, s. 228-229.

межавальных мер у дачыненні да ссыльных выхадцаў з зямель сучаснай Літвы, Беларусі і Украіны.

З вышэйсказанага вынікае, што пытанне амністыі стала прадметам сутыкнення інтарэсаў двух рэгіянальных цэнтраў імперскай адміністрацыйнай сістэмы, якія прадстаўлялі два розныя геаграфічныя рэгіёны краіны — усходні і заходні. Не дзіва, што ініцыятарам наступных паслабленняў рэжыму адбыцця пакарання былых удзельнікаў паўстання выступіў генерал-губернатар Усходняй Сібіры. Падчас асабістай аўдыенцыі ў імператара ў 1868 г. ён закрануў гэта пытанне і знайшоў у таго падтрымку. Асноўныя палажэнні новага акта амністыі былі распрацаваны ў канцылярыі генерал-губернатара Міхаіла Корсакава і пазней дапоўнены шэфам III Аддзялення[6]. У выніку ўказ ад 25 траўня 1868 г. хоць і не прадугледжваў магчымасці вяртання на радзіму, тым не менш даваў пэўныя палёгкі для розных катэгорый ссыльных, у тым ліку і права на перасяленне ў некаторыя губерні еўрапейскай часткі Расіі[7].

У першай палове 1870-х гг. расійскія ўлады працягнулі практыку паэтапнага змякчэння пакарання ссыльным удзельнікам паўстання. Варта адзначыць, што гэта быў не бесперапынны, але дыскрэтны працэс. Напрыклад, 25 траўня 1870 г. свет пабачыў чарговы царскі ўказ, які вяртаў ссыльным пэўнай узроставай катэгорыі правы стану, але, разам з тым, улетку таго ж 1870 г. імператар выдаў сакрэтнае распараджэнне, якім загадвалася "ўсе хадайніцтвы аб вяртанні ссыльных палякаў на радзіму адкласці да больш спакойных часоў"[8]. Можна меркаваць, прычына, якая падштурхнула яго на падобны крок, хавалася ў пагрозе імавернай вайны на заходніх граніцах імперыі. Разам з тым ужо напрыканцы 1870 г. дзеянне гэтай сакрэтнай пастановы было адменена. Наступнае вышэйшае распараджэнне[9] ад 13 траўня 1871 г. таксама мела для палітычных ссыльных палавінчаты характар. Згодна з ім, некаторым катэгорыям ссыльных былі вернуты іх правы і прывілеі, а таксама дазволена (са згоды ўлад) пакідаць месца адбыцця пакарання. Але, як у папярэдніх выпадках, пад забаронай для іх пражывання заставаліся дзевяць заходніх губерняў імперыі.

Пераломным у гэтым плане можа лічыцца ўказ ад 9 студзеня 1874 г., у 5-м пункце якога ўтрымлівалася норма аб магчымасці вяртання дахаты тым з іх, хто "быў выдалены з месца жыхарства без пазбаўлення правоў" і вызвалены ад нагляду паліцыі на падставе ранейшых вышэйшых актаў[10]. Нягледзячы на тое, што палажэнні ўказа ад 9 студзеня 1874 г. мелі ўсё ж абмежаваны характар і сваім дзеяннем закраналі далёка не ўсе катэгоры

[6] РДГА, ф. 1286, воп. 29, спр. 1088, арк. 16.
[7] ПСЗРИ (собрание второе), Т. XLII, № 45899.
[8] РДГА, ф. 1286, воп. 31, спр. 1599, арк. 1.
[9] ПСЗРИ (собрание второе), Т. XLVI, № 49597.
[10] Ibidem, Т. XLIX, № 53017.

ссыльных, але, як сведчаць матэрыялы мясцовага справаводства, менавіта з сярэдзіны 1870-х гг. назіраецца працэс масавага вяртання былых паўстанцаў на радзіму.

Вывучэнне дадзенай праблематыкі на падставе архіўных матэрыялаў сведчыць, што частка з іх рабіла гэта ў абыход вышэйзгаданых указаў і распараджэнняў. Найбольш пашыраным спосабам было атрыманне амністыі ў індывідуальным парадку. Многія ссыльныя звярталіся з адпаведнымі хадайніцтвамі ў вышэйшыя органы ўлады (самымі папулярнымі адрасатамі выступалі Міністэрства ўнутраных спраў і III Аддзяленне імператарскай канцылярыі), у якіх прыводзіліся аргументы наконт немагчымасці іх далейшага знаходжання ў ссылцы. Сярод апошніх найбольш частымі з'яўляліся: кепскі стан здароўя; неабходнасць апекі над хворымі бацькамі (ці іншымі блізкімі сваякамі) на радзіме; заблытаныя (разладжаныя) маёмасныя справы на радзіме і інш. Як сведчыць практыка, у падобных выпадках начальнікі азначаных ведамстваў звярталіся да імператара з адмысловым дакладам адносна такіх асоб і звычайна атрымлівалі станоўчую пастанову. Нельга падлічыць дакладную колькасць тых, хто падобным чынам быў вызвалены ад пакарання, але іх лічба не абмяжоўвалася адзінкамі ці дзясяткамі. Як аргументаваў у лісце адзін з высокапастаўленых чыноўнікаў Міністэрства ўнутраных спраў на імя мінскага губернатара Уладзіміра Токарава ў 1873 г., "маючы на ўвазе неаднаразовыя апошнім часам прыклады дазволу былым палітычным ссыльным павярнуцца на радзіму [...]"[11].

За некаторых такіх ссыльных прасілі іх блізкія ці далёкія сваякі ў сталіцы, якія мелі там патрэбныя сувязі і знаёмствы ў асяроддзі вышэйшых дзяржаўных саноўнікаў. Пры гэтым звяртае на сябе ўвагу наступная акалічнасць: чым больш часу мінала ад моманту задушэння паўстання, тым менш цэнтральныя ўлады лічыліся з меркаваннем мясцовай адміністрацыі па гэтым прадмеце. Як вядома, адной з найважнейшых умоў атрымання дазволу на прыезд на радзіму (нават кароткачасовы) была згода лакальнай адміністрацыі — віленскага генерал-губернатара ці мясцовага губернатара. У другой палове 1870-х гг. (гэта тэндэнцыя становіцца яшчэ больш выразнай на пачатку 1880-х гг.) нават пры адмоўнай рэзалюцыі чыноўнікаў гэтага ўзроўню аб немэтазгоднасці ці адсутнасці матэрыяльных падстаў для вяртання той ці іншай асобы на радзіму вышэйшая ўлада, у абыход правілаў, якія былі ёю ж самою створаны, ніякіх перашкод у задавальненні падобных просьбаў не рабіла. Акрамя таго, сярод ссыльных досыць шырока практыкавалася атрыманне дазволаў на часовае наведванне радзімы, дзе яны па нейкіх прычынах (звычайна кепскі стан здароўя) імкнуліся затрымацца на максімальна магчымы тэрмін, аж да часу выхаду новай амністыі ці вырашэння свайго выпадку ў індывідуальным

[11] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей НГАБ), ф. 295, воп. 1, спр. 2412, арк. 2.

парадку. Некаторым з іх падобным спосабам удавалася пратрымацца па некалькі гадоў[12].

Такім чынам, працэс вяртання на радзіму былых удзельнікаў паўстання 1863–1864 гг. і асоб, якія мелі да яго дачыненне, нягледзячы на шэраг амністый, што былі выдадзены ў канцы 1860-х гг., набывае масавы характар толькі з сярэдзіны наступнага дзесяцігоддзя. Аднак разам з тым, нягледзячы на значную колькасць выдадзеных па дадзеным прадмеце распараджэнняў, некаторым катэгорыям ссыльных забаранялася вяртанне дамоў, а частка з іх працягвала адбываць пакаранне ва ўсходніх рэгіёнах імперыі. Апошнія абмежаванні для большасці з іх былі зняты каранацыйным маніфестам Аляксандра III ад 15 траўня 1883 г.[13]

Адным з галоўных фактараў, які прадвызначыў цяжкасці працэсаў рэінтэграцыі былых ссыльных, былі змены сацыяльна-эканамічных умоў жыцця на іх радзіме. Імкнучыся дамоў, такія асобы перш за ўсё спадзяваліся на вяртанне ў той свет, які яны пакінулі. Рэчаіснасць нярэдка аказвалася зусім іншай. За час іх адсутнасці ў краі адбыліся значныя змены, якія ў многім падрывалі традыцыйны лад жыцця, у першую чаргу прывілеяванага саслоўя. У выніку канфіскацыі ці абавязковага продажу зямельных валоданняў многія былыя паўстанцы пазбавіліся эканамічнага базісу свайго існавання. У тым выпадку, калі сем'ям нейкім спосабам удавалася захаваць маёнтак альбо яго частку, звычайна ён пасля знаходжання ў шматгадовай арэндзе быў у не найлепшым стане. Апрача таго, увесь гэты час працягвалі дзейнічаць працэнтныя зборы з зямельнай і нерухомай маёмасці і абмежавальнае заканадаўства адносна землеўладання асоб каталіцкага веравызнання, што, безумоўна, ускладняла вядзенне гаспадаркі. Таксама тут трэба ўлічваць і фактар развіцця капіталістычных тэндэнцый у сельскай гаспадарцы, што рабіла немагчымым яе вядзенне традыцыйным, дарэформенным спосабам.

Эканамічныя праблемы дапаўняліся цяжкасцямі ў іншых сферах. Змены моцна закранулі многія аспекты сацыяльнага жыцця. Працэс разбору шляхты, які завяршыўся ў сярэдзіне 1860-х гг., пазбавіў значную частку былых ссыльных іх прывілеяванага стану. Пасля вяртання на радзіму такія асобы былі вымушаны прыпісвацца да сялянскіх ці мяшчанскіх грамад. Апрача таго, што гэты крок наносіў моцны ўдар па іх самалюбстве, ён таксама ўскладаў на іх новыя абавязкі.

Вярнуўшыся дамоў, ссыльныя сутыкнуліся са змяненнямі ў рэлігійнай сферы. Пасля задушэння паўстання многія касцёлы былі зачынены альбо перароблены на праваслаўныя цэрквы. Адбываўся наступ на польскую мову: за яе публічнае выкарыстанне ў грамадскіх месцах улады прыцягва-

[12] НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 7, спр. 2289.
[13] ПСЗРИ (собрание третье), Т. III, № 1583.

лі да адміністрацыйнай адказнасці ў выглядзе штрафаў. Натуральна, што змены закранулі і сямейна-побытавую сферу: смерць блізкіх асоб, адсутнасць даху над галавой і іншыя падобныя фактары наклалі значны адбітак на працэс іх рэінтэграцыі ў лакальную супольнасць.

Акрамя глыбокіх змен, што закранулі свет навокал ссыльных, значныя трансфармацыі адбыліся ўнутры іх саміх. Многія вярталіся на радзіму іншымі людзьмі. На гэта наўпрост указвае Алена Скірмунт: "Увогуле, мы шмат змяніліся і знутры, і звонку, прайшлі школу загартоўкі. Думаю, што калі збярэмся ў коле знаёмых, то пабачым, што ўсе, хто застаўся на старым месцы, змяніліся не так моцна"[14].

Галоўнай праблемай, з якой сутыкнуліся былыя ссыльныя, трапіўшы на радзіму, быў пошук матэрыяльнага забеспячэння сабе і сваіх блізкіх. Паколькі наяўнасць сталай крыніцы даходаў у дадзеным выпадку з'яўляецца адной з найбольш важных характарыстык адаптацыйных працэсаў у цэлым, то варта спыніцца на ёй больш падрабязна.

Як адзначалася вышэй, адным з першых этапаў на шляху вяртання дамоў для многіх былых ссыльных у адпаведнасці з указам 1867 г. і некаторымі пазнейшымі распараджэннямі стаў іх пераезд у Каралеўства Польскае. Натуральна, што ў сітуацыі выбару былыя паўстанцы абіралі Варшаву, а не Сібір. Аднак рэчаіснасць не заўсёды адпавядала іх спадзяванням і надзеям. Даволі часта працэс прыстасавання да новых рэалій жыцця праходзіў куды больш складана, чым гэта ў свой час мела месца за Уралам. Напрыклад, асобы, якія перасяляліся паводле згаданай амністыі, на новым месцы жыхарства былі пазбаўлены грашовай падтрымкі, якую яны атрымлівалі ад улад падчас свайго знаходжання ў выгнанні. На новым месцы яны ўсё яшчэ былі пазбаўлены магчымасці заняцца сваім традыцыйным відам дзейнасці, бо іх зямельныя валоданні фармальна знаходзіліся за мяжой, куды шлях ім быў забаронены. Таму большасць з іх павінна была зарабляць на хлеб сваімі рукамі.

Сітуацыя ўскладнялася тым, што ўвесь гэты час у дачыненні да іх улады стасавалі самі пільны кантроль, які значна абмяжоўваў іх мабільнасць і, адпаведна, магчымасці пошуку працы. Нагляд з боку паліцэйскіх органаў быў вельмі важным чыннікам, які шмат у чым вызначаў працэс прыстасавання да новых умоў жыцця для тых, хто вяртаўся з усходу. Ён (гэты кантроль) пачынаўся непасрэдна з моманту прыбыцця да месца прызначэння. Былы ссыльны Ян Шуберт у сваім дзённіку адзначаў, што ўжо на вакзале ў Варшаве іх на кожным кроку "віталі" жандары[15]. Згодна ўспамінам адваката Адольфа Савіцкага, па прыездзе ў Царства Польскае на працягу некалькіх тыдняў яны былі вымушаныя штодня "аббіваць парогі" розных інстанцый, "спачатку канцылярыі обер-паліцмайстра, пасля Трэцяга Аддзялен-

[14] Б. Залескі, *З жыцця літвінкі. З лістоў і нататак 1823-1874*, Мінск 2009, с. 283.

[15] J. Szubert, *Pamiętnik częstochowianina – powstańca styczniowego*, opr. Z. Strzyżewska, Częstochowa 2012, s. 138.

ня, пасля канцылярыі намесніка <… >, скласці прысягу ў магістраце на вернасць каралю Польшчы, і, нарэшце, выдалі легітымацыйную кніжачку з чырвоным кантам"[16]. Дадзены тып дакумента (даваўся замест пашпарта тэрмінам на адзін месяц) азначаў, што яго ўладар знаходзіўся пад пільным паліцэйскім наглядам цягам трох гадоў. Такой асобе забаранялася пакідаць месца сваёй прыпіскі, а таксама прадпісвалася кожныя два тыдні адзначацца ў паліцэйскім пастарунку. Адсутнасць чырвонага канта на дакуменце давала былым ссыльным большую свабоду, але таксама прадугледжвала захаванне абмежаванняў на перамяшчэнне (у больш лагоднай форме) і абавязковае назіранне ў паліцэйскім участку (не так часта)[17].

Татальны кантроль за асобай з боку праваахоўных органаў, забарона пакідаць месца свайго жыхарства былі першымі складанасцямі, з якімі сутыкаліся былыя ссыльныя ў Каралеўстве Польскім. Некаторыя з іх, як, напрыклад, Віталіс Апанецкі, не вытрымлівалі нават і гэтага выпрабавання: "У Варшаве жандараў на вуліцах больш, чым ліхтароў", — адзначаў ён. Не здолеўшы адаптавацца да падобных умоў, ён вырашыў паехаць назад у Сібір[18]. Выпадкі вяртання былых ссыльных на месца сваёй былой ссылкі ў якасці вольных пасяленцаў не былі ўжо такой рэдкай з'явай у 60–80-я гады XIX ст.

Яшчэ адным наступствам, якое вынікала з паліцэйскага нагляду, была забарона на працаўладкаванне ў дзяржаўных, а таксама большасці грамадскіх устаноў. Дадзены від абмежавання наносіў моцны ўдар па матэрыяльным становішчы былых ссыльных. Неабходна таксама ўлічваць і той факт (які часта падкрэсліваецца ў мемуарнай літаратуры), што жыццё ў Польшчы (асабліва ў Варшаве) было нашмат даражэйшым, чым у Сібіры ці нават у суседніх рэгіёнах.

Наступным, далёка не апошнім з фактараў, якія аказвалі ўплыў на працэс адаптавання асоб, што вярнуліся з Сібіры, былі адносіны да іх з боку мясцовых жыхароў. Іх не віталі як герояў. Больш за тое, стаўленне да іх (за рэдкім выключэннем) было рэзка негатыўным. Вось як прадстаўляў сітуацыю ў Каралеўстве Польскім пасля выхаду амністыйнага ўказа 1867 г. адзін з мясцовых, карэспандэнт львоўскай "Gazety Narodowej": "Для нас [жыхароў Каралеўства — А. Р.] вяртанне тысяч літвінаў, каторыя згодна апошняй амністыі мусяць асесці ў Каралеўстве, будзе катастрофай. Ужо некалькі дзён масы дэпартаваных без прысуду літвінаў вяртаюцца ў Каралеўства Польскае"[19].

Пра незайздроснае становішча ў Каралеўстве тых, хто вяртаўся з ссылкі, сведчыць і мемуарная літаратура. Найбольш яскравыя ўспаміны па тэме,

[16] Adolf Sawicki, *Wspomnienia mojej przeszłośći*, rękopis bez paginacji.
[17] S. Wiech, *op. cit*., s. 236-237.
[18] С. Лапшина, *Ссыльные в Кунгуре* [online], https://uraloved.ru/istoriya/ssilnie-v-kungure [доступ: 20.11.2021].
[19] Цытата па S. Wiech, *op. cit*., s. 235-236.

якая нас цікавіць, пакінуў мастак Эдвард Паўловіч, які паходзіў з Менскай губерні: "Гэта быў час, калі цэлыя партыі памілаваных выгнаннікаў прывозілі і выкідалі іх на вуліцу, не пытаючыся, ці маюць яны дзе прытуліць галаву. […] [Палякам — А. Р.] было добра — яны былі ў сябе. З намі было іначай"[20]. Сярод тых складанасцей, з якімі яму давялося сутыкнуцца ў Варшаве, ён адзначае цяжкасці з пошукам работы, фанабэрыстае і нават пагардлівае стаўленне мясцовага грамадства да "ліцвінаў", а таксама тых, хто зарабляў на хлеб сваёй працай: "Дом сям'і гр[афа] Аўг[уста] Замойскага, дзе гаспадыня дома — сапраўднае ўвасабленне міласэрнасці, была таксама ўвасабленнем літоўскай ветлівасці, а што яшчэ больш важна, тут не падавалі адзін палец для пацiскання мазолістай ад працы рукі"[21]. Таксама ён звяртае ўвагу на суцэльны паліцэйскі кантроль за тымі, хто вярнуўся з ссылкі: "Залежныя ад паліцыі, мы не маглі нават выехаць за заставу без дазволу. Словам, давялося нам у Варшаве пакаштаваць таго, чаго мы да гэтага не ведалі ў Расіі — горыч выгнання і няволі"[22].

Пра тое становішча, у якім апынуліся асобы дадзенай катэгорыі ў Каралеўстве Польскім, між іншым сведчыць афіцыйная перапіска на самым вышэйшым узроўні. З яе вынікае, што гаротны стан былых ссыльных, якія пасля амністый перасяліліся ў гэты аўтаномны рэгіён імперыі, выклікаў заклапочанасць нават у імператара. Зыходзячы з таго, што, згодна звесткам мясцовага начальства, "з прычыны вяртання і перасялення ў Царства Польскае ў значнай колькасці памілаваных палітычных ссыльных і эмігрантаў, з якіх большая частка знаходзіцца ў надзвычай бедным стане і некаторыя пазбаўлены абсалютна ўсякіх сродкаў да існавання", менавіта Аляксандр II у 1873 г. ініцыяваў стварэнне адмысловай камісіі "для паляпшэння становішча азначаных асоб"[23].

Як і кожны іншы бюракратычны механізм, дадзеная камісія, якая дзейнічала ў рамках Камітэта па справах Царства Польскага, распачала сваю дзейнасць са збору статыстычнай інфармацыі. Паводле дадзеных, якія, як магчыма меркаваць, былі атрыманы ад паліцэйскага ведамства, на тэрыторыі Каралеўства на той час знаходзілася 7398 падобных асоб, у тым ліку 1126 былых пасляпаўстанцкіх эмігрантаў, якія таксама атрымалі амністыю і вярнуліся з-за мяжы. 28% былых ссыльных (1322 чалавекі) ад іх агульнай колькасці паходзілі з тэрыторыі так званага Заходняга краю. Яшчэ 3% (186 чалавек) былі ўраджэнцамі ўкраінскіх губерняў.

Апрача звестак аб рэгіянальным падзеле, камісіяй была зроблена спроба ажыццявіць структурны аналіз дадзенай катэгорыі грамадзян, зыходзячы з іх сацыяльнай прыналежнасці. У адпаведнасці з ім, асобы маёмасна-

---

20 E. Pawłowicz, *Wspomnienia. Nowogródek, więzienie, wygnanie*, Lwów 1887, s. 394.

21 Ibidem, s. 398.

22 Ibidem, s. 394.

23 РДГА, ф. 1286, воп. 34, спр. 1087, арк. 1.

га класу складалі крыху менш за 10% ад іх агульнай колькасці, а большую частку (55%) — прадстаўнікі сярэдняга класу, рэшта (каля 35%) характарызавалася як "простыя людзі". Выснова, якая была зроблена чыноўнікамі паводле разгляду дадзенай аналітычнай нататкі, была досыць нечаканай. На іх думку, людзі, што былі аднесены да другой катэгорыі, мелі больш шанцаў уладкаваць сваё жыццё ("паколькі яны знаёмыя з фізічнай працай"), чым асобы вышэйшага класу[24]. Адсюль, працягваючы дадзеную логіку, рабілася заключэнне, што менавіта першая група былых ссыльных, на думку чыноўнікаў, мела найбольш пільную патрэбу ў грашовай дапамозе. Пастановы, якія былі прыняты паводле вынікаў работы дадзенай Камісіі, тычыліся стварэння адмысловага фонду (50 тыс. руб.) для аказання падтрымкі былым ссыльным, а таксама дазвалялі займаць ніжэйшыя пасады на дзяржаўнай службе тым, хто меў цэнз аселасці не менш за тры гады і ў гэты час "паводзіў сабе беззаганна"[25].

Прыняцце рашэння аб матэрыяльнай падтрымцы былых ссыльных (хоць яго дзеянне і абмяжоўвалася выключна тэрыторыяй Каралеўства Польскага) супярэчыла ранейшым пастановам па дадзеным прадмеце і агульнапрынятым практыкам у цэлым. Справа ў тым, што падчас вызвалення ад пакарання, перад ад'ездам на радзіму, улады заўсёды бралі падпіску аб тым, што такія асобы не будуць на месцы турбаваць іх "просьбамі аб дапамозе" [9, арк. 5]. Іншай абавязковай умовай вяртання дамоў была пісьмовая згода каго-небудзь са сваякоў ці блізкіх ссыльных аб гатоўнасці забяспечыць яго матэрыяльнае ўтрыманне. І толькі пры наяўнасці гэтых двух дакументаў, а таксама згоды мясцовага начальства (што не заўсёды было пустой фармальнасцю), ім даваўся адпаведны дазвол.

Зразумела, што ў той складанай сацыяльна-эканамічнай і грамадскай сітуацыі, у якой апынулася большасць былых ссыльных з тэрыторыі заходніх губерняў, працэс іх прыстасавання да новых умоў у Каралеўстве адбываўся досыць цяжка. Пры гэтым на выбар той ці іншай адаптацыйнай мадэлі канкрэтным індывідам у значнай ступені ўплывала неаднароднасць структуры самой ссылкі. Апошняя выяўлялася ў разнастайнасці сацыяльнага паходжання высланых, узроўню адукацыі, узроставых характарыстык, матэрыяльнага становішча, наяўнасці прафесійных навыкаў і інш. Таксама варта адзначыць, што ў кожным асобным выпадку выбар на карысць той ці іншай мадэлі быў выключна індывідуальны. Нават прадстаўнікі адной сацыяльнай групы ў аднолькавай сітуацыі паводзілі сабе па-рознаму. У якасці ілюстрацыі дадзенай тэзы можна прывесці прыклад знішчаных і сасланых у розныя рэгіёны імперыі шляхецкіх ваколіц. У якасці аб'екта для правядзення падобнага параўнання былі абраны Шчукі і Лукавіцы, што знаходзіліся ў Гродзенскай губерні. Абедзве гэтыя ваколіцы былі спалены царскімі

[24] Ibidem, арк. 35-36.
[25] Ibidem, арк. 39.

войскамі ў 1863 г., а ўсе іх жыхары дэпартаваны на ўсход. Вывучэнне далейшага іх лёсу засведчыла, што абсалютная большасць ваколічнай шляхты, якая паходзіла з Лукавіцаў, скарыстаўшыся амністыяй 1867 г., перасялілася ў сумежныя з Гродзенскай губерняй паветы Каралеўства Польскага, дзе займалася сельскай гаспадаркай, арандуючы зямельныя надзелы. Адносна жыхароў ваколіцы Шчукі выразна прасочваецца супрацьлеглая тэндэнцыя. У іх выпадку толькі нязначная колькасць выказала пазней жаданне вярнуцца на радзіму, у той час як пераважная большасць сямей засталася, урэшце, на месцы сваёй ссылкі[26]. Вывучэнне дадзенага пытання засведчыла, што разнастайнасць спосабаў адаптацыйных паводзін у некаторых выпадках была характэрна не толькі для пэўных сацыяльных груп, але нават унутры асобных сем'яў[27].

Зварот да традыцыйнага земляробства быў у першую чаргу ўласцівы для асоб непрывілеяваных сацыяльных груп, якія ў якасці месца свайго часовага жыхарства абіралі сельскую мясцовасць. Аднак большасць былых ссыльных асядалі ў гарадах і мястэчках Каралеўства. І тут вельмі часта выяўлялася, што ўвесь іх папярэдні жыццёвы вопыт і прафесійныя навыкі (калі такія меліся) аказваліся непрыдатнымі для забеспячэння свайго бязбеднага існавання. Справа ў тым, што ў пераважнай большасці выпадкаў гэты іх папярэдні вопыт быў у той ці іншай меры звязаны з вядзеннем сельскай гаспадаркі ці службай у розных грамадскіх і дзяржаўных установах. Вось чаму ў новых умовах такія асобы былі вымушаны шукаць іншыя віды дзейнасці, каб утрымліваць сабе.

Як можна меркаваць, найбольш часта змена асноўнага занятка адбывалася шляхам "пралетарызацыі" тых, хто вярнуўся з ссылкі. Каралеўства Польскае (і асабліва Варшава) у 1870–1880-я гады ўяўляла сабой адзін з рэгіёнаў Расійскай імперыі, прамысловасць якога развівалася найбольш дынамічна. І таму найчасцей былыя ссыльныя, якія не мелі за сабой салднага матэрыяльнага заплечча, знаходзілі тут працу на фабрыках, заводах, у майстэрнях, на чыгунцы, тэлеграфе і пад. Такі від дзейнасці хоць і не быў абавязкова звязаны з фізічнай працай, усё роўна прыводзіў да паніжэння сацыяльнага статусу былога ссыльнага, садзейнічаў размыццю сацыяльных граніц тагачаснага грамадства. Тут можна прывесці прыклад былога памешчыка Гродзенскай губерні Станіслава Лазоўскага, які пасля атрымання амністыі быў вымушаны зарабляць на хлеб працай сваіх рук. Некалькі разоў ён нелегальна наведваўся ў Беластоцкі павет, скуль і паходзіў, дзе ў 1871 г. быў чарговы раз затрыманы, на гэты раз на вяселлі, якое ладзілі рабочыя шкляной фабрыкі. Мясцовая паліцыя, якая дзейнічала ў адпаведна-

---

[26] А. Радюк, *Ссылка шляхецких околиц 1863-1864 (на примере Гродненской губернии)* [w] *Drogi Polaków do niepodległości*, red. W. Caban, L. Bracha, Warszawa 2015, s. 405-436.

[27] НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 8, спр. 577, арк. 10; спр. 740, арк. 188, 190, 370; воп. 6, спр. 372, арк. 254.

сці з парадыгмай, закладзенай М. Мураўёвым і яго пераемнікамі, убачыла ў гэтым факце перш за ўсё палітычную крамолу: "Прысутнасць паляка дваніна і памешчыка на вяселлі работніка, дзе сабралася таварыства з ніжэйшага класа народа, пры вядомай раздзельнасці саслоўяў у здзешнім краі, дае нагоду меркаваць, што Лазоўскі прыязджае ў Беластоцкі павет з нейкай палітычнай мэтай"[28].

Натуральна, што выпадак С. Лазоўскага не быў адзінкавы ці ўнікальны. Тагачасная афіцыйная перапіска захавала шматлікія факты зваротаў былых дваран, памешчыкаў, чыноўнікаў і канцылярыстаў з разнастайнымі просьбамі, у якіх тыя ў самых чорных фарбах апісвалі тое становішча, у якім апынуліся ў Каралеўстве: "вядзе самае бядацкае жыццё", "знаходзіцца ў самым безвыходным становішчы", "не мае пэўнага занятку", "займаецца падзённай працай" (дарэчы апошняя фармулёўка сустракаецца ў тагачасным справаводстве найбольш часта) і пад. Для ілюстрацыі падобнай сітуацыі тут вельмі дарэчным будзе прывесці прыклад мужа Элізы Ажэшкі Пятра, які за дапамогу паўстанцам у 1863 г. быў высланы ў Пермскую губ. У адпаведнасці з указам ад 10 снежня 1865 г. ён быў вымушаны прадаць свой маёнтак у Кобрынскім павеце, а пасля дазволу ў 1867 г. пераехаць у Варшаву зарабляў сабе на жыццё прыватнымі ўрокамі музыкі. Памёр у Варшаве ў 1874 г., так і не вярнуўшыся дамоў[29].

Выпадак Элізы Ажэшкі, якая парвала ўсе стасункі з мужам пасля яго ссылкі, быў хутчэй выключэннем з тагачасных правілаў. У большасці выпадкаў сем'і любымі даступнымі спосабамі імкнуліся падтрымаць сваіх сваякоў, якія апынуліся ў цяжкім матэрыяльным становішчы. Менавіта дапамога і апека з боку родных і блізкіх была важным чыннікам на шляху адаптацыі многіх былых ссыльных у Каралеўстве Польскім. Канешне, у пераважнай большасці гэта дапамога тычылася асоб маёмаснага класу. Аднак акрамя матэрыяльнай сем'і аказвалі псіхалагічную і эмацыйную падтрымку былым выгнанцам. Афіцыйныя дакументы канца 60-х — пачатку 80-х гадоў XIX ст. фіксуюць масавыя выпадкі пераходу граніцы такімі асобамі і факты іх нелегальнага знаходжання на тэрыторыі так званых прыгранічных губерняў. Дзеля падтрымання больш цеснай сувязі са сваякамі некаторыя ссыльныя сяліліся ў непасрэднай блізкасці да мяжы. Нягледзячы на прымусовыя дэпартацыі і накладанне штрафаў, паліцэйскія органы былі вымушаны прызнаць безвыніковасць барацьбы з падобнай з'явай: "падчас уручэння ссыльным Дамініку Гілюку і Якаву Касперскаму, якія жывуць у вёсцы Жукевічы, пастановы ад 10 снежня 1884 г. яны далі абавязак выселіцца з Гродзенскай у Сувалкаўскую губ. у Сапоцкінскую гміну, але сёння, 26 снежня, ізноў былі выяўлены ў вёсцы Жукевічы, таму прыстаў 1-га ста-

[28] Ibidem, воп. 7, спр. 58, арк. 1.

[29] A. Sauczuk, A. Radziuk, *Album powstańców 1863 roku z Grodzieńszczyzny*, red. W. Caban, Kielce 2021, s. 99.

ну аддаў распараджэнне аб высяленні іх з Жукевіч […] і 29 снежня Гілюк і Касперскі ў суправаджэнні дзясяцкіх высланы ў Аўгустоўскі павет. Прымаючы да ўвагі, што Сапоцкінская гміна амаль мяжуе з Горніцкай воласцю, таму падобнае высяленне Гілюка і Касперскага ў іншую губерню не мае істотнага значэння, вярнуцца ж назад у Сібір у Гілюка і Касперскага няма дастатковых сродкаў"[30], — распісваўся ва ўласным бяссіллі гродзенскі павятовы спраўнік у 1884 г.

Такім чынам, падводзячы пэўныя вынікі, неабходна адзначыць, што значны ўплыў як на працэс вяртання, так і на працэс наступнай адаптацыі асоб, пакараных за ўдзел і дачыненне да паўстання 1863–1864 гг., аказала прававое рэгуляванне гэтага працэсу з боку імперскіх улад. Разнастайныя пастановы па гэтым прадмеце вызначылі розны парадак амністыі для жыхароў Каралеўства Польскага і так званага Заходняга краю. Пры гэтым для апошніх ён быў больш складаны і меў больш абмежаваны характар у параўнанні з першымі. У выніку для часткі былых ссыльных дарога дамоў складалася з некалькіх этапаў.

Важным прамежкавым этапам на шляху дадому для жыхароў беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх зямель у 1867–1884 гг. была тэрыторыя Каралеўства Польскага, якое на пэўны час стала для іх своеасаблівай рэзервацыяй. У выніку прымянення ў адносінах да іх комплексу абмежавальных мер, а таксама ў выніку хуткіх сацыяльна-эканамічных змен большасць былых ссыльных апынулася ў вельмі складанай матэрыяльнай сітуацыі, а некаторыя з іх — нават на грані выжывання.

У цэлым працэс адаптацыі тых асоб, якія атрымалі амністыю, адбываўся досыць складана. Вялікі ўплыў на яго аказалі тры галоўныя фактары: змяненні ў сацыяльна-эканамічнай, палітычнай сітуацыі на радзіме, трансфармацыя ўнутранага свету саміх ссыльных і прававое рэгуляванне іх становішча з боку расійскіх улад. З фактараў, якія садзейнічалі іх хутчэйшай адаптацыі, на першае месца, безумоўна, неабходна паставіць апеку з боку сям'і і блізкіх. Паколькі структура ссылкі вызначалася разнароднасцю зыходзячы з сацыяльнага паходжання, узроўню адукацыі, узросту і наяўнасці прафесійных навыкаў, то ў рамках кожнай з гэтых груп працэс інтэграцыі ў лакальную супольнасць меў свае адметнасці. Найбольш хутка адаптаваліся тыя прадстаўнікі прывілеяваных груп, якім удавалася захаваць зямельную уласнасць. Разам з тым не ўсім асобам, якія былі вызвалены ад ссылкі, удавалася паспяхова рэінтэгравацца ў мясцовую супольнасць.

[30] НГАБ у Гродне, ф. 1, воп. 8, спр. 1248, арк. 9.

Królestwo Polskie jako miejsce readaptacji byłych zesłańców z terytoriów Białorusi i Litwy w drugiej połowie XIX w.

W artykule przedstawiono zagadnienie powrotu byłych zesłańców po powstaniu styczniowym i ich dalszej adaptacji. Istotnym czynnikiem determinującym terminy i warunki przebiegu tego procesu były zarządzenia władz carskich z lat 1867–1887. W okresie przygotowania i realizacji konkretnych postanowień o amnestii w wyższych kręgach administracji imperium rosyjskiego pojawiły się dwa sprzeczne podejścia do tej kwestii. Z jednej strony władze guberni wileńskiej wszelkimi sposobami starały się nie dopuścić do powrotu zesłańców. Z drugiej zaś niektóre kręgi rządowe w Petersburgu oraz wyżsi urzędnicy wschodnich regionów imperium, występowali za postępowym osłabieniem represji w odniesieniu do byłych uczestników powstania i ich rodzin. W wyniku tarć pomiędzy tymi dwoma kręgami amnestia wobec mieszkańców tak zwanego Kraju Zachodniego miała ograniczony zakres.

Jednym z najważniejszych aktów prawnych zmierzających do amnestii zesłańców stał się carski ukaz z 17 maja 1867 r. Dokument ten, choć zezwalał pewnym kategoriom zesłańców na opuszczenie miejsc odbywania kary, równocześnie wprowadzał rygorystyczne ograniczenia w zakresie miejsca ich osiedlenia. W najszerszym zakresie dotknęły one mieszkańców ziem białoruskich i litewskich, zabraniając im osiedlania się w dziewięciu tzw. guberniach przygranicznych. W podobnych sytuacjach większość osób, które skorzystały z „największej łaski," wybrała jako miejsce swego dalszego życia Królestwo Polskie.

W okresie 1867–1883 terytorium Królestwa stało się swego rodzaju „rezerwatem" dla tysięcy byłych powstańców z ziem współczesnej Białorusi, Litwy i Ukrainy. Kwerenda archiwalna oraz analiza literatury wspomnieniowej dają podstawy do postawienia tezy, że proces przystosowania amnestionowanych do nowych warunków życia przebiegał dla większości z nich w sposób złożony. Jedną z głównych przeszkód na drodze do rozwiązania wielu codziennych problemów była nieustanna kontrola policyjna, w znacznym stopniu ograniczająca swobodę przemieszczania się. Do innych przyczyn należały w przypadku większości z nich brak wyuczonego zawodu oraz negatywne, a nawet wrogie nastawienie ludności miejscowej.

Wśród czynników przyczyniających się do adaptacji byłych zesłańców na pierwszym miejscu należy wymienić wsparcie materialne i emocjonalne ze strony rodzin i bliskich. Władze carskie poprzez stworzenie specjalnego funduszu starały się udzielać pomocy finansowej osobom w ciężkiej sytuacji materialnej. Jednakże ostatecznie działanie te nie przyniosły znaczących skutków.

Polish Kingdom as a place of readoption of former exiled from Belarus and Lithuania in the second half of the XVIIIth century

The article focuses on the problem of former 1863–1864 uprising participants coming back from exile and their further adaptation. The most important factors that influenced these two processes were regulations of imperial

authorities issued within the period of 1867–1883. The problem of amnesty and its details divided the Russian administration into two contradicting groups: the first one (represented by the local administration in Vilnius) opposed by all means any attempts to better the lot of those in exile, while the other one (including some high-ranking officials in Saint-Petersburg and the Eastern provinces of Russia) initially supported the idea of gradual easing of repressive components within former insurgents and their families. As a result of this confrontation, the amnesty aimed at those who came from the so-called Northwest Province was significantly restricted.

Perhaps one of the most important, among many, amnesty acts was the tsar's decree issued on 17 May 1867. This document, thus allowed some categories of political "criminals" to leave the place of their exile but introduced strict territorial restrictions. As a matter of fact, they concerned primarily citizens of the so-called Northwest Province who were prohibited to enter the territories of nine borderland gubernias. Actually most of the former exiled chose, as a place of their permanent residence, the Kingdom of Poland (which was also a part of the Russian Empire in those times).

The author argues that within the period of 1867–1883 the territory of the Kingdom was turned into a kind of "reservation" for those who had come from the lands of modern Belarus, Lithuania and Ukraine. Different types of historical sources show evidence of very hard conditions for those who returned from exile (in some cases they were even harder than those they had experienced in Siberia). Among the many impediments in their everyday life was police surveillance, which limited freedom of movement to a great extent. Other ones included a lack of professional skills among the majority of former insurgents and the rather negative attitude of the local citizens towards "newcomers".

Among the factors that furthered the process of adaptation, families' material and emotional support was considered of prime importance. It is worth mentioning that the Russian authorities, through creating a special fund, also tried to provide financial help for those who found themselves in a really tight position, but the result of this activity was of rather low efficiency.

Мікалай Мязга,
доктар гіст. навук, прафесар (Гомель)

Пазіцыя Польшчы адносна ўдзелу беларускай дэлегацыі ў савецка-польскіх мірных перамовах (жнівень 1920 — сакавік 1921 г.)

Рыжскі дагавор з'яўляецца прававым дакументам, які вызначыў міжнароднае становішча Беларусі пасля заканчэння польска-савецкай вайны і істотна паўплываў на гістарычныя працэсы на заходнебеларускіх землях і на тэрыторыі БССР у міжваенны перыяд. У беларускай гістарыяграфіі традыцыйна адзначаецца такі негатыўны момант Рыжскага дагавора, як падзел Беларусі паміж Польшчай і савецкай Расіяй. Пры гэтым падкрэсліваецца, што падзел адбыўся пры адсутнасці на перамовах прадстаўнікоў беларускага народа[1]. Вядома, што ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР) на чале з Вацлавам Ластоўскім прыкладаў намаганні, каб прыняць удзел у мірнай канферэнцыі. Таксама як дэлегат Ваенна-рэвалюцыйнага камітэта БССР у Рыгу прыехаў Аляксандр Чарвякоў. Аднак ні БНР, ні БССР да ўдзелу ў перамовах не былі дапушчаны.

У дадзеным артыкуле паспрабую высветліць, у якой ступені пазіцыя польскай дэлегацыі на перагаворах у Менску і Рызе паспрыяла таму, што беларускія дзеячы так і не змаглі прыняць у іх удзел?

17 жніўня 1920 г. у Менску пачаліся мірныя перамовы паміж савецкай Расіяй і савецкай Украінай, з аднаго боку, і Польшчай, з другога. Пытанні, якія на іх абмяркоўваліся, і перш за ўсё тэрытарыяльнае, непасрэдна закраналі інтарэсы Беларусі. Адпаведна, вялікае значэнне меў удзел у мірнай канферэнцыі прадстаўнікоў Беларусі, якія маглі б адстойваць беларускія нацыянальныя інтарэсы. Гэтае прадстаўніцтва ва ўмовах таго часу магла забяспечыць або БССР, або БНР. Пытанне ў тым, у якой ступені дзве абвешчаныя беларускія рэспублікі мелі магчымасць прыняць удзел у савецка-польскіх перамовах.

Напрыканцы лета 1920 г. для ўрада БНР склалася даволі неспрыяльная сітуацыя. Гэта прадэманстравала, у прыватнасці, яго няўдалая спроба стаць удзельнікам канферэнцыі Балтыйскіх дзяржаў у жніўні 1920 г. Беларуская дэлегацыя не была на яе дапушчана, у т.л. з прычыны негатыўнай пазіцыі

---

[1] *Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг.*, кн. 2. Редкол. А. А. Коваленя и др., Минск 2014, с. 7–8.

Польшчы[2]. Удзел БНР у канферэнцыі Балтыйскіх дзяржаў мог бы стаць крокам у бок яе міжнароднага прызнання і ўзмацніў бы прэтэнзіі на ўдзел у мірных перамовах паміж савецкай Расіяй і Польшчай. Але, як паказала абмеркаванне дадзенага пытання ўдзельнікамі Балтыйскай канферэнцыі, гэта не адпавядала інтарэсам Польшчы.

Пасля пачатку менскіх перамоў урад БНР паспрабаваў дамагчыся ад польскага і савецкага ўрадаў падтрымкі ў справе дапушчэння на перамовы сваіх прадстаўнікоў. 20 жніўня 1920 г. Рада БНР накіравала адпаведную ноту ўрадам савецкай Расіі і Польшчы. У ноце адзначалася, што адсутнасць у Менску дэлегатаў ад БНР можа чарговы раз прывесці да парушэння суверэнных праў беларускага народа, як гэта ўжо мела месца пры заключэнні Брэсцкага міра паміж Расіяй і Германіяй, а таксама Маскоўскага дагавора паміж Расіяй і Літвой. Каб пазбегнуць такога развіцця падзей, БНР настойвала на сваім удзеле ў мірнай канферэнцыі. Аднак ніякай рэакцыі ўдзельнікаў перамоў на гэты зварот не было[3].

Намаганні ўрада Ластоўскага падтрымала Цэнтральная беларуская рада Віленшчыны і Гродзеншчыны. 21 верасня Рада звярнулася да міністра замежных спраў Польшчы Яўстафія Сапегі з заявай, у якой адзначыла, што "ўсю абарону інтарэсаў Віленшчыны і Гродзеншчыны, як і інтарэсаў усёй Беларусі… давярае і даручае Ураду Беларускай Народнай Рэспублікі з гр. Ластоўскім на чале"[4].

У пачатку верасня ў Рызе адбылася сустрэча В. Ластоўскага і сябра польскай дэлегацыі Леана Васілеўскага. Польскі палітык прапанаваў кіраўніку ўрада БНР "здаць свае мандаты Найвышэйшай Радзе", з якой польскі ўрад у сакавіку 1920 г. заключыў дагавор[5]. Дадзеная сустрэча не прасунула наперад вырашэнне пытання аб удзеле беларусаў у Рыжскіх перамовах. 7 верасня ўрад БНР накіраваў новую ноту польскаму міністру замежных спраў. У ёй узгадвалася палажэнне Віленскай заявы Юзафа Пілсудскага аб тым, што польскі меч нясе беларускім землям волю і незалежнасць. Выказвалася шкадаванне, што польскі ўрад гэта абяцанне так і не выканаў, і ўтрымлівалася чарговая просьба прызнаць БНР. На думку аўтараў ноты, гэта было важна для арганізацыі барацьбы супраць расійскай акупацыі Беларусі[6]. Прызнанне польскім урадам БНР зрабіла б больш абгрунтаванымі яе прэтэнзіі на ўдзел у Рыжскай мірнай канферэнцыі. Аднак і гэты зварот не знайшоў падтрымкі з польскага боку. Відавочна, што да пачатку мірных

2 *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.): зборнік дакументаў і матэрыялаў*, т. 1, ч. 2, Мінск 2008, с. 95–96, 124–126.

3 *Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў,* т. 1, (1917–1922 гг.), складальнікі У. М. Міхнюк і інш. Мінск 1997, с. 194.

4 *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў* (1914–1991): зборнік дакументаў і матэрыялаў у 4 тамах, т. 1, ч. 2, складальнікі: А. Ф. Вялікі і інш., Мінск 2008, с. 130–131.

5 А. Н. Чернякевич, *БНР. Триумф побежденных,* Минск 2018, с. 177.

6 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 325, воп. 1, спр. 99, арк. 12.

перамоў у Рызе абазначылася адмоўнае стаўленне польскіх улад да ўдзелу прадстаўнікоў БНР.

Даволі дакладнае тлумачэнне, чаму Польшча не будзе дамагацца запрашэння беларусаў на перамовы, даў наркам замежных спраў РСФСР Георгій Чычэрын. У тэлеграме на імя кіраўніка савецкай дэлегацыі Адольфа Іофе ад 14 верасня ён пісаў, што праграма “буферных дзяржаў” сябе вычарпала, у сувязі з гэтым палякам няма сэнсу дабівацца ўдзелу прадстаўнікоў БНР у перамовах[7]. Сапраўды, пасля правалу Кіеўскага паходу Ю. Пілсудскага федэралісцкі праект, у т.л. стварэнне Літоўска-Беларускай дзяржавы, перастаў карыстацца ў польскіх правячых колах падтрымкай. Большасць польскай эліты зрабіла выснову, што нават украінскі народ не валодае дастатковым патэнцыялам, каб стварыць сваю суверэнную дзяржаву. Узровень нацыянальнай свядомасці і дзяржаватворчага патэнцыялу беларусаў польскімі палітыкамі ацэньваўся значна ніжэй, чым украінцаў. Адпаведна, польскія палітыкі не бачылі падстаў спрыяць удзелу прадстаўнікоў БНР у перамовах. Нават Ю. Пілсудскі яшчэ да іх пачатку адмоўна выказаўся адносна ўдзелу якой-небудзь беларускай дэлегацыі[8].

Пасля адхілення праекта федэрацыі было відавочна, што мірны дагавор паміж Польшчай і савецкай Расіяй павінен грунтавацца на аснове падзелу г. зв. “усходніх крэсаў” былой Рэчы Паспалітай. Яшчэ ў канцы жніўня на нефармальнай сустрэчы з удзелам Карла Радэка, Карла Данішэўскага і сябра польскай дэлегацыі Норберта Барліцкага Беларусь разглядалася як прадмет магчымага “гандлю” паміж РСФСР і Польшчай[9]. Польская дэлегацыя лічыла, што для савецкага боку прынцыповым з’яўляецца вырашэнне пытання аб незалежнасці Беларусі і Украіны. Узамен Польшча разлічвала дабіцца тэрытарыяльных саступак, перш за ўсё ўключэння ў яе склад чыгункі Роўна — Сарны — Лунінец — Баранавічы[10].

Пасля таго як польскі бок адмовіўся ад рэалізацыі канцэпцыі федэрацыі пры вырашэнні “ўсходняга пытання”, савецкая дэлегацыя выказала гатоўнасць ісці на тэрытарыяльныя саступкі Польшчы, аб чым кіраўнік польскай дэлегацыі Ян Домбскі паведаміў міністру замежных спраў Польшчы ў тэлеграме ад 26 жніўня[11]. Такі падыход да мірнага ўрэгулявання рабіў для абодвух бакоў непатрэбным удзел беларусаў у перамовах. На пасяджэнні

---

7 *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991)*, т. 1, ч. 2, с. 157–158.

8 В. Матэрскі, *Польшча, Беларуская Народная Рэспубліка, Рыжскі дагавор [у:] Рыжскі дагавор: погляд праз стагоддзе:* зборнік навуковых артыкулаў, рэдкал.: М. М. Мязга (гал. рэд.) і інш., Гомель 2021, с. 16.

9 Р. Р. Лазько, *Адкінутая альтэрнатыва (старонкі з гісторыі польска-савецкіх преагавораў 1920 года)* [у:] *Рыжскі дагавор: погляд праз стагоддзе*, с. 59.

10 У. Е. Снапкоўскі, *Да пытання аб удзеле ССРБ у савецка-польскіх мірных перагаворах* [у:] *Рыжскі дагавор: погляд праз стагоддзе*, с. 6.

11 В. М. Бароўская, *Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг.*, Мінск 2017, с. 95–96.

Рады абароны дзяржавы 11 верасня Я. Домбскі заявіў, што на менскім этапе перамоў паўставала толькі пытанне аб незалежнасці Украіны. Пра Беларусь не згадвалі[12].

Савецкая Расія напярэдадні перамоў рыхтавала глебу, каб прадставіць савецкую Украіну як суб'ект міжнародных адносін. Яшчэ 9 лютага 1920 г. Г. Чычэрын накіраваў ліст у Палітбюро ЦК РКП(б), у якім прапаноўваў "зноў правесці незалежнасць Украінскай Савецкай рэспублікі, адклаўшы федэрацыю на будучы час"[13]. У запісцы ад 14 лютага Чычэрын тлумачыць, што гэта неабходна, каб савецкую Украіну супрацьпаставіць Украіне Пятлюры. Паводле меркавання наркама замежных спраў, кіраўнік УНР карыстаўся папулярнасцю на Захадзе як лідар прыгнечанага народа ў барацьбе супраць "маскоўскіх заваёўнікаў"[14]. Тым самым для бальшавікоў станавіўся прынцыпова важным удзел савецкай Украіны ў перамовах з Польшчай, каб зняць пытанне аб урадзе Пятлюры як прадстаўніку ўкраінскага народа. Іншай была сітуацыя з Беларуссю. Урад Ластоўскага не меў міжнароднага прызнання і не разглядаўся ў Варшаве яе рэальная сіла. Адпаведна, Масква не дачыла патрэбы ў прадстаўніцтве БССР як альтэрнатыве магчымым дэлегатам ад БНР.

Для польскага ўрада фармальнай падставай адмовы В. Ластоўскаму ва ўдзеле ў перамовах дэлегацыі БНР было пагадненне з Найвышэйшай радай у сакавіку 1920 г. Польскі бок прыводзіў той аргумент, што беларусы адмовіліся ад праў на самастойны ўдзел у мірнай канферэнцыі, калі падпісалі названы дагавор і пагадзіліся на культурна-нацыянальную аўтаномію[15].

У пачатку кастрычніка 1920 г. дэлегацыя БНР прыбыла ў Рыгу. 5 кастрычніка яна абнародавала дэкларацыю да прэзідыума Рыжскай канферэнцыі. У ёй прыгадвалася заява Ю. Пілсудскага падчас яго знаходжання ў Менску ў верасні 1919 г., у якой ён падтрымаў незалежнасць Беларусі. ЦВК РСФСР таксама прызнаў незалежнасць Беларусі сваёй пастановай ад 23 верасня 1920 г. Менавіта таму ні Польшча, ні Расія не мелі права выступаць ад імя Беларусі. У дэкларацыі таксама звярталася ўвага на тое, што РСФСР і Польшча не мелі агульнай мяжы. Адпаведна Польшча аб усталяванні сваёй паўночна-ўсходняй мяжы, а Савецкая Расія аб мяжы заходняй павінны былі весці перамовы з урадам БНР. Заканчвалася дэкларацыя патрабаваннем прызнаць незалежнасць БНР і дапусціць яе да ўдзелу ў Рыжскай канферэнцыі[16]. Аднак ніякай рэакцыі ўдзельнікаў мірных перамоў на гэты зварот не было.

---

[12] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, т. III, апрель 1920 г. – март 1921 г. Ред. И. А. Хренов, Н. Гонсеровская-Грабовская и др., Москва 1965, с. 380.

[13] Расійскі дзяржаўны архіў сацыяльна-палітычнай гісторыі (РДАСПГ), ф. 17, воп. 84, спр. 93, арк. 10.

[14] Тамсама, арк. 12.

[15] В. М. Бароўская, *Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг.*, с. 97.

[16] *Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў*, т. 1, с. 194.

У пачатку кастрычніка Вацлаў Ластоўскі праводзіў неафіцыйныя перамовы з прадстаўнікамі польскай дэлегацыі ў Рызе. У польскай дэлегацыі адсутнічала адзінства па беларускім пытанні. Меліся прыхільнікі канцэпцыі федэрацыі (В. Камянецкі, Л. Васілеўскі), якія былі схільныя да кантактаў з беларусамі. Аднак і гэтая сустрэча не прынесла беларусам станоўчых вынікаў. Беларуская дэлегацыя па-ранейшаму настойвала на прызнанні Польшчай незалежнасці і недзялімасці беларускіх зямель у этнаграфічных межах[17]. У адказ палякі прапанавалі аб'яднаць усе беларускія сілы вакол аднаго цэнтра. І, сапраўды, Найвышэйшая рада і Народная рада паядналі свае намаганні пасля перадачы К. Цярэшчанкам мандата на ўдзел у перамовах у Рызе дэлегацыі на чале з В. Ластоўскім. Але і гэта не дапамагло беларускім дзеячам у вырашэнні галоўнай задачы — атрымаць падтрымку Польшчы ў пытанні ўдзелу беларусаў у Рыжскай канферэнцыі. Максімум, чаго дабілася БНР, — гэта дазвол ад польскай дэлегацыі прадстаўніку Міністэрства замежных спраў БНР Івану Чарапуку прымаць удзел у пленарным пасяджэнні мірнай канферэнцыі[18].

У лідараў БНР склалася ўражанне, што менавіта Польшча ў першую чаргу пазбавіла іх магчымасці ўдзельнічаць у перамовах у Рызе. Васіль Захарка пісаў у Парыж Яўгену Ладнову 14 кастрычніка, што палякі адарвалі ад Беларусі дзве з лішнім губерні. Па яго словах, А. Іофе заявіў, што савецкая Расія гатова прызнаць "Беларускі буржуазны ўрад Ластоўскага". Але палякі адказалі, што такога куска "сваёй тэрыторыі не саступяць", выказаліся супраць прызнання ўрада Ластоўскага і "прызналі савецкі ўрад"[19].

Не ўсе факты ў лісце В. Захаркі дакладныя, але заяву савецкай дэлегацыі аб тым, што яна выступае ад імя БССР, польская дэлегацыя не аспрэчвала. Як адзначыў польскі даследчык Войцех Матэрскі, у Рызе польская дэлегацыя нават не зрабіла жэста, каб спрыяць удзелу ў канферэнцыі дэлегацыі БНР. Такі жэст не мог мець вялікага ўплыву на вынік перамоў, але яго значэнне для польска-беларускіх адносін у будучым было важным[20]. Але спрыяць запрашэнню прадстаўнікоў БНР на мірную канферэнцыю польскі бок не мог, бо ўрад Ластоўскага выступаў носьбітам альтэрнатывы савецка-польскаму падзелу Беларусі, які ўжо на менскім этапе Варшава и Масква вырашылі пакласці ў аснову будучага дагавора.

Цяпер звернемся да пытання аб магчымасці ўдзелу прадстаўнікоў БССР у савецка-польскіх перагаворах. Польскім бокам яно вырашалася адназначна негатыўна. Такі падыход грунтаваўся на стаўленні польскіх улад да БССР як дзяржавы ў прынцыпе. Кіраўнік польскай дэлегацыі на мірных перагаворах

---

[17] *Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг.*, кн. 2, с. 172–173.

[18] В. М. Бароўская, *Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг.,* с. 157.

[19] *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.),* т. 1, ч. 2, с. 204–205.

[20] В. Матэрскі, *Польшча, Беларуская Народная Рэспубліка, Рыжскі дагавор*, с. 58.

Я. Домбскі назваў савецкую Беларусь аўтаномнай адзінкай у складзе РСФСР, створанай не мясцовым насельніцтвам, а ўладамі савецкай Расіі[21].

Праўда, негатыўная пазіцыя польскай дэлегацыі адносна ўдзелу прадстаўнікоў БССР у мірных перагаворах мела істотную слабасць. Польшча пагадзілася на ўдзел у перагаворах дэлегацыі савецкай Украіны. Сумнеўна, што становішча УССР у плане ўзаемаадносін з савецкай Расіяй прынцыпова адрознівалася ад становішча БССР, хоць фармальна Масква надала ўраду савецкай Украіны статус самастойнага органа ўлады, аб чым гаворка ішла вышэй. Па аналогіі з УССР савецкая Расія магла настойваць на ўдзеле ў перамовах і савецкай Беларусі, і Польшчы было б складана знаходзіць контраргументы.

Іншая справа, што савецкая Расія нават не збіралася ставіць гэта пытанне. Было відавочна, што тэрытарыяльныя страты Беларусі ў адпаведнасці з будучым мірным дагаворам будуць велізарнымі, і цалкам магчыма, што прадстаўнікі Беларускага рэўкама маглі іх аспрэчваць. А гэта б стварыла праблемы ў дасягненні кампрамісу з Польшчай. Яшчэ 17 жніўня Г. Чычэрын пісаў К. Данішэўскаму пра неабходнасць пацвердзіць перад польскай дэлегацыяй "факт самастойнасці Украінскай Савецкай Рэспублікі", каб польскія прадстаўнікі ў Рызе атрымалі мандат на вядзенне перамоў з савецкай Украінай. А вось савецкая Беларусь не прыгадвалася[22]. Масква фактычна прымусіла кіраўніцтва БССР адмяніць рашэнне аб скліканні з'езда Саветаў рэспублікі ў верасні 1920 г., які мог садзейнічаць фармаванню ўладных структур савецкай Беларусі.

У такой сітуацыі для Масквы найбольш падыходзячым варыянтам вырашэння пытання аб прадстаўніцтве БССР на Рыжскай канферэнцыі стала пастанова ВРК БССР ад 10 верасня 1920 г., паводле якой савецкая Беларусь выдавала РСФСР самы шырокі мандат на вядзенне мірных перамоў "з Польшчай па пытанні, галоўным чынам, аб вызначэнні межаў Беларусі"[23].

На пасяджэнні ВРК БССР 16 верасня А. Чарвякову быў выдадзены мандат на вядзенне перамоў у Рызе як адзінаму беларускаму прадстаўніку. Яму былі прадастаўлены паўнамоцтвы заключаць з польскай дэлегацыяй любыя дагаворы, у т.л. адносна межаў і гандлёвых адносін паміж БССР і Польшчай[24]. Але польская дэлегацыя не прызнавала БССР як самастойную дзяржаву, таму і мандат А. Чарвякова прызнаць не магла. А савецкая дэлегацыя настойваць на гэтым не збіралася. У размове па прамым провадзе Чычэрын даў указанне кіраўніку савецкай дэлегацыі ў Рызе не выкарыстоўваць мандат Чарвякова ад 16 верасня да больш зручнага моманту, а польскай дэлегацыі прадставіць дакумент, які дае савецкай Расіі права вызначаць межы

[21] Р. Р. Лазько, *Адкінутая альтэрнатыва (старонкі з гісторыі польска-савецкіх преагавораў 1920 года)*, с. 58.

[22] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, т. III, с. 303.

[23] *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.)*, т. 1, ч. 2, с. 195.

[24] *Рижский мир в судьбе белорусского народа. 1921–1953 гг.*, кн. 2, с. 164.

Беларусі, г. зн. мандат ВРК БССР ад 10 верасня 1920 г..[25] У выніку прозвішча прыбыўшага ў Рыгу Аляксандра Чарвякова ў спісе савецкай мірнай дэлегацыі, які быў апублікаваны 28 верасня, нават не значылася[26]. Для савецкай Расіі было важна, што II Усебеларускі з'езд Саветаў 14 снежня 1920 г. пацвердзіў яе мандат на прадстаўленне на перамовах інтарэсаў БССР.

Пасля рашэння ВРК ад 10 верасня савецкая дэлегацыя магла прад'явіць польскаму боку свае паўнамоцтвы на вызначэнне ўсходняй мяжы Польшчы і пры адсутнасці беларускай дэлегацыі. Гэта цалкам задавальняла польскі бок. 1 кастрычніка на сустрэчы з Домбскім Іофе заявіў, што калі польская дэлегацыя хоча, то савецкі ўрад можа "паклапаціцца наконт дэлегацыі беларускага ўрада, якая дапоўніць расійска-ўкраінскую дэлегацыю". Але далей кіраўнік савецкай дэлегацыі выказаў меркаванне, што для Польшчы было б выгадней, каб такой дэлегацыі не было. Пасля гэтага дэлегацыі перайшлі да абмеркавання пытання мяжы[27].

У гэты ж дзень польская дэлегацыя заявіла, што Польшча можа згадзіцца або на стварэнне на сваіх усходніх межах буферных дзяржаў (у т.л. і Беларусі), або правесці лінію мяжы так, каб чыгунка Ліда — Баранавічы — Лунінец — Роўна — Броды знаходзілася на польскай тэрыторыі. Савецкі бок, якому палякі аддалі права выбару, спыніўся на другім варыянце[28]. У гэтыя ж дні характарыстыку пазіцыі польскай дэлегацыі адносна ўдзелу беларусаў у перамовах даў у сваім лісце з Рыгі ў Менск А. Чарвякоў. Ён адзначаў, што польская дэлегацыя забылася пра ўласныя прамовы аб лёсе народаў, якія жывуць на тэрыторыі паміж Расіяй і Польшчай. А гэта, на яго думку, не дае шансаў для "існавання якой-небудзь Беларусі" і, адпаведна, для ўдзелу беларусаў у мірнай канферэнцыі[29].

На другім этапе перамоў у Рызе, які пачаўся 17 лістапада 1920 г., пытанне аб удзеле прадстаўнікоў БНР ужо не было актуальным. Урад В. Ластоўскага пасля падпісання папярэдняга савецка-польскага мірнага дагавора накіраваў намаганні ўжо на барацьбу супраць яго. У прыватнасці ён звярнуўся ў Лігу Нацый з пратэстам супраць заключэння Рыжскага дагавора. Што тычыцца ўдзелу прадстаўнікоў БССР у перамовах, то негатыўнае для беларусаў вырашэнне гэтага пытання ў той момант у першую чаргу было звязана з пазіцыяй савецкай Расіі, а Польшча не збіралася ў гэтым пытанні праяўляць уласную ініцыятыву.

---

25 *Польско-советская война 1919–1920. (Ранее не опубликованные документы)*, ч. 2, Москва 1994, с. 157–158.

26 *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.)*, т. 1, ч. 2, с. 170.

27 Р. Р. Лазько, *Адкінутая альтэрнатыва старонкі з гісторыі польска-савецкіх перагавораў 1920 года*, с. 62.

28 J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki, 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane*, Warszawa 1986, s. 48–49.

29 *Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў*, т. 1, с. 199.

Такім чынам, у пытанні ўдзелу прадстаўнікоў Беларусі ў мірных савецка-польскіх перамовах польскі ўрад заняў адмоўную пазіцыю. Гэта тлумачыцца ў першую чаргу тагачасным разуменнем правячымі коламі Польшчы ўласных нацыянальных інтарэсаў. Лічылася неабходным стварэнне значнай па тэрыторыі Польскай дзяржавы, бо толькі такая Польшча магла супрацьстаяць расійскіму і германскаму “геапалітычнаму ціску”. Рэалізацыя гэтай задачы прадугледжвалася за кошт далучэння да Польшчы ў т.л. і значных беларускіх тэрыторый. Удзел у перамовах прадстаўнікоў БССР і асабліва БНР мог стварыць дадатковыя складанасці ў рэалізацыі гэтага праекта. Да таго ж пазіцыя Польшчы па нядопуску беларусаў на мірныя канферэнцыі ў Менску і Рызе рабілася больш абгрунтаванай і ўстойлівай дзякуючы таму, што савецкі бок не праяўляў зацікаўленасці ва ўдзеле ў іх беларускіх прадстаўнікоў.

Stanowisko Polski wobec udziału delegacji białoruskiej w radziecko-polskich rozmowach pokojowych (sierpień 1920 — marzec 1921 r.)

Artykuł poświęcony jest zagadnieniu udziału przedstawicieli Białorusi w rozmowach pokojowych między Rosją Radziecką i Ukrainą Radziecką a Polską w okresie od sierpnia 1920 r. do marca 1921 r., w szczególności zaś charakterystyce stanowiska Polski. Dowiedziono, że starania przedstawicieli rządu Wacława Łastouskiego, aby wziąć udział w rozmowach ze strony BRL nie znalazły poparcia Polski. Było to związane przede wszystkim z leżącą u podstaw polsko-radzieckiego porozumienia pokojowego decyzji o podziale Białorusi. BSRS nie była uznawana przez polskie władze za suwerenne państwo. W związku z tym Polska nie miała zamiaru popierać postulatu udziału jej przedstawicieli w rozmowach pokojowych. Stanowisko polskiego rządu spowodowało, że przedstawiciele Białorusi nie otrzymali możliwości wzięcia udziału w pracach nad traktatem ryskim.

Poland’s position on the participation of the Belarusian delegation in the Soviet-Polish peace talks (August 1920 — March 1921)

The article discusses the participation of Belarus in the peace talks in August 1920 — March 1921 between Soviet Russia and Soviet Ukraine on one side and Poland on the other side and describes the position of Poland during these negotiations. It has been established that any attempts by representatives of the government of Vaclav Lastovsky to take part in the negotiations on behalf of the BNR did not find any support from Poland. This was primarily due to the fact that the Polish-Soviet compromise that allowed for the signing of the peace treaty was based on the division of Belarus. The BSSR was not recognized as a sovereign state by the Polish government. Therefore, Poland did not intend to advocate for the participation of its representatives in the peace talks. The position of the Polish government contributed to the fact that representatives of Belarus did not have the opportunity to participate in the development of the Riga Treaty.

Сяргей Токць,
доктар гіст. навук (Варшава)
ORCID: 0000–0003–4543–7903

Парламенцкія выбары 1922 г. у Гродзенскім павеце Беластоцкага ваяводства

Першы раз у гісторыі прадстаўнікі ўсіх станаў Беларусі прынялі ўдзел у выбарах складу вышэйшага дзяржаўнага органа ў 1906 г., калі ў выніку рэвалюцыі імператар Мікалай II дазволіў стварэнне ў Расійскай імперыі прадстаўнічага органа з абмежаванымі паўнамоцтвамі — Дзяржаўнай Думы. Але выбары ў Дзяржаўную Думу з'яўляліся шматступеннымі і няроўнымі. Так, багатыя землеўладальнікі атрымлівалі вялізную перавагу над сялянамі, а гарадская буржуазія — над гарадскімі нізамі.

Першыя ўсеагульныя, прамыя і тайныя выбары былі праведзены ва Устаноўчы сход Расійскай рэспублікі ў лістападзе 1917 г. У іх прынялі ўдзел жыхары ўсходніх рэгіёнаў Беларусі, паколькі краіна тады была падзелена фронтам Першай сусветнай вайны. Гэтыя выбары адпавядалі самым перадавым дэмакратычным патрабаванням свайго часу, права голасу ўпершыню атрымалі і жанчыны. Але на той час уладу ў Расіі ўжо захапіла партыя бальшавікоў, якая пачала рэалізоўваць палітыку ваеннага камунізму і неўзабаве сілай разагнала дэмакратычна абраны Устаноўчы сход. Гэтыя выбары засталіся толькі цікавым эпізодам нашай гісторыі.

У заходніх рэгіёнах Беларусі, якія пасля Рыжскай мірнай дамовы 1921 г. увайшлі ў склад Польскай дзяржавы, першыя выбары ў вышэйшую дзяржаўную прадстаўнічую ўстанову — парламент — адбыліся ўвосень 1922 г. Гэтыя выбары таксама адпавядалі самым дэмакратычным патрабаванням свайго часу. Згодна з канстытуцыяй маладой Польскай дзяржавы, яны з'яўляліся ўсеагульнымі, роўнымі, тайнымі і прамымі. Права голасу таксама надавалася жанчынам. Праводзіліся выбары паводле прапарцыянальнага прынцыпу — гэта значыць, што выбаршчыкі аддавалі свае галасы за партыйныя спісы, а пасля партыі размяркоўвалі мандаты паводле набраных галасоў. Актыўнае выбарчае права на выбарах у Сейм мелі асобы, якім споўніўся 21 год, а на выбарах у Сенат — старэйшыя за 30 гадоў. Пасіўнае выбарчае права (права быць абранымі) мелі на выбарах у Сейм асобы ва ўзросце пасля 30 гадоў, а ў Сенат — пасля 40 гадоў.

У беларускай гістарыяграфіі самым грунтоўным даследаваннем выбараў і парламенцкай дзейнасці беларускіх палітыкаў у міжваеннай Польскай дзяржаве з'яўляецца кандыдацкая дысертацыя Алеся Пашкевіча "Парла-

менцкія формы змагання за нацыянальныя і сацыяльныя правы беларускага народа ў міжваеннай Польшчы (1921–1930-я гады)"[1]. Парламенцкім выбарам 1922 г. у гэтай працы прысвечаны асобны параграф. Пашкевіч ахарактарызаваў тактыку беларускіх палітыкаў, іх узаемадзеянні з іншымі нацыянальнымі меншасцямі, прааналізаваў ход выбарчай кампаніі і вынікі выбараў. У 2013 г. у часопісе "ARCHE" А. Пашкевіч апублікаваў грунтоўны артыкул (па сутнасці, манаграфічную працу) "Нацыянальныя працэсы ў Палескім ваяводстве ў 1920-я гг. праз прызму вынікаў выбарчых кампаній у польскі парламент"[2].

З польскіх гісторыкаў сюжэты, прысвечаныя выбарчай кампаніі на заходнебеларускіх землях, маем у працах Крысціны Гамулкі, Міхала Куркевіча, Зафіі Тамчонак, Ежы Мілеўскага, Пятра Ціхарацкага[3]. Напрыклад, у кнізе З. Тамчонак, прысвечанай дзейнасці ў Заходняй Беларусі польскіх левацэнтрысцкіх партый, ёсць інфармацыя пра ход выбарчых кампаній у паўночна-заходніх выбарчых акругах. П. Ціхарацкі аналізуе вынікі выбараў 1922 г. у Палескім ваяводстве. Аўтар прыйшоў да высновы, што тамтэйшае палітычные жыццё здамінавала польская "лявіца", а ў выбарах польскія сацыялісты сабралі больш за палову ўсіх галасоў. У той жа час Блок нацыянальных меншасцей здабыў на Палессі толькі каля трэці галасоў выбаршчыкаў. Поўнае паражэнне панеслі на Палессі таксама правыя партыі, хаця якраз сярод іх было найбольш кандыдатаў мясцовага паходжання. Дастаткова ўзгадаць толькі прозвішча былога прэм'ера БНР Рамана Скірмунта. Вельмі нізкі паказчык мясцовых сярод кандыдатаў у выбарчых спісах сведчыў, на думку Ціхарацкага, пра нізкі ўзровень развіцця мясцовага палітычнага жыцця і беларускага нацыянальнага руху[4].

У дадзеным артыкуле зроблена спроба аналізу вынікаў парламенцкіх выбараў 1922 г. на ўзроўні Гродзенскага павета ў Беластоцкім ваяводстве. Галоўнай мэтай стала вызначэнне асноўных фактараў, якія ўплывалі на вынікі выбараў у дадзенай мясцовасці. Крыніцамі для правядзення даследавання паслужылі архіўныя матэрыялы Дзяржаўнага архіва Гродзенскай

---

1 А. В. Пашкевіч, *Парламенцкія формы змагання за нацыянальныя і сацыяльныя правы беларускага народа ў міжваеннай Польшчы (1921–1930 гг.)*: дысертацыя… кандыдата гістарычных навук: 07.00.02. Мінск 2006.

2 А. Пашкевіч, *Нацыянальныя працэсы ў Палескім ваяводстве ў 1920-я гг. праз прызму вынікаў выбарчых кампаній у польскі парламент*, "ARCHE", 2013, № 4, с. 99–210.

3 M. Kurkiewicz, *Sprawy białoruskie w polityce rządu Władysława Grabskiego*, Warszawa 2005; J. Milewski, *Frekwencja w wyborach do Sejmu w okresie międzywojennym (Białystok, pow. Białystok, Bielsk Podlaski, Sokółka)* „Białostocczyzna", 1991, nr 1, s. 23–25; Z. Tomczonek, *Ruch ludowy na kresach północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej*, Białystok 1996; K. Gomółka, *Białorusini w II Rzeczypospolitej,* Gdańsk 1992; idem, *Między Polską a Rosją,* Warszawa 1994; idem, *Polskie ugrupowania polityczne wobec kwestii białoruskiej. 1918–1922*, Warszawa 1994; P. Cichoracki, *Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych*, Łomianki 2014.

4 P. Cichoracki, *Województwo poleskie 1921–1939…*, s. 114.

вобл., а ў першую чаргу — дакументы фонда выбарчай камісіі Гродзенскай выбарчай акругі № 6.

Як справядліва адзначаў А. Пашкевіч, выбарчая кампанія 1922 г. аб'яднала большасць беларускіх палітычных арганізацый. Быў створаны Беларускі цэнтральны выбарчы камітэт на чале з Антонам Луцкевічам. Праграма камітэта прадугледжвала прызнанне Польскай дзяржавы, патрабаванні тэрытарыяльнай аўтаноміі для беларусаў, школьнай адукацыі на роднай мове, зямельнай рэформы, роўнасці ўсіх веравызнанняў, тэрытарыяльнай арганізацыі войска і г. д[5].

Але магчымасці беларусаў у надыходзячых выбарах сур'ёзна ўскладняў выбарчы закон, прыняты Сеймам 28 ліпеня 1922 г. Гэты закон уводзіў т. зв. агульнадзяржаўныя спісы. Гэта значыла, што з 444 паслоў Сейма 372 выбіраліся ў акругах паводле мясцовых спісаў, а 72 уваходзілі ў парламент з агульнадзяржаўных. Тое ж правіла дзейнічала і адносна сенатараў, дзе 18 з 111 праходзілі з агульнадзяржаўных спісаў[6]. Мандаты з гэтых спісаў дзяліліся паміж партыямі і блокамі прапарцыянальна агульнай колькасці галасоў, пададзеных за іх па ўсёй тэрыторыі дзяржавы. Больш таго, права на іх атрымлівалі толькі тыя партыі і блокі, якія здабылі мандаты па мясцовых спісах як мінімум у шасці розных акругах. Усё гэта рабіла шансы беларусаў мізэрнымі.

Да таго ж дзяржаўная ўлада стварыла яшчэ шэраг перашкод для ўкраінцаў і беларусаў. Так, Сеймам была прынята прапанова, што на "крэсах усходніх" 1 мандат павінен прыпадаць на 86 000 чал. (у цэнтральнай Польшчы — на 70 000). У суме гэта азначала на 19 мандатаў меней ва ўсходніх акругах[7]. Да таго ж пры вызначэнні межаў выбарчых акругаў улады імкнуліся далучаць да паветаў з перавагай няпольскага насельніцтва чыста польскія тэрыторыі. Напрыклад, Гродзенскі павет быў улучаны ў адну акругу з Аўгустоўскім, Сувалкаўскім і Сейненскім паветамі, дзе абсалютную большасць складала польскае насельніцтва. Менавіта таму БНК на пасяджэнні 29 мая 1922 г. прызнаў праект выбарчага закона несправядлівым, бо ён абмяжоўваў магчымасці стварэння адпаведнага беларускага прадстаўніцтва ў Сейме[8].

Апроч усяго вышэйсказанага, беларускія партыі банальна не мелі дастатковых фінансавых сродкаў на правядзенне эфектыўнай кампаніі. Але сродкі былі ў палітычных прадстаўніцтвах іншых нацыянальных меншасцей, якія сутыкнуліся з такімі ж перашкодамі, як і беларусы. Так паўстала ідэя стварэння Блока нацыянальных меншасцей. Рэалізацыя такой ідэі на пачатку выглядала амаль нерэальнай з увагі на этнічныя стэрэатыпы і арга-

[5] А. В. Пашкевіч, *Парламенцкія формы змагання*…, с. 40.
[6] T. i W. Rzepeccy, *Sejm i Senat 1922–1927*, Poznań 1923, s. 28.
[7] А. В. Пашкевіч, *Парламенцкія формы змагання*…, с. 37.
[8] K. Gomółka, *Między Polską a Rosją...*, s. 221.

нізацыйныя цяжкасці. Патрэбны былі шматлікія кампрамісы ад кожнага з бакоў. Але паволі адбывалася збліжэнне пазіцый у выніку сустрэч паміж прадстаўнікамі нацыянальных меншасцей. 14 жніўня 1922 г. адбылася вырашальная сустрэча, а 17 жніўня ў Варшаве было абвешчана стварэнне Блока нацыянальных меншасцей (БНМ), у які ўступілі прадстаўнікі беларускага, украінскага, рускага, нямецкага і яўрэйскага народаў[9].

Самай арганізаванай палітычнай сілай у гэтым блоку былі немцы. Але на "крэсах усходніх" колькасна пераважалі яўрэі, украінцы і беларусы. Улічваючы колькасную большасць беларусаў і ўкраінцаў сярод насельніцтва ўсходніх ваяводстваў, яўрэйскія палітыкі пагадзіліся на размяшчэнне на першых месцах спісаў блока ва ўсходніх акругах іх прадстаўнікоў, што фактычна гарантавала беларусам і ўкраінцам месцы ў будучым парламенце за кошт падтрымкі яўрэйскіх выбаршчыкаў[10]. Рашэнне далучыцца да БНМ з'яўлялася, несумненна, вельмі мудрым з боку беларускіх дзеячаў.

Як зазначыў Алесь Пашкевіч, падчас выбарчай кампаніі 1922 г. беларусам удалося дасягнуць самага высокага ўзроўню нацыянальнага адзінства за ўвесь міжваенны перыяд. У склад БЦВК увайшлі прадстаўнікі ўсіх найбуйнейшых беларускіх партый у краіне. Толькі нешматлікія групоўкі, звязаныя з эміграцыйным урадам Вацлава Ластоўскага ў Коўне, заклікалі да байкоту выбараў. У выбарчую кампанію масава ўключылася беларуская інтэлігенцыя і прабеларуска арыентаванае святарства, як праваслаўнае, так і каталіцкае[11].

Галоўнымі сапернікамі БНМ на выбарах сталі не правыя польскія нацыяналісты, якія не мелі шансаў здабыць галасы беларускага сялянства, а левыя польскія партыі, якія высоўвалі пастулаты радыкальных сацыяльных рэформ і ўлічвалі ў сваіх праграмах імкненні нацыянальных меншасцей. Гэта былі Польская народная партыя (ПНП) „Вызваленне" і Польская партыя сацыялістычная (ППС). Напрыклад, у перадвыбарчых плакатах „Вызвалення" прапагандаваліся адбудова вёскі, бясплатная адукацыя, раздача зямлі, роўныя правы ўсіх грамадзян без розніцы мовы і веравызнання[12]. У шэрагі агітатараў гэтых партый уступіла нямала адукаваных беларусаў, якія карысталіся аўтарытэтам.

Канкурэнтамі БНМ былі таксама камуністы, якія выставілі спіс "Камуністычнае адзінства пралетарыяту горада і вёскі". Газета камуністаў "Барацьба" акрэсліла БНМ як "саюз буржуазіі і спекулянтаў супраць працоўнага народа"[13]. Аднак, як адзначыў А. Пашкевіч, на практыцы мясцовыя каму-

---

9 А. В. Пашкевіч, *Парламенцкія формы змагання…*, с. 38.

10 *Кандыдаты ў Сойм і Сэнат ад Блёку (хаўрусу) Нацыянальных Меншасьцей*, "Беларускі Звон", 1922, 14 кастр., с. 2–3.

11 A. Bergman, *Rzecz o Bronisławie Taraszkiewiczu*, Warszawa 1977, s. 72–73.

12 K. Gomółka, *Między Polską a Rosją...*, s. 223–224.

13 А. В. Пашкевіч, *Парламенцкія формы змагання…*, с. 41.

ністы нярэдка ставілі нацыянальныя інтарэсы вышэй за класавыя і далучаліся да выбарчай кампаніі БНМ.

У выбарах у Сейм, якія адбыліся 5 лістапада, узялі ўдзел 8,8 млн. грамадзян II Рэчы Паспалітай з ліку 13 млн., што мелі права голасу. Такім чынам яўка электарату склала 67,7%. Найбольш галасоў (29,1%) атрымаў правы Хрысціянскі Звяз нацыянальнага адзінства (Chrześcijański Związek Jedności Narodowej). А на другім месцы апынуўся Блок нацыянальных меншасцей — 16%. Польская народная партыя "Пяст" (Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast") атрымала 13,2% галасоў, Польская народная партыя "Вызваленне" (Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie") — 11%, Польская партыя сацыялістычная (Polska Partia Socjalistyczna) — 10,3%, Нацыянальная рабочая партыя (Narodowa Partia Robotnicza) — 5,4%. Камуністы здабылі ўсяго 1,5%, але ўлады аказвалі на іх найбольш моцны ціск.

Такім чынам, вынікі выбараў засведчылі несумненны поспех БНМ, за які аддалі свае галасы 1 397 538 выбаршчыкаў (амаль 16% агульнай колькасці). БНМ здабыў па ўсёй краіне 66 пасольскіх мандатаў, з ліку якіх 11 былі аддадзены беларусам. Найлепшымі для беларусаў былі вынікі ў Наваградскай акрузе, дзе яны атрымалі 4 мандаты[14].

Праз тыдзень пасля выбараў у Сейм 12 лістапада 1922 г. адбыліся выбары ў Сенат. З ліку 9,1 млн. выбаршчыкаў прагаласавалі 5,8 млн. або 61,5%. Большасць галасоў атрымалі польскія правыя партыі — 36,1%, у т.л. Народна-нацыянальны звяз — 26,1% і Хрысціянска-нацыянальны звяз — 10%. Цэнтрысты здабылі 24,4% мандатаў: хадэкі — 6,3%, ПНП „Пяст" — 15,3% і Нацыянальная рабочая партыя — 2,8%. Левыя партыі атрымалі 13,4% галасоў, у т.л. ППС — 6,2%. А Блок нацыянальных меншасцей меў яшчэ лепшыя вынікі ў параўнанні з выбарамі ў Сейм — 919 407 галасоў выбаршчыкаў (больш за 18% ад агульнай колькасці), што дало 24,3% сенатарскіх месцаў. З 23 мандатаў БНМ 3 былі аддадзены беларусам.

Пасля выбараў у польскім парламенце паўстаў новы расклад палітычных сіл, які патрабаваў стварэння партыйных кааліцый, паколькі ніводная з партый не атрымала дастатковай колькасці мандатаў для аднаасобнага кіравання. БНМ цяпер мог прэтэндаваць на ўдзел ва ўладзе. Але польскія нацыяналісты не маглі гэтага дапусціць. Адпаведна паўстала кааліцыя польскіх цэнтрыстаў і правых. Пасля выбараў узмацніліся пазіцыі правых у польскім урадзе.

Вынікі выбараў выклікалі сярод правячай вярхушкі сур'ёзную занепакоенасць ростам нацыянальнай свядомасці сярод беларускага насельніцтва, якое дагэтуль разглядалася ўрадам як этнічны субстрат, падатлівы на дзяржаўна-нацыянальную асіміляцыю. У дакладзе спецслужбаў адзначалася, што „завязанне беларускай выбарчай сеткай шырокага і сталага кан-

[14] Тамсама, с. 43.

такту з народнымі масамі — з'ява, якая першы раз сустракаецца ў гісторыі адраджэнцкага беларускага руху: народ і палітызаваная інтэлігенцыя непасрэдна сутыкнуліся і пачалі ўзаемадзейнічаць паміж сабой"[15].

На Гродзеншчыне выбары 1922 г. адбываліся ў вельмі складаных палітычных умовах. Большасць праваслаўнага насельніцтва толькі нядаўна вярнулася з "бежанства" з розных куткоў былой Расійскай імперыі, куды была вывезена ў 1915 г. Матэрыяльнае становішча гэтых нядаўніх бежанцаў было катастрафічным, паколькі гаспадаркі былі зруйнаваныя за час адсутнасці людзей. Сяляне наракалі на высокія падаткі, адсутнасць дапамогі з боку дзяржавы. У 1922 г. у Гродзенскім павеце пры падтрымцы літоўскага ўрада паўстала беларуска-літоўская канспірацыйная сетка, мэтай якой была падрыхтоўка партызанскай барацьбы на выпадак вайны паміж Літвой і Польшчай[16].

Дастакова хутка на Гродзеншчыне аформіліся лакальныя структуры, якія пачалі праводзіць агітацыю на карысць кандыдатаў Блока нацыянальных меншасцей. У верасні 1922 г. у Гродне быў створаны Беларускі выбарчы камітэт[17]. Хутка пасля гэтага ў павеце ўтварыліся лакальныя выбарчыя камітэты ў вёсках Ляткі, Стругі, Алекшыцы, Берастафіца, Кавалі, Ярмолічы, Жыдомля, Верцялішкі, Берштаы, Гарковічы, Дубна, Баранава, Лаша, Лазы і ў мястэчку Скідзель[18]. Гэта засведчыла ўжо дастатковую моц і разгалінаванасць структур беларускага руху. Забягаючы наперад, можна сцвердзіць, што найлепшыя вынікі ў сельскай мясцовасці БНМ дасягнуў менавіта там, дзе дзейнічалі лакальныя Беларускія выбарчыя камітэты.

У Гродзенскай выбарчай акрузе ў акружны спіс кандыдатаў ад БНМ увайшлі 6 асоб[19]. На першым месцы знаходзіўся кандыдат ад Беларускага выбарчага камітэта Сяргей Баран. Гэта была вельмі вядомая ў палітычным жыцці Гродна асоба. Сяргей Баран належаў да партыі беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў, быў сябрам рады Беларускай Народнай Рэспублікі, старшынёй Грамады беларускай моладзі, адным з заснавальнікаў беларускай гімназіі ў Гродне. У кароткім часе савецкай улады на Гродзеншчыне ў 1920 г. стаў кіраўніком юрыдычнай секцыі Гродзенскага рэўкама, але быў арыштаваны бальшавікамі і ўцякаў з-пад арышту. С. Баран з'яўляўся адным з арганізатараў Беларускага выбарчага камітэта ў Вільні. Паходзіў ён з вёскі Віцькі Гор-

---

15 Тамсама.

16 С. Токць, *Беларуска-літоўскія партызаны ў Гродзенскім павеце Беластоцкага ваяводства і Лідскім павеце Навагрудскага ваяводства ў 1922–1923 гг.* "Rocznik Centrum Studiów Białoruskich", nr 7, 2021, s. 152–178.

17 Л. Глагоўская, *З дзейнасці беларускіх парламентарыяў на Гродзеншчыне ў гадах 1922–1930* [у:] *Культура Гродзенскага рэгіёна: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа*, Гродна 2003, с. 128.

18 Тамсама, с. 129.

19 Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці (ДАГВ), ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 223.

ніцкай воласці, але дзяцінства правёў у Гродне[20].

На пятым месце ў акруговым спісе БНМ знаходзіўся яшчэ адзін прадстаўнік Беларускага выбарчага камітэта Аляксандр Сініла. Сініла быў сынам заможнага палясоўшчыка з вёскі Засады Берштаўскай гміны. У бежанстве ён працаваў у Яраслаўскім земстве і скончыў курсы землямераў. Вярнуўся ў родную вёску яшчэ пры нямецкай акупацыйнай уладзе і заняў пасаду ляснічага ў Берштаўскім лясніцтве. Тады ж уступіў у Літоўска-Беларускую арганізацыю[21].

На другім месцы гродзенскага акруговага спіса знаходзіўся прадстаўнік яўрэяў Шыя-Хэссель Фарбштэйн. 52-гадовы купец на той момант ужо быў паслом Сейма. Фарбштэйн знаходзіўся таксама на першых месцах агульнадзяржаўнага спіса БНМ і гарантавана праходзіў у Сейм. Яго знаходжанне ў акружным спісе павінна было мабілізаваць мясцовых выбаршчыкаў-яўрэяў. На трэцім месцы быў 40-гадовы адвакат з Кракава Давыд Бульва, а чацвертае аддалі прадстаўніку расійскай меншасці Анатолю Лілееву, 45-гадоваму юрысту з Гродна, які таксама быў уключаны ў агульнадзяржаўны спіс. На шостым месцы знаходзіўся Барыс Паўлоўскі, 28-гадовы юрыст з Аўгустова[22].

У агульнадзяржаўным спісе БНМ на чацвёртым месцы знаходзіўся адзін з беларускіх лідараў Браніслаў Тарашкевіч. Таксама ў гэты спіс былі ўключаны ад беларусаў Фабіян Ярэміч, Міхал Кахановіч, Антон Аўсянік, Сяргей Баранаў. Усяго агульнадзяржаўны спіс БНМ налічваў 39 прозвішчаў.

Асноўным прэтэндэнтам на перамогу ў Гродзенскай выбарчай акрузе быў правы Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства. Акруговы спіс № 8 гэтага звяза ўключаў 8 месцаў. З жыхароў Гродзенскага павета сюды ўваходзілі войт гміны Горніца Міхал Шымански і працаўнік чыгункі Францішак Твардоўскі[23].

Сярод кандыдатаў Уніі нацыянальна-дзяржаўнай бачым міністра юстыцыі Вацлава Макоўскага, а таксама войтаў гміны Капцёўка Яна Андрукевіча і Індура Яна Рынкевіча[24].

Галоўным канкурэнтам БНМ у барацьбе за галасы беларусаў на Гродзеншчыне стала Польская народная партыя "Вызваленне". У акруговы спіс гэтай партыі ўваходзілі тры прадстаўнікі Гродзенскага павета. На трэцім месцы быў 37-гадовы аграном з мястэчка Скідзель Яўген Атаназевіч[25]. Ён паходзіў з Бельска, быў праваслаўным. Пра яго нацыянальную свядомасць на той момант цяжка штосьці сказаць. На чацвёртым месцы знаходзіўся

[20] Тамсама.
[21] Тамсама, ф. 689, воп. 1, спр. 70, арк. 24–24 адв.
[22] Тамсама, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 223.
[23] Тамсама.
[24] Тамсама, ф. 59, воп. 1, спр. 4, арк. 143.
[25] Тамсама, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 223.

37-гадовы гаспадар Юзаф Пачабут са шляхецкай ваколіцы Пачабуты. А на шостым быў селянін Юзаф Каленік са шляхецкай ваколіцы Жукевічы Горніцкай гміны. У агульнадзяржаўным спісе ПНП "Вызваленне" і "Народая лявіца" налічвалася 96 асоб[26].

Яшчэ адным сур'ёзным канкурэнтам БНМ у беларускай вёсцы выступала Польская партыя сацыялістычная. Гэтая партыя абапіралася пераважна на гарадскі электарат. Але, як адзначыў А. Пашкевіч, найлепшыя вынікі яна атрымала ў беларускім Палессі, дзе гарадскога пралетарыяту фактычна не было[27]. У гарадзенскі акруговы спіс Польскай сацыялістычнай партыі ўваходзілі 8 асоб. З мясцовых бачым там 59-гадовага селяніна вёскі Гожа Вінцэнта Казмерчыка[28].

Таксама канкурэнтам для беларускіх кандыдатаў былі камуністы. У гродзенскі акруговы спіс камуністычнага Звяза пралетарыяту горада і вёскі ўваходзілі 29-гадовы "бюраліст" Шыя Кашэўнік з Гродна і малазямельны селянін Мікалай Хвасцюк з вёскі Пятроўцы гміны Малая Бераставіца[29].

Для забеспячэння сумленнасці і справядлівасці ў правядзенні выбараў і асабліва самога працэсу галасавання вельмі важную ролю адыгрываў асабовы склад участковых выбарчых камісій. Кандыдатаў на старшыняў гэтых камісій і іх намеснікаў прапаноўваў павятовы стараста. У большасці гэта былі прадстаўнікі мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі і памешчыкі. Так, старшынямі ўчастковых камісій сталі буйныя землеўласнікі Антон Бутаўт-Анджэйковіч, Станіслаў і Ежы Урсын-Нямцэвічы, Эдвард Тарасовіч, Антон Ваўкавыцкі, Сафія Незабітоўская, Міхал Дашкевіч-Карыбут, Тадэвуш Хасціцкі, Тадэвуш Лавіцкі[30]. Бачым тут прадстаўнікоў арыстакратычных родаў, якія пагадзіліся ўдзельнічаць у арганізацыі і правядзенні парламенцкіх выбараў.

Кандыдатаў на шараговых сяброў камісіі выбіралі гарадскія магістраты і гмінныя праўленні. У Гродзенскім павеце назіралася выразная перавага каталікоў. Было шмат настаўнікаў, прадстаўнікоў тэхнічнай інтэлігенцыі, сустракаліся лекары, эканомы панскіх маёнткаў. Зрэшты гэта вынікала і з той простай прычыны, што для працы ў камісіі патрэбна было веданне польскай мовы.

Аднак прадстаўнікі беларусаў былі ў большасці камісій. Напрыклад, на выбарчым участку ў вёсцы Пагарэнда Берштаўскай гміны старшынёй камісіі быў мясцовы дзяржаўны ляснічы Стэфан Копец. А ў склад камісіі ўвайшлі беларускія актывісты Баляслаў Федаровіч і Клімент Грымута[31].

---

[26] Тамсама, ф. 59, воп. 1, спр. 4, арк. 44.
[27] А. Пашкевіч, *Нацыянальныя працэсы ў Палескім ваяводстве ў 1920-ыя…*, с. 124–125.
[28] ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк.223.
[29] Тамсама.
[30] Тамсама, ф. 59, воп. 1, спр. 7, арк. 83–113.
[31] Тамсама, арк. 103.

Апошні арганізаваў прыватную беларускую школу ў вёсцы Матылі[32]. Сярод запасных сяброў камісіі бачым беларускага актывіста Уладзіміра Сінілу, які быў родным братам Аляксандра Сінілы, кандыдата на пасла ад БНМ.

У вёсцы Бершты старшынёй камісіі быў войт гміны Ян Мілінкевіч[33]. У склад камісіі ўваходзіў настаўнік і мясцовы ўраджэнец Уладзімір Русілка. Таксама сярод сяброў камісіі быў актывіст літоўскага нацыянальнага руху Антон Траяновіч з вёскі Кабялі, хаця літоўская меншасць у большасці байкатавала выбары. У запасе быў настаўнік і беларускі актывіст Віктар Дарашкевіч.

Як ужо адзначалася, у барацьбе за вясковае насельніцтва актывістам Беларускага выбарчага камітэта даводзілася канкурыраваць з камуністамі і польскімі партыямі левай арыентацыі. Беларускія дзеячы вялі выбарчую кампанію пад лозунгамі барацьбы за правы мясцовага "тутэйшага" насельніцтва: "Хочаш, каб уся ***тутэйшая*** (выдзелена аўтарам — С. Т.) зямля дасталася ***тутэйшаму*** працоўнаму сялянству? Хочаш школы ў ***роднай*** мове? Хочаш, каб уся адміністрацыя была ***свая, тутэйшая***, каб урадоўцамі былі ***нашы*** людзі? Хочаш служыць у войску ў ***сваім родным*** краю? Хочаш быць гаспадаром на ***сваёй*** зямлі, хочаш аўтаноміі ***нашага*** краю з ***сваім*** Соймам у Вільні?"[34]. Дадзеныя лозунгі выразна сведчылі пра імкненне выкарыстаць характэрную для сялян свядомасць *тутэйшасці*, давер да *сваіх*, *нашых*, замілаванне малой айчынай ці *роднай* старонкай.

Беларускі пасол Васіль Рагуля, які балаціраваўся на Навагрудчыне, пазней так успамінаў пра ход гэтай выбарчай кампаніі: "Нам заставалася іграць галоўным чынам на дзвюх струнах: нацыянальнай і эканамічнай. Першая была ў той час слабая, другая — моцная. Мы націскалі на адсутнасць беларускіх школаў і на польскае вайсковае асадніцтва. Гэты другі выбарчы конік быў вельмі карысны. Ён вырашыў пытаньне галасаваньня сялянскай масы на нашую карысьць"[35].

Але, на нашу думку, пры ўсёй важнасці сацыяльнага фактару і праблемы польскага асадніцтва, усё ж нацыянальны быў дамінуючым. Так, у Гродзенскім павеце поспех спадарожнічаў беларускім кандыдатам у тых лясных мясцовасцях, дзе не было ні асаднікаў, ні абшарнікаў. У той жа час многія каталіцкія вёскі, дзе былі ў наяўнасці ўсе сацыяльныя праблемы, галасавалі, аднак, за польскія спісы, паколькі мясцовыя сяляне-каталікі лічылі сябе палякамі, хаця нічым не адрозніваліся ад сваіх суседзяў праваслаўных у моўных адносінах. Усе сяляне Гродзенскага павета, як каталікі, так і праваслаўныя, размаўлялі на мясцовых беларускіх гаворках, ці на "простай"

[32] *„Сялянская праўда"*, № 9, 12 лістапада 1924 г.

[33] ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 7, арк. 103.

[34] *„Беларускі звон"*, № 30, 1 лістапада 1922 г.

[35] В. Рагуля, *Успаміны*, Менск 1993, с. 18. Падчас цытавання захаваны асаблівасці аўтарскага тэксту.

мове. Аднак канфесійны фактар у гэтым павеце быў важнейшым за моўны ў адносінах да нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. Беларускія дзеячы разглядалі беларускамоўных каталікоў Гарадзеншчыны як беларусаў, якіх неабходна нацыянальна ўсвядоміць. Але падчас выбарчай кампаніі дасягнуць заўважных поспехаў у гэтым кірунку не ўдалося.

Трэба звярнуць увагу на яшчэ адзін важны аспект выбараў 1922 г. у Заходняй Беларусі. У галасаванні бралі ўдзел людзі, якія амаль не мелі досведу дэмакратычных працэдур, калі не ўлічваць валасныя і гарадскія выбары ў царскія часы. Вялікая частка насельніцтва, асабліва жаночага, з'яўлялася непісьменнай. Гэта ўзвышала ролю мясцовых адукаваных актывістаў, якія трансліравалі ідэі партый і выбарчых блокаў і адаптавалі іх да разумення малаадукаванага селяніна.

Працэдура галасавання была прадумана такім чынам, каб нават непісьменны выбаршчык здолеў аддаць свой голас. Для гэтага трэба было мець толькі аркуш белай паперы з нумарам таго выбарчага спіса, за які выбаршчык хацеў галасаваць. Усе зарэгістраваныя спісы ад партый і блокаў атрымлівалі адпаведныя нумары. Выбаршчык павінен быў прыйсці ў памяшканне ўчастковай камісіі, пацвердзіць сваю асобу і атрымаць ад члена ўчастковай камісіі канверт з пячаткай. Ён укладваў свой аркуш з нумарам у канверт, апячатваў і аддаваў камісіі. Пасля заканчэння выбараў адзін з членаў камісіі ўскрываў канверты, даставаў аркуш, паказваў прадстаўнікам кандыдатаў і гучна называў нумар, а пасля перадаваў канверт з нумарам старшыні камісіі. Пасля падлічваліся ўсе пададзеныя галасы. Такая сістэма ў цэлым спраўдзілася, і нараканняў на працу камісій і падробку вынікаў выбараў не было.

Зрэшты, на практыцы такі спосаб выбараў фактычна пазбаўляў іх тайнага характару. Выбаршчык ішоў на ўчастак з падрыхтаваным ужо аркушам з нумарам. З увагі на спецыфіку ўзаемаадносін у вясковай супольнасці цяжка ўявіць, што хтосьці мог хаваць гэты нумар ад сваіх аднавяскоўцаў. Адпаведна, ціск з боку калектыўнага меркавання быў вельмі вялікі. І таксама вялікай была роля мясцовых аўтарытэтаў.

Перадвыбарчая кампанія ў Гродзенскім павеце праходзіла адносна спакойна. Хаця часам здараліся інцыдэнты. Так, газета "Беларускі звон" пісала 11 кастрычніка, што паліцыя арыштавала пасля перадвыбарчага мітынгу за БНМ у мястэчку Скідзель настаўніка Каялу, якога два дні пратрымалі ў пастарунку пад арыштам[36].

У Гродзенскай выбарчай акрузе права голасу належала 156 417 асобам. Прынялі ўдзел у выбарах 103 008, а "важных" галасоў было 102 384[37]. Такім чынам, яўка склала 65,85%, што было трохі ніжэй за агульнадзяржаўны паказчык. Першае месца ў Гродзенскай акрузе заняў Хрысціянскі звяз на-

[36] *Перадвыбарная свабода*, *"Беларускі звон"*, № 25, 11 кастрычніка 1922 г., с. 2.
[37] ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 6.

цыянальнага адзінства, які атрымаў 27 968 галасоў і здабыў два пасольскія мандаты. А на другім месцы апынуўся БНМ — 26 732 галасы (25,95%). Далей галасы размеркаваліся наступным чынам: Польская народная партыя "Пяст" — 21 507 галасоў (20,88%), Польская народная партыя "Вызваленне" і "Народная лявіца" — 12 566 (12,20%), Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства — 7 698, Звяз пралетарыяту горада і вёскі — 4 425, Польскі цэнтр — 3 425, Польская сацыялістычная партыя — 2 892, Нацыянальная рабочая партыя — 1 125, Нацыянальна-дзяржаўная унія — 680, Агульна-яўрэйскі рабочы звяз — 500, Звяз вайсковых інвалідаў — 271, Народная партыя працы — 155, Яўрэйскі нацыянальна-дэмакратычны блок — 111[38]. Такім чынам, БНМ заняў у Гродзенскай акрузе другое месца, як і па ўсёй краіне. Праз тыдзень падчас сенацкіх выбараў за БНМ тут прагаласаваў 10 541 выбаршчык.

Пасламі Сейма ў Гродзенскай акрузе ад блока "Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства" сталі былы пасол 28-гадовы каталіцкі ксёндз і доктар права Зыгмунт Качыньскі з Варшавы і 43-гадовы юрыст з Сувалкаў Зыгмунт Кадлубоўскі. Паслом ад спісу № 1 Польскай народнай партыі "Пяст" стаў 33-гадовы настаўнік і былы рэдактар гарадзенскай польскамоўнай газеты "Echo Grodzieńskie" Казімір Лашкевіч. А чацверты мандат ад Гродзенскай акругі атрымаў беларус Сяргей Баран[39].

У Гродзенскім павеце налічвалася 80 392 асобы, якія мелі права голасу. На выбарчыя ўчасткі на сеймавых выбарах прыйшло 51 930 выбаршчыкаў, а важных галасоў было 51 738. Такім чынам, яўка склала 64,4%. Дастаткова ўпэўненую перамогу ў выніку атрымаў Блок нацыянальных меншасцей — 21 645 галасоў (42,8%). За спіс № 8 "Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства" аддалі галасы 10 463 выбаршчыкі (20,2%). На трэцім месцы апынуўся спіс № 3 "ПНП "Вызваленне" і "Лявіца народная" — 6 378 (12,3%). Астатнія партыі і блокі атрымалі такія вынікі: № 1 (Польская партыя сацыялістычная) — 4 847 (9,4%), № 5 (Звяз пралетарыяту горада і вёскі) — 3 616 (6,7%), № 12 —1 387 (2,7%), № 2 —1 262 (2,4%), № 7 —806 (1,6%), № 4 —500 (1,0%), № 10 —417 (0,8%), № 18 —213 (0,4%), № 20 —94 (0,2%), № 23 (Нацыянальная партыя працы) — 110 (0,2%)[40].

На падставе аналізу спісаў участковых выбарчых камісій намі атрыманы вынікі выбараў на асобных выбарчых участках Гродзенскага павета, у тым ліку і г. Гродна[41]. Не захаваліся ў фондзе Гродзенскай акруговай выбарчай камісіі спісы з участкаў у Казловічах, Азёрах, Вялікіх Эйсмантах, Гожы, Ка-

[38] Тамсама, арк. 27, 33.

[39] Тамсама, арк. 33.

[40] *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku,* Warszawa 1926, s. 20.

[41] ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 1–229; спр. 13, арк. 1–191; спр. 11, арк. 1–130; спр. 15, арк. 1–155; спр. 18, арк. 1–111; спр. 21, арк. 1–213.

менцы і Ротніцы. Дадзеныя па гэтых участках былі вылічаны на падставе апублікаваных вынікаў выбараў 1922 г. па асобных гмінах[42].

У самім Гродне перамога БНМ выглядала яшчэ больш пэўнай — 54,7% галасоў выбаршчыкаў, на другое месца выйшаў "Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства" — 22,6%, а на трэцім аказаліся камуністы — 10,5%. ПНП "Пяст" і ПНП "Вызваленне" і "Народная лявіца" панеслі ў Гродне сакрушальнае паражэнне. Несумненна, што пераканаўчую перамогу БНМ забяспечыла дысцыплінаванасць яўрэйскага электарату.

У сельскай мясцовасці павета (без уліку самога Гродна, а таксама Друскенікаў, Крынак, Індуры і Скідзеля) перавага БНМ выглядала больш сціплай, чым у Гродне, — 37,0% галасоў. На другім месцы быў "Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства" — 20,2%, на трэцім ПНП "Вызваленне" і "Народная лявіца" — 16,7%. Польская партыя сацыялістычная атрымала 12,8%, камуністы — 5,6%[43] (Табліца 1). Найбольш галасоў БНМ здабыў у Галынкаўскай гміне — 81,9%. Гэты паказчык амаль раўняўся адсотку праваслаўнага насельніцтва ў гміне.

Таксама вельмі высокі паказчык (75,8%) БНМ атрымаў у Дубнаўскай гміне, дзе праваслаўныя складалі 96,2% насельніцтва. На трэцім месцы была Берштаўская гміна — 69,4%. Ва ўсіх гэтых гмінах падчас перапісу 1921 г. большасць праваслаўных жыхароў запісаліся беларусамі, што сведчыла пра высокі ўзровень нацыянальнай свядомасці. Самы нізкі паказчык (0,7%) БНМ атрымаў у Гожскай гміне, дзе такі самы адсотак складалі беларусы.

Увогуле паказчык галасоў, пададзеных за БНМ, звычайна быў меншы за працэнтны паказчык праваслаўнага насельніцтва ў гміне, але вышэйшы за паказчык беларускага насельніцтва паводле дадзеных перапісу 1921 г. З аднаго боку, гэта сведчыла, што дадзеныя перапісу не адпавядалі рэальнай карціне, пра што пісалі многія даследчыкі. Але, з другога боку, прагледжваецца сувязь паміж паказчыкам беларусаў і колькасцю галасоў за БНМ. Такім чынам, дзе была вышэйшай беларуская самасвядомасць, назіраўся вышэйшы паказчык беларусаў паводле перапісу.

[42] *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu*…, s. 20.
[43] Тамсама.

Табліца 1. Асаблівасці складу насельніцтва і вынікі выбараў 1922 г. у Сейм паводле вясковых гмін Гродзенскага павета

Гміна	% яўкі на выбары	% праваслаўнага насельніцтва (паводле перапісу 1921 г.)	% беларускага насельніцтва (паводле перапісу 1921 г.)	% галасоў выбаршчыкаў, пададзеных за БНМ
Бершты	55,1	69,4	67,3	69,7
Вялікая Бераставіца	61,6	61,4	47,2	65,5
Малая Бераставіца	58,5	71,0	39,3	47,4
Дубна	50,6	96,2	90,0	76,3
Галынка	52,1	82,5	72,5	82,3
Горніца	61,0	33,3	24,0	23,6
Гожа	65,7	3,5	0,7	0,7
Гудзевічы	63,8	52,6	21,2	43,4
Індура	74,9	31,4	18,5	18,0
Азёры	65,3	64,8	30,1	54,2
Каменка	72,8	38,7	13,6	30,7
Крынкі	73,3	25,7	12,0	17,6
Лаша	64,1	65,4	53,4	50,5
Лунна	56,1	45,0	28,2	28,7
Марцінканцы	15,8	Н.зв.	Н.зв.	25,8
Масаляны	77,1	49,7	43,2	39,8
Масты	64,2	31,2	18,9	18,0
Парэчча	60,7	6,5	13,0	8,3
Скідзель	46,1	86,5	75,4	25,6
Верцялішкі	77,3	49,1	36,0	51,4
Волпа	71,9	43,0	14,4	37,5
Жыдомля	61,0	69,9	64,4	44,2
Разам	61,8	49,0	35,4	37,0

Крыніца: *Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. Opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. V, Województwo Białostockie, Warszawa 1924, s. 30–43; *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926, s. 20.

Аналіз вынікаў галасавання па асобных участках таксама паказвае даволі жорсткую карэляцыю з веравызнаннем і нацыянальнай прыналежнасцю выбаршчыкаў. За Блок нацыянальных меншасцей аддавалі галасы яўрэі і праваслаўныя беларусы. Каталікі галасавалі за "Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства", спіс Польскай народнай партыі "Вызваленне" і "Народнай лявіцы", Польскую партыю сацыялістычную, Польскую народную партыю "Пяст".

Найлепшы ў павеце вынік БНМ атрымаў на ўчастку ў вёсцы Свіслачаны Галынскай гміны — 92,5%[44]. Да гэтага ўчастка належалі вёскі з суцэльным праваслаўным насельніцтвам. Сімвалічна, што сярод іх была радзіма Канстанціна Каліноўскага — вёска Мастаўляны. Таксама высокія вынікі БНМ былі зафіксаваны на выбарчых участках у Пагарэндзе — 88,9%[45], Вялікай Бераставіцы (без самога мястэчка) — 85,8%[46], Верцялішках — 82,8%[47], Карашаве — 82,2%[48], Галынцы — 80,7%[49].

Але не на ўсіх участках з колькаснай перавагай праваслаўнага насельніцтва БНМ атрымаў перамогу. Напрыклад, у Скідзельскай гміне (без уліку самога мястэчка), дзе праваслаўныя складалі 86,5% ад агульнай лічбы жыхароў, перамогу святкавалі камуністы — 36% галасоў. БНМ здабыў у гэтай гміне 25,6%, а ПНП "Вызваленне" і "Народная Лявіца" — 20,1%[50].

На Скідзельскім выбарчым участку, дзе галасавалі сяляне навакольных вёсак, за Блок нацыянальных меншасцей аддалі галасы 183 выбаршчыкі, а за пракамуністычны спіс № 5 —102[51]. Але перамог на гэтым участку спіс ПНП "Вызваленне" і "Народная Лявіца" — 245 галасоў. Прыгадаем, што ў акружным спісе гэтага блока знаходзіўся аграном са Скідзеля Яўген Атаназевіч, а яго даверанай асобай выступаў 29-гадовы селянін з вёскі Гліняны Рыгор Гуліда[52]. Пазней Гуліда стаў прыхільнікам Таварыства беларускай школы і збіраў подпісы за адкрыццё беларускіх школ.

А на іншым выбарчым участку Скідзельскай гміны ў вёсцы Карашава за спіс № 16 прагаласавалі 246 выбаршчыкаў з 311, што прынялі ўдзел у галасаванні, і гэта склала 79%[53]. Іншыя партыі і блокі набралі тут усяго 38 галасоў. А вось на Хвайнянскім участку Скідзельскай гміны ўпэўнена перамаглі камуністы — 432 галасы (57,9%). На другім месцы аказаўся тут спіс № 3 (ППС "Вызваленне" і "Народная Лявіца"). Блок нацыянальных мен-

---

44 ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 58.
45 Тамсама, арк. 172.
46 Тамсама, арк. 102.
47 Тамсама, спр. 15, арк. 6.
48 Тамсама, спр. 10, арк. 137.
49 Тамсама, арк. 64.
50 *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu*…, s. 20.
51 ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 145.
52 ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 4, арк. 34.
53 Тамсама, спр. 10, арк. 137.

шасцей атрымаў у Хвайнянах усяго 11 галосоў[54]. Гэтыя вынікі паказваюць, што вялікую ролю маглі адыгрываць мясцовыя актывісты, якія часам схілялі сімпатыі выбаршчыкаў-аднавяскоўцаў на карысць сваёй партыі ці блока.

У мястэчку ж Скідзель, дзе большасць выбаршчыкаў складалі яўрэі, упэўненая перамога заставался за спісам БНМ — 615 галасоў (68,5%). Камуністычны звяз пралетарыяту горада і вёскі набраў у мястэчку 222 галасы (24,7%). Спіс ПНП "Вызваленне" і "Народная Лявіца" атрымаў тут усяго 9 галасоў, нягледзячы на асобу аграномa Атаназевіча, які ўваходзіў у акруговы спісак гэтага блоку[55].

У Горніцкай гміне, адкуль паходзіў галоўны беларускі кандыдат па Гродзенскай акрузе Сяргей Баранаў, БНМ набраў 23,6% галасоў і заняў трэцяе месца пасля Хрысціянскага звяза нацыянальнага адзінства (34,2%) і ПНП "Вызваленне" і "Народнай лявіцы" (32,5%)[56]. Праваслаўныя жыхары складалі ў Горніцкай гміне каля 33,3% насельніцтва. Яўрэяў было ўсяго 17 чалавек. Але беларусаў, паводле перапісу 1921 г., налічвалася каля 24%. Такім чынам, працэнт галасоў за БНМ фактычна адпавядаў працэнту беларусаў паводле перапісу 1921 г.

Другі беларускі кандыдат Аляксандр Сініла паходзіў з Берштаўскай гміны. Гэтая гміна ў 1922 г. стала асноўнай базай для рэкрутацыі байцоў беларуска-літоўскай партызанкі, якія дзейнічала ў памежных з Літоўскай рэспублікай гмінах Беластоцкага ваяводства. У Берштаўскай гміне за спіс № 16 аддалі галасы 1 064 выбаршчыкі, ці амаль 70% тых, хто прыйшоў на выбарчыя ўчасткі. Другое месца заняў спіс № 3 ПНП "Вызваленне" і "Народная лявіца" — 119 галасоў. За гэты спіс прагаласавалі жыхары двух беларускамоўных каталіцкіх вёсак[57]. Агульная лічба праваслаўных і іўдзеяў (апошніх было зусім няшмат) у гэтай гміне складала, паводле перапісу1921 г., 71,1%. Магчыма, што тут БНМ атрымаў таксама і галасы літоўцаў. Хаця большасць літоўскага насельніцтва байкатавала выбары 1922 г., але ў Берштаўскай гміне літоўцы пастанавілі падтрымаць суседзяў-беларусаў, а адзін з лідараў лакальнай літоўскай супольнасці Антон Траяновіч увайшоў у склад выбарчай камісіі.

У некаторых гмінах нават праваслаўныя беларусы галасавалі не за БНМ, а за польскія партыі. Вельмі слабыя вынікі атрымаў БНМ у Лунненскай гміне, дзе праваслаўныя колькасна пераважалі над каталікамі. Праўда, у самім мястэчку Лунна выбаршчыкі-яўрэі запэўнілі перамогу — 236 галасоў (40,5%)[58]. Але ў вёсках БНМ заняў трэцяе месцы пасля "Хрысціянскага звяза нацыянальнага адзінства" і ПНП "Вызваленне" і "Народнай Лявіцы".

---

54 Тамсама, арк. 150.
55 Тамсама, арк. 153.
56 *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu*…, s. 20.
57 Тамсама.
58 ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 11.

А ў суседняй Гудзевіцкай гміне БНМ набраў 43,4% галасоў. На другім месцы тут апынуўся ПНП "Вызваленне" і "Народная Лявіца" — 32,3%, на трэцім "Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства" — 20,0%. Праваслаўныя складалі ў гэтай гміне 52,6% насельніцтва паводле перапісу 1921 г., а беларусы паводле нацыянальнасці — 21,2%[59]. Такім чынам, выбары істотна верыфікавалі тут дадзеныя перапісу.

Найгоршы ж вынік атрымаў БНМ на выбарчым участку ў вёсцы Стрыеўка Азёрскай гміны, дзе атрымаў усяго 4 галасы з 392[60], хаця на гэтым участку праваслаўных было нават трохі больш за каталікоў. Але праваслаўныя беларусы прагаласавалі тут за блок ПНП "Вызваленне" і "Народную лявіцу", які ў выніку і перамог, набраўшы 49,7% галасоў. Таксама вельмі слабымі былі вынікі БНМ у прыгарадзенскіх каталіцкіх вёсках.

Для правага блока "Хрысціянскага звяза нацыянальнага адзінства" большасць галасоў у павеце давалі жыхары засцянковых шляхецкіх ваколіц. Сяляне-каталікі больш ахвотна аддавалі галасы за ПНП "Пяст" і ПНП "Вызваленне" і "Народную Лявіцу", а таксама за Польскую партыю сацыялістычную. Так, у Парэцкай гміне, дзе абсалютную большасць насельніцтва складалі сяляне-каталікі лясных вёсак, ПНП "Пяст" здабыў 55,9% галасоў, а ПНП "Вызваленне" і "Народная Лявіца" — 22,6%. У Гожскай гміне сакрушальную перамогу атрымаў спіс ПНП "Пяст" — 74,9% галасоў[61]. А на Гожскім выбарчым участку гэты спіс здабыў аж 94%[62]. На другім месцы ў гэтай гміне апынуўся спіс блока "Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства" — 14,6%, а на трэцім ПНП "Вызваленне" і "Народнай лявіцы" — 6,4%. Цікава, што селянін з Гожы Вінцэнт Казмерчык трапіў у спіс № 2 Польскай партыі сацыялістычнай. На сваім вясковым участку Казмерчык здолеў загітаваць усяго 7 выбаршчыкаў. Такім чынам, наяўнасць у спіску мясцовага жыхара зусім не гарантавала поспех, а часам вяла да правалу. За БНМ на участку ў Гожы не было аніводнага голасу, а за камуністаў — толькі адзін[63]. У Гожскай гміне за БНМ аддалі галасы ўсяго 13 выбаршчыкаў, напэўна яўрэяў з прыгараднай вёскі Грандзічы.

Такім чынам, у Гродзенскім павеце вызначальны ўплыў на вынікі выбараў у асобных мясцовасцях аказвалі два цесна пераплеценыя паміж сабой чыннікі — канфесійны і нацыянальны. Як можна меркаваць, беларускамоўныя сяляне-каталікі галасавалі не за кандыдатаў Блока нацыянальных меншасцей, але за польскія партыі левага кірунку. А большасць яўрэяў і праваслаўных беларусаў аддалі свае галасы менавіта за гэты блок. Але несфармаванасць беларускай нацыянальнай свядомасці паўплывала на тое,

59 *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu*…, s. 20.
60 ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 15, арк. 88.
61 Тамсама.
62 ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 131–135.
63 Тамсамм, арк. 131.

што даволі вялікая частка праваслаўных беларусаў аддала свае галасы польскім левым партыям і камуністам. Вельмі важным фактарам з’яўлялася наяўнасць харызматычных прыхільнікаў тых ці іншых партый і блокаў, якія маглі пацягнуць за сабой аднавяскоўцаў.

Той факт, што кіраўнікамі некаторых участковых выбарчых камісій былі мясцовыя памешчыкі, не аказваў заўважнага ўплыву на вынікі выбараў. Напрыклад, на выбарчым участку ў Галынцы ў склад камісіі ўваходзілі адразу два мясцовыя памешыкі. Старшынёй быў Тадэвуш Хасціцкі, а членам каміі Станіслаў Бруноф[64]. Але БНМ атрымаў на гэтым участку больш чым пераканаўчую перамогу — 80,7% галасоў. У мястэчку Малая Бераставіца старшынёй камісіі быў мясцовы памешчык Антон Ваўкавыцкі, а членам камісіі — каталіцкі ксёндз Ян Яновіч[65]. Але і тут перамог БНМ — 51,5%, а на другое месца выйшлі камуністы — 24,6%[66]. Памешчыца Сафія Незабітоўская з’яўлялася адзінай жанчынай на месцы старшыні ўчастковай выбарчай камісіі ў вёсцы Мілаўцы[67]. Тут таксама перамог БНМ — 57,0% галасоў, а другое месца заняў спіс ПНП “Вызваленне” і “Народная Лявіца”. Такім чынам, уваходжанне ў склад выбарчых камісій памешчыкаў і дзяржаўных служачых не ўплывала істотным чынам на вынік галасавання.

У цэлым выбары прайшлі даволі спакойна і іх вынікі ніхто не аспрэчваў. Нягледзячы на адсутнасць досведу дэмакратычных працэдур і нізкі ўзровень адукаванасці сялянскага насельніцтва, выбаршчыкі праявілі высокую актыўнасць і здолелі выказаць свае палітычныя сімпатыі. Для Беларускага выбарчага камітэта вынікі выбараў у Гродзенскім павеце можна лічыць паспяховымі. Там, дзе паўсталі лакальныя структуры гэтага камітэта, перамога звычайна была за БНМ. Можна сцвердзіць, што станаўленне гэтых структур якраз адбывалася ў часе выбарчай кампаніі, г. зн. выбары сталі каталізатарам беларускага нацыятворчага працэсу. Для беларускіх дзеячаў вынікі выбараў стваралі добрыя магчымасці для структурызацыі і далейшага развіцця нацыянальнага руху. На жаль, гэтыя магчымасці не былі выкарыстаны, і ў наступныя гады назіраліся працэсы ідэалагічнага падзелу былых удзельнікаў беларускіх выбарчых камітэтаў, а беларуская вёска падпадала пад усё большыя ўплывы радыкальнай камуністычнай прапаганды.

---

[64] ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 7, арк. 100.
[65] Тамсама, арк. 97.
[66] Тамсама, арк. 47.
[67] Тамсама, арк. 110.

Табліца 2. Вынікі выбараў 1922 г. у Сейм па выбарчых участках Гродзенскага павета

п/п	Выбарчы ўчастак	Колькасць галасоў за асобныя выбарчыя спіскі													Разам
		№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 7	№ 8	№ 10	№ 12	№ 16	№ 18	№ 20	№ 23	
1	Капліца	400	76	38		21	2	102	30		128	12			809
2	Казловічы	27	34	29		2		18	4		550				664
3	Верцялішкі	60	5	8		3		138	21	1	413	1			650
4	Жыдомля	1	5			28		244		116	342	1		1	738
5	Абуховічы	36	2			167		132		23	261				621
6	Калбасіно	31	10	292			7	230	46	9	37	4			666
7	Капцёўка	4		153				231	1	5	162	4			560
8	Жукевічы		1	160		7		176		45	245				637
9	Макараўцы	396	21	7		22	3	202		42	178	2			873
10	Нятупа	256	1	70		2	2	266		14	102				713
11	Крынкі (мяст.)	17	1	64	196	64	2	38			377		2	1	762
12	Крынкі (мяст.)	65	1	75	128	31	1	74		10	395	1	1		782
13	Лікаўка		12	81		38		305	17	1	481				935
14	Свіслач	7	76	23		118		97		5	315				641
15	Азёры	2	4	74			65	50	8	15	520			4	742
16	Стрыеўка	39		195		40	1	81	30		4	2			392
17	Губінка	35	1	1		35	1	6	15	1	218				313
18	Бандары			151		29	1	3	2		311				497

19	Індура		21	119		4		457	3	6	40				650
20	Пракапавічы	3	19	72		69		467	1	35	306	1			973
21	Глябовічы	335		17		2		585	1	9	143				1112
22	Індура (мяст.)		2	52		49		168		12	646				929
23	Малыя Ёдкавічы			69				438		12	182				701
24	Вялікія Эйсманты	2		202		11		200		20	340	1			778
25	Трацякі			73		25		22		6	194				320
26	Гудзевічы	10		424		1	3	171		1	175	1			786
27	Струга	9		32		3	1	105		18	423				596
28	Лунна (мяст.)	2	17	78		102	47	92	4	5	236				583
29	Лунна	2		250		98	8	172	1	1	25				557
30	Жылічы	26		75		42	3	173			223				542
31	Дубна		3	28		66		1	4		354				464
32	Сухінічы	19		5	75		1	15	2	1	356				474
33	Волпа	28		38				414		135	417		13		1045
34	Дубовая	55		12		15		68		118	209				477
35	Татаршчына (фальв.)	1		142		4		68		27	59				301
36	Пятрулін (фальв.)	6	18	91		92		110	1	17	235	1	1		572
37	Малая Бераставіца (мяст.)	1	23	29		213		151		3	446				866
38	Свіслачаны	8	1		2	1		1	1	4	376		1		395
39	Крушыняны	23		28		10		52		7	297				417

40	Галынка			14		15		36	2	4	296				367
41	Вялікая Бераставіца		5	114	37	50		162	20	3	452		4		847
42	Вялікая Бераставіца			14		1		2 6	2	5	290				338
43	Цецераўка					12		43		16	242	2		1	316
44	Ротніца	416		20			12	45			21			2	516
45	Парэча	579		234			50	50		15	65			7	1000
46	Сабаляны	24		159				3		1	61				248
47	Пагарэнда			19				2		25	370				416
48	Бершвы	202	1	28			1	46	1	13	515				827
49	Сухары	2	1	62		36	2		1		179				283
50	Гожа	958	1	31		1		14	1						1019
51	Грандзічы	517	18	95			4	272	4	4	13	13		12	952
52	Карашава			12		16	1	19		1	245	3		1	298
53	Скідзель		33	245		102		79		43	183			1	686
54	Хвайняны		36	250		432		11	1	5	11				746
55	Скідзель (мяст.)		3	9	12	222		11	3	12	615			11	898
56	Каменка	-	24	837	1	-		131	4	18	215	9			1174
57	Мілаўцы	1	5	228		4		63		4	404				709
58	Мікелеўшчына	29		241				175		4	181				630
59	Масты	5		386		12		180	1	171	88				843
60	Марцінканцы		4	17				9		16	37			6	89
61	Ротніца	126		13				2			30				171
62	Друскенікі (мяст.)		4	4			33	176	1	1	118			1	338
63	Гродна	23	153	8	1	25	78	375	30	60	242	17		21	1033
64	Гродна	3	60		8	161	61	178	15	17	429	7	3	14	956

65	Гродна		41		6	259	20	56	1	9	474	11	7	5	889
66	Гродна		21		17	229	1	48	2	7	638	3	5	2	973
67	Гродна	9	95	2	10	18	55	342	33	50	293	17	1	7	932
68	Гродна	7	61	4	11	34	43	283	55	41	358	3	15	8	923
69	Гродна	2	13		6	57	11	133	17	9	784	4	3		1039
70	Гродна	8	11		10	42	6	48	2	7	488	2	13		637
71	Гродна	1	3		5	25	3	161	5	10	503	4	9		730
72	Гродна	3	31	4	12	68	17	195	4	8	521	5	6		874
73	Гродна	2	71		17	82	52	124	3	9	280	16	1	3	660
74	Гродна	5	48	2	4	32	58	135	5	8	160	39	3		499
75	Гродна		43		4	102	46	139	2	4	227	2	3		572
76	Гродна		54	2	1	36	28	97	3	19	392	14	1		647
77	Гродна		29	1	27	38	73	282	3	37	496	7	1	1	995

Крыніца: Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці, ф. 59, воп. 1, спр. 10, арк. 1–181; спр. 13, арк. 3, 102, 191; спр. 11, арк. 27,124; спр. 15, арк. 1–149; спр. 18, арк. 46, 67, 68, 111; спр. 21, арк. 27, 52,102.

№ 1 — Польская народная партыя “Пяст” (PSL-Piast); № 2 — Польская сацыялістычная партыя (PPS); № 3 — Польская народная партыя “Вызваленне” і “Народная лявіца” (PSL „Wyzwolenie” і „Lewica Ludowa”); № 4 — “БУНД” Агульнаяўрэйскі работніцкі звяз у Польшчы (Ogólnożydowski Związek robotniczy w Polsce); № 5 — Камуністычны Звяз пралетарыяту горада і вёскі (Komunistyczny Związek Proletariatu Miast i Wsi); № 7 — Нацыянальная рабочая партыя (Narodowa Partja Robotnicza; № 8 — Хрысціянскі звяз нацыянальнага адзінства (Chrześcijański Związek Jedności Narodowej); № 10 — Нацыянальна-дзяржаўная унія (Unia Narodowo-Państwowa); № 12 — Польскі цэнтр (Polskie Centrum); № 16 — Блок нацыянальных меншасцей Польскай Рэчы Паспалітай (Blok Mniejszości Narodowych Rzeczypospolitej Polskiej; № 18 — Выбарчы камітэт інвалідаў і дэмабілізаваных вайскоўцаў (Komitet Wyborczy Inwalidów i Zdemobilizowanych Wojskowych); № 20 — Яўрэйскі дэмакратычны народны блок (Żydowski Demokratyczny Blok Ludowy); № 23 — Нацыянальная партыя працы (Narodowa Partia Pracy).

Wybory parlamentarne 1922 r. w powiecie grodzieńskim województwa białostockiego

Pierwsze w historii włączonych w skład Polski po pokoju ryskim 1921 r. zachodnich regionów Białorusi wybory do najważniejszego organu przedstawicielskiego — parlamentu — odbyły się jesienią 1922 r. Wybory te spełniały najwyższe standardy demokratyczne, obowiązujące w ówczesnym świecie. Zgodnie z obowiązująca konstytucją marcową były one powszechne, równe, bezpośrednie, a także odbywały się w głosowaniu tajnym. Zarówno bierne, jak i czynne prawo wyborcze zagwarantowano kobietom.

W niniejszym artykule dokonano próby szczegółowej analizy wyników wyborów parlamentarnych roku 1922 w powiecie grodzieńskim województwa białostockiego. Główny jego cel stanowi określenie czynników wpływających na wyniki wyborów na tym obszarze. Podstawę źródłową badań stanowiły dokumenty komisji wyborczej grodzieńskiego okręgu wyborczego.

Kampania wyborcza roku 1922 zjednoczyła większość białoruskich organizacji politycznych. Utworzono Centralny Białoruski Komitet Wyborczy, którego program przewidywał uznanie państwa polskiego, wskazywał na konieczność przyznania Białorusinom autonomii terytorialnej, wprowadzenia edukacji szkolnej w języku ojczystym, przeprowadzenia reformy rolnej, zrównania wszystkich wyznań religijnych, tworzenia terytorialnej organizacji wojska itd. Białoruscy działacze zdecydowali o utworzeniu jednego bloku wyborczego z przedstawicielami innych mniejszości narodowych.

W powiecie grodzieńskim znaczący wpływ na wyniki wyborów w poszczególnych miejscowościach miały dwa nierozerwalnie związane ze sobą czynniki — wyznaniowy i narodowościowy. Większość żydów i prawosławnych Białorusinów oddała swoje głosy na Blok Mniejszości Narodowych (BMN). Jednakże brak ukształtowanej białoruskiej świadomości narodowej spowodował, że znaczna część prawosławnych Białorusinów zagłosowała na polskie partie lewicowe i komunistów. Bardzo ważnym czynnikiem była aktywność w poszczególnych wsiach cieszących się autorytetem charyzmatycznych zwolenników różnych partii i bloków wyborczych, mogących pociągnąć za sobą wszystkich mieszkańców.

Wybory przebiegały spokojnie, a ich wyniki nie były przez nikogo kwestionowane. Wynik wyborczy Białoruskiego Komitetu Wyborczego w powiecie grodzieńskim można uznać za sukces. Tam, gdzie powstały lokalne struktury Komitetu, zwykle zwycięstwo odniósł BMN. Ich utworzenie można uznać za jednoznacznie związane z przebiegiem kampanii wyborczej, zatem wybory stanowiły swoisty katalizator białoruskiego procesu narodotwórczego. Wyniki wyborów dały szansę strukturyzacji i dalszego rozwoju ruchu narodowego.

1922 parliamentary elections in the Grodno powiat of the Białystok voivodeship

The first elections to the most important representative body — the parliament — in the history of the western regions of Belarus, which were incorporated into Poland after the 1921 Peace of Riga, were held in the fall of 1922. These elections met the highest democratic standards available in the world at that time. In accordance with the March constitution, they were universal, equal, direct, and also took place by secret ballot. Both passive and active suffrage were guaranteed to women.

This article attempts to analyze in detail the results of the parliamentary elections of 1922 in the Grodno powiat of the Białystok voivodeship. Its main goal is to identify the factors influencing the election results in this area. Sources for the basis of the research were documents from the Grodno electoral commission.

The election campaign of 1922 united the majority of Belarusian political organizations. The Central Belarusian Election Committee was established and their electoral program provided for the recognition of the Polish state, indicated the necessity of granting Belarusians territorial autonomy, introduced school education in their native tongue, introduced land reform, equality to all religious denominations, and territorial organization of the army, etc. Belarusian activists decided to create one electoral bloc with representatives from other national minorities.

In the Grodno powiat, two inseparable factors — religious and national — had a significant impact on the results of elections in individual localities. Most Jews and Orthodox Belarusians cast their votes for the Bloc of National Minorities (BMN). However, the lack of a well-formed Belarusian national consciousness played a significant role among Orthodox Belarusians who voted for Polish left-wing parties and communists. A very important factor was the campaigning conducted in individual villages, which enjoyed the authority of charismatic supporters of the various parties and electoral blocs that could attract all inhabitants to support them.

The elections were conducted calmly and their results were not questioned by anyone. The election result of the Belarusian Election Committee in the Grodno powiat can be considered a success. Where local Committee structures were established, the BMN usually won. Their creation can be considered as clearly related to the course of the election campaign, so the elections were a kind of catalyst for the Belarusian nation-building process. The election results provided an opportunity to structure and further develop the national movement.

Profesor, dr hab. Piotr Cichoracki
(Uniwersytet Wrocławski)
ORCID 0000–0003–2523–2679

Domykanie systemu. Obóz Zjednoczenia Narodowego jako projekt polonizacyjny w województwach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej (1937–1939)

Obóz Zjednoczenia Narodowego (OZN) był szczególnym przedsięwzięciem politycznym w historii wewnętrznej II Rzeczypospolitej. Pomyślany jako kolejna emanacja strukturalna obozu rządzącego Polską po zamachu majowym, okazał się inicjatywą kontrowersyjną także dla wielu dotychczasowych zwolenników tzw. sanacji. Owe kontrowersje wynikały w dużej mierze stąd, że inicjatorzy powołania OZN, chcąc przezwyciężyć impas, w jakim znalazła się grupa sprawująca władzę po śmierci w 1935 r. Józefa Piłsudskiego, sięgnęli po takie wątki, z którymi jego otwarci zwolennicy powszechnie nie byli kojarzeni i — niekiedy — kojarzeni być nie chcieli. Kluczowym znamieniem nowego przedsięwzięcia okazała się bowiem próba przejęcia części haseł prawicowej opozycji, której główną siłą był nurt narodowodemokratyczny, wówczas reprezentowany przede wszystkim przez Stronnictwo Narodowe.

OZN był projektem formalnie adresowanym do polskiej części wielonarodowej grupy, jaką stanowiło społeczeństwo II RP. W założeniu miał być strukturą działającą na terenie całego kraju, a więc także na tych obszarach, gdzie Polacy stanowili mniejszość, ustępując liczebnie Białorusinom, Ukraińcom, a w niektórych miejscowościach o charakterze miejskim także Żydom. Niosło to istotne konsekwencje zarówno jeśli chodzi o założenia funkcjonowania Obozu na takich obszarach, jak i odnośnie praktyki działania już sformowanej organizacji.

Prezentowany tekst poświęcony będzie problemowi wykorzystania OZN przez władze II RP jako kolejnego narzędzia polonizacji w trzech województwach północno-wschodnich: wileńskim, nowogródzkim oraz poleskim. Ostatnie lata pokojowego istnienia państwa polskiego odznaczały się zaostrzeniem kursu w polityce narodowościowej. Działania zmierzające w praktyce do polonizacji najmocniej były widoczne właśnie na terenach zamieszkanych w dużej, bądź przeważającej mierze przez ludność białoruską/prawosławną. Ostrze warunkowanej narodowościowo propagandy OZN skierowane było przeciwko Żydom. Natomiast Białorusini, a także ludność prawosławna o słabiej ukształtowanej świa-

domości narodowej (zwłaszcza w województwie poleskim), byli traktowani jako takie grupy, które należy przyciągnąć do polskości. Podjęta zostanie tu próba odtworzenia założeń i metod działania OZN w kontekście narodowościowym (białoruskim oraz tzw. ludności „tutejszej"). Zasygnalizowane zostaną zarówno kwestie koncepcyjne, jak i — przede wszystkim — praktyka codziennego funkcjonowania. Wskazane zostaną szczególne rozwiązania przyjęte na terenie Polesia, a wynikające ze sposobu, w jaki władze państwowe II RP interpretowały wyniki spisu powszechnego przeprowadzonego w 1931 r., skutkiem którego pojawiła się tu kategoria „tutejszych" (niemal 70% mieszkańców).

Wydaje się, że jeśli wziąć pod uwagę ujęcia monograficzne, to podejmowane tu kwestie nie budziły szerszego zainteresowania historiografii, która zresztą do dziś nie doczekała się kompletnego opracowania historii Obozu. Najważniejszą pracą jest edycja dokumentu pt. „Próbny szkic programu minimalnego w kwestii białoruskiej", jaki został przygotowany przez Biuro Studiów OZN okręgów wileńskiego i nowogródzkiego, a który wraz z obszernym wstępem opublikowała Joanna Januszewska-Jurkiewicz[1]. Wprowadzenie jej autorstwa jest także syntetycznym ujęciem poglądów na kwestię miejsca zagadnienia białoruskiego w polityce sanacji w II połowie lat 30., jakie sformułowano w klasycznych polskich opracowaniach dotykających dziejów Obozu, jego myśli politycznej, czy polityki narodowościowej państwa[2]. Publikacja ta nie zawiera natomiast odniesień do praktycznej strony funkcjonowania Obozu w kontekście białoruskiej/prawosławnej ludności województw północno-wschodnich.

Rok 1937, a więc ten, w którym powołano Obóz do życia, uznaje się za moment zwrotny w polityce administracji w stosunku do Białorusinów i prawosławnych. Wypowiedzi wojewodów kierujących administracją na interesującym nas obszarze wyraźnie sygnalizowały, że celem jest polonizacja, a drogą do niej zduszanie instytucjonalnej białoruskiej aktywności[3]. W korelacji z tym procesem kwestia białoruska była formalnie klasyfikowana przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych jako równoważna rosyjskiej i litewskiej, mimo iż potencjał demograficzny dwóch ostatnich grup był na terenie II RP wielokrotnie mniejszy niż Białorusinów[4]. Nie oznaczało to jednak braku poczynań firmowanych przez państwo, a nakierowanych na interesującą nas tu grupę.

---

[1] J. Januszewska-Jurkiewicz, *Koncepcje programowe działaczy Obozu Zjednoczenia Narodowego Okręgu Wileńskiego i Nowogródzkiego w kwestii białoruskiej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2005, z. 23, s. 192-212.

[2] Zwłaszcza uwagi w: J. Majchrowski, *Silni, zwarci, gotowi. Myśl polityczna Obozu Zjednoczenia Narodowego*, Warszawa 1985; W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939)*, Lublin 1997.

[3] Obszerny opis przebiegu konferencji z udziałem wojewodów i dowódców okręgów korpusów, jaka odbyła się w Grodnie 24 IV 1937: E. Mironowicz, *Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego*, Białystok 2007, s. 93–95.

[4] W ramach Wydziału Narodowościowego MSW funkcjonował połączony referat białorusko-litewsko-rosyjski, Centralne Archiwum Wojskowe, Samodzielny Referat Informacyjny

Działalność OZN, którą należy określić jako szeroko rozumianą polonizację, należy rozpatrywać w dwóch aspektach, które na potrzeby niniejszego tekstu można określić roboczo jako „asymilację państwową" i „asymilację narodową". Pojęcia te traktowane tu będą jednak jako oderwane od konotacji zazwyczaj towarzyszących ich stosowaniu w historiografii, a związanych z dwoma fazami polityki narodowościowej obozu pomajowego, dla której umownie przyjmowaną cezurą jest 1935 r. Tu chodzić będzie o wskazanie dwóch typów postaw, jakie można wyróżnić w działaniach OZN: taką, która uznawała w sposób otwarty bądź pośredni podmiotowość narodową/etniczną Białorusinów i prawosławnych, oraz poczynania obliczone na wynarodowienie tych grup.

Podobnie jak w całym kraju, także w województwach północno-wschodnich powołanie Obozu, które przyjęło postać deklaracji programowej wygłoszonej drogą radiową przez Adama Koca, wywołało falę grupowych akcesów, zgłaszanych przez władze rozmaitych polskich organizacji społecznych[5]. Sądząc z akt administracji, deklaracje o przystąpieniu do nowej struktury, czy to w wymiarze instytucjonalnym, czy indywidualnym, najwyżej pośrednio były warunkowane obecnością mniejszości słowiańskich. Tak można by ewentualnie interpretować fakt eksponowania wśród motywacji „odżegnania się od komunizmu", „właściwego stosunku do kościoła katolickiego", wreszcie — co zapewne najważniejsze w interesującym nas kontekście — „rozsądnie i życiowo ujęte zagadnienie wsi i urządzeń rolnych"[6]. Za taką interpretacją przemawia kilka okoliczności. W realiach tych obszarów ruch komunistyczny niemal zupełnie nie angażował Polaków, mając białoruskie i żydowskie oblicze narodowościowe[7]. Stosunek do Kościoła katolickiego należy rozpatrywać także w kontekście jego współistnienia tu z Cerkwią prawosławną. Wreszcie ze względu na dominację ludności wiejskiej wśród Białorusinów, zagadnienia wsi w praktyce były tożsame z kluczowym obszarem polsko-białoruskich relacji. W żadnym wypadku kontekst białoruski/prawosławny (w przeciwieństwie do żydowskiego) nie został w przywołanych komentarzach wyartykułowany. Niemniej aura, w jakiej od początku swojego istnienia Obóz funkcjonował, pozwala postawić hipotezę, że tak warunkowane, wstępne poparcie dla OZN było uzasadniane przekonaniem, że oto państwo wzmocni swoje działania na rzecz — jak to niekiedy wówczas określano — „polskiego stanu po-

---

Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych, sygn. 24, [sprawozdania tygodniowe WN MSW z 1939 r.], passim.

[5] Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Urząd Wojewódzki Nowogródzki (dalej UWN), sygn. 22, k. 2, Sprawozdanie Półroczne z życia organizacji społecznych nr 1 wojewody nowogródzkiego z 24 IV 1937; Protokół zjazdu starostów województwa poleskiego z 14 V 1937 [w:] *Protokoły i raporty zebrań wojewodów i starostów — województwo poleskie*, red. W. Śleszyński, Kraków 2014, s. 293.

[6] AAN, UWN, sygn. 21, k. 17, Sprawozdanie miesięczne z życia społeczno-politycznego (dalej SMSP) nr 3 wojewody nowogródzkiego z 10 IV 1937.

[7] *Революционный путь Компартии Западной Беларуссии*, red. А. Н. Мацко, В. Е. Самутин, Минск 1966, s. 183.

siadania"[8], który to proces oznaczał także intensyfikację nacisku polonizacyjnego na ludność białoruską/prawosławną.

Milczenie deklaracji Koca odnośnie innych mniejszości narodowych aniżeli żydowska rzucało się w oczy także Białorusinom[9]. Intencje twórców nowej prorządowej struktury były wśród nich odczytywane jasno: OZN był ofertą dla ludności polskiej. Mechanizm rozumowania zaś następujący: skoro mniejszości narodowe nie zostały wymienione jako potencjalne grupy rekrutacyjne, Obóz jest przeznaczony dla Polaków[10]. Symptomatyczne wydaje się pominięcie powstania Obozu w dokumencie będącym zwieńczeniem obrad Białoruskiego Komitetu Narodowego, jakie miały miejsce w maju 1937 r[11]. W świetle spostrzeżeń administracji na temat polskich recepcji jego powołania i pierwszych tygodni istnienia można więc uznać, że zarówno Białorusini, jak i Polacy byli zbieżni w swoich interpretacjach. Korespondował z tym fakt niemal kompletnego początkowo braku zainteresowania dotarciem do ludności białoruskiej i prawosławnej ze strony organizatorów OZN. Próby prezentacji nowego tworu w terenie zdominowanym przez te grupy miały miejsce, niemniej można je uznać za incydentalne. Zapewne wynikały z oddolnej inicjatywy lokalnych zwolenników kierunku prorządowego[12].

Działania polonizacyjne generalnie warunkowane były stosunkiem do problemu uznania narodowej podmiotowości niepolskich grup słowiańskich. Biorąc pod uwagę realia całej dekady lat 30. trzeba wprowadzić tu rozróżnienie terytorialne. W województwie wileńskim i nowogródzkim, bez względu na stopień represywności polityki wobec życia białoruskiego i wyobrażeń na temat przyszłości Białorusinów jako obywateli państwa polskiego, zagadnienie białoruskie traktowane było przez administrację jako problem rzeczywisty, będący konsekwencją istnienia odrębnej grupy narodowej. Najprostszym potwierdzeniem tego faktu zdaje się formuła periodycznej sprawozdawczości miejscowych władz zespolonych, gdzie życiu białoruskiemu poświęcano sporo — nominalnie wydzielanego — miejsca. Sytuacja na Polesiu byłą odmienna. Wyniki spisu powszechnego z 1931 r. miejscowa administracja niemal od razu zaczęła interpretować jako świadectwo dominacji wśród mieszkańców elementu w istocie polskiego. Było to wynikiem takiego zakwalifikowania tzw. tutejszych, a więc najliczniej wykazanej grupy językowej. Czyniono to w sposób antycypacyjny, bowiem prawosławni „tutejsi" traktowani byli jako „potencjalni" Polacy. Niemniej powodowało to, że

[8] „Polski stan posiadania na Polesiu" [1939] [w:] *Polesie w polityce rządów II Rzeczpospolitej*, red. W. Śleszyński, współp. A. Jodzio, Białystok–Kraków 2009, s. 199.

[9] *Дэкларацця палк. Коца*, „Беларускі Фронт" 1937, nr 4; *Usiačyna*, „Шлях Моладзі" 1937, nr 3; *Sproba novaj palityčnaj arhanizacyi ŭ Polščy*, „Chryścijanskaja Dumka" 1937, nr 5.

[10] AAN, UWN, sygn. 21, k. 23, SMSP nr 3 wojewody nowogródzkiego z 10 IV 1937.

[11] Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (dalej LCVA), f. 53, ap. 23, b. 1386, k. 142, SMSP nr 5 wojewody wileńskiego z 11 VI 1937.

[12] AAN, Urząd wojewódzki Poleski (dalej UWP), sygn. 28, k. 19, 20, SMSP nr 3 za marzec z 9 IV 1937.

problem narodowościowy był przez miejscowe władze sprowadzany wyłącznie do zagadnienia żydowskiego i — już marginalnie — ukraińskiego[13].

Nic więc dziwnego, że podobny dualizm zaznaczył się w pracach OZN. Jeśli chodzi o dwa północne województwa, w jego obrębie trwała dyskusja nad znaczeniem czynnika białoruskiego i nad działaniami, które powinien w tym kontekście podjąć Obóz. Kierunek ten wyznaczyły wiosenne wystąpienia gen. Józefa Galicy — przewodniczącego tzw. sektora wiejskiego Obozu — który podniósł kwestię polsko-białoruskiego współżycia w trakcie swoich przemówień wygłoszonych w Wilnie (15 VIII 1937) i Nowogródku (30 V 1937)[14]. Na Polesiu od początku hasłem Obozu stała się „odbudowa tam zniszczonej polskości", co również wyartykułował Galica w trakcie swojego przemówienia w Brześciu (22 VIII 1937)[15]. Różnice sprowadzano tam jedynie do problemu odmienności kulturowej, wyrażającej się w istnieniu dominującej w województwie grupy prawosławnych.

Podobne rozróżnienie widoczne jest, jeśli chodzi o dokumenty zawierające założenia programowe OZN. W wypadku województw wileńskiego i nowogródzkiego był nim wspomniany już dokument opublikowany przez J. Januszewską-Jurkiewicz[16]. Pewnym jego odpowiednikiem w wypadku Polesia była polemika, jaka wiosną 1938 r. toczyła się krótko na łamach miejscowego, prorządowego tygodnika „Gazeta Poleska"[17]. Cykl trzech artykułów tam opublikowanych miał za punkt odniesienia właśnie przyszłe prace programowe poleskiego OZN. Wszystkie wskazane teksty były głosami artykułowanymi przez osoby w danym momencie związane z województwami północno-wschodnimi.

Nie miejsce tu na mechaniczną prezentację wspomnianych przed chwilą enuncjacji. Zasygnalizować można natomiast pewne wspólne cechy rozumowania ich autorów. Wskazywano więc na konieczność poprawy położenia ekonomicznego ludności wiejskiej, osiągniętej także drogą partycypacji w reformie rolnej[18]. Nie formułowano jakichkolwiek sugestii na temat możliwej rewindykacji religijnej, która miałaby powiększyć grupę nominalnych wyznawców katolicyzmu. Jako cel strategiczny określano związanie grup niepolskich z narodem polskim. Autorzy

13 P. Cichoracki, *Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Biernacki 1884–1957*, Warszawa 2009, s. 262, 263; idem, *Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych*, Łomianki 2014, s. 398–399, 408.

14 *Deklaracja ideowo-polityczna szefa Obozu Zjednoczenia Narodowego Adama Koca i przemówienia przewodniczącego Organizacji Wiejskiej Obozu Zjednoczenia Narodowego Andrzeja Galicy*, Warszawa 1937, s. 42–43, 128.

15 Cytat: *„Odrobić zaniedbania przeszłości" przemówienie przewodniczącego Organizacji Wiejskiej O. Z.N. P. Sen. Gen. Andrzeja Galicy na Zjeździe Okręgowym Organizacji Wiejskiej w Brześciu n. B. w dniu 22 sierpnia 1937 r.*, „Gazeta Poleska" 1937, nr 3.

16 J. Januszewska-Jurkiewicz, op. cit., s. 199–212.

17 C. Cichowicz, *Poleski dekalog polityczny*, „Gazeta Poleska" 1938, nr 13; F. Waluszewski, *O niektórych zasadach dekalogu poleskiego (artykuł dyskusyjny)*, „Gazeta Poleska" 1938, nr 14; C. Cichowicz, *Pokłosie*, „Gazeta Poleska" 1938, nr 15.

18 Należy uznać za prawdopodobne, że część ziemian angażujących się w prace OZN odżegnywała się od parcelacji, *Беларускі народ знае свае правы і абавязкі (З прычыны зьезду ОЗоНу ў Стоўпцах)*, „Шлях Моладзі" 1938, nr 7.

dokumentu „wileńsko-nowogródzkiego" wręcz zastrzegali, że jest to krok dalej, aniżeli asymilacja państwowa[19]. Uderza, że w analizowanych tekstach nie wskazuje się na żadne struktury, środowiska czy postacie po stronie białoruskiej/prawosławnej, które mogłyby odegrać pożyteczną rolę z punktu widzenia zarysowywanych programów.

Ocena tych tekstów jest niełatwa. Wydają się one istotne ze względu na treść, niemniej ich waga wydaje się ograniczona. Mimo różnic w formie pomiędzy wskazanymi tekstami, żaden z nich nie miał charakteru oficjalnie zatwierdzonych politycznych wypowiedzi Obozu[20]. W odniesieniu do dokumentu powstałego w Biurze Studiów OZN okręgów wileńskiego i nowogródzkiego zaznaczyć trzeba również, że badanie zagadnień narodowościowych nie wchodziło w skład zadań okręgowych biur studiów Obozu, szczegółowo wyliczonych przez centralę organizacji[21]. Niemniej symptomatyczne wydaje się, że nawet na etapie — jak można mniemać — wstępnej dyskusji nie pojawiła się żadna propozycja, którą można było traktować jako poważny sygnał na temat możliwości instytucjonalnego wyrażenia swoich aspiracji przez Białorusinów i prawosławnych w strukturach innych aniżeli polskie[22]. Równocześnie są one świadectwem braku jednomyślności w oglądzie problemu niepolskich grup słowiańskich. W wypadku dokumentu „wileńsko-nowogródzkiego" zasadnie zwraca się uwagę również na to, że operował on innym, łagodniejszym językiem, aniżeli ten, którym posługiwali się kierownicy miejscowej administracji cywilnej i wojskowej[23].

Kwestią zasadniczą dla nowopowstałej struktury było określenie zasad rekrutacji do niej. Po roku od proklamacji Koca na poziomie centralnym deklarowano, że OZN powinien być „organizacją masową"[24]. Nie inaczej rzecz widzieli miejscowi działacze[25]. W realiach województw północno-wschodnich, gdzie za wyjątkiem fragmentów Wileńszczyzny Polacy stanowili mniejszość, podobne założenie stawiało organizatorów OZN w niełatwym położeniu. Sprawy te przynajmniej do lutego 1938 r., a zapewne i przez kolejnych kilka miesięcy, nie

[19] J. Januszewska-Jurkiewicz, op. cit., s. 201; *Зацемкі з жыцьця*, „Беларускі Фронт" 1937, nr 8.

[20] Sugestia, o tym, że dokument „wileńsko-nowogródzki" jest odbiciem „założeń" tamtejszych struktur OZN bywa formułowana w literaturze, wydaje się jednak niezasadna, J. Jaguś, *Ludność białoruska województwa nowogródzkiego II Rzeczypospolitej w percepcji polskich elit regionu. Analiza społeczno-polityczna*, Toruń 2014, s. 97.

[21] AAN, Obóz Zjednoczenia Narodowego (dalej OZN), sygn. 13, k. 7–8, „Ogólne zasady działania okręgowych biur studiów oraz klubów dyskusyjnych".

[22] Nie sposób w takich kategoriach traktować dywagacji o restrykcyjnych warunkach ewentualnego zakładania szkół białoruskich, których to przypadków „powinno być jak najmniej", J. Januszewska-Jurkiewicz, op. cit., s. 207.

[23] E. Mironowicz, op. cit., s. 98.

[24] AAN, OZN, sygn. 74, k. 43, Stenogram referatu kierownika Oddziału Organizacyjno-Personalnego OZN z 21 II 1938.

[25] AAN, UWP, sygn. 28, k. 69, SMSP nr 10 wojewody poleskiego za październik z 9 XI 1937.

zostały ostatecznie formalnie uregulowane[26]. Przy czym sygnały płynące z centrali Obozu, w swym duchu restrykcyjne, mówiące bowiem o wyłącznej możliwości akcesu dla osób „narodowości polskiej", już w 1937 r. budziły na miejscu wątpliwości. Polescy działacze OZN uznali, że taka zasada stawia znak równości pomiędzy polskością i katolicyzmem. To zaś będzie oznaczać, że szansę zaangażowania w prace na rzecz organizacji niestety stracą ci, którzy „uważają się dobrymi Polakami". W realiach województw północno-wschodnich podobne dywagacje mogły odnosić się przede wszystkim do prawosławnych. Już latem zwrócono się więc z prośba do władz organizacji o to, aby „choć w drodze dyspensy" zezwolono na rekrutowanie „Polaków wszystkich wyznań", zapewne za wyjątkiem Żydów[27].

Struktura społeczna interesującego nas obszaru i dominacja ludności chłopskiej w praktyce zmuszała organizatorów Obozu w terenie do poświęcenia znacznej części energii na rozbudowę struktur na wsi. Kiedy na przełomie 1937 i 1938 r. zintensyfikowano prace nad rozwinięciem komórek terenowych (na poziomie gmin i poszczególnych miejscowości), teren wiejski został określony jako priorytetowy[28]. Działano falowo, a apogeum tworzenia komórek najniższego szczebla przypadło na okres wyborów parlamentarnych i samorządowych, a więc na przełomie lat 1938/1939[29]. W świetle materiałów dotyczących Polesia nie ulega wątpliwości, że ostatecznie do członkostwa dopuszczono ludność prawosławną[30]. Wśród osób angażujących się w aktywność na rzecz OZN, czy to werbalnie, czy to poprzez bezpośredni akces mogli znaleźć się nawet prawosławni duchowni[31]. Być może młodzież białoruska miała możliwość zasilania szeregów Związku Młodej Polski, młodzieżowej ekspozytury Obozu[32].

Uogólnienia dotyczące zasad rekrutacji należy jednak formułować ostrożnie. Z jednej strony bez wątpienia przed wybuchem wojny nasilone zostały działania mające formalnie przyciągnąć do polityki władz ludność prawosławną. Dowodem tego rozbudowa na Nowogródczyźnie Stowarzyszenia Polaków Wyznania Prawosławnego[33]. Pamiętać jednak należy o niejednokrotnie sygnalizowanej już wyżej

---

[26] AAN, OZN, sygn. 74, k. 43, Stenogram referatu kierownika Oddziału Organizacyjno-Personalnego OZN z 21 II 1938; AAN, OZN, sygn. 35, k. 49, Projekt instrukcji o przyjmowaniu członków do OZN [1938].

[27] Дзяржўны Архіў Брэсцкай Вобласці (dalej ДАБВ), f. 116, o. 1, d. 15, k. 1, Protokół posiedzenia Prezydium Okręgu Poleskiego OZN z 1 VII 1937.

[28] AAN, UWN, sygn. 23, k. 5, SMSP nr 1 wojewody nowogródzkiego z 9 II 1938.

[29] Ibidem, k. 179, SMSP nr 11 wojewody nowogródzkiego z 10 XII 1938; AAN, UWN, sygn. 23, k. 197, SMSP nr 12 wojewody nowogródzkiego z 10 I 1939.

[30] ДАБВ, f. 116, o. 1, d. 29, k. 58–80, [Deklaracje członkowskie OZN za wsi Kołodno].

[31] Ibidem, k. 85, [Zaświadczenia członkostwa w OZN ks. K. Rainy]; *Беларускі народ знае свае правы і абавязкі (З прычыны зьезду ОЗоНу ў Стоўпцах)*, „Шлях Моладзі" 1938, nr 7.

[32] O „2 000 Białorusinów zawiezionych na kongres ZMP", jaki zorganizowany został w sierpniu 1937 r. wspomina: Я. Н., *Барацьба за душу моладзі*, „Шлях Моладзі" 1938, nr 17.

[33] AAN, UWN, sygn. 26, k. 96, SMSP nr 5 wojewody nowogródzkiego z 9 VI 1939; *Польскае праваслаўе*, „Беларускі Фронт" 1939, nr 6.

specyfice województwa poleskiego. Rozwiązania tam przyjmowane pod patronatem administracji, a tak należy zakwalifikować również aktywność OZN, nie zawsze miały odpowiedniki na północ od Polesia. Wreszcie rzecz chyba najważniejsza — dopuszczenie na Polesiu prawosławnych w szeregi Obozu miało zdecydowanie polonizacyjny charakter w wymiarze nie tylko państwowym, ale wprost narodowym. Intencje takie stały zapewne także za innymi inicjatywami tamtejszego OZN, jak np. uniwersytety ludowe czy kursy oświatowe przeznaczone zasadniczo dla ludności prawosławnej[34].

Ze względu na profil gospodarczy regionu, kluczową kwestią była wizja pożądanego stanu ustroju rolnego, co z punktu widzenia problemu narodowościowego oznaczało przede wszystkim określenie form udziału mniejszości narodowych w parcelacji. Na poziomie centrali Obozu, w trakcie przygotowań zasad programowych, padła deklaracja, że mimo, iż priorytetem powinny być interesy ludności polskiej, to liczyć się należy „na terenach narodowościowo mieszanych wschodu naszego Państwa również z interesami miejscowej ludności niepolskiej”[35]. Ograniczenie się do tak sformułowanej „tezy programowej” mogłoby zostać zinterpretowane jako element potencjalnej polityki asymilacji państwowej, zakładającej uznanie podmiotowości Białorusinów i Ukraińców. Jednocześnie jednak zapowiadano, że tam, gdzie „działają siły odśrodkowe” należy prowadzić „intensywną kolonizację żywiołem polskim”, której towarzyszyć miałaby adekwatna „polityka parcelacyjna”[36]. Wdrożenia podobnych praktyk dezawuowałoby kluczowe „interesy” zdecydowanej większości Białorusinów i Ukraińców.

Okres istnienia OZN pokrył się z dwoma istotnymi wydarzeniami natury politycznej, jakimi w 1938 r. były wybory parlamentarne i — rozłożone w czasie — samorządowe. Najważniejszym gestem pod adresem ludności białoruskiej i prawosławnej, jaki wiązać można z OZN, było wystawienie pod jego szyldem na listy wyborcze osób wyznania prawosławnego, a w efekcie ich elekcję do parlamentu. Tak stało się w województwie nowogródzkim z Gienadiuszem Szymanowskim, posłem na Sejm dwóch poprzednich kadencji (1930–1938). Natomiast na Polesiu w analogicznej sytuacji znalazł się Maksymilian Klimczuk, kandydujący w 1938 r. po raz pierwszy. Interesujące nas przypadki miały nieco inne konteksty, przy czym odmienności te wpisywały się w schemat dwutorowości koncepcji asymilacyjnych: kokietowania Białorusinów poza Polesiem, natomiast na Polesiu uwzględnianie istnienia jedynie czynnika religijnego. Można przywołać tu jedno z przedwyborczych wystąpień przewodniczącego Okręgu Poleskiego OZN, który deklarował, że jego organizacja „nie traktuje Poleszuków wyzna-

[34] *Uniwersytety ludowe OZN gęstą siecią pokryją Polesie*, „Kurier Poleski” 1938, nr 100 z 12 IV; *Robotnicy w OZN na Polesiu*, „Kurier Poleski” 1938, nr 109 z 23 IV. AAN, UWP, sygn. 30, k. 3, SMSP nr 1 wojewody poleskiego za styczeń z 9 II 1938.

[35] AAN, OZN, sygn. 26, k. 4, „Zagadnienie struktury agrarnej w Polsce. Tezy”.

[36] Ibidem, k. 16, „Tezy programowe dotyczące wsi i gospodarstwa wiejskiego”.

nia prawosławnego jak obcych, ale jak Polaków, jeśli dokazują, że Polskę uznają za swoją ojczyznę”[37].

Jeśli zawierzyć powojennej relacji Szymanowskiego, należałoby uznać, że rola regionalnych struktur OZN w procesie doboru kandydatów występujących pod szyldem Obozu była znikoma. Decyzje zapadały w Warszawie, zapewne z zasadniczym udziałem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych[38]. Bez względny jednak na mechanizm kwalifikowania kandydatów prawosławnych, a także zapewnienia im gwarancji zwycięstwa poprzez odpowiednie umiejscowienie ich nazwisk na listach wyborczych, sam fakt sięgnięcia po ludzi tej kategorii był efektywny zarówno z punktu widzenia Obozu, jak i administracji. Pojawienie się Szymanowskiego w roli kandydata na posła miało z jej perspektywy wręcz zmienić stosunek ludności białoruskiej do wyborów „z biernego na pozytywny”[39]. Co tu istotne, Szymanowski w trakcie spotkań przedwyborczych deklarował, że będzie w Sejmie reprezentował ludność białoruską[40]. Zaznaczyć jednocześnie należy, że część — skonfliktowanych ze sobą — białoruskich środowisk narodowych konsekwentnie nie uważała Szymanowskiego za Białorusina, choć odnotowywały one jego enuncjacje na tematy białoruskie[41]. Z kolei Klimczuk, pochodzący z powiatu koszyrskiego, a więc terenu etnicznie ukraińskiego, potrafił wypowiadać się krytycznie o położeniu poleskiej wsi[42]. W jego z kolei przypadku zwraca uwagę, że mimo 2. pozycji na liście wyborczej w okręgu kobryńskim minimalnie wyprzedził jej lidera. Wymowę owego sukcesu wzmacnia to, że właśnie tam zanotowano najwyższą frekwencję, a jednocześnie najmniejszą w skali województwa liczbę oddanych głosów nieważnych[43].

Konteksty narodowościowe taktyki OZN w wypadku wyborów samorządowych wydają się bardziej skomplikowane. Poza tym należy mieć na uwadze i tę okoliczność, że zachęty do czynnego i biernego udziału w nich przez Białorusinów wychodziły z białoruskich środowisk politycznych niezależnie od dzielących je sporów[44]. W województwie nowogródzkim, w wyborach do najniższego szczebla samorządu Białorusini najczęściej znajdowali się zapewne na tzw.

[37] И. Ким, *Польские политические силы и власти в парламентских выборах 1938 года в Полесском воеводстве*, „Гістарычная Брама” 2010, nr 1.

[38] G. Szymanowski, *Dwanaście lat — wspomnienia z lat 1927–1939*, Toruń 1998, s. 284–288.

[39] AAN, UWN, sygn. 23, k. 159, SMSP nr 10 wojewody nowogródzkiego z 10 XI 1938.

[40] Ibidem, k. 170, SMSP nr 10 wojewody nowogródzkiego z 10 XI 1938.

[41] *ОЗН і жыды*, „Беларускі Фронт” 1939, nr 12; Я-к, *Беларуская справа ж Сойме і Сенаце*, „Шлях Моладзі” 1938, nr 6; *Kandydaty v pasły*, „Шлях Моладзі” 1938, nr 6. Sądząc ze wspomnień Szymanowskiego, on sam za takiego reprezentanta się uważał, G. Szymanowski, op. cit., s. 273.

[42] CAW, SRI DOK IX, sygn. 100, Tygodniowy meldunek sytuacyjny SRI DOK IX nr 44 z 4 XI 1938.

[43] AAN, UWP, sygn. 30, k. 106, SMSP nr 11 wojewody poleskiego z 9 XII 1938.

[44] Я. Н., *Самаўрад і яго значэньне для Беларусаў*, „Шлях Моладзі” 1938, nr 23; *Biełarusy i vybary ŭ samaŭrady*, „Шлях Моладзі” 1938, nr 23; *На выбары ў самаўрад*, „Беларускі Фронт” 1938, nr 12.

listach kompromisowych, firmowanych także przez OZN[45]. W praktyce oznaczało to w danej miejscowości brak aktu wyborczego, mandaty otrzymywali bowiem wszyscy uczestnicy takiego spisu[46]. Nacisk ze strony administracji nie był jednak kompletny. Co prawda wystawienie w powiecie nowogródzkim na poziomie gminnym „komunistyczno-narodowej" listy białoruskiej skończyło się fiaskiem[47]. Nie znaczy to jednak, że w przypadkach pojedynczych radnych, mających np. w oczach władz państwowych status „białoruskiego nacjonalisty", czy list ostentacyjnie alternatywnych wobec firmowanych przez OZN, elekcja nie mogła zakończyć się sukcesem[48]. Przy czym trudno przesądzić, czy w odnotowanym wypadku pojedynczego radnego z powiatu nowogródzkiego na powodzeniu nie zaważyła obecność na kompromisowej liście „prorządowej". W powiecie drohickim województwa poleskiego liczba radnych OZN szczebla gromadzkiego przewyższała liczbę Polaków, można więc założyć, że w tym regionie Obóz był już strukturą zrzeszającą również prawosławnych[49]. Trudno przypuszczać, aby w skali całego województwa stanowili oni odsetek znaczący, skoro proporcja radnych w grupach „Polacy" i „członkowie OZN" miała się niemal jak 2:1[50]. Warto jednak zauważyć, że radni gromadzcy byli grupą, którą latem 1939 r. miano eksploatować w kontekście planów rozbudowy liczebnej OZN[51]. Informacje na temat wyborów samorządowych w Nowogródku sugerują, że działano na rzecz przyciągnięcia prawosławnych mieszkańców miasta. Przyjęto bowiem formułę „jednolitego frontu chrześcijańskiego", bez odwołania się do czynnika etnicznego, np. poprzez wyeksponowanie „narodowego", czy też „polskiego" charakteru listy[52].

Opisane zjawiska i epizody kampanii wyborczych, a także równoległa sytuacja na Wołyniu, gdzie wśród wybranych posłów znaleźli się dwaj działacze ukraińscy[53], sugeruje pewne niuansowanie polityki narodowościowej obozu rządzącego. Wyraźnie musiano zdawać sobie sprawę z tego, że twardy kurs polonocentryczny na ziemiach byłego zaboru rosyjskiego nie wróży sukcesu, którego mierniki były zresztą różne. Zwłaszcza w wypadku elekcji parlamentarnej, gdzie właściwie jedynym znamieniem sukcesu władz była frekwencja wyborcza, zdecydowa-

[45] AAN, UWN, sygn. 23, k. 210, SMSP nr 12 wojewody nowogródzkiego z 10 I 1939; Бухаўскі, *Выбары ў самаўрад і маладое беларускае пакаленьне*, „Шлях Моладзі" 1939, nr 2.

[46] AAN, UWP, sygn. 32, k. 2, SMSP nr 1 wojewody poleskiego z 11 II 1939.

[47] AAN, UWN, sygn. 26, k. 20, SMSP nr 1 wojewody nowogródzkiego z 9 II 1939.

[48] Ibidem, k. 43, SMSP nr 2 wojewody nowogródzkiego z 10 III 1939; Бухаўскі, *Выбары ў самаўрад і маладое беларускае пакаленьне*, „Шлях Моладзі" 1939, nr 2.

[49] *Wybory do rad gromadzkich*, „Polesie" 1938, nr 17.

[50] ДАБВ, f. 67, o. 1, d. 2297, k. 3, „Zestawienie wyników wyborów do rad gromadzkich na terenie DOK IX w 1938 r.".

[51] CAW, SRI DOK IX, sygn. 191, k. 120, Tygodniowy meldunek sytuacyjny nr 27 SRI DOK IX z 8 VII 1939.

[52] AAN, UWN, sygn. 23, k. 6, SMSP nr 1 wojewody nowogródzkiego z 9 II 1938.

[53] *Skład osobowy Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej oraz komsyj sejmowych*, Warszawa 1938, s. 47.

no się na gesty pod adresem słowiańskich mniejszości narodowych, dokonane także pod szyldem OZN.

Zasygnalizujmy, że działania, które tu określamy jako „asymilacyjno-państwowe", nakierowane na ludność białoruską/prawosławną, miewały wymiar antyżydowski. Na takim właśnie tle mogły zostać wyartykułowane enuncjacje, których istotą było twierdzenie o konieczności traktowania Białorusinów „na równi z Polakami", skoro „w dawnych czasach, jak i obecnie pracowali dla Polski". Interesujące, że miejscem wypowiedzenia przytoczonych słów było zebranie nowogródzkiej komórki Związku Młodej Polski, organizacji cechującej się radykalizmem wystąpień skierowanych przeciw Żydom[54].

Można wreszcie odnotować bardzo rzadkie sytuacje, kiedy struktury Obozu stawały się miejscem podejmowania problematyki praw Białorusinów. Nawet, jeśli OZN na zewnątrz — za wyjątkiem Polesia — nie forował intensywnie projektów otwarcie polonizacyjnych, jego konwentykle mogły stać się miejscem kontrowersji na tym tle. Taka sytuacja miała miejsce na jednym z zebrań organizacyjnych Obozu w powiecie nowogródzkim, kiedy to została podniesiona kwestia przywrócenia nauczania w języku białoruskim. Przedmiotem dyskusji mogło być też „ograniczenie przez rząd Polski praw osób wyznania prawosławnego". Nie wiadomo, jaki status miały osoby, które stawiały owe problemy, a także jaka była reakcja prowadzących zebranie[55]. Istnieje informacja wskazująca na to, że miejscowe struktury Obozu mogły wyrazić postulat wsparcia przez państwo białoruskiej kultury. Latem 1938 r. „wileński OZN" na zamkniętym — jak należy rozumieć — zebraniu wystąpił z inicjatywą wprowadzenia do programu miejscowej rozgłośni audycji w języku białoruskim[56]. Nie została ona w praktyce zrealizowana, a zebrany materiał nie pozwala stwierdzić, czy pomysł przybrał postać oficjalnej enuncjacji.

Marginalizacja instytucjonalnego życia słowiańskich mniejszości narodowych w województwach wileńskim i nowogródzkim, i niemal kompletne wyeliminowanie go na Polesiu powoduje, że niełatwo jest uchwycić reakcje tych kategorii ludności niepolskiej na sygnalizowane tu poczynania OZN. Grupy te dysponowały wówczas znikomymi możliwościami artykułowania swojego stanowiska. Narodowe środowiska białoruskie nie pozostawały jednak obojętne. Początkowo dominowała wspomniana wyżej rezerwa. Szybko zaczęto konstatować rozchodzenie się deklaracji akceptujących współistnienie z mniejszościami słowiańskimi, z praktykami administracji wymierzonymi w zorganizowane życie białoruskie. Było to stanowisko artykułowane przez prasę białoruską do 1939 r. trwale i po-

---

54 AAN, UWN, sygn. 23, k. 24, SMSP nr 2 wojewody nowogródzkiego z 9 III 1938.

55 Ibidem, k. 188, SMSP nr 11 wojewody nowogródzkiego z 10 XII 1938; ibidem, k. 109, SMSP nr 6 wojewody nowogródzkiego z 10 VII 1938.

56 *Kali buduć bielaruskija audycji?*, „Шлях Моладзі" 1938, nr 18.

nad politycznymi podziałami[57]. Być może jako symptomatyczny dla białoruskiej perspektywy należy traktować komentarz, jaki w kwietniu 1939 r. pojawił się na łamach umiarkowanego czasopisma „Biełaruski Front" po ogłoszeniu postanowień poleskiej Rady Okręgowej OZN w sprawach narodowościowych. Ton dokumentu był jednoznacznie polonizacyjny, wykluczał on bowiem m.in. używanie innych języków niż polski w kontaktach z ludnością. Wystąpienie skłoniło białoruskiego komentatora do sformułowania pytania: „jak można [to] pogodzić z oficjalnym stanowiskiem OZN, że szanuje on wszystkie odmienności innych narodów, o ile nie uderzają one w całość państwa?"[58]. Teza o zaostrzaniu stanowiska Obozu w stosunku do ludności białoruskiej funkcjonowała wśród białoruskich działaczy do ostatnich tygodni przed wybuchem II wojny światowej[59].

Analizując zebrany materiał źródłowy można dojść do wniosku, że OZN w województwach północno-wschodnich nie traktował polonizacji rozumianej jako wynarodowienie ludności białoruskiej i prawosławnej w kategorii zadania pierwszoplanowego, a w każdym razie nie było ono jednoznacznie werbalizowane. W praktycznej działalności Obozu zdecydowanie częściej uchwycić można takie epizody, które sugerują uznanie narodowej odrębności Białorusinów, czy — jak w wypadku Polesia — szacunek dla prawosławia. Nie bez znaczenia była tu też koncepcja OZN jako organizacji „masowej". Chcąc mocno zakotwiczyć ją w terenie, gdzie Polacy stanowili mniejszość, należało rozszerzyć definicję „polskości" mieszkańców i otworzyć drzwi Obozu dla prawosławnych, co też w końcu uczyniono. Pozorną byłaby jednak konkluzja o niewielkiej roli OZN jako narzędzia polonizacji. Gesty wykonywane pod adresem grupy niepolskiej, zwłaszcza jeśli ich tłem były wybory parlamentarne i samorządowe, wydają się pośrednim narzędziem polonizacyjnym. Deklaracjom uznającym narodową podmiotowość grupy białoruskiej/prawosławnej nie towarzyszyły bowiem żadne sygnały świadczące o tym, że w oparciu o OZN może ona liczyć na zwrot w polityce państwa i choćby korektę jego dotychczasowego kursu obliczonego na likwidację zorganizowanych form życia narodowego. Ów rozziew był dla strony białoruskiej czytelny i dyskwalifikujący[60].

---

[57] J.N., *Dzie-ž braterstwa? … Kanhres „Związku Młodej Wsi", „Związek Młodej Polski" i ich adnosiny da Bielarusoй*, „Шлях Моладзі" 1937, nr 6; J.N., *Z bludnaha koła polska-bielaruskich adnosinaй (Z pryčyny Zjezdu viaskovaha nektaru OZN v Vilni*, „Шлях Моладзі" 1937, nr 8; *Jašče ab braterstwie*, „Шлях Моладзі" 1937, nr 10; J.N., *Da spravy polsko-biełaruskich adnosinaй*, „Шлях Моладзі" 1938, nr 10; *Kwestia współżycia polsko-białoruskiego*, „Wiadomości Białoruskie" 1938, nr 5; *Vodhuki vysialeńia biełaruskich dziejaćaй*, „Шлях Моладзі" 1939, nr 1.

[58] *„Нацыянальна палітыка на Палесьсі"*, „Беларускі Фронт" 1939, nr 7. Ten fragment został skonfiskowany, *Канфіската „Бел. Фронту"*, „Беларускі Фронт" 1939, nr 8. Nie był to jedyny przypadek konfiskaty tekstu, w którego tematem był stosunek OZN do problemu ludności białoruskiej/prawosławnej, J.N., *Z bludnaha koła polska-bielaruskich adnosinaй (Z pryčyny Jezdu viaskovaha nektaru OZN v Vilini,)* „Шлях Моладзі" 1937, nr 9 [po konfiskacie].

[59] *Озон аб „усходняй квэстыі"*, „Беларускі фронт" 1939, nr 15.

[60] as., *OZON ab Biełarusach*, „Chryścijanskaja Dumka" 1937, nr 19.

Афармленне сістэмы. Лагер нацыянальнага адзінства як праект паланізацыі паўночна-ўсходніх ваяводстваў II Рэчы Паспалітай (1937–1939)

Артыкул прысвечаны дзейнасці Лагера нацыянальнага адзінства (Obozu Zjednoczenia Narodowego) у паўночна-усходніх ваяводствах II Рэчы Паспалітай. Аўтар паказаў значэнне гэтай цэнтральнай праўрадавай арганізацыі як інструмента паланізацыі беларускага і праваслаўнага насельніцтва. У артыкуле асвятляецца дзейнасць рэгіянальных арганізацый Лагера, якая ажыццяўлялася ў двух кірунках. Першы грунтаваўся на прызнанні нацыянальнай адметнасці беларусаў. Пры гэтым, аднак, не ішло гаворкі пра магчымы дазвол дзяржавы на развіццё беларускай культуры і стварэнне арганізацый. Другі кірунак быў звязаны з прыцягненнем праваслаўных у шэрагі сяброў Лагера нацыянальнага адзінства. Такія спробы распачаліся ў 1938 г. Аўтар таксама засярodзіў увагу на актыўнасці Лагера падчас выбараў у парламент і органы мясцовага самакіравання і ахарактарызаваў рэакцыю беларускіх палітычных асяродкаў.

Closing the System. The Camp of National Unity as a Polonisation Project in the Northeastern Provinces of the Second Polish Republic (1937–1939)

The article is devoted to the functioning of the Camp of the National Unity (Obóz Zjednoczenia Narodowego) in the northeastern provinces of the Second Polish Republic. It concerns the role of this central pro-government organization as a tool for the polonisation of the Belarusian and Orthodox population. Activities carried out in this matter by the regional cells of the Camp were presented. They had two directions. The first assumed official recognition of the national identity of Belarusians. At the same time, however, no signals were formulated pointing to the possibility of the state authorities agreeing to the development or reconstruction of Belarusian institutions. The second was to attract the Orthodox population to the ranks of the organization. Such actions were taken from 1938. The article deals also with the OZN activity related to parliamentary and local elections. The reactions of political Belarusian circles were also signaled.

Уладзімір Лобач
доктар гіст. навук (Полацк)

"Палякі" савецка-польскага памежжа: погляд з Усходняй і Заходняй Беларусі[1]

Мяжа, якая падзяліла Беларусь у 1921 г., сталася трагічным разломам у гісторыі краіны, вынікі якога адчувальныя і зараз. "Усходнікі" і "заходнікі" — цяпер не толькі і не столькі тыя пажылыя людзі, што памятаюць жыццё "за Польшчай" і "за Саветамі". Гэта цывілізацыйны выбар кожнага на карысць еўрапейскага шляху развіцця ці тупіка ўсходняй тыраніі, незалежна ад таго, дзе жыве чалавек, — у Віцебску, Менску альбо Гародні.

З другога боку, праблематыка мяжы і памежжа сталася надзвычай актуальнай у апошнія дзясяцігоддзі для шырокага кола гуманітарных навук, бо феномен мяжы палягае ў тым, што яна не толькі падзяляе свет па прынцыпе "мы – яны", але і злучае, спараджае дыялогавыя формы культуры з новым зместам і сэнсамі. Розныя аспекты ўзаемадачыненняў Заходняй і Усходняй Беларусі, а таксама праблематыка савецка-польскага памежжа актыўна даследуюцца беларускімі і польскімі даследчыкамі (Вольга Іванова, Эдуард Мазько, Аляксандр Радзюк, Ірына Раманава, Аляксандр Смалянчук, Эльжбета Смулкова, Ганна Энгелькінг ды інш.). У прыватнасці, значная ўвага ўдзяляецца імагалагічнаму напрамку даследаванняў — вывучэнню вобразаў "заходнікаў" і "васточнікаў" у карціне свету насельніцтва былога савецка-польскага памежжа[2].

---

[1] Артыкул выкананы ў рамках праекта ГБ 1321 "Этнічныя вобразы ў фальклорнай традыцыі беларусаў Падзвіння XIX – пачатку XXI ст.: тыпалогія і ўзроўні рэпрэзентацыі на ўсходнееўрапейскім фоне".

[2] А. Н. Вабищевич, *Западноукраинские и западнобелорусские земли накануне Второй мировой войны* [у:] *Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы*, СПб. 2011, с. 7–24; И. Э. Еленская, *События 1939–1941 годов в западных областях Белоруссии: устная история* [у:] *Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди…*, с. 103–120; *«За першымі саветамі»: польска-беларускае памежжа 1939–1941 гг. у вусных успамінах жыхароў Беларусі*, уклад. В. Іванова; рэд. А. Смалянчук, Мінск 2019; В. Іванова, *"Заходнікі" і "ўсходнікі" ва ўспамінах жыхароў былога савецка-польскага пагранічча* [у:] *Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі і вуснай гісторыі.* Пад рэд. А. Смаленчука, Мінск 2015, с. 81–94; В. Іванова, *Прамоўленая гісторыя: XX ст. у памяці жыхароў беларускай вёскі,* Мінск 2018; Р. Лазько, *Нас аб'ядналі – хто? – Чужаніцы…* [у:] *Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі..*, с. 22–35; Э. Мазько, *Заходняя Беларусь вачыма жыхароў усходу Беларусі,* „ARCHE", 2009, № 8, с. 337–365; І. Мельнікаў, *Заходнебеларуская Атлантыда. 1921–1941.* Мінск 2015; А. Радзюк, *Савецка-польская мяжа ў калектыўнай памяці беларускага насельніцтва Докшыцкага раёну,* „ARCHE", 2009, № 8,

Цэнтр вуснай гісторыі і палявых даследаванняў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта праводзіць экспедыцыі ў раёнах, што можна трактаваць як памежныя адносна былой савецка-польскай мяжы на паўночным беларускім напрамку: Верхнядзвінскі, Полацкі, Ушацкі, Браслаўскі, Докшыцкі, Глыбоцкі, Мёрскі, Шаркаўшчынскі раёны Віцебскай вобл. Сярод разнастайных тэм, якія даследуюцца ў "полі", увагу прыцягнула рознае сэнсавае напаўненне такіх ключавых для рэгіёна слоў, як "западнікі" і "васточнікі", "беларусы", "палякі", "рускія", што пастаянна гучалі ў аповедах пажылых людзей абапал старой мяжы. Прадметам дадзенага даследавання стала катэгорыя "паляк" у разнастайных варыянтах яе разумення і тлумачэння вясковым насельніцтвам рэгіёна. Асноўнай крыніцай даследавання сталі матэрыялы вуснай гісторыі (успаміны мясцовых жыхароў), зафіксаваныя ў часе палявых эспедыцый.

Адзінай універсальнай трактоўкай слова "паляк", агульнай як для Заходняй, так і Усходняй Беларусі, ёсць яго разуменне ў падкрэслена канфесійным кантэксце, калі каталіцызм атаясамліваецца з "польскай верай", а праваслаўе — з "рускай", што спараджае адпаведныя канфесіёнімы ў дачыненні да вернікаў. *У нас Іллі нет, у палякаў, эта ў рускіх*[3]; [А палякі тут былі?] — *Палякі ж, як католік — так і паляк*[4]*;* [Тут болей праваслаўныя? А каталікоў не было?] — *Не было, палякі ж ужо ў Западні*[5].

Узаемадачыненні паміж "палякамі" і "рускімі" былі абумоўлены шырокім спектрам разнастайных фактараў: ад канфесійных норм і ўсталяванняў да спецыфікі суседскіх стасункаў. Пры гэтым памежжа, у т.л. канфесійнае, як зона актыўнага ўзаемадзеяння і ўзаемаўплываў, спараджае культурныя феномены і практыкі, важныя і актуальныя як для праваслаўных, так і для

с. 97–114; І. Раманава, *Жыццё ва ўмовах савецкага пагранічча. Беларускае пагранічча па савецкі бок дзяржаўнай мяжы ў 1930-я гг.* [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej. Памежжы Беларусі ў міждысцыплінарнай перспектыве*, red. Elżbieta Smułkowa i Anna Engelking, Warszawa 2007, s. 73–101; А. Смалянчук, *Другая сусветная вайна ў памяці насельніцтва заходняга і ўсходняга памежжаў Беларусі* [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej..*, s. 121–156; А. Смалянчук, *Верасень 1939 года як месца памяці беларусаў* [у:] *Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі…*, с. 11–21; А. Трафімчык, *1939 год і Беларусь. Забытая вайна,* Мінск 2014; A. Dobroński, *Armia Czerwona w relacjach świadków wydarzeń wrześniowych 1939 r. na ziemiach II Rzeczypospolitej Polskiej. Wrażenia a stan faktyczny* [у:] *Восень 1939 года ў гістарычнай традыцыі…*, с. 50–62; E. Smułkowa, *O wieloznaczności pojęcia „polak", „polski" na Białorusi* [w:] *Pogranicze: Studia Społeczne. Numer specjalny, red.* A. Sadowski, Białystok 1999, t. VIII, s. 185–197; E. Smułkowa, *Wokół pojęcia pogranicza. Wschodnie i zachodnie pogranicze Białorusi w ujęciu porównawczym* [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej..*, s. 5–9.

[3] Ж., 1939 г.н., г. Дзісна Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. У. Аўсейчык (дзеля захавання персанальных дадзеных інфармантаў пазначаецца толькі пол рэспандэнта, месца і час запісу, а таксама інтэрв'юер).

[4] М., 1934 г.н., в. Шо Глыбоцкага р-на, зап. у 2010 г. У. Аўсейчык.

[5] М., 1936 г.н., в. Двор Зерчаніцы Ушацкага р-на, зап. у 2020 г. У. Лобач, А. Сумко.

каталікаў. Культурны набытак адной канфесійнай групы становіцца запатрабаваным і для другой. Да прыкладу, хлеб, асвечаны ў касцёле ў дзень Св. Агаты (05.02), які лічыцца каталікамі надзвычай эфектыўным абярэгам, у зоне канфесійнага памежжа актыўна запазычваецца і выкарыстоўваецца праваслаўнымі. [А калі выганялі скаціну першы раз?] — *Ну, давалі ей свянцоны хлеб Агацін, гэта ў палякаў свенцяць, вады свянцонай і вербай яе сцебалі на першы раз. А гэтыт хлеб очэнь маіць сілу, Агацін. Гаварылі, дом гарэў і як укінулі хлеба ў агонь гэтага свянцонага — агонь нікуды не пайшоў*[6].

З другога боку, у крызіснай сітуацыі і каталікі маглі разглядаць “рускі” храм як сакральнае месца, дзе можна выправіць жыццёвыя дэвіяцыі ці вылечыць хваробу. *Вось як мне вельмі балела нага, я няпоўныя два месяцы ляжала ў бальніцы, там мне яе і абагравалі, і уколы давалі, быта нага і не баліць. Пакуль я прыйшла з аўтобуса дамоў, я апяць на нагу ступіць не магу. Тады прыйшла да мяне падруга праваслаўная. У мяне ўзяла кветкі півоні, яна кажа — занясу ў цэркаў. Я нарвала ей самых лепшых і кажу ей, каб занесла іх бацюшку, каб ён памаліўся. Кветкі ў алтар пастаўце, мне можа перастанець балець нага — і па сей дзень у мяне нага не баліць. І паколькі я каталічка, але кветкі баба занясла ў праваслаўную цэркву, і мне памагло* (Браслаўскі р-н)[7].

Трэба адзначыць, што выкарыстанне “чужога” храма як дзейснай рытуальнай прасторы фіксавалася яшчэ ў пачатку XX ст. і, верагодна, мае куды больш даўнюю гісторыю. Вядомы этнограф Еўдакім Раманаў назіраў падобную традыцыю ў Гомельскім павеце. “Калі хвароба сур’ёзная, заказваюць літыя ці розныя металічныя выявы розных хворых частак цела: галавы, ног, рук, вушэй, вачэй, грудзей, тулава і г.д. Гэтыя выявы нясуць у бліжэйшы касцёл (але ніяк не ў царкву) і кладуць там перад шанаваным абразом як ахвяру. Адначасова просяць ксяндза адслужыць за плату імшу перад тым абразом за здароўе хворага. Так робяць праваслаўныя. Каталікі, наадварот, просяць адслужыць абедню ў праваслаўнай царкве”[8].

Паказальным выпадкам міжканфесійнага ўзаемадзеяння ў экстрэмальнай сітуацыі ёсць гісторыя, якая адбылася на пажары, калі “польскія” і “рускія” святыні выкарыстоўваліся вернікамі абсалютна некананічным чынам. Пры гэтым праваслаўная жанчына ставіцца да каталіцкіх абразоў з абсалютнай пашанай. *Я пліту вытапіла, пасадзіла дзяўчыну купаць, а ён* (муж — У. Л.) *тут як прыляцеў каля хаты, як закрычаў: “Гарым!” Я глядзь у вакно — дыму поўна. Выбягаю, а ў іх ужо на страху агонь вылятаў, а вецер увесь на нашу старану. Я тады ўзяла, во, Ефрасінню* (абраз — У. Л.). *Пайшла, нічога. Ляціць мая суседка — Мядзвецкая, а ейны мужык — каталік, і Пан Езус*

---

[6] Ж., 1934 г.н., в. Германавічы Шаркаўшчынскага р-на, зап. у 2008 г. У. Лобач.

[7] У. Лобач, *Міф. Прастора. Чалавек: традыцыйны культурны ландшафт беларусаў у семіятычнай перспектыве*, Мінск 2013, с. 302.

[8] Е. Романов, *Белорусский сборник,* т. 8, *Быт белоруса*, Вильно 1912, с. 309.

укаранаваны, вянок адзеты цярновы. З гэтай іконай туды, на поле, вот тама, тады кругом і туды. Каб вы відзелі, як збунтаваўся агонь! Як з арудзія выстрэліла, і за ёю агонь, усё пайшло на поле. Дык вот, хай бы нас Езус Хрыстос польскі, нас рускіх спасаў. А ён маёй унучцы, ксёндз, абраз Божай Маці аддаў, стары, а ён (праваслаўны святар — У. Л.) *сказаў католікам аддаць. А я ёй кажу: "Унучка, пастаў на месца, ня ён іх устаўляў, і ня ён іх доўжан убіраць"*[9].

Аднак уяўляць сабе ўзаемаадносіны паміж "палякамі" і "рускімі" выключна ідэальнымі не выпадае. Ставала канфліктаў і на рэлігійнай, і на побытавай глебе. У в. Чарневічы, што на Глыбоччыне, старажылы дагэтуль памятаюць, як "палякі" ў даваенны час хацелі адабраць у іх драўляную скульптуру Св. Яна, што знаходзілася ў праваслаўнай капліцы пад-над святой крыніцай. *Эта была цэлая барба за фігуру Святога Яна, бо палякі сказалі, што ён іхны, а нашы, праваслаўныя, — што наш. Ну і вот, гавораць, што ужэ сягоння палякі будуць красці фігуру Святога Яна. Ну, тада як зазвонюць у цэркві у калакала. Значыць, трывога, сабірацца нада. І тада з акрэсных дзеравень людзі збігаюцца, ну, і начынаецца ругня. Ну, усё раўно асталася, асталася фігура*[10].

Прыналежнасць да розных канфесій цягнула за сабой вельмі істотныя адрозненні ў сферы каляндарных свят, у прыватнасці ў традыцыі шанавання продкаў. Тое, што было святым і неадменным для адных, станавілася прадметам кпінаў для іншых. Прыкладам могуць быць Стаўроўскія дзяды, якія спраўляюцца праваслаўнымі беларусамі Докшыччыны. *Ну, дык гэта палякі смяяліся з беларусоў, што вот Дзяды справляюць, Стаўры-гаўры, гам! Гэта, як шалёна сабака гаўкаець. Эта католікі гэдак смеяліся ўсё*[11].

На побытавым узроўні сварка магла адбыцца паміж суседзямі, калі ў якасці аргументаў выкарыстоўвалася блюзнерства супраць "чужой веры". [А ў чым разніца з той польскай верай?] — *А я не знаю, гэтыя палякі ж рускіх дужа ня любяць, а рускія нічога. Адна баба гаварыла: "Лепей схадзіць у хлеў, чым у цэркву". Мама гаварыць: "Ну, і сядзі ты ў сваім хлеве". Каб ты не вылезла з яго.* [Гэта так полька гаварыла?] — *Ну*[12].

Але агульнай тэндэнцыяй, якую зафіксавалі палявыя даследаванні ў поліканфесійных вёсках памежжа, было імкненне захаваць згоду і добрасуседскія адносіны паміж "палякамі" (каталікамі) і "рускімі" (праваслаўнымі). Напрыклад, валачобнікі на Вялікдзень (польскі ці рускі) абыходзілі ўсе хаты паселішча. Таксама паказальна, што ў міжваенны час шлюбы паміж прадстаўнікамі розных канфесій у рамках лакальнай вясковай супольнасці, хоць і не надта віталіся бацькамі маладых, але былі куды больш пажа-

[9] Ж., 1927 г.н., в. Парадні Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. У. Лобач.
[10] Ж., 1929 г.н., в. Чарневічы Глыбоцкага р-на, зап. у 2018 г. У. Лобач.
[11] Ж., 1926 г.н., в. Стараселле Докшыцкага р-на, зап. у 2009 г. У. Аўсейчык, У. Лобач.
[12] Ж., 1927 г.н., в. Ёдлавічы Браслаўскага р-на, зап. у 2018 г. В. Сяргун.

данымі, чым шлюб з “чужынцам”. [А бацькі не былі супраць, што дзеўка хацела пайсці замуж, а ён другой веры?] — *Еслі адзін аднаго любіў, то гэта не страшна было. Гэта не прычом была вера. Як жа тыя хахлы прыехалі, у дванаццатым, трынаццатым гаду прыехалі, то ж не хацелі, каб з імі. Са сваей хацелі, каб жаніліся, адзін с адным*[13].

Апрача шырока распаўсюджанага і гістарычна больш даўняга, чым феномен мяжы 1921 г., канфесійнага чынніка слова “паляк”, сустракаецца і дзяржаўна-палітычнае напаўненне гэтага этноніма. Абапал мяжы палітонім “паляк” азначае адно і тое ж, а менавіта — усё насельніцтва, якое апынулася на тэрыторыі II Рэчы Паспалітай у выніку заключэння Рыжскай дамовы. *Гэта была граніца. Яна тут радам прахадзіла. Мы атнасілісь к Польшы, палякі. Пры Польшчы тады як жылі, як палякі тут былі. А як пасля вайны, Расея стала адно*[14]. [Строга на граніцы было? Ці можна было да ракі падхадзіць?] — *Нельзя. С той стораны можна было. Стаяць, ну, а мы што, сена грабілі… Дак яны, палякі гэныя на нас крычаць, нам здароваюцца. “Што ў вас, — гаворацЬ, — мову адняло? Чаго ня хочыце з намі гаварыць?” А нам нельзя было, барані Бог, к Дзвіне, к раке падходзіць нельзя было*[15].

У першыя пасляваенныя гады выразны кантраст паміж адносна стабільнымі ў эканамічным плане заходнімі раёнамі і спустошанымі ўсходнімі абшарамі ўзмацняў і дыстанцыю паміж “усходнікамі” і “палякамі”, калі апошнія маглі разумецца як асобная нацыя са спецыфічнымі рысамі характару і адметным гаспадарчым укладам. Пры гэтым даволі часта ва ўспамінах гучыць матыў пагарды і “нелюбові” жыхароў Заходняй Беларусі да “ўсходнікаў”, якія вымушаны былі здабываць харчаванне на тэрыторыі былой Польшчы. *Людзі туды хадзілі,* ***але нас не любілі палякі***. [Чаму не любілі?] — *Ну,* ***у іх жа свая нацыя была***. *Яны жылі, свіней многа ў іх, свіны і парасяты малыя. І калі папросяць, ну, хочацца ж есці, а з мамай пойдзеш, усё ж хатомачак нейкі дадуць, вот*. [Вы сказалі, што тыя палякі, яны не такія] — *Не, не, не! Ну, не так, як нашы. Нашы і дадуць, і скарэй у хату завуць, за руку возьмуць і завядуць. І там, што ёсць, які там булён — і хоць ты лопні ды еш. А яны не так. У іх, вот мы прыхадзілі, а ў іх дажэ работніц дзержалі. Вот скоту многа, а ён* (“паляк” — У. Л.) *ходзіць, усы так во толька круціць. Вот такі. Яны людзі ня очэнь харошые. Яны жадные, яны нешта не ўважалі* (нас)[16]; *У Польшчы, канешне, палякі жылі багата*. [А чаго? Чым яны багацейшыя былі?] — *Ну, яны разумнейшыя, мажа, за нас. Там не было калхозаў гэтых, нічога. Жылі едзіналічна — свая ферма, свае скаты, усё сваё было*[17].

[13] Ж., 1936 г.н., в. Чарневічы Глыбоцкага р-на, зап. у 2019 г. У. Лобач, А. Сумко.

[14] М., 1933 г.н., в. Цвеціна Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. А. Сумко.

[15] Ж., 1930 г.н., в. Нурава Верхнядзвінскага р-на, зап. у 2019 г. У. Лобач.

[16] Ж., 1928 г.н., в. Махірова Полацкага р-на, зап. у 2019 г. У. Лобач, А. Сумко.

[17] Ж., 1930 г.н., в. Нурава Верхнядзвінскага р-на, зап. у 2019 г. У. Лобач.

Этнічная мянушка "пшэкі" ў дачыненні да палякаў адлюстроўвае ўспрыняцце беларусамі фанетычных асаблівасцей польскай мовы і ёсць актуальнай толькі для "ўсходнікаў". Можна меркаваць, што актуалізацыя гэтай мянушкі адбываецца пасля рэальнага скасавання савецка-польскай мяжы, калі кантакты паміж "заходнікамі" і "ўсходнікамі" сталі інтэнсіўнымі і масавымі. *Вот тут, у том напраўленіі, там ужо была Польша. Ну, і нашы беларусы, абыкнавенные, прастые… аказаліся пад Польшай. Ну, у нас і сталі зваць пшэкамі гэтых. І па сей дзень кажаць: "Хто прышоў у магазін?" — "Пшэкі сёння явіліся"*[18]. Матэрыялы іншых даследаванняў пацвярджаюць, што мянушка "пшэкі" стала актуальнай для зоны савецка-польскага памежжа ўжо пасля 1939 г. *Ужо як адкрылася граніца, тады ўжо пашлі людзі перахадзіць і туды, і сюды. У нас багацей жылі, а там бядней. Нас не любілі гэны.* […] *«Пшэкі вы», — так звалі па-польску*[19]. Трэба адзначыць, што ў паваенны час этнічная мянушка "пшэкі" далёка перасягнула памежную зону і стала папулярнай іранічнай назвай палякаў практычна на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Для вяскоўцаў заходняй часткі памежжа (калі вынесці за дужкі канфесійны чыннік) паняцце "паляк" было абсалютна канкрэтным і прадметным. Паны, асаднікі, паліцыянты, вайскоўцы, памежнікі, настаўнікі… У пераважнай колькасці выпадкаў ва ўспамінах фігуруюць людзі, якія прадстаўлялі ў Заходняй Беларусі польскія дзяржаўныя інстытуцыі. Ацэначныя характарыстыкі ў кожным асобным выпадку могуць адрозніваццa, але практычна заўсёды ў аповедах рэспандэнтаў задаецца дыстанцыя "мы – яны", бо ніколі тыя палякі не трактаваліся як "нашы". *Ваабшчэ, **палякі, яны малайцы** былі. Такі ў нас быў парадак. Вы можыце прэдставіць, штоб каждый дзень мялі уліцы? Прыдстаўце сабе, штоб падкрашыны былі туалеты, штоб быў парадак усюды*[20]; *У трыццаць дзявятым Польшу разагналі, а тут да трыццаць дзявятага былі ў нас палякі*[21]; *Гасударственныя святы палякі тожа святкавалі, Пілсуцкага смерць… Дык паліцыя ездзіла, людзей дажа с поля ганяла, каб святкавалі*[22].

Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што нават пры ідэнтыфікацыйнай дыстанцыі "мы – яны" палякі ва ўспамінах беларусаў фігуруюць як фактар больш высокай культуры ў параўнанні з мясцовымі рэаліямі і, асабліва, з новай савецкай рэчаіснасцю. [На Дзяды адкладалі троху ежы на стол ці на талерку?] — *На талерку. У нас дзярэўня зачуханыя людзі такія. А ў нас, у Гаражанке, тут многа палякаў было. Тут і пан быў, у нас былі*

[18] Ж., 1935 г.н., в. Шпакоўшчына Полацкага р-на, зап. у 2019 г. Д. Жукаў.

[19] *«За першымі саветамі»: польска-беларускае памежжа 1939–1941 гг. у вусных успамінах жыхароў Беларусі*, уклад. В. Іванова; рэд. А. Смалянчук, Мінск 2019, с. 264.

[20] Ж., 1932 г.н., г. Дзісна Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. У. Аўсейчык.

[21] М., 1933 г.н., в. Кадушкі Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. А. Саланевіч.

[22] Ж., 1927 г.н., в. Парадні Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. У. Лобач.

культурныя такія людзі[23]*; У Польшчы добра было, культурна было! Такія тавары, такія кірмашы, такія двары, такія паны красівыя, такія дзеці ў іх! О, пры Польшчы! Вылупілі салдаты вочы, як прышлі ў 39-м сюды. Бедныя, гаротныя салдаты*[24].

Польскія паны і асаднікі ва ўспамінах вяскоўцаў заходняй часткі памежжа характарызуюцца пераважна пазітыўна альбо нейтральна. Пераважна ўзгадваюцца выпадкі асабістых стасункаў пана з сялянскай сям'ёй альбо праца ў панскай гаспадарцы. У наратывах, дзе адлюстраваны перамены 1939 г., даволі часта падкрэсліваецца прадбачлівасць і кемлівасць паноў, якія паспелі ўцячы ў Польшчу да прыходу "саветаў". У адной з такіх гісторый пан дае слушную параду селяніну — не набываць зямлю напярэдадні пераломных падзей. *Там пан быў Юзыфовіч. Тата мой быў кузнец, дык ён прыязджаў, казаў: "Не купляй зямлю". А тады ўсе зямлю куплялі, і мае бацькі купілі дзесяцін шэсць. А ён кажыць: "Не купляй, прадавай. Там, дзе я жыву, будуць бярозы шумець, а дзе я хажу — хлеб будзець расці". Дык і праўда, цяпер паразворывалі і сеюць хлеб, а дзе маёнтак панскі быў — бярозы шумяць*[25]*; А палякі паўязджалі ў Польшчу, пааставаліся дамы іхныя. І тут двор быў… Былі, значыць, такія людзі, мала зямлі было, яны ў пана работалі, а пан ім плаціў.* [Ці добра плаціў?] — *Ну, усяк плаціў, як харашо работаець — болей заплоціць.* [Ці добры пан той быў, што людзі гаварылі?] — *Харошы чалавек быў, харошы. Яны і цяпер у Польшчы жывуць, ужо ня дзеці іхныя, а іхных дзяцей дзеці*[26].

Кемлівасць польскіх паноў, якія прадбачылі перамену ўлады з усімі вынікаючымі наступствамі і своечасова прадалі зямлю, з'ехалі ў Польшчу, у развагах вяскоўцаў проціпастаўляецца неабачлівасці беларускіх сялян, якія ніяк не маглі ўпусціць магчымасць прыдбаць жаданую зямлю па ніжэйшых коштах, але з прыходам "саветаў" усё згубілі. *Мы ж жылі на тэрыторыі Польшчы. І знаеш, што тады цанілася? Зямля. Свая праца не цанілася так, і пуд свой. А цанілася зямля. Болі зямлі — значыць, ты будзеш багацейшы чалавек… Яны (палякі), навернае, зналі, што будуць перамены. Нашы накуплялі зямлю ў палякаў. Яны папрадалі ўсё гэта. Толька некатарые, каторыя асталіся. А так, бальшанство эціх самых, яны з'ехалі ў Польшчу, з гэтым золатам. Тут прыйшлі… эці самыя… у 39-м гаду, сюда, памянялася власць. І нашыя асталіся бяз золата, бяз зямлі. Ну, гэтае золата ўсі роўна ім не патрэбнае было, еслі б на тое пайшло, но факт таго, што іхні пот і гэтат самы, усё гэтае прапала. Ну, а тыя людзі паехалі з карманамі, і яны там нешта змаглі арганізаваць. Тут як бы і абмана няма, но факт таго, што нашы асталіся апяць у гэтах, у дурнях*[27].

[23] Ж., 1938 г.н., в. Гаражанка Докшыцкага р-на, зап. у 2009 г. У. Аўсейчык.
[24] Ж., 1933 г.н., в. Дзедзіна Докшыцкага р-на, зап. у 2009 г. У. Аўсейчык.
[25] Ж., 1928 г.н., в. Несцераўшчына Докшыцкага р-на, зап. у 2009 г. У. Філіпенка.
[26] Ж., 1934 г.н., в. Парадні Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. А. Саланевіч.
[27] Ж., 1954 г.н., в. Янкі Докшыцкага р-на, зап. у 2019 г. Ю. Згірскі.

Успаміны пра рэпрэсіі ў дачыненні польскіх паноў і асаднікаў маюць даволі безэмацыйны характар і рэтранслююцца на ўзроўні простай канстатацыі фактаў. *Паноў было многа. Во гэтат лес — пан Буйніцкі, дык яго сразу бальшавікі забралі. Маёнтак быў у Острава. А другі пан з Перавоза, яго даверанае ліцо, лес прадаваў, яго тожа забралі*[28]; *У нас тут людзі абыкнавенныя жылі, каторыя тут паны былі, тыя паўцікалі, тых не было. Тыя, як стала вайна (1939 — У. Л.), тут як сталі наступаць, так яны ўцяклі хто куды. Ну, гэтат адзін Банецкі жыў. Такі ён, ну, якія яны асаднікі былі. Яны, што вайну ваявалі, мусіць ім зямлі надзялілі тутака. Адзін быў Бансероўскі, врачом. Ну, але ён тут не жыў. Тут толькі зямля ягоная, хата была. А ён жыў у Варшаве сам. Прыязжаў, як на дачу. Ну, тады трэці тожа, такі Бялевіч быў. Ай, той ён і бедны быў, але яго тожа забралі, як прыйшлі бальшэвікі, тожа яго забралі. Ён толькі з жонкай быў. Яны старыя былі, а сын нейкі хваравіты, і іх болі не было з сям'і. Яны небагата жылі, ну, і яго сразу забралі. Ён нікуды і не ўцякаў. Ён думаў, што яго ніхто і не зачэпіць. Аж яго і забралі. Тожа забралі і вывезлі*[29].

Можна меркаваць, што нейтральны эмацыйны фон наратываў абумоўлены сацыяльнай і сітуацыйнай дыстанцыяй рэспандэнтаў (іх сем'яў) і ахвяр сталінскага рэжыму з ліку мясцовай польскай эліты, калі пра факт арышту "пана" людзі толькі чулі, але відавочцамі не былі. Не менш важнай акалічнасцю, якая зарэтушавала рэпрэсіі 1939–1940 гг. супраць палякаў у калектыўнай памяці вясковага насельніцтва, сталіся трагічныя падзеі перыяду нацысцкай акупацыі. На тэрыторыях, якія перажылі партызанскую вайну і жудасць нямецкіх карных экспедыцый, даваенныя рэпрэсіі як "месца памяці" ўспрымаліся знакавымі толькі ў тым выпадку, калі яны закранулі сям'ю чалавека і ягоных блізкіх сваякоў, а не "польскага пана".

Адстароненасць і нейтральнасць ёсць адзнакаю ўспамінаў і пра польскіх памежнікаў. Гэта тычыцца як побытавых ці святочных сітуацый мірнага жыцця, так і драматычных падзей верасня 1939 г. [А як Івана Купала святкавалі?] — *Ну, сабіраліс, агонь палілі. Па палякак на кладбішчэ яны палілі агонь, палякі. Аркестр у іх быў, трубы. Стражніца тут была недалёка іхня, там было чэраз рэчку савецкая застава… І вот яны хадзілі гэтую граніцу ахранялі. І на кладбішчэ, пачаму-та на кладбішчэ яны прыязжалі, палілі агонь і піялі: "Нех жые пан Пілсудскі!", — крычалі крэпка. "Нех жые пан Пілсудскі!" Тады быў іхні рукавадзіцель, польскі*[30]; *Стрэляніна была, но не очень жэ, патаму што внезапна, внезапна. Там жэ была польская ж граніца была, былі і жолнежы тада. Но ані былі не гатовы. Не гатовы былі встречаць, встрецідь врагов. А эці ціхонька Дзвіну перабраліся і занялі эту Дзісну. Ну, былі жэртвы, былі жэртвы. Вот Гаёвка была тожэ, стражніца польская называлась. Тут тожэ немножка пастралялі, была жэртв, была нескалька*

[28] М., 1919 г.н., в. Перавоз Глыбоцкага р-на, зап. у 2001 г. У. Лобач.
[29] Ж., 1926 г.н., в. Хралы Глыбоцкага р-на, зап. у 2010 г. У. Філіпенка.
[30] М., 1933 г.н., в. Кадушкі Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. А. Саланевіч.

салдат убіта. Вот польскіх жалнежаў. Ну, а так спакойна прашлі, как эта мы звалі тады, бальшэвікі. Бальшэвікі спакойна прашлі, асоба сапрацівлення не была, вот. Крэпкава такова атпора ад палякав не была[31].

Калі на ўсходняй старане памежжа матыў узаемнай "нелюбові" актуальны пры апісанні ўзаемадачыненняў з "заходнікамі", трактаванымі як "палякі", то ў заходніх раёнах негатыўныя ацэнкі ва ўспамінах датычацца ўжо этнічных палякаў і Польскай дзяржавы ў цэлым. Перш за ўсё размова ідзе пра вяскоўцаў праваслаўнага веравызнання, сям'я якіх у даваенны час мела значныя матэрыяльныя праблемы (напрыклад, малазямелле).

Трэба ўлічваць і тое, што цяжкае сацыяльна-эканамічнае становішча беларускай вёскі было спрыяльнай глебай для камуністычнай антыпольскай агітацыі і прапаганды. Выпадкі ўцёкаў цераз мяжу ў прывідны "савецкі рай" былі даволі шматлікімі і частымі, пра што пераканаўча сведчаць матэрыялы палявых даследаванняў. Але пры "нелюбові" да палякаў ідэнтычнасць людзей вельмі часта заставалася няпэўнай і неакрэсленай, што ў пэўнай ступені характэрна для пажылых рэспандэнтаў і сёння: *Ну вот, значыт і мсцілі палякі, што ўродзе прадалі эту Польшу, (што) хадзілі, значыт, всё за Расію. Цянулі ўсё, што ў Расіі харашо жыць і ўсё. А ў Польшы не любілі, што Польша толька для палякаў, а для праваслаўных — ніхто*. [Так праваслаўных не любілі палякі?] — *Да, да! Палякі, ані самі сабе цянулі, да! Яўрэі такіе! Як цыгане!*[32]; *Дзед ні любіў дужа польскай уласці. Ён рускі, па-руску умеў гаварыць, а па-польску нада ўжо і ні так гаварыць, дык палякаў дужа ні любіў.* [А дзед размаўляў на такой мове, як і вы?] — *Дык ён размаўляў, умеў жа, па-польску ня умеў, а па-руску, гэтак як мы, ці па-беларуску, ці па-руску, хоць якіі словы скажым па-прастому. Дужа ж чыстых такіх мы ж ня умелі, малаграматныя*[33].

Паказальным ёсць і ўспамін дачкі Паўла Іванавіча Шчарбіцкага, які быў абраны ў кастрычніку 1939 г. дэлегатам Народнага сходу Заходняй Беларусі, што адбыўся ў Беластоку і фармальна задэклараваў факт далучэння Заходняй Беларусі да БССР. *Папа очэнь абажаў рускіх, а палякаў нет.* [А чаго палякаў не любіў?] — *А палякаў не любіў, што Польска толькі для паляка. Вот мы сядзім на печы з братам, а яны гаворуць за сталом, у карты гуляюць: "Польска толькі для паляка, а не для рускага". Значыць, рускія былі, як вам сказаць, як беднякі такія былі яны вродзе. Значыць, палякам не друзья былі, што рускія яны.* [Тата сябе лічыў рускім ці беларусам?] — *Ну, беларус ён быў. Ну, значыць, любіў рускіх і дажа за граніцу хадзіў*[34].

Разам з тым падчас экспедыцый на заходняй старане былога савецка-польскага памежжа сустракаліся пажылыя вяскоўцы з выразнай беларускай

31 Ж., 1927 г.н., г. Дзісна Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. А. Сумко.
32 Ж., 1934 г.н., в. Парадні Мёрскага р-на, зап. у 2019 г. А. Саланевіч.
33 Ж., 1922 г.н., в. Янкава Полацкага р-на, зап. у 2010 г. А. Круткін.
34 Ж., 1934 г.н., в. Парадні Мёрскага р-на, зап. у 2020 г. У. Лобач, А. Сумко.

самаідэнтыфікацыяй, сфармаванай яшчэ ў міжваенны час. Адной з адзнак беларускага самаўсведамлення ёсць паняверка ў дачыненні канфесіёнімаў. [Можа тут і палякі жылі?] — *Німа тут. Тока веры не аднэй. Эта якіі гэта палякі? Беларусы! Вера ні адна. Адныя праваслаўныя, другія каталікі*[35]. Успаміны рэспандэнтаў сведчаць, што значную ролю ў фармаванні беларускай свядомасці адыграла міжваеннае беларускае школьніцтва, папулярны друк і, верагодна, дзейнасць гурткоў Таварыства беларускай школы (ТБШ). [А ў Польскую школу хадзілі?] — *Ага, у польскую, рускіх не было. Была беларуская. Тут у саседней дзярэўні, у Баярах была, а после ўжо закрылі. А тады былі беларускія календары, а "Рускае слова" мы выпісвалі з Варшавы. Брат ужо старшы, дык ён перапісаў мне польскія буквы, рускія, і я навучыўся чытаць і пісаць. І тады гэта, любіў календары беларускія чытаць*[36].

Пра актыўнасць ТБШ у памежнай зоне сведчыць факт, калі пажылая вясковая жанчына на памяць дэкламавала патрыятычную беларускую калыханку вядомага грамадскага дзеяча Заходняй Беларусі Міхася Васілька (Міхаіла Касцевіча), якую развучыла яшчэ "за польскім часам": *Ціха у сялянскай хаце / Спіць усё даўно / Толькі бура вые, плача / Стукае ў вакно. / Но на печы стара маці / Кудзельку прадзе / Над павешаннай калыскай / Ціханька пяе: / Спі, сынок мой даражэнькі, / Спі, мой родны сын, / Спі, маленькі, даражэнькі, / Ты ў мяне адзін. / Падрасцеш — тады ўзнаеш, / Хто твой татка быў. / Ён за праўду быў павешан, / Бедненькі Максім. / Ён за праўду быў павешан, / За свой родны край / Ты ж радзіўся беларусам, / Сынок, памятай…*[37].

У прасторы разнастайных ідэнтычнасцей, актуальных для жыхароў памежжа, значную цікавасць уяўляе польская самаідэнтыфікацыя чалавека, якому давялося нарадзіцца і жыць у II Рэчы Паспалітай. Метафарычна яе можна пазначыць як *прывідную польскасць*, якая вызначала самасць чалавека ў даваенны час, але ўжо не актуальная ў жыцці цяперашнім, хоць і працягвае існаваць у ягонай свядомасці і памяці. [А вы сябе кім лічыце?] — *Я быў паляк, тады зробілі беларусам. Ну, так ужо і паміраць прыйдзецца.* [А калі зрабілі?] — *Ну, вот гэта я не магу табе харашо сказаць. Калі з вайны прыйшлі, была перапісь. Ва врэмя вайны мяне прызывалі, быў у польскіх вайсках, і ў ваенным білеце пісалася "паляк". Родны язык — польскі, а тады далі новы білет і перапісалі — "беларус". А мне розьніцы нет — і так жыў, і так жыву*[38].

Прывідная польскасць, з аднаго боку, і нібыта актуальная, але не да канца ўсвядомленая і прынятая *беларускасць*, з другога, робіць самаўсведамленне чалавека дваістым, што ўспрымаецца не як трагедыя, але як наканаванасць лёсу, якую трэба проста прыняць. [А кім сябе лічыце?] — *Ну, уродзе,*

[35] Ж., 1934 г.н., в. Рускі Завулак Глыбоцкага р-на, зап. у 2010 г. А. Круткін.
[36] М., 1919 г.н., в. Теравоз Глыбоцкага р-на, зап. у 2001 г. У. Лобач.
[37] Ж., 1915 г.н., в. Псуя Глыбоцкага р-на, зап. у 2001 г. У. Лобач.
[38] М., 1921 г.н., в. Данькі Браслаўскага р-на, зап. у 1993 г. У. Лобач.

полька. — [Таму што ў касцёл ходзіце?] — *Ну, не. Ну, пры Польшчы жылі ж, радзіўшыся. І гаварылі ў маладосці па-польску. Тут усе вот такія палякі — ні то палякі, ні то беларусы, ні Богу свечка, ні чорту качарэшка.* ***Палавінікі*** *— ні мы не беларусы шчырыя, ні мы палякі. Язык жа ў нас ня шчыра беларускі. Ну вот у нас "глядзелі", а па-беларуску — "бачылі"*[39].

Палявыя даследаванні на адносна невялікім адрэзку былога савецка-польскага памежжа паказалі, што дзяржаўная мяжа паміж Польшчай і БССР, якая праіснавала 18 гадоў, стала важным фактарам спараджэння новых форм самаідэнтыфікацыі жыхароў усходніх і заходніх раёнаў Віцебшчыны (шырэй — Беларусі). Катэгорыя "паляк" набывае значэнне "жыхар Заходняй Беларусі", якое накладваецца на канфесіянальнае значэнне гэтага тэрміна (каталік = "чалавек польскай веры"). Пры гэтым вяскоўцы Заходняй Беларусі выразна адрозніваюць уласна этнічных палякаў, якія ва ўспамінах пра міжваенны час дакладна суадносяцца альбо з прадстаўнікамі мясцовай польскай эліты ("паны", "асаднікі"), альбо з польскімі дзяржаўнымі службоўцамі.

Пры сітуацыйнай адрознасці характарыстык палякаў (па шкале "добры — дрэнны") ва ўспамінах пра іх заўсёды вытрымліваецца антыномія "мы — яны", пры гэтым самавызначэнне вясковага чалавека можа быць крайне няпэўным. Выключэннем з правіла ёсць два супрацьлеглыя полюсы самаідэнтыфікацыі: выразная беларуская і "прывідная польская", угрунтаваная не на прыналежнасці да касцёла, але на ўсвядомленым факце колішняга польскага грамадзянства і далучнасці да інстытутаў польскай сацыялізацыі (школа, войска). "Прывіднасць" польскасці падобнага роду палягае ў тым, што яна не ўсведамляецца актуальнай яе носьбітамі, але застаецца важным фактам асабістай гісторыі.

„Polacy" z radziecko-polskiego pogranicza: punkt widzenia ze Wschodniej i Zachodniej Białorusi

Artykuł prezentuje analizę kategorii „Polaka" w różnych wariantach jej rozumienia i interpretacjach ludności wiejskiej byłego pogranicza radziecko-polskiego w obwodzie witebskim. Podstawę źródłową badań stanowią materiały historii mówionej (wspomnienia mieszkańców) zebrane podczas badań terenowych przez Centrum Historii Mówionej Połockiego Uniwersytetu Państwowego.

Analiza zebranych materiałów pozwala stwierdzić, że istniejąca jedynie 18 lat granica pomiędzy Polską a BSRR stała się ważnym czynnikiem wpływającym na powstanie nowych form samoidentyfikacji mieszkańców wschodnich i zachodnich rejonów obwodu witebskiego (szerzej całej Białorusi). Kategoria „Polaka" nabiera znaczenia „mieszkaniec Zachodniej Białorusi", co pokrywa się z

[39] Ж., 1924 г.н., в. Шვяды Браслаўскага р-на, зап. у 1993 г. У. Лобач.

wyznaniowym znaczeniem tego terminu (katolik = „człowiek polskiej wiary"). Przy czym mieszkańcy wsi na Zachodniej Białorusi wyraźnie odróżniali właściwych etnicznych Polaków, którzy w ich wspomnieniach o okresie międzywojennym kojarzyli się albo z przedstawicielami miejscowej polskiej elity („panowie", „osadnicy"), albo z urzędnikami państwowymi. Sytuacyjne rozróżnienie charakterystyk Polaków we wspomnieniach zawsze pojawia się w formie opozycji myoni jednakże własna identyfikacja mieszkańca wsi może być skrajnie niepełna. Wyjątkiem od zasady są dwa przeciwległe bieguny samoidentyfikacji: wyraźnie białoruski i „prawdopodobnie polski", ugruntowane nie na podstawie przynależności do religii, ale na fakcie posiadania dawniej polskiego obywatelstwa i przynależności do instytucji polskiej socjalizacji (szkoła, wojsko). „Widmo" polskości tego rodzaju polega na tym, że nie jest częścią aktualnej świadomości, ale staje się ważnym elementem osobistej historii.

«Poles» of the Soviet-Polish Border: A View from Eastern and Western Belarus

The article is devoted to the study of the category of «Poles» in various versions of its understanding and interpretation by the rural population living on the Soviet-Polish border in the Vitebsk region. The main source of research was gathered through the collection of oral history of locals, recorded during the expeditions of the Center for Oral History and Field Studies from Polotsk State University.

The analysis of field materials showed that the state border between Poland and the BSSR, which existed for 18 years, became an important factor in generating new forms of self-identification for residents of the eastern and western regions of the Vitebsk region (more broadly — Belarus). The category «Pole» acquires the meaning «resident of Western Belarus», which is superimposed on the confessional meaning of this term (Catholic = «man of the Polish faith»). At the same time, the villagers of Western Belarus clearly distinguished themselves from ethnic Poles, who in their memories of the interwar period clearly relate either to representatives of the local Polish elite («gentlemen», «settlers»), or to Polish civil servants. Given the situational differences in the characteristics of Poles (on the scale of «good — bad»), the antinomy «we – they» is always maintained in the memories of them, and the self-determination of the village man can be extremely uncertain. Exceptions to the rule are two opposite poles of self-identification: clear Belarusian and «ghostly Polish», based not on church affiliation, but on the conscious fact of former Polish citizenship and an affiliation with the institutions of Polish society (school, army). The «appearance» of Polishness of this kind is that it is not realized by its actual bearers, but remains an important fact in personal history.

Тадэвуш Гавін,
доктар габ. (Варшава)
ORCID: 0000–0003–3491–5818

Палітыка польскіх улад у дачыненні да польскай меншасці ў Беларусі ў 1991–2021 гг.

Палітыку ўлад Польшчы ў дачыненні да беларускіх палякаў у 1991–2021 гг. варта распачаць з канстатацыі таго факта, што камуністычнае кіраўніцтва Польскай Народнай Рэспублікі цалкам ігнаравала сітуацыю польскай меншасці ў БССР[1]. Гэта пацвярджае сакрэтная запіска Цэнтральнага Камітэта Польскай аб'яднанай рабочай партыі (ПАРП) ад 14 кастрычніка 1987 г., дзе адзначалася: „Тэма польскай этнічнай групы ў СССР складае адну з г. зв. белых плям у гісторыі народаў Польшчы і СССР. Наша дзяржава, звязаная з Савецкім Саюзам палітычнымі, гаспадарчымі, культурнымі, навуковымі сувязямі і ваенным саюзам, фактычна не займалася праблемамі польскай этнічнай групы ў СССР. Гэта не знаходзіла адабрэння ў польскім грамадстве, а асабліва ў той яго частцы, якая звязана сямейнымі сувязямі з савецкімі грамадзянамі польскага паходжання. Адначасова гэты факт з'яўляецца важным аргументам у барацьбе супраць ПНР, які часта эксплуатуецца заходняй прапагандай, а таксама прадметам вострай крытыкі з боку польскай эміграцыі на Захадзе"[2].

Адсутнасць выразнай палітыкі ПНР у дачыненні да беларускіх палякаў прывяла да таго, што польская этнічная група ў БССР не мела ніякіх арганізаваных форм культурнага і грамадскага жыцця[3]. Пры гэтым палякі БССР не былі выключэннем. Аналагічная сітуацыя склалася ў адносінах да палякаў Літоўскай ССР, дзе ў адрозненне ад БССР функцыянавалі поль-

[1] Палітыка перасялення беларускіх палякаў у Польшчу ў 1944–1948 гг. і г. зв. "рэпатрыяцыя" 1955–1959 гг. сур'ёзным чынам пагоршылі становішча тых, хто вырашыў застацца ў БССР. Гэта была палітыка, якая праводзілася выключна ў інтарэсах улад дзвюх камуністычных дзяржаў. СССР пазбаўлялася нацыянальна свядомай і патрыятычна настроенай часткі польскага насельніцтва ў БССР, а ПНР вырашала праблему засялення заходніх зямель Польшчы, што адышлі ёй ад Германіі. Ад канца "рэпатрыяцыі" і да пачатку "перабудовы" беларускія ўлады працягвалі палітыку, накіраваную на русіфікацыю і дэнацыяналізацыю польскай нацыянальнай меншасці. Культурна-адукацыйнае жыццё ў беларускіх палякаў цалкам адсутнічала.

[2] Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), z. 1354, sygn. LXXVI-936, k. 1. Poufna notatka na temat polskiej grupy etnicznej w ZSRR, 14.10.1987; T. Gawin, *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991,* Grodno – Białystok 2013, s. 506.

[3] Ibidem.

скія школы і тэатры, дзейнічалі ансамблі і клубы, дзе польскае грамадскае жыццё „квітнела”[4].

Пазней найбольшую актыўнасць у наладжванні супрацы з палякамі СССР (БССР) праяўляла таварыства „Polonia”. З ініцыятывы яго генеральнага сакратара Юзафа Клясы 13 снежня 1987 г. галоўная рада “Паловіі” прыняла рэзалюцыю, у якой заклікала да нармалізацыі кантактаў таварыства з савецкімі грамадзянамі польскага паходжання дзеля задавальнення іх культурных патрэб[5].

У гэтай жа рэзалюцыі рада прызнала памылкай адсутнасць зацікаўленасці палякамі ў СССР з боку “Polonia”. Рада прызнала “справядлівымі і правільнымі […] прэтэнзіі, што ў цяжкія для іх часы мы пакінулі іх сам-насам з іх уласным лёсам. Адказнасць за гэта кладзецца, без усякага сумнення, на польскі бок”[6].

Дзеля гістарычнай праўды трэба прызнаць, што ў 1957 г. была няўдалая спроба польскага боку змяніць сітуацыю з бяспраўным становішчам палякаў у СССР (БССР). Аб гэтым сведчыць інфармацыя Надзвычайнага і Паўнамоцнага пасла ПНР у СССР, накіраваная ў маі 1957 г. у МЗС ПНР, у якой падкрэслівалася неабходнасць таго, каб палякі ў СССР мелі польскія школы з адпаведнымі праграмамі і польскімі падручнікамі, маглі рэалізаваць уласнае права на арганізацыю культурнага жыцця і каб яны разглядаліся нароўні з украінскай, беларускай, літоўскай меншасцямі ў Польшчы і мелі магчымасці стварэння культурна-грамадскіх арганізацый кшталту тых, што маюцца ў Польшчы[7]. На жаль, ЦК ПАРП і польскі ўрад не адважыліся заклікаць улады ў Маскве і Менску да дыялогу, накіраванага на вырашэнне праблем, акрэсленых у лісце польскага пасла ў Маскве.

Бяздзейнасць ЦК ПАРП і польскага ўрада прывяла да таго, што ў гэты выключна спрыяльны час, звязаны з палітычнай адлігай, не адбылося польскага нацыянальнага адраджэння ў БССР. У выніку польскія дзеці па-ранейшаму былі пазбаўлены магчымасці не толькі навучання на роднай мове, але і вывучэння яе ў школах у якасці школьнага прадмета. Гэта, у сваю чаргу, прывяло да мэтанакіраванага пазбаўлення іх нацыянальнай свядомасці, гвалтоўнай русіфікацыі і саветызацыі. На гэтым базіравалася нацыянальная палітыка беларускіх камуністычных улад, якая служыла інтарэсам Крамля, а не ўласнага карэннага народа.

Пералом у палітыцы польскіх улад у дачыненні да палякаў БССР звязаны з візітам Генеральнага сакратара ЦК КПСС Міхаіла Гарбачова ў ПНР 11–16 ліпеня 1988 г. Яго выступ у Сейме, а таксама перад польскай інтэлігенцыяй да-

---

4 AAN, z. 1354, sygn. LXXVI-973, k. 5.
5 Ibidem, sygn. LXXVII-83, k.b.n.
6 Ibidem.
7 *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1957*, red. K. Ruchniewicz, T. Szumowski, współpr. P. Długołęcki, Warszawa 2006, s. 281.

ваў надзею на тое, што ў адносінах паміж дзвюма краінамі пачынаецца новы перыяд, у якім становішча палякаў у СССР павінна змяніцца ў лепшы бок[8]. Выступ Войцеха Ярузэльскага быў сігналам да таго, што сітуацыя палякаў у СССР з гэтага моманту знаходзіцца ў сферы інтарэсаў вышэйшай улады Польшчы[9]. Сумесная заява, зробленая 14 ліпеня 1988 г. у Варшаве В. Ярузэльскім і М. Гарбачовым, пацвярджала магчымасць для палякаў у БССР ствараць свае культурна-адукацыйныя арганізацыі, весці грамадскую дзейнасць, накіраваную на развіццё польскай мовы і культуры[10].

23 жніўня 1988 г. Палітбюро ЦК ПАРП загадала польскім структурам улады і польскай дыпламатыі ў СССР распрацаваць план узаемадзеяння з польскай нацыянальнай меншасцю ў СССР (БССР)[11]. У гэту працу актыўна ўключылася Генеральнае консульства ПНР у Менску[12].

Ужо праз 10 месяцаў, у чэрвені 1989 г., у часткова свабодных выбарах у ПНР перамогу атрымала „Solidarność". Роля камуністычнай улады ў працы з польскай нацыянальнай меншасцю ў БССР скончылася. Сур'ёзных змен у становішчы палякаў БССР не адбылося.

У перыяд з чэрвеня 1989 г. па жнівень 1991 г. у Польшчы адбыліся важныя палітычныя падзеі. Першым некамуністычным прэм'ерам стаў Тадэвуш Мазавецкі, а прэзідэнтам, абраным у свабодных дэмакратычных выбарах — Лех Валэнса.

25 лістапада 1989 г. польскія грамадскія дзеячы з СССР былі запрошаны ў польскае пасольства ў Маскве на сустрэчу з Тадэвушам Мазавецкім, які знаходзіўся ў Маскве з афіцыйным візітам. У прамове прэм'ер-міністра прагучала: „Вашы сённяшнія праблемы і магчымасць нашага ўдзелу ў іх пераадоленні былі важным элементам маіх перамоў з Генеральным сакратаром ЦК КПСС і Старшынёй Вярхоўнага Савета СССР Міхаілам Гарбачовым і Старшынёй Савета Міністраў Мікалаем Рыжковым. Польскі ўрад будзе праводзіць актыўную палітыку ў дачыненні да сітуацыі польскай этнічнай групы ў СССР"[13].

---

8 Падрабязней на гэту тэму гл.: *Spotkanie z Polską 11–16 lipca 1988*, Warszawa 1988; *Inteligencja wobec nowych problemów socjalizmu.* Spotkanie Michaiła Gorbaczowa z przedstawicielami polskiej inteligencji. Warszawa 1988; AAN, z. 1354, sygn. LXXVII-70, k. 5.

9 Ibidem.

10 Ibidem, sygn. LXXVI-958, k. 10.

11 Даследаванне палітыкі польскіх улад у дачыненні да палякаў у БССР у 1986–1990 гг. правёў прафесар універсітэта кардынала Стэфана Вышынскага ў Варшаве Марыюш Машкевіч, які працаваў у Беларусі на пасадзе Генеральнага консула РП у Гродне (1994–1997) і быў паслом РП у Менску (1998–2002). Гл.: M. Maszkiewicz, *Repatriacja czy repatriotyzacja? Wybrane problemy polskich strategii politycznych wobec rodaków za wschodnią granicą (1986–1990),* Wojnowice 2017.

12 Гл.: T. Gawin, *O bycie Polakiem...*, s. 502–527.

13 T. Mazowiecki, *Słowo do Polonii Radzieckiej,* „Czerwony Sztandar" 1989, nr 273.

Прэм'ер-міністр Польшчы Т. Мазавецкі на сустрэчы з польскімі дзеячамі з СССР 25 лістапада 1989 г. Крыніца: архіў СПБ А. Борыс

Сітуацыя польскай нацыянальнай меншасці ў БССР пачала змяняцца да лепшага. У чэрвені 1990 г. быў створаны Саюз палякаў Беларусі, які стаўся галоўным прадстаўніком польскай нацыянальнай меншасці ў адстойванні яе інтарэсаў як перад беларускімі, так і перад польскімі ўладамі. Распачаліся выезды моладзі на навучанне ў польскія ВНУ на стыпендыі польскага ўрада, а дзяцей — на адпачынак. У Гродне ў 1991 г. у выніку паспяховых перамоў СПБ з гарадскімі ўладамі быў закладзены „падмурак" будучай польскай школы[14]. З дапамогай Польшчы і польскіх грамадскіх арганізацый пачала выдавацца газета „Głos znad Niemna". Гэта было спачатку штомесячнае, а пазней штотыднёвае выданне.

Важнай падзеяй для адраджэння польскасці ў БССР стала стварэнне ў 1990 г. у Варшаве асацыяцыі „Wspólnota Polska", якое замяніла таварыства „Polonia", што дзейнічала ў таталітарнай дзяржаве. Яго супрацоўнікі не былі ў стане працаваць у новых палітычных умовах, а польскія арганізацыі на Захадзе адмаўляліся ад супрацоўніцтва з таварыствам. На пасаду старшыні

[14] Маецца на ўвазе дазвол улад Гродна на адкрыццё двух першых класаў з вывучэннем усіх прадметаў на польскай мове. Таксама ўлады дазволілі запрасіць з Польшчы двух настаўнікаў для працы ў гэтых класах.

асацыяцыі „Wspólnota Polska" быў абраны маршал Сената Польшчы праф. Анджэй Стэльмахоўскі[15].

Перыяд 1988–1991 гг. быў вырашальным для актывізацыі дзейнасці польскіх арганізацый у БССР. Савецкі Саюз, які пачаў распадацца, ператварыўся ў нетрывалае палітычнае ўтварэнне. У выніку скарачаліся магчымасці ўлады БССР супрацьдзейнічаць польскаму нацыянальнаму адраджэнню. СПБ, выкарыстоўваючы спрыяльны палітычны момант і атрымаўшы падтрымку беларускіх дэмакратычных сіл, прымушаў чыноўнікаў ісці на ўступкі ў вырашэнні польскіх праблем. Дзякуючы гэтаму быў закладзены падмурак будучага польскага нацыянальнага адраджэння. СПБ з'яўляўся генератарам ідэй у аднаўленні цалкам разбуранай польскасці ў Беларусі. Адначасна СПБ адыграў важную ролю ў грамадска-палітычным жыцці БССР. Яго дзейнасць была накіравана на набыццё беларускай дзяржавай суверэнітэту і незалежнасці і спрыяла стварэнню адкрытай грамадзянскай супольнасці. Саюз палякаў Беларусі стаў часткай беларускіх дэмакратычных сіл[16].

Распад Савецкага Саюза ў 1991 г. стварыў умовы для атрымання Беларуссю незалежнасці мірным шляхам. Незалежная і суверэнная Беларусь, якая імкнулася трымацца дэмакратычных каштоўнасцей і гарантаваць правы чалавека, узяла пад кіраўніцтвам Станіслава Шушкевіча курс на рэалізацыю патрэб нацыянальных меншасцей, у тым ліку і польскай[17].

Ёсць падставы вылучыць пяць перыядаў у палітыцы польскіх улад у дачыненні да палякаў Беларусі ў 1991–2021 гг.: першы перыяд — 1991–1994 гг., другі — 1994–2000 гг., трэці — 2000–2005 гг., чацвёрты — 2005 г. — сакавік 2021 г. і пяты, які працягваецца і сёння.

Перыяд вялікіх надзей. 1991–1994 гг.

Гэты пачатковы перыяд для палякаў Беларусі з'яўляўся найбольш спрыяльным для дзейнасці, звязанай з нацыянальным адраджэннем. Палітыка польскай дзяржавы выбудоўвалася такім чынам, каб, з аднаго боку,

[15] Прафесар Анджэй Стэльмахоўскі зрабіў вялікі ўнёсак у развіццё польскага адраджэння ў былых рэспубліках СССР, у т.л. у Беларусі. Дзякуючы яго непасрэднаму ўдзелу і палітычнаму заангажаванню СПБ здолеў здзейсніць план будаўніцтва і адкрыцця польскіх школ у Гродне (1996) і Ваўкавыску (1999). Усе гады яго працы на пасадзе старшыні асацыяцыі „Wspólnota Polska" (1990–2008) СПБ мог разлічваць на яго дапамогу ва ўсіх сферах сваёй культурна-адукацыйнай дзейнасці. Гл.: *Andrzej Stelmachowski. Pragmatyczny Romantyk. Szkic do biografii*. Rozmowy z Profesorem i red. Krystyna Zienkiewicz, Warszawa 2011.

[16] Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг.*, Беласток 2018, с. 289.

[17] VI Пазачарговая сесія Вярхоўнага Савета БССР 19 верасня 1991 г. абрала Станіслава Шушкевіча на пасаду Старшыні Вярхоўнага Савета БССР.

падтрымліваць незалежнасць і суверэнітэт Рэспублікі Беларусь, а з другога — імкнуцца да таго, каб правы польскай меншасці ў Беларусі на нацыянальнае развіццё былі заканадаўча замацаваны.

Пачатак двухбаковых дыпламатычных адносін паміж Польшчай і Беларуссю да распаду Савецкага Саюза (1989–1991) быў складаны. Так, візіт польскага міністра замежных спраў Кшыштафа Скубішэўскага ў кастрычніку 1990 г. у Менск не прынёс чаканых вынікаў[18]. Галоўнай прычынай было тое, што Беларусь у прыняцці міжнародных рашэнняў працягвала аглядацца на Маскву[19].

Пасля жнівеньскага путчу ў Маскве Вярхоўны Савет БССР 25 жніўня 1991 г. надаў Дэкларацыі аб незалежнасці статус канстытуцыйнага закона. 19 верасня гэтага года назва краіны была зменена на Рэспубліку Беларусь і зацверджана нацыянальная сімволіка — герб „Пагоня" і бел-чырвона-белы сцяг.

Гэты час быў спрыяльны для падпісання паміж Польшчай і Беларуссю дэкларацыі „Аб добрасуседстве"[20], што і адбылося 10 кастрычніка 1991 г. у Варшаве. Дэкларацыю падпісалі прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь Вячаслаў Кебіч і прэм'ер-міністр Польшчы Ян Кшыштаф Бялецкі. Трэба адзначыць, што падпісаная дэкларацыя нічым не адрознівалася ад той, якую планавалі падпісаць падчас візіту міністра Скубішэўскага ў Менск. Пасля аслаблення пазіцый СССР у свеце пачала зніжацца залежнасць Беларусі ад Масквы[21].

Дэкларацыя пацвярджала прынцыпы непарушнасці пасляваенных межаў, тэрытарыяльнай цэласнасці, мірнага вырашэння спрэчак, неўмяшання ва ўнутраныя справы, забеспячэння правоў і асноўных свабод чалавека, а таксама абодва бакі абавязваліся прытрымлівацца міжнародных норм па іх абароне. Гэта дэкларацыя была першым дакументам, які рэгуляваў адносіны паміж Польшчай і Беларуссю. Таксама яна адкрыла шлях да наладжвання сталых дыпламатычных узаемаадносін, што адбылося 2 сакавіка 1992 г.[22]

---

[18] Гл.: Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі…*, с. 332–344; H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku. Od Imperium Rosyjskiego do Unii Europejskiej*, Białystok 2012, s. 384–385. K. Fedorowicz, *Białoruś w polskiej polityce wschodniej* [w:] *Stosunki polsko-białoruskie. Historia i polityka*, t. I, Siedlce 2009, s. 89–90; K. Skubiszewski, *Polityka zagraniczna i odzyskanie niepodległości. Przemówienia, oświadczenia, wywiady 1989–1993*, Warszawa 1997, s. 124; *Да візіту К. Скубішэўскага*, „Свабода", кастрычнік 1990, № 11; В. Кебич, *Искушение властью. Из жизни премьер-министра*, Минск 2008, с. 188–189.

[19] Гл.: E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*, Białystok 2011, s. 37–39; A. Chodubski, *Stosunki polsko-białoruskie w latach dziewięćdziesiątych* [w:] *Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 roku*, red. A. Żukowski, Olsztyn 1999, s. 148; H. Głogowska, *Białoruś w polityce polskiej między Niemcami a Rosją* [w:] *Polska między Niemcami a Rosją*, red. T. Wallas, Poznań 1999, s. 176; R. Radzik, *Kim są Białorusini?*, Toruń 2002, s. 188–207.

[20] H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 392.

[21] Падчас візіту Кебіча ў Варшаву ён меў сустрэчу з прэзідэнтам Польшчы Лехам Валэнсам і выступіў у польскім парламенце. Гл.: В. Кебич, *Искушение властью*, с. 312–313.

[22] M. Kępka, *Stosunki polsko-białoruskie*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej", 1992, s. 149–150.

Найбольш важнай падзеяй беларуска-польскіх адносін стаў візіт у Варшаву (23–25 чэрвеня 1992 г.) Старшыні Вярхоўнага Савета Беларусі Станіслава Шушкевіча, падчас якога быў падпісаны двухбаковы дагавор „Аб добрасуседстве і дружалюбным супрацоўніцтве”[23]. У артыкуле 14 дакумента гаварылася: „Дагаворныя Бакі пацвярджаюць, што асобы, якія належаць да […] польскай меншасці ў Рэспубліцы Беларусь, маюць права індывідуальна ці сумесна з іншымі членамі сваёй групы на свабоднае захаванне, развіццё і выражэнне сваёй этнічнай, культурнай, моўнай і рэлігійнай самабытнасці без якой-небудзь дыскрымінацыі і ва ўмовах поўнай роўнасці перад законам”[24].

Дагавор гарантаваў польскай нацыянальнай меншасці магчымасць „ствараць, а таксама падтрымліваць дзейнасць уласных асветных, культурных і іншых устаноў, арганізацый і таварыстваў, якія могуць звяртацца за добраахвотнай фінансавай і іншай дапамогай, у т.л. дзяржаўнай, у адпаведнасці з нацыянальным заканадаўствам, мець магчымасць карыстацца сродкамі масавай інфармацыі, а таксама прымаць удзел у дзейнасці міжнародных няўрадавых арганізацый”[25]. Дамова таксама давала права выкарыстоўваць у напісанні польскамоўнае гучанне імя і прозвішча[26].

1992 год быў насычаны беларуска-польскімі кантактамі на ўзроўні прэм’ер-міністраў. У гэты год былі падпісаны пагадненні, якія зацвярджалі галоўныя прынцыпы транспамежнага супрацоўніцтва. Таксама былі адкрыты пасольствы Беларусі ў Польшчы (пасол Уладзімір Сянько) і Польшчы ў Беларусі (пасол Эльжбета Смулкова), адбыўся візіт у Менск польскага прэм’ер-міністра Ганны Сухоцкай, а ў Гродне была арганізавана яе сустрэча з польскім актывам[27].

Падчас перамоў з кіраўніцтвам СПБ у будынку галоўнага праўлення яна заявіла: „Жаданнем нашага ўрада з’яўляецца тое, каб Саюз палякаў Беларусі і далей умацоўваў свае пазіцыі, падтрымліваў польскасць, польскую культуру і польскія народныя традыцыі, быў своеасаблівым польскім лобі ў Беларусі”[28]. У гэты ж дзень позна ўвечары ў будынку Гродзенскага абласнога драматычнага тэатра адбылася сустрэча прэм’ера Польшчы з польскім актывам. На сустрэчу сабралася каля тысячы чалавек. „З вялікім задаваль-

---

[23] A. Wierzbowska-Miazga, *Wybór dokumentów prawnych dotyczących mniejszości narodowych*, t. II: *Polacy na Białorusi*, Warszawa 2001, s. 254–259.

[24] *Договор между Республикой Беларусь и Республикой Польша о добрососедстве и дружелюбном сотрудничестве.* Вступил в силу 30 марта 1993 г. [w:] Национальный центр правовой информации Республики Беларусь, ИПС “Эталон”, версия 6.7 [11. 10. 2017].

[25] Тамсама.

[26] Гл.: A. Wierzbowska-Miazga, *Wybór dokumentów prawnych dotyczących mniejszości narodowych*…, s. 254–259.

[27] Гл.: H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 385–402, 581.

[28] T. Gawin, *Zwycięstwa i porażki. Odrodzenie polskości na Białorusi w latach 1987–2000*, Białystok 2003, s. 236.

неннем, — сказала Ганна Сухоцка, — мы назіраем, як ствараецца незалежная Беларуская дзяржава, а разам з тым адраджаецца польскасць у Беларусі. Можаце быць упэўненыя ў нашай добразычлівасці і дапамозе"[29].

Перыяд 1992–1994 гг. у адносінах паміж Беларуссю і Польшчай быў даволі плённым[30]. 28–29 чэрвеня 1993 г. Беларусь наведаў з афіцыйным візітам прэзідэнт Польшчы Лех Валэнса. Падчас візіту ён сустрэўся са Старшынёй Вярхоўнага Савета Станіславам Шушкевічам, прэм'ер-міністрам Вячаславам Кебічам, міністрам замежных спраў Пятром Краўчанкам, выступіў у беларускім парламенце, а таксама ўдзельнічаў у сустрэчы з палякамі ў Баранавічах і Наваградку[31]. У Баранавічах Лех Валэнса асобна сустрэўся з галоўным праўленнем СПБ, якое агучыла тыя праблемы польскай меншасці, у вырашэнні якіх СПБ спадзяваўся на дапамогу як прэзідэнта, так і польскага ўрада. Напярэдадні сустрэчы не абышлося без спрэчных і напружаных момантаў, якія прадэманстравалі, што кіраўніцтва Брэсцкай вобласці і г. Брэста непрыхільна ставілася да патрабаванняў беларускіх палякаў[32].

Прэзідэнт Лех Валэнса на сустрэчы з сябрамі галоўнага савета СПБ у Баранавічах. Злева ад прэзідэнта — пасол Польшчы ў Менску Э. Смулкова. 29 чэрвеня 1993 г. Крыніца: архіў СПБ А. Борыс

[29] Ibidem, s. 237.

[30] Каляндар падзей, звязаных з візітамі і сустрэчамі беларускіх і польскіх афіцыйных асоб, а таксама спіс мерапрыемстваў, якія праводзіліся ў гэты перыяд беларускай нацыянальнай меншасцю ў Польшчы і польскай – у Беларусі. Гл.: H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 581–587.

[31] Тамсама, s. 403–404.

[32] Гл.: Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі…*, с. 335–336.

Як адзначалася вышэй, перыяд парламенцкага праўлення ў Беларусі ў 1991–1994 гг. для СПБ, нягледзячы на ўсе цяжкасці ў рэалізацыі статутных мэт і задач, быў найбольш спрыяльным часам. Былі відавочныя дасягненні ў справе адраджэння польскамоўнай адукацыі. Штогод павялічвалася колькасць школ, у якіх выкладалася польская мова. Улады далі дазвол на будаўніцтва і адкрыццё польскіх школ у Беларусі. Вялася культурная дзейнасць і развіваліся сродкі масавай інфармацыі, як друкаваныя, так і электронныя. Вялізнай палітычнай падзеяй стала адкрыццё ў Гродне Генеральнага консульства Рэспублікі Польшча і прызначэнне генеральным консулам у лістападзе 1994 г. Марыюша Машкевіча[33]. З яго непасрэднай падтрымкай і дапамогай СПБ усталяваў рабочыя кантакты з органамі самакіравання ў Польшчы, з дзяржаўнымі і грамадскімі арганізацыямі, якія неслі дапамогу польскім арганізацыям за мяжой. Консул Машкевіч здолеў выбудаваць канструктыўныя, сяброўскія адносіны з беларускімі дэмакратычнымі партыямі і грамадскімі арганізацыямі, што падтрымлівалі СПБ, на карысць узаемавыгаднага супрацоўніцтва.

Тым не менш нельга ўхіліцца ад пытання, чаму А. Лукашэнка, які публічна сцвярджаў, што будзе садзейнічаць развіццю польскамоўнай адукацыі, а таксама яго ўрад і старая постсавецкая наменклатура негатыўна паставіліся да польскага нацыянальнага адраджэння ў Беларусі.

Прычын такога стаўлення некалькі. Па-першае, прэзідэнт А. Лукашэнка, фарміруючы сваю адміністрацыю і новы ўрад, атачыў сябе кадрамі, дзе ўраджэнцы Беларусі былі ў меншасці. У асноўным гэта былі расіяне, накіраваныя сюды на працу яшчэ ў савецкі час.[34] Імкненне Польшчы ўступіць у Еўрапейскі саюз і НАТА трактавалася імі (таксама, як і кіраўніцтвам Расіі) як пагроза для бяспекі Беларусі. У сувязі з гэтым палякі Беларусі пад уплывам КДБ і іншых спецыяльных службаў разглядаліся імі ў якасці "пятай калоны". У асяроддзі як цэнтральнай, так і мясцовых улад стваралася атмасфера, якія не садзейнічала польскаму нацыянальнаму адраджэнню. Па-другое, кожная адкрытая ў Беларусі польская школа звужала прастору г. зв. "рускага свету"[35]. А гэта ўжо супярэчыла інтарэсам як Расіі, так і расіян, якія жылі ў Беларусі. Па-трэцяе, дэнацыяналізаваныя беларусы ў структурах улады, не заангажаваныя ў працэс развіцця беларускамоўнай адукацыі, прытрымліваліся прынцыпу: „Няма беларускіх школ у рэспубліцы — не дазволім стварэння і польскіх". У такіх умовах далейшае развіц-

[33] H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 587.

[34] Гл.: M. Maszkiewicz, *Problemy ideologii państwowej na Białorusi* [w:] *Białoruś-dalsza droga ku demokracji.* Redaktor. M. Iwanow, Wrocław 2012; s. 34–71; wersja angielska tekstu: *State Ideology in Belarus: Main Problems and Concepts,* "Warsaw East European Review", vol. 11/2012, p. 79–100.

[35] Гл.: Е. Холмогоров, *Русский мир, что это такое*, [online] http://iamruss.ru/russkij-mir-chto-eto-takoe/, [доступ: 07.07.2021]; Н. Нарочницкая, *Русский мир*, Москва 2007; яна ж, *Сосредоточение России. Битва за русский мир,* Москва 2015.

цё польскамоўнай адукацыі ў Беларусі можна было ажыццяўляць толькі ў канфрантацыі з уладай, пры падтрымцы законных патрабаванняў СПБ з боку шырокіх колаў беларускай грамадскасці, апазіцыйных палітычных партый і грамадскіх арганізацый[36].

Перыяд натхняльных поспехаў і горкіх паражэнняў. 1994–2000 гг.

Пасля абрання А. Лукашэнкі ў ліпені 1994 г. прэзідэнтам Беларусі беларуска-польскія кантакты і супрацоўніцтва працягваліся. У тэлеграме на яго імя з нагоды перамогі на выбарах Лех Валэнса пісаў: „Існаванне незалежнай беларускай дзяржавы з'яўляецца для Польшчы ўмовай падтрымкі стабільнасці ў Цэнтральнай Еўропе"[37]. Маршалак польскага Сейма Юзаф Алексы, які прысутнічаў на інаўгурацыі прэзідэнта Беларусі 20 ліпеня 1994 г., у сваім выступленні заявіў: „Польшча зацікаўлена ў тым, каб разам з Беларуссю ісці па шляху пераўтварэнняў да інтэграцыі з Еўропай"[38]. Візіт у кастрычніку 1994 г. польскай парламенцкай дэлегацыі ў Менск, у лістападзе — старшыні Прэзідыума Вярхоўнага Савета Беларусі Мечыслава Грыба ў Польшчу і яго сустрэчы з прэзідэнтам Польшчы, прэм'ер-міністрам, маршалкамі Сейма і Сената, а таксама візіт у Польшчу ў студзені 1995 г. А. Лукашэнкі з нагоды 50-годдзя вызвалення канцлагера Аўшвіц і яго сустрэча з Л. Валэнсам давалі надзею на тое, што польска-беларускае супрацоўніцтва будзе развівацца[39].

Кожная сустрэча на вышэйшым узроўні кіраўніцтва Беларусі і Польшчы станоўча ўплывала на дзейнасць СПБ. Не была выключэннем і сустрэча прэзідэнтаў гэтых краін 30 сакавіка 1996 г. у Віскулях у Белавежскай пушчы. Пасля яе прэзідэнт Аляксандр Квасьнеўскі ў Генеральным консульстве Польшчы сустрэўся з прадстаўнікамі беларускай дэмакратычнай апазіцыі. А ўвечары на прыёме ў польскім консульстве прысутнічалі старшыні Брэсцкага і Гродзенскага аблвыканкамаў, туды ж быў запрошаны старшыня СПБ. У грамадскай дзейнасці часта бывае так, што на працягу некалькіх месяцаў не можна дамовіцца з уладамі па якім-небудзь пытанні, а выпадковая сустрэча ў нефармальнай абстаноўцы вырашае ўсе праблемы[40].

Вяртаючыся да сустрэчы прэзідэнта Польшчы Аляксандра Квасьнеўскага з прадстаўнікамі беларускай апазіцыі, варта падкрэсліць, што жаданнем польскага боку было падключэнне да размовы прэзідэнта з апазіцыяй і старшыні СПБ. Тым самым прэзідэнт падкрэсліў, што Польшча падтрымлівае дзейнасць СПБ, накіраваную на супрацоўніцтва з беларускі-

36 Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі…*, с. 308–309.
37 „Biuletyn Białoruski", 1994, nr 1, s. 16.
38 Тамсама, с. 7.
39 H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 405–407.
40 Гл.: T. Gawin, *Zwycięstwa i porażki...*, s. 327–329.

мі палітычнымі партыямі і грамадскімі аб'яднаннямі, якія змагаюцца за ўсталяванне дэмакратыі ў Беларусі, а ўзамен чакае падтрымкі СПБ у яго барацьбе за нацыянальнае адраджэнне з боку дэмакратычнай супольнасці.

З восені 1996 г. беларуска-польскія адносіны пачалі пагаршацца. Рэферэндум 24 лістапада 1996 г., а перад гэтым зняцце з пасады старшыні Цэнтральнай камісіі па выбарах Віктара Ганчара выклікалі не толькі занепакоенасць у беларускай дэмакратычнай супольнасці, але таксама пратэсты ў Польшчы[41]. Акрамя польскіх афіцыйных структур і палітыкаў з заявамі з нагоды палітычнай сітуацыі ў Беларусі выступіў старшыня Саюза беларусаў у Польшчы Яўген Вапа[42].

Пасля рэферэндуму 1996 г. уся ўлада ў Рэспубліцы Беларусь належала аднаму чалавеку — прэзідэнту А. Лукашэнку. Створаны ім парламент павінен быў легітымізаваць гэту ўладу ў вачах беларускай і замежнай супольнасці. З гэтага часу ўсе дзеянні Лукашэнкі былі накіраваны выключна на ўтрыманне ўлады. Паколькі Польшча не толькі крытыкавала згортванне дэмакратыі ў Беларусі, але і аказвала як маральную падтрымку, так і матэрыяльную дапамогу[43] беларускай дэмакратычнай апазіцыі, то гэта не магло не паўплываць на беларуска-польскія адносіны і стаўленне беларускіх улад да СПБ.

Змены ў адносінах да палякаў Беларусі з боку прэзідэнта А. Лукашэнкі выявіліся падчас яго візіту ў Гродна ў жніўні 1996 г. На пытанні старшыні СПБ, які прысутнічаў на сустрэчы з прэзідэнтам, адказы не прагучалі[44]. Больш за тое, 3 верасня 1996 г. былі звольнены старшыня Гродзенскага выканаўчага камітэта Генрых Крупенка і загадчыца Ленінскага раённага аддзела адукацыі Людміла Маляўка, якія падтрымлівалі будаўніцтва польскай школы ў Гродне[45]. Стала зразумела, што ўлады будуць супрацьдзейнічаць будаўніцтву другой польскай школы ў Гродне і адкрыццю такіх школ у іншых гарадах Беларусі.

У 1997–1999 гг. улады пачалі праводзіць працу, накіраваную на дэзынтэграцыю СПБ, мяркуючы, што калі яны змогуць падпарадкаваць сабе самую актыўную і вялікую польскую грамадскую арганізацыю, то знікнуць шматлікія праблемы, звязаныя з яе актыўнасцю[46]. У гэтай працы прэзідэнт і ўрад раз-

41 Гл.: E. Mironowicz, *Polityka zagraniczna Białorusi 1990–2010*, s. 93–101.

42 E. Wappa, *Oświadczenie*, „Czasopis", 1996, nr 12, s. 2.

43 Адным з прыкладаў дапамогі можна лічыць фінансаванне беларускага транспамежнага радыё „Рацыя".

44 Гл.: R. Karaczun, *Jak w Grodnie witano Prezydenta,* „Głos znad Niemna", nr 34 (224), 26.08–01.09.1996.

45 *Указ президента РБ № 348 от 3 сентября 1996 г.,* "Сборник Декретов и Указов Президента Республики Беларусь за 1966 г.", Минск 1997.

46 М. Гаравы, *Палякаў збіраюцца заклікаць „к порядку"*, „Пагоня", № 37 (414), 3.06.1999. Аўтар аналізаваў ліст кіраўніка Дзяржаўнага камітэта па справах рэлігіі і нацыянальнасцей, накіраваны ў Савет Міністраў Беларусі, у якім адзначалася, што трэба рабіць, каб паслабіць дзейнасць СПБ і прывесці яго да дэзынтэграцыі.

лічвалі на КДБ і Дзяржаўны камітэт па справах рэлігіі і нацыянальнасцей[47]. Кіраўніцтва СПБ, нягледзячы на тое, што беларуска-польскія адносіны пагаршаліся, працягвала камунікаваць як з цэнтральнай, так і з мясцовымі ўладамі, каб дасягнуць пастаўленых мэт польскага адраджэння[48].

У пэўнай ступені СПБ стаўся закладнікам сітуацыі. Ён нібыта адказваў за палітыку Польшчы і крытыку беларускага рэжыму. 22 студзеня 1999 г. Сейм Польшчы прыняў „Пасланне да народа Беларусі", у якім выказаў маральную падтрымку Вярхоўнаму Савету XIII склікання[49]. У пасланні гаварылася пра павагу да ўсіх дэмакратычных сіл, якія змагаліся з рэжымам[50]. У адказ беларускі ўрад заявіў пра магчымую адмову ў перарэгістрацыі СПБ[51]. Віну за гэта ўлады ўскладалі на СПБ, які ў сваёй дзейнасці нібыта парушаў беларускае заканадаўства. Камітэт па справах рэлігіі і нацыянальнасцей накіраваў ліст у Міністэрства юстыцыі Беларусі з прапановай адмовіць СПБ у перарэгістрацыі[52].

Вяршыняй незадаволенасці кіраўніцтва Беларусі падтрымкай з боку Польшчы беларускай грамадзянскай супольнасці, а таксама дзейнасцю СПБ было выступленне А. Лукашэнкі 18 верасня 1999 г. у тэатры оперы ў Менску з нагоды 60-годдзя далучэння Заходняй Беларусі да БССР. Ён заявіў: „Сотня-другая [апазыцыянераў] у Гродне і іншых гарадах Беларусі, якія высока аплачваюцца Захадам, спрабуюць навязаць уладам польскае пытанне, мы ім гэта не дазволім зрабіць"[53]. Аднак у падрыхтаваным да друку Беларускім тэлеграфным агенцтвам (БЕЛТА) артыкуле гэты фрагмент яго выступлення адсутнічаў[54].

Тым не менш гэта заява прэзідэнта была дырэктыўным указаннем структурам заканадаўчай і выканаўчай улады аб тым, якім чынам трэба будаваць адносіны з СПБ. Таксама гэта быў сігнал для кіраўніцтва Польшчы, які сведчыў, што працяг дапамогі беларускай грамадзянскай супольнасці

---

47 Гл.: T. Gawin, *Polska mniejszość narodowa na Białorusi w latach 1987–2005 a dyplomacja polska* [w:] Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku, red. H. Stroński, G. Seroczyński, Olsztyn-Charków 2010, s. 513; idem, *Historia niszczenia niezależności Związku Polaków na Białorusi (1988–2005)* [w:] *Białoruś trudna droga do demokracji*, red. M. Iwanow, Wrocław 2006, s. 83–103.

48 Гл.: T. Gawin, *Zwycięstwa i porażki...*, s. 364, 368, 372–373.

49 Г. Барбарыч, *Палякі салідарныя з апазіцыяй,* „Пагоня", № 6 (383), 26.01.1999.

50 H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 418–419.

51 У 1999 г. адбывалася планавая перарэгістрацыя ўсіх грамадскіх арганізацый і палітычных партый.

52 Міністэрства юстыцыі перарэгістравала СПБ, адзначыўшы адсутнасць парушэнняў заканадаўства. Гл.: T. Gawin, *Zwycięstwa i porażki...*, s. 446–447; AK. (Andrzej Kusielczuk), *Viktoria! Dwudziestego czwartego września Związek Polaków na Białorusi został ponownie zarejestrowany,* „Głos znad Niemna", nr 39 (386), 1.10.1999.

53 А. Лукашенко, *Единство Беларуси: освящённое историей и устремлённое в будущее,* Минск 1999, с. 20–21.

54 *Уз'яднанне Беларусі стала гістарычна справядлівым дзеяннем,* „Звязда", № 180, 21.09.1999.

Урачыстае адкрыццё польскай школы ў Гродне 21 верасня 1996 г. з удзелам прэм'ер-міністра Беларусі М. Чыгіра і прэм'ер-міністра Польшчы В. Цімашэвіча. Крыніца: архіў СПБ А. Борыс

паўплывае на абмежаванне свабоды дзейнасці СПБ. Сур'ёзны канфлікт паміж прэзідэнтамі Польшчы і Беларусі адбыўся ў Стамбуле падчас сустрэчы лідараў 52 краін — членаў АБСЕ. Лукашэнка ў сваім выступленні крытыкаваў Польшчу і яе прэзідэнта А. Квасneўскага за ўмяшальніцтва ва ўнутраныя справы Беларусі[55].

Напружаныя адносіны паміж Беларуссю і Польшчай, якія пастаянна пагаршаліся, а таксама згаданая заява А. Лукашэнкі былі асноўнымі прычынамі таго, што 15 лістапада 1999 г. СПБ атрымаў ліст ад улад Гродна, у якім паведамлялася, што няма неабходнасці будаваць другую польскую школу ў горадзе[56]. З гэтага часу амаль усе адукацыйныя ініцыятывы СПБ не падтрымліваліся ўладамі.

Нягледзячы на ўсе цяжкасці ў дзейнасці СПБ, гэты перыяд у яго гісторыі быў самым плённым. Менавіта тады былі пабудаваны і здадзены ў эксплуатацыю польскія школы ў Гродне (1996) і Ваўкавыску (1999), Польскія

[55] Гл.: П. Мажэйка, *Лукашэнка зноў выкарыстаў палякаў,* „Пагоня", № 65, 25.11.1999; AD, [Andrzej Dubikowski], *Bezpieczny świat w nowym milenium. Słowa już padły czekamy na czyny,* „Głos znad Niemna", nr 47, 26.11.1999; N. Malinowska, *Bezpieczna Europa. Udział w szczycie OBWE delegacji z Białorusi,* „Głos znad Niemna", nr 46, 19.11.1999.

[56] Архіў СПБ, дакументы за 1999 г.; [Andrzej Dubikowski], *Bezpieczny świat w nowym milenium. Słowa już padły czekamy na czyny,* „Głos znad Niemna", nr 47, 26.11.1999.

дамы ў Гродне, Баранавічах, Лідзе і Шчучыне. „Głos znad Niemna" меў 8 330 падпісчыкаў. Квартальнік „Magazyn Polski" з 1998 г. выдаваўся сямітысячным накладам і бясплатна рассылаўся падпісчыкам газеты „Głos znad Niemna". Выходзілі штотыднёвыя польскамоўныя перадачы на гродзенскім абласным тэлебачанні і радыё. Акрамя наноў пабудаваных Польскіх дамоў, пад гэту дзейнасць былі прыстасаваны яшчэ 11 капітальна адрамантаваных будынкаў. У 1997–1998 навучальным годзе польская мова ў розных формах выкладалася ў 325 школах Беларусі. Усяго яе вывучалі 19 353 вучні[57].

Слушна заўважыў былы пасол Польшчы ў Менску Марыюш Машкевіч: „Найбольш каштоўным дасягненнем Саюза палякаў на Беларусі да 2000 г. было аб'яднанне ідэі польскага нацыянальнага адраджэння з актыўнай падтрымкай будаўніцтва незалежнай беларускай дзяржавы. […] Стала відавочным, што аспірацыі беларусаў і палякаў не супярэчаць адна адной, што імкненні абедзвюх нацый могуць узаемна дапаўняцца, а іх прадстаўнікі — падтрымліваць адзін другога"[58].

Пад кантролем улады. 2000–2005 гг.

У лістападзе 2000 г. адбыліся сур'ёзныя кадравыя змены ў кіраўніцтве СПБ. На V пазачарговым з'ездзе старшынёй арганізацыі быў абраны дацэнт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта Тадэвуш Кручкоўскі[59]. Польская дыпламатыя ў Беларусі ўскладала на гэту кандыдатуру вялікія надзеі, разлічваючы на лепшыя вынікі дзейнасці СПБ, асабліва ў сферы польскамоўнай адукацыі. Многія польскія палітыкі лічылі, што ўсе праблемы СПБ былі звязаны з асобай дзейснага старшыні Саюза палякаў, які нібыта палітызаваў працу арганізацыі[60]. Верагодна, такога меркавання прытрымлівалася таксама Міністэрства замежных спраў Польшчы. Яно спадзявалася, што замена старшыні СПБ на чалавека больш лаяльнага ў стасунках з уладамі і не ангажаванага ў палітычную дзейнасць дазволіць наладзіць партнёрскія адносіны з беларускім кіраўніцтвам і вырашыць задачы арганізацыі.

Як паказала развіццё падзей, надзеі на гэты выбар ускладалі і беларускія ўлады, якія разлічвалі такім чынам падначаліць сабе самую вялікую грамадскую арганізацыю ў Беларусі. У пачатку 2001 г. падчас афіцыйнага візіту ў Гродна А. Лукашэнка на сустрэчы з актывам наменклатурных работнікаў Гродзенскай вобл. заявіў: „У сучасны момант грамадска-палітычная

[57] Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі…*, с. 327.
[58] M. Maszkiewicz, *Repatriacja czy repatriotyzacja? …*, s. 344.
[59] Гл.: H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 485–487; *V Zjazd SZ ZPB. Ważna i wielka sprawa*, „Głos znad Niemna", nr 47, 24.11.2000.
[60] Першым кіраўніком СПБ, які ўзначальваў гэту арганізацыю да 2000 г., быў Т. Гавін *(заўвага рэд.)*.

сітуацыя ў Гродзенскай вобласці нармалізавалася, паколькі да кіраўніцтва Саюзам палякаў прыйшлі «нармальныя людзі»”[61].

Новы старшыня адразу пасля абрання зрабіў публічную заяву аб тым, што СПБ больш не будзе супрацоўнічаць з беларускай грамадзянскай супольнасцю, яе арганізацыямі і палітычнымі партыямі[62]. Праблему, якая так доўга непакоіла беларускія ўлады, ён вырашыў адной заявай. Пры гэтым ён не атрымаў і нават не паспрабаваў атрымаць ад улады пэўныя выгады для арганізацыі. Адной з іх мог быць дазвол на будаўніцтва польскай школы ў Наваградку.

У 2000–2005 гг. СПБ фактычна адмовіўся ад працягу барацьбы за будаўніцтва польскай школы ў Наваградку. Таксама не было рэалізавана аніводнай інвестыцыі, звязанай з будаўніцтвам і адкрыццём Польскіх дамоў. У 2005 г. наклад газеты „Głos znad Niemna” ў параўнанні з 2000 г. упаў больш чым у два разы. У 2002 г. абласное тэлебачанне спыніла трансляцыю штотыднёвых польскамоўных перадач[63]. Як слушна заўважыў Войцех Сляшынскі, „згодніцкая палітыка часоў Тадэвуша Кручкоўскага не спрыяла актывізацыі дзейнасці арганізацыі ў культурна-адукацыйнай сферы. […] Улады абмежавалі ўплыў на маладое пакаленне. Пасля 2000 г. у Беларусі не была адкрыта аніводная польская школа”[64]. Спадзяванні на Т. Кручкоўскага з боку дыпламатаў і грамадскіх дзеячаў Польшчы, якія бачылі праблему ў палітызацыі СПБ[65], не спраўдзіліся[66]. Саюз пазбыўся шэрагу дзеячаў, са-

61 Гл.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi 1988–2005. Historia działalności*, Białystok 2007, s. 328; T. Gawin, *Nasz los zależy od nas*, „Rzeczpospolita”, 02.05.2002.

62 „Głos znad Niemna”, nr 47, 24.11.2000 r., s. 5.

63 Гл.: T. Gawin, *Stan aktualny i perspektywy rozwoju Związku Polaków na Białorusi* [w:] *Polska mniejszość narodowa na Białorusi. Związek Polaków na Białorusi w 20-lecie działalności*, red. Z. J. Winnicki, T. Gawin, Białystok 2010, s. 276–277.

64 Гл.: W. Śleszyński, *Polityka historyczna a mniejszość polska na Białorusi w latach 1991–2016* [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017, s. 531.

65 Менавіта дзякуючы палітычнай актыўнасці ў 1995–2000 гг. СПБ дасягнуў найбольшых вынікаў у сваёй дзейнасці. У гэты перыяд кіраўніцтва СПБ падтрымлівала працоўныя кантакты як з цэнтральнай уладай у Менску, так і з мясцовым кіраўніцтвам. У перыяд супрацоўніцтва СПБ з беларускімі грамадскімі арганізацыямі і палітычнымі партыямі, у т.л. дзякуючы іх падтрымцы, атрымалася пабудаваць і адкрыць польскія школы ў Гродне (1996) і Ваўкавыску (1999). Таксама былі ўзведзены або адаптаваны да культурна-адукацыйнай дзейнасці 14 Польскіх дамоў, у якіх дзейнічалі польскія грамадскія школы. У гэты час выходзілі штотыднёвыя польскамоўныя перадачы на радыё і тэлебачанні Гродна. Поспеху дасягнула газета „Głos znad Niemna”, якая ў 2000 г. мела 8 330 падпісчыкаў. Гл.: T. Gawin, *Stan aktualny i perspektywy rozwoju Związku Polaków na Białorusi…*, s. 271–286.

66 Гл.: M. Maszkiewicz, *Między bezpieczeństwem a tożsamością. Rosyjskie, ukraińskie i białoruskie interpretacje idei i koncepcji w polskiej polityce wschodnie (1990–2010)*, Wrocław 2013, s. 434–436, 476–479.

праўды адданых справе польскага нацыянальнага адраджэння[67], і страціў раней заваяваныя пазіцыі.

Вопыт дзейнасці СПБ у справе адстойвання правоў палякаў (галоўным чынам у сферы польскамоўнай адукацыі) выразна паказаў, што арганізацыя развівалася і дасягала мэты толькі тады, калі дэманстравала сваю рашучасць і гатоўнасць не толькі да перамоў, але і да правядзення публічных пратэстаў. Іншымі словамі, спрацоўваў прынцып „не сіла ў законе, а закон у сіле". У перыяд 2000–2005 гг. было асабліва відавочна, што ў дачыненні да палякаў, якія імкнуліся аднавіць і развіваць польскамоўную адукацыю, беларускае заканадаўства не дзейнічае.

Паўстае пытанне: чаму старшыня СПБ Т. Кручкоўскі, прыхільнік інтэграцыі Беларусі з Расіяй[68], які варожа ставіўся да беларускага нацыянальнага руху, падтрымліваў палітыку беларускіх улад і падпарадкаваў ім дзейнасць СПБ, так і не здолеў атрымаць ад улады прэферэнцый у справе развіцця польскамоўнай адукацыі? Чаму ўсе ранейшыя здабыткі Саюза палякаў Беларусі за перыяд яго праўлення альбо былі страчаны, альбо знаходзіліся на стадыі ліквідацыі?

Адказ патрабуе больш грунтоўнага даследавання. Вядома адно: мэта, якую ставілі перад сабой беларускія ўлады (зніжэнне актыўнасці СПБ у справе адраджэння польскамоўнай адукацыі), была дасягнута. Незалежна ад таго, як развіваліся беларуска-польскія адносіны, улады мелі падначаленае ім кіраўніцтва СПБ. Гэта значыць, што дзейнасць польскай арганізацыі рэгламентавалася беларускімі ўладамі, яна не мела магчымасці самастойна прасоўваць ініцыятывы, звязаныя з нацыянальным адраджэннем.

Перыяд дэзынтэграцыі. Дзейнасць пад кіраўніцтвам Анжалікі Борыс. 2005 — сакавік 2021 г.

Увесь папярэдні перыяд група актыўных дзеячаў СПБ, у якую ўваходзілі Тадэвуш Малевіч, Юзаф Пажэцкі, Анжаліка Борыс, Станіслаў Пачобут сеньёр, Мечыслаў Яскевіч, Тэрэза Селівончык, Віктар Мацулевіч, Зыгмунд Пелудзь ды інш., рабіла ўсё магчымае, каб вярнуць дзейнасць СПБ

67 У 2001 г. А. Кусяльчук быў пазбаўлены пасады галоўнага рэдактара газеты „Głos znad Niemna", пазней звольнены журналісты А. Пісальнік і А. Пачобут. Газета пачала страчваць сваю папулярнасць, яе наклад змяншаўся, а наступныя галоўныя рэдактары не садзейнічалі таму, каб газета адпавядала патрабаванням чытачоў. У выніку газета спыніла легальнае існаванне, што з'яўляецца вялікай стратай для польскай нацыянальнай меншасці ў Беларусі. Апрача таго, ад дзейнасці ў кіраўніцтве СПБ былі адхілены актыўныя дзеячы намеснікі старшыні арганізацыі Ю. Пажэцкі і В. Кеўляк.

68 M. Maszkiewicz, *Między bezpieczeństwem a tożsamością…*, s. 476–477.

у рэчышча статута, каб рашэнні прымаліся калектыўна, а не аднаасобна Т. Кручкоўскім. Аднак перайграць Кручкоўскага было амаль немагчыма, бо яго дзейнасць падтрымлівалася беларускімі ўладамі, пракуратурай, міліцыяй і КДБ[69].

Адразу пасля заканчэння кадэнцыі Кручкоўскага ў лістападзе 2004 г. беларускія ўлады ўключыліся ў перадвыбарчую гонку на пасаду старшыні СПБ. Пераканаўшыся ў тым, што Кручкоўскі не мае падтрымкі большасці сяброў арганізацыі, а таксама ў галоўным праўленні і галоўнай радзе, яны дазволілі перанесці з’езд на сакавік 2005 года, каб мець час змяніць сітуацыю на яго карысць. У гэты перыяд яны імкнуліся паўплываць на сяброў СПБ у нізавых арганізацыях праз залежных ад улады людзей. Перад самым з’ездам арыштавалі галоўнага прэтэндэнта на пасаду старшыні СПБ Юзафа Пажэцкага. Для вядзення выбарчай кампаніі дазволі Кручкоўскаму выкарыстоўваць орган Савета Міністраў Беларусі газету „Рэспубліка”. На яе старонках Кручкоўскі заявіў: „Грамадская дзейнасць займае шмат часу. Я ўжо думаў, можа, сапраўды ўсё кінуць і пайсці? Але, на маё няшчасце, я разумею, хто і навошта рвецца да ўлады ў СПБ. Гэта людзі, якія думаюць толькі пра сябе і пра свае амбіцыі. Іскра нацыяналізму ў апошні час падпаліла не адну былую савецкую рэспубліку, і, верагодна, нехта хоча „падпаліць” 400 тысяч этнічных палякаў у Беларусі. Я не змагаюся за пасаду, а супрацiўляюся ўцягванню СПБ у палітыку ў прынцыпе. Даказаць, што займаю правільную пазіцыю, зрабілася для мяне ўжо справай гонару”[70].

Сітуацыю павінна была змяніць Анжаліка Борыс, якая 12 сакавіка 2005 г. на VI з’ездзе СПБ была абрана на пасаду старшыні арганізацыі. Беларускія ўлады разумелі, што пасля абрання А. Борыс яны страцяць магчымасць не толькі накіроўваць дзейнасць СПБ у патрэбнае ім рэчышча, як было раней, але і кантраляваць яго. Гэта стала галоўнай прычынай прызнання Міністэрствам юстыцыі рашэнняў VI з’езда не адпавядаючымі беларускаму заканадаўству і статуту СПБ.

Гэтыя падзеі яшчэ больш абвастрылі адносіны паміж Польшчай і Беларуссю. Працягам пагаршэння беларуска-польскіх стасункаў стала правядзенне пры падтрымцы беларускіх улад і пры ўдзеле Т. Кручкоўскага паўторнага з’езда СПБ 27 жніўня 2005 г. у Ваўкавыску, дзе на пасаду старшыні СПБ абралі Юзафа Лучніка. Умяшальніцтва ўлады стварыла сітуацыю, пры якой дзейнічаў адзін Саюз палякаў Беларусі і два яго кіраўніцтвы: адно на чале з А. Борыс, другое — з Ю. Лучнікам. Польшча прызнала кіраўніцтва першай, а беларускія ўлады — апошняга.

69 Гл.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988–2005*, Białystok 2006, s. 116–129.

70 Гл.: Ibidem, s. 114-134; T.Malewicz, *Wewnętrzne i zewnętrzne przyczyny podziałów w Związku Polaków na Białorusi (albo jak zmarnowano ZPB)* [w:] *Polska mniejszość na Białorusi 1988–2009. Ocena minionego dziesięciolecia*, red. Z. J. Winnicki, T. Gawin, Białystok 2009, s. 116–117.

Адбылася дэзынтэграцыя найвялікшай у Беларусі нацыянальнай і грамадскай арганізацыі. Пры гэтым улады, звязаныя з імі беларускія даследчыкі, а таксама дзяржаўныя прапагандысты беспадстаўна абвінавацілі ў дэзынтэграцыі СПБ дэлегатаў з'езда, якія абралі А. Борыс нібыта з парушэннямі беларускага заканадаўства і статута СПБ[71].

Варта адзначыць, што гэту пазіцыю падзяляюць некаторыя польскія даследчыкі, якія дэзынтэграцыю СПБ звязваюць з выбарам А. Борыс на пасаду старшыні СПБ, з ангажаваннем яе і асобных сяброў СПБ у палітычную дзейнасць у Беларусі[72]. Гэта сцвярджэнне, як трапна заўважыў тагачасны маршалак польскага Сейма Владзімеж Цімашэвіч, не мае нічога агульнага з рэчаіснасцю, паколькі: „На пасаду старшыні СПБ была выбрана польская настаўніца з Гродна, дагэтуль палітычна не актыўная"[73].

"Нелегальнае" кіраўніцтва СПБ на чале з Анжалікай Борыс (менавіта такі статус яму прыпісалі ўлады) больш не магло адкрыта дзейнічаць дзеля адраджэння польскамоўнай адукацыі ў Беларусі. „Арганізацыя" Лучніка, як паслухмяная беларускай уладзе марыянетка, не праяўляла ініцыятывы ў развіцці польскай культурна-адукацыйнай працы. Час паказаў, што кіраўніцтва Беларусі не памылілася ў выбары, паколькі праўладная польская арганізацыя не толькі не прасунулася ўперад у справе польскага адраджэння, але і страціла тое, што незаконна прысвоіла[74].

Першая спроба нармалізаваць сітуацыю была зроблена польскім МЗС сумесна з беларускім бокам восенню 2008 г., але яна правалілася. Польскі цэнтральны друк абвінаваціў Міністэрства замежных спраў у Варшаве ў тым, што яно рэалізуе па ўказцы Лукашэнкі яго план адносна СПБ[75].

---

[71] На самой справе гэта была загадзя спланаваная і падрыхтаваная беларускімі ўладамі аперацыя па перадачы кіраўніцтва СПБ у рукі лаяльнага да ўлады чалавека. Пра гэта сведчыць факт узнагароды вышэйшых кіраўнікоў адміністрацыі прэзідэнта, цэнтральнага і мясцовага апаратаў КДБ, МУС, юстыцыі і іншых органаў улады з фармулёўкай „За ўзорную падрыхтоўку і правядзенне на найвышэйшым узроўні мерапрыемстваў, якія ўмацоўваюць стабільнасць у сферы міжнародных адносін". Кіраўнік адміністрацыі прэзідэнта В. Шэйман, які падпісаў загад аб узнагароджванні, назваў так мерапрыемствы, накіраваныя на дэзынтэграцыю СПБ. Гл.: A. Poczobut, *Decydenci i marionetki*, „Głos znad Niemna", nr 21, 22.09.2005; T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi 1988–2005...*, s. 408–410.

[72] Гл.: J. Maroszek, *Działalność Związku Polaków na Białorusi pod kierownictwem Józefa Łucznika 2005–2009* [w:] *Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1988–2009*, s. 102–107.

[73] Падрабязней на гэту тэму гл.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988–2005,* s. 133–134.

[74] Падчас кіраўніцтва М. Лысага друкаваны орган СПБ „Głos znad Niemna" стаў банкротам, хаця ўлады абяцалі фінансавую падтрымку выдання. Заняпад газеты яшчэ раз засведчыў, што беларускія ўлады не зацікаўлены таксама ў развіцці польскамоўнага друку ў Беларусі.

[75] Гл.: H. Giebień, *Polska wobec mniejszości polskiej na Białorusi w latach 1991–2016 (do października 2016). Zarys problemu* [w:] *Polacy na Białorusi, s. 551–559*; „Rzeczpospolita", 20.09.2008 і 22.09.2008; M. Maszkiewicz, *Między bezpieczeństwem, a tożsamością...*, s. 387.

Другой спробай стала сустрэча міністра замежных спраў Польшчы Радаслава Сікорскага з прэзідэнтам А. Лукашэнкам у лютым 2010 г. у Кіеве[76]. Размова, якая тычылася выключна палякаў Беларусі і СПБ, доўжылася каля гадзіны. Пасля сустрэчы Сікорскі заявіў: „Прэзідэнт Беларусі ўпэўніў мяне ў тым, што можа быць створана група экспертаў, якая за кароткі тэрмін знойдзе рашэнне, што будзе задавальняць абодва бакі”[77]. Сікорскі звярнуўся да польскіх палітыкаў і СМІ з прапановай, каб яны ў сваіх выступленнях і публікацыях не абвастралі адносіны з Беларуссю. Такім чынам, лічыў міністр, магчыма было выпрацаваць карысныя для польскай нацыянальнай меншасці ў Беларусі рашэнні[78].

За некалькі дзён да гэтай сустрэчы прэзідэнт Польшчы Лех Качыньскі прыняў дэлегацыю СПБ на чале з А. Борыс і выказаў сваю салідарнасць з арганізацыяй, а таксама заклікаў Еўрапейскі саюз прызнаць СПБ пад яе кіраўніцтвам[79].

Аднак усе спробы нармалізаваць беларуска-польскія адносіны, а таксама сітуацыю ў СПБ па сённяшні дзень не прывялі да чаканага канструктыўнага выніку. На гэта было некалькі прычын. Трагічная смерць Леха Качыньскага 10 красавіка 2010 г. у авіяцыйнай катастрофе пад Смаленскам прывяла да страты вернага справам СПБ высокага ўзроўню дзяржаўнага дзеяча. Сфабрыкаваныя вынікі прэзідэнцкіх выбараў 2010 г. выклікалі негатыўную рэакцыю ў дэмакратычнай сусветнай супольнасці, у т.л. у Польшчы. Гэта зноў рэзка пагоршыла польска-беларускія адносіны і справы СПБ[80].

Акрамя таго, непаслядоўная палітыка польскага кіраўніцтва (SLD — 2005 г., PO-PSL — 2007–2015 гг.) спрыяла таму, што менавіта ў гэты перыяд беларускія ўлады разгарнулі актыўную кампанію па захопу Польскіх дамоў і перадачы іх ва ўласнасць непрызнаванага Варшавай СПБ. Кульмінацыяй гэтай палітыкі быў гвалтоўны захоп Польскага дома ў Івянцы ў лютым

76 Быў запрошаны на інаўгурацыю прэзідэнта Украіны В. Януковіча.

77 [online] http://www.newsweek.pl/swiat/sikorski-z-lukaszenka-o-polakach-na-bialorusi,54318,1,1.html [dostęp: 08.07.2021].

78 Гл.: A. Czwołek, *Władze polskie wobec problemów mniejszości polskiej na Białorusi w latach 1990–2010* [w:] *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku. Tom II. Polityka-społeczeństwo-kultura*, red. T. Gawin, Warszawa 2018, s. 517–531.

79 [online] http://www.newsweek.pl/polska/spotkanie-andzeliki-borys-z-prezydentem-kaczynskim,54157,1,1.html, [dostęp: 08.07.2021].

80 Пытанне нармалізацыі сітуацыі ў СПБ было настолькі сур'ёзным, што знайсці рашэнне, якое б задавальняла абодва бакі канфлікту, было вельмі складана. Польскія грамадскія дзеячы, якія праследаваліся і арыштоўваліся (Ю. Пажэцкі, А. Пачобут, М. Яскевіч, А. Пісальнік, В. Кеўляк), не жадалі весці перамовы з тымі, хто быў уцягнуты беларускімі ўладамі ў палітычную дзейнасць, падтрымліваў рэжым Лукашэнкі і не займаўся праблемамі польскай меншасці. Гл.: T. Gawin, *Stan aktualny i perspektywy rozwoju...*, s. 271, 286.

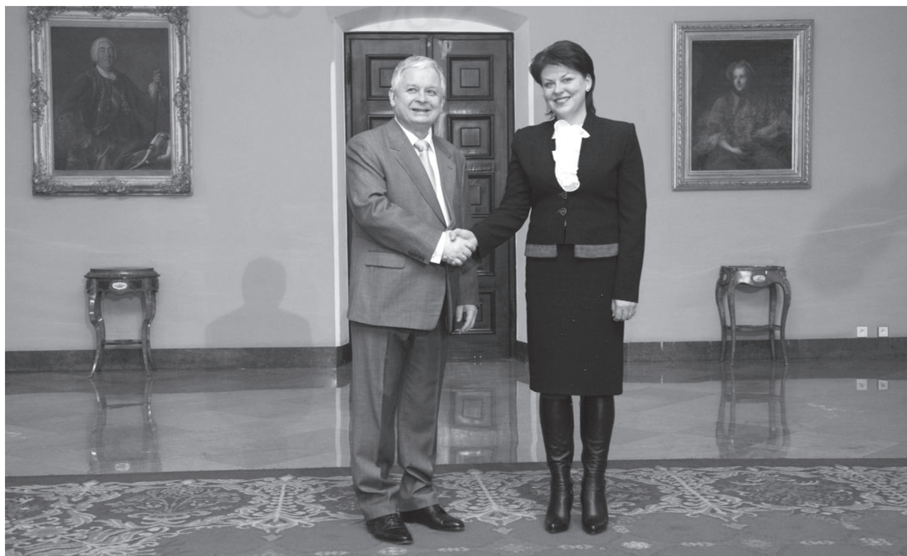

А. Борыс на прыёме ў прэзідэнта Польшчы Л. Качыньскага 22 лютага 2010 г. Крыніца: архіў СПБ А. Борыс

2010 г.[81] Замест таго каб шукаць шляхі вырашэння канфлікту разам з беларускімі ўладамі ў 2005 г., прэм'ер польскага ўрада (і дзеяч SLD) Марэк Бэлька афіцыйна прапанаваў А. Борыс заняць пасаду ганаровага консула РП у Гродне, якую, як вядома, без дазволу беларускіх улад займаць нельга[82].

Таксама даволі часта польскі ўрад лічыў прыярытэтнымі інтарэсы бізнесу, а не інтарэсы польскай нацыянальнай меншасці[83]. Польскія сродкі масавай інфармацыі, асвятляючы канфлікт СПБ з беларускімі ўладамі, слушна заўважылі, што Польшча не брала пад абарону палякаў у Івянцы[84]. Раней падобная сітуацыя з захопам Польскіх дамоў была і ў іншых гарадах Беларусі. Слабая заангажаванасць Варшавы ў праблемы польскай супольнасці Беларусі ў перыяд з 2005 па 2015 г. была галоўнай перашкодай на шляху вырашэння канфлікту, які ўвесь час падаграваўся беларускімі ўладамі.

Пасля прыходу да ўлады ў Польшчы ў кастрычніку 2015 г. палітычнай партыі „Права і справядлівасць" аднавіліся беларуска-польскія перамовы

[81] Гл.: *Władze białoruskie przejęły Dom Polski w Iwieńcu,* [online] https://wydarzenia.interia.pl/zagranica/news-wladze-bialoruskie-przejely-dom-polski-w-iwiencu, nId,874839 [dostęp: 26.03.2022].

[82] H. Głogowska, *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku*, s. 603.

[83] Гл.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi. Historia niszczenia niezależności 1988–2005,* s. 200–201.

[84] Z. Wojtkowska*, Iwieniec: Polacy bez Domu,* „Newsweek", 09.02.2010.

на ўзроўні міністраў замежных спраў[85]. Ініцыятыва сыходзіла з польскага боку. 22 сакавіка 2016 г. падчас візіту міністра замежных спраў Польшчы В. Вашчыкоўскага ў Менск адбылася яго сустрэча з міністрам замежных спраў Беларусі У. Макеем.

Пасля сустрэчы на прэс-канферэнцыі Вашчыкоўскі заявіў: „Польшча гатовая дапамагчы Беларусі ва ўсіх накірунках будаўніцтва сучаснай, добра кіраванай, бяспечнай і суверэннай дзяржавы". Падчас сустрэчы міністраў закраналіся праблемы польскай нацыянальнай меншасці ў Беларусі[86]. Вашчыкоўскі адзначыў, што бакі дамовіліся далей размаўляць па гэтым пытанні і весці практычны дыялог[87].

На наступны дзень польскі міністр сустрэўся з прэзідэнтам А. Лукашэнкам. Пацяпленне беларуска-польскіх адносін, якое было ініцыявана міністрам Вашчыкоўскім, ужо 20 ліпеня 2016 г. прынесла першы сур'ёзны вынік у выглядзе падпісанай у Варшаве дамовы „Аб супрацоўніцтве ў сферы адукацыі паміж Беларуссю і Польшчай"[88]. Важным аспектам для СПБ і палякаў у Беларусі ў гэтым дакуменце было тое, што беларускі бок абавязваўся стварыць усе неабходныя ўмовы для развіцця польскай адукацыі. Дамова пашырыла магчымасці для актыўнай дзейнасці ў сферы польскамоўнай адукацыі для польскіх грамадскіх арганізацый.

Афіцыйны візіт маршалка Сената Польшчы С. Карчэўскага ў Менск 5 снежня 2016 г. і яго сустрэчы са старшынямі абедзвюх палат Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь і прэзідэнтам сталі чарговай спробай ліквідацыі дэзынтэграцыі СПБ, але чаканых вынікаў для польскага боку не прынеслі. Пры гэтым С. Карчэўскі заявіў, што ўлады Беларусі ведаюць праблему і гатовы яе вырашаць[89]. Варта заўважыць, што гатоўнасць беларускага боку не ішла далей за выстаўленне невыканальнага патрабавання

[85] Да гэтага ў Польшчы ўлада знаходзілася ў руках кааліцыі „Грамадзянская платформа" (ГП) – Польская сялянская партыя (ПСП).

[86] Трактаваць гэта варта як дыялог пра стан і лёс СПБ.

[87] [online] http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/1598030, Witold-Waszczykowski-w-Minsku-Polska-gotowa-pomoc-Bialorusi, [dostęp: 08.07.2021].

[88] Дамову падпісалі намеснік міністра замежных спраў Беларусі Алена Купчына і намеснік міністра замежных спраў Польшчы Марак Зюлкоўскі.

[89] Падрабязней на гэту тэму гл.: R. Szoszyn, *Białoruś: Ważą się losy Związku Polaków*, [online] http://www.rp.pl/Polityka/311019934-Bialorus-Waza-sie-losy-Zwiazku-Polakow.html#ap-1 [dostęp: 07.07.2021]; *Karczewskiego i Miasnikowicza rozmowy o ZPB*, [online] http://znadniemna.pl/19971/karczewskiego-miasnikowicza-rozmowy-o-zpb/ [dostęp: 07.07.2021]; *Marszałek Senatu RP spotkał się z Łukaszenką*, http://znadniemna.pl/19958/marszalek-senatu-rp-spotkal-sie-lukaszenka/ [dostęp: 07.07.2021]; *Co dalej ze Związkiem Polaków na Białorusi,* [online] https://www.magnapolonia.org/lukaszenka-do-karczewskiego-zawsze-zylismy-w-zgodzie-i-przyjazni-mamy-bliska-a-czasem-wspolna-historie/ [dostęp: 07.07.2021]; A. Poczobut, *Ciepły człowiek i zabójstwa polityczne*, [online] http://wyborcza.pl/7,75968,21090890, cieply-czlowiek-i-zabojstwa-polityczne.html [dostęp: 07.07.2021].

пра аб'яднанне дзвюх арганізацый у адну, падкантрольную ўладам Беларусі[90]. Візіт маршалка Сената праблему дэзынтэграцыі СПБ не вырашыў, але стварыў спрыяльны клімат для правядзення IX з'езда СПБ у Гродне 10 снежня 2016 г. Яго дэлегаты ўпершыню з 2005 г. не зазналі прэвентыўных арыштаў і запалохванняў[91].

Нічога новага не ўнёс у дзейнасць СПБ візіт у Беларусь дэлегацыі на чале з віцэ-маршалкам Польскага сейма Р. Цярлецкім у жніўні 2017 г. Пытанні легалізацыі дзейнасці СПБ не былі вырашаны. Таксама не вырашылася пытанне пра ўключэнне польскага тэлебачання „Палонія" ў беларускую кабельную сетку. Беларускай умовай легалізацыі дзейнасці СПБ пад кіраўніцтвам А. Борыс было аб'яднанне дзвюх арганізацый.

Беларускія ўлады ставілі невыканальныя ўмовы ў справе легалізацыі дзейнасці СПБ, якім кіравала Анжаліка Борыс. Іх выкананне азначала страту самастойнасці і незалежнасці, падначаленне ўладзе. З гэтым, натуральна, ні польскі бок, ні СПБ Анжалікі Борыс пагадзіцца не маглі.

Пры гэтым варта прызнаць, што пасля прыходу да ўлады ў Польшчы „Права і справядлівасці" (2015) беларуска-польскія дачыненні пачалі паляпшацца. Новым у палітыцы Польшчы, як лічыць Яўген Мірановіч, стала яе адмова ад місіі дэмакратызацыі Беларусі. Падобна, што ў Польшчы прыйшлі да высновы пра яе безвыніковасць. Улады Польшчы дэманстравалі гатоўнасць прыняць Беларусь такой, якая яна ёсць[92]. Два гады добрых палітычных двухбаковых адносін не стваралі ніякіх перадумоў да іх пагаршэння ў новым 2018 г.[93]

---

[90] Гл.: *Спикер Сената Польши: Мы не будем „торговать" независимыми СМИ, белорусской оппозицией и польским национальным меньшинством,* [online] http://www.moyby.com/news/249463, [dostęp: 07.07.2021].

[91] Адзіным дэлегатам з'езда, якога беларускія ўлады не дапусцілі да ўдзелу, быў ксёндз Аляксандр Шэмет, капелан СПБ з 1990 г. Гл.: R. Szoszyn, *Andżelika Borys jednoczy Polaków na Białorusi*, „Rzeczpospolita", 12.12.2016.

[92] Палітыку польскіх улад у дачыненні да палякаў Беларусі ў перыяд з 2005 па 2017 г. грунтоўна даследаваў прафесар Аркадыюш Чволэк. Гэта дазваляе пакінуць гэта пытанне па-за межамі майго даследавання. Гл.: A. Czwołek, *Zmiana czy kontynuacja? Polityka władz polskich wobec środowisk polonijnych na Białorusi w latach 2010–2015* [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku, t. IV: Rok 1920 na tle przełomów politycznych XX wieku*, red. T. Gawin, Warszawa 2020, s. 611–624; A. Czwołek, *Polityka władz Polski wobec Związku Polaków na Białorusi w latach 2016–2017* [w:] *Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku, t. V: Traktat ryski i jego konsekwencje dla Polaków i Białorusinów*, red. T. Gawin, Warszawa 2021, s. 611–636. Таксама гл.: *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015–2020*, [online] https://www.gov.pl/web/dyplomacja/rzadowy-program-wspolprac-z-polonia-i-polakami-za-granica-w-latach-2015–2020 [dostęp: 14.07.2021]; M. Maszkiewicz, *Polityka rządu RP wobec mniejszości polskiej na Białorusi w okresie 2008–2015. Wybrane zagadnienia* [w:] *Polacy na Białorusi. Od końca XIX do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin, Warszawa 2017, s. 507–512.

[93] Гл.: T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi 1988–2005. Historia działalności*, s. 410–418.

Варта адзначыць, што палітыка беларусіх улад у дачыненні да польскай нацыянальнай меншасці і яе галоўнага прадстаўніка СПБ у 2018–2020 гг. не змянілася. Не адбылося істотных змен і ў палітыцы Польшчы. Яна па-ранейшаму падтрымлівала дзейнасць СПБ, але пры гэтым не магла ніяк уплываць на кіраўніцтва Беларусі. Прычына такога становішча спраў заключалася ў тым, што польскі бок не меў ніякіх сур'ёзных механізмаў уплыву на беларускае кіраўніцтва. Польшча і Беларусь падтрымлівалі дзейнасць розных польскіх арганізацый у Беларусі.

Пералік нявырашаных праблем не змяншаўся, а павялічваўся. Улады падрыхтавалі комплекс паправак у Кодэкс Рэспублікі Беларусь аб адукацыі, якія павінны былі істотна паўплываць на далейшае функцыянаванне польскіх школ у Гродне і Ваўкавыску як польскамоўных. Не спыняўся працэс „выціскання" польскай мовы з беларускіх дзяржаўных школ, геаграфія яе выкладання звужалася з года ў год. У польскую школу ў Гродне, парушаючы беларускае заканадаўства, не прымалі ўсіх дзяцей, якія жадалі ў ёй вучыцца. У школе не вырашана пытанне з падручнікамі на польскай мове. Гэтыя і шэраг іншых праблем, у т.л. звязаных з выданнем папяровых і электронных сродкаў інфармацыі на польскай мове, сведчылі аб тым, што рэжым у дачыненні да польскай меншасці не змяніў палітыку, накіраваную на далейшую русіфікацыю і маргіналізацыю палякаў.

Такім чынам, няма нічога дзіўнага, што ў жніўні 2020 г. СПБ падтрымаў імкненне беларускага народа да перамен у палітычным і дзяржаўным ладзе Беларусі, а яго старшыня А. Борыс гэту падтрымку пацвердзіла 16 жніўня ў сваім публічным выступе на агульнагарадскім мітынгу ў Гродне. У Беларусі, якой кіруе А. Лукашэнка, у польскай нацыянальнай меншасці няма шанцаў на рэалізацыю сваіх канстытуцыйных палітычных праў, як і ў прадстаўнікоў тытульнай нацыі — беларусаў. Прычына — у адсутнасці ў краіне прававой культуры і законнасці, бо „часам не да законаў"[94].

У палітыцы польскіх улад і далей адным з галоўных застаецца пытанне дэзынтэграцыі СПБ, але яго вырашэнне магчымае толькі пасля дэмакратычных перамен у Беларусі.

Шляхамі губернатара Мураўёва?

Падзеі сакавіка 2021 г., калі Міністэрства замежных спраў Беларусі выслала з краіны генеральнага консула Польшчы ў Гродне д-ра Яраслава Ксёнжэка, а пазней па абвінавачанні ў "распальванні нацыянальнай розні і гераізацыі нацызму" былі арыштаваны дзеячы СПБ Анжаліка Борыс, Анджэй Пачобут, Ірэна Бярнацкая, Марына Цішкоўская і Ганна Панішава, схіляюць да аналогіі паміж дзеяннямі сучаснай беларускай улады і царскай

[94] [online] https://nn.by/?c=ar&i=258800&lang=ru; https://news.21.by/other-news/2020/09/10/2117746.html [dostęp: 02.07.2021].

або сталінскай палітыкай вырашэння "польскага пытання". І гэта нягледзячы на тое, што палякі з'яўляюцца карэнным насельніцтвам Беларусі, якое жыве тут на працягу стагоддзяў.

На сённяшні дзень за кратамі застаецца толькі А. Пачобут. І. Бярнацкая, М. Цішкоўская і Г. Панішава былі высланы з Беларусі, а мера затрымання А. Борыс 25 сакавіка 2022 г. была заменена на хатні арышт.

На пачатку красавіка гэтага года бацькі дзяцей, якія навучаліся ў польскіх школах у Гродне і Ваўкавыску, даведаліся, што ў наступным навучальным годзе школы будуць працаваць на расейскай мове[95].

Апошні выступ генеральнага консула РП у Гродне / д-ра Я. Ксёнжэка перад палякамі і гасцямі Гродна і вобласці. / 3 сакавіка 2021 г. Крыніца: архіў СПБ А. Борыс

У заключэнне варта адзначыць, што ў сучасных палітычных умовах ніякія ініцыятывы з боку польскіх улад не ў стане змяніць становішча польскай нацыянальнай меншасці ў Рэспубліцы Беларусь. Палітыкі Польшчы не маюць аніякіх рычагоў уплыву на беларускае кіраўніцтва.

У сувязі з гэтым паўстае пытанне: што неабходна зрабіць для таго, каб палякі ў Беларусі маглі рэалізаваць гарантаваныя ім заканадаўствам правы на неабмежаванае нацыянальнае развіццё, а польскія ўлады маглі ім у гэтым дапамагчы? Адзіны спосаб вырашэння гэтай задачы — рэканструкцыя палітычнай сістэмы ў Беларусі. Змена палітычнага ладу, правядзенне свабодных выбараў, у т.л. і прэзідэнцкіх, арганізацыя ўлады народа, прынцып якой прапісаны ў Канстытуцыі Беларусі, стварылі б умовы для паляпшэння міждзяржаўных беларуска-польскіх адносін і забяспечылі б спрыяльны клімат для развіцця польскай культуры і польскамоўнай адукацыі ў Беларусі.

[95] [online] https://www.polskieradio.pl/396/7816/Artykul/2935510, Беларусь-Будзе-русіфікацыя-польскіх-школ, [dostęp: 17.04.2022].

Polityka władz polskich wobec polskiej mniejszości na Białorusi w latach 1991–2021

W artykule podjęto próbę analizy polityki polskich władz wobec polskiej mniejszości narodowej na Białorusi w latach 1991–2021. Wskazano na jej pozytywne strony, prowadzące do określonych sukcesów w rozwoju polskiej mniejszości narodowej na Białorusi, a także na jej błędy i porażki. Oprócz tego sformułowano dwa ważne wnioski:

We współczesnych warunkach politycznych żadne inicjatywy polityczne władz polskich nie są w stanie doprowadzić do kardynalnych zmian w sytuacji polskiej mniejszości narodowej w Republice Białoruś. Władze Polski nie mają żadnych realnych instrumentów oddziaływania na władze białoruskie.

Polacy na Białorusi będą mogli skorzystać z gwarantowanego im przez ustawodawstwo białoruskie prawa do nieskrępowanego rozwoju, a polskie władze będą mogły im w tym pomóc tylko wtedy, gdy nastąpi rekonstrukcja politycznego systemu na Białorusi. Zmiana ustroju politycznego, wolne wybory, w tym prezydenckie, ustanowienie władzy ludu, zapisanej w Konstytucji Białorusi niewątpliwie stworzyłyby warunki do rozwoju stabilnych, dobrosąsiedzkich stosunków białorusko-polskich, tworzących sprzyjający klimat do rozwoju kultury polskiej i oświaty polskojęzycznej na Białorusi.

The Policy of Polish Authorities towards the Polish Minority in Belarus in the years 1991–2021

The article attempts to analyze the policy of the Polish authorities towards the Polish national minority in Belarus in the years 1991–2021. Its positive sides were pointed out, leading to certain successes in the development of the Polish national minority in Belarus, as well as its mistakes and failures. In addition, two important conclusions were made:

1. In contemporary political conditions, no political initiatives of the Polish authorities have been able to bring about cardinal changes in the situation of the Polish national minority in the Republic of Belarus. The Polish authorities do not have any real instruments to influence Belarusian authorities.

2. Poles in Belarus will be able to take advantage of the right to unhampered development guaranteed by Belarusian legislation, and the Polish authorities will be able to help them only when the political system in Belarus is reconstructed. A change in the political system, free elections, including presidential elections, and the establishment of people's power, enshrined in the Constitution of Belarus, would undoubtedly create conditions for the development of stable, good-neighborly Belarusian-Polish relations, creating a favorable climate for the development of Polish culture and Polish-language education in Belarus.

„W tej chwili rola humanistyki jest większa niż kiedykolwiek…” Z profesorem Leszkiem Zasztowtem rozmawia Aleksander Smalianczuk

Leszek Zasztowt

AS: Jesteś znanym w Polsce i za jej granicami historykiem. A jaki był początek? Co wyznaczyło ten wybór życiowy? Przecież w dzieciństwie prawie nikt nie myśli o tym, żeby zostać naukowcem.

LZ: Przede wszystkim powiedzmy sobie, że w gruncie rzeczy tak jak bardzo wielu młodych ludzi do ukończenia matury (czyli w moim przypadku, gdy miałem osiemnaście lat) także naprawdę nie wiedziałem, co dalej. Do tego, jak większość moich kolegów, nie miałem jakichś szczególnie sprecyzowanych zainteresowań. Zawsze interesowałem się historią, ale miałem również dużo innych zainteresowań. Czasami te inne zainteresowania były ważniejsze — w tym okresie właśnie, do osiemnastego, dziewiętnastego roku życia.

Jednym z tych zainteresowań lub pasji była idea zdawania na Akademię Sztuk Pięknych i zostania grafikiem. Chciałem zostać nie tyle malarzem sztalugowym, ale grafikiem. Dwa razy zdawałem na Akademię Sztuk Pięknych w Warszawie, dwa razy przeszedłem przez etap teczek, ale ostatecznie się nie dostałem. Jednak groziło mi rzeczywiste ryzyko pójścia do wojska i żeby nie pójść tam, zdawałem również na Uniwersytet.

I dwa razy dostałem się na historię. Za pierwszym razem była to historia z przysposobieniem obronnym, gdyż wykazałem się nie najlepiej: w ogóle się nie przygotowałem do tych egzaminów, tylko poszedłem tak z marszu, z ulicy, ponieważ miałem piątkę z przysposobienia obronnego. Skończyłem bowiem szkołę, która wtedy nazywała się imienia Ludowego Lotnictwa Polskiego (to jest XXXIX liceum w Warszawie) i podlegała, że tak powiem, siłom powietrznym kraju. I to

była szkoła sportowa, gdzie kładziono duży nacisk na pływanie, skoki do wody, waterpolo i wszystkie sporty wodne, ale nie tylko. Chodziła tam kadra wielu olimpijczyków plus dzieci oficerów. Rodzice mnie tam wetknęli, ponieważ byłem niezłym łobuzem, a dyrektor tej szkoły, matematyk pan Wiesław Kulmiński, był przyjacielem moich rodziców i powiedział, że on mnie dopilnuje, weźmie mnie, jak to się mówi, „w karby", i już tam nie będę rozrabiał.

Szkoła miała istny dryl wojskowy — nie tylko sportowy i tak dalej. Niestety, trafiłem tam na bardzo nieutalentowaną nauczycielkę historii, w wyniku tej sytuacji szkołę ukończyłem z bardzo dobrymi i dobrymi ocenami, za wyjątkiem historii, z której miałem trójkę. Ale nie przeszkodziło mi to dostać się na studia. I wyjechałem do Białegostoku. Tam musiałem się ostrzyc oczywiście, musiałem ogolić wąsy, bo wtedy jeszcze nie miałem brody. Wytrzymałem trzy miesiące chyba, po czym doszedłem do wniosku, że jednak nie chcę chodzić w mundurze (bo tam chodziliśmy w mundurach przynajmniej dwa dni w tygodniu). I „dałem nogę" z tego Białegostoku. Wróciłem do Warszawy.

Poszedłem do pracy. Pracowałem przez pół roku jako robotnik na Woli. Potem znowu zdawałem na Akademię — i znowu mi się nie udało, więc zdawałem jeszcze raz na historię. I dostałem się za drugim razem też. Ale, niestety, na studia zaoczne, bo to były roczniki wyżu demograficznego, a tam były jeszcze wolne miejsca. No i otrzymałem, niestety, bilet do wojska, jako zaoczny student pracujący. Ale dzięki pani profesor Ewie Wipszyckiej, która wtedy była opiekunem studentów, czy też prodziekanem nawet, zostałem przeniesiony ze studiów zaocznych na stacjonarne. Zdaje się, to było w roku 1971.

Musiałem uzupełnić tam pewne braki, ale to mnie uratowało. Nawet nie tylko uratowało, ale i dało mi pewnego rodzaju kopniaka do góry; mianowicie dostałem się nie na kierunek pedagogiczny, tylko na tak zwaną historię ogólną. Wtedy tam był podział na nauczycieli — i na tych zdolniejszych, co może się jednak sprawdzą w nauce. No i znalazłem się na tej historii ogólnej. Nawet nie zdawałem sobie sprawy, że są to może fory, bo nas jednak traktowano lepiej. Na pewno więcej od nas wymagano, ale też mieliśmy większe możliwości.

Prawdę powiedziawszy, na tych studiach uczyłem się średnio mniej więcej do drugiego roku. W międzyczasie jeszcze jeździłem do Londynu pracować. Raz nawet zostałem w tym Londynie na pół roku, więc musiałem wziąć dziekański urlop. I dopiero, gdy w 1977 roku urodził mi się syn Konrad, zrozumiałem, że już nie mogę robić, że tak powiem, jazdy między bramkami slalomu, tylko muszę się wziąć do roboty.

I wtedy wziąłem się do roboty. I od razu na tym trzecim roku studiów dostałem nagrodę za wyniki. Właściwie utrzymałem już taki poziom, powiedzmy, wyróżniający się na tych studiach. Skończyłem je z oceną „bardzo dobrą". I wylądowałem wtedy przez przypadek zupełny (to przecież były czasy Leonida Iljicza Breżniewa, a u nas Edwarda Gierka) w Polskiej Akademii Nauk w wyniku konkursu, mianowicie w dzisiejszym Instytucie Historii Nauki imienia Ludwika i Aleksan-

dra Birkenmajerów. I tam zostałem asystentem dyrektora, który, tak się składa, był zaprzyjaźniony z moim promotorem na studiach. A moim promotorem był historyk i historiograf Jerzy Maternicki, obecnie profesor emerytowany Uniwersytetu w Rzeszowie, wtedy jeszcze pracownik Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego.

Gdyby teraz zadać sobie pytanie, kiedy to historia zaczęła być dla mnie najważniejsza? No właśnie chyba wtedy, na trzecim, czwartym roku studiów, zrozumiałem, że to jest dla mnie najlepszy sposób na życie. Okazało się, że oprócz siedzenia w archiwach, bibliotekach, czytania (to zawsze lubiłem), to jeszcze uwielbiam pisać. A dla człowieka, pracującego w Akademii, jedyną wymogą było to, żeby dużo pisać. Wtedy jeszcze nie w punktowanych czasopismach, ale w ogóle. I rzeczywiście dużo pisałem. No i zrozumiałem, że to jest dla mnie najlepsza droga.

Powiem szczerze, moja sytuacja prywatna też się do tego przyczyniła, bo w międzyczasie się rozstałem ze swoją żoną i Konrad, mój syn pierwszy, został przy mnie. Musiałem wykonywać zawód, który zapewniłby mi przebywanie w jednym punkcie. Cały czas jeszcze grałem na fortepianie i jeździłem z zespołem po Polsce i za granicę, grając jazz. Ale zrozumiałem, że ja z tego jazzu się nie utrzymam, będąc samotnym ojcem i wychowując dziecko. W każdym razie nie tylko osobiste zainteresowania, lecz i sytuacja, okoliczności zewnętrzne spowodowały mój wybór.

I tak do końca lat siedemdziesiątych, no właśnie do stanu wojennego, uczyłem się na Uniwersytecie, pracowałem w Akademii, a latem wyjeżdżałem do Londynu, gdzie przeszedłem całą drogę budowlańca — od takiego gościa „przynieś-podaj”, co nosił 50 kilogramów (wtedy worek zaprawy czy cementu tyle ważył). Wrzucało się na plecy i się szło na czwarte piętro, które było dobudowywane. Wtedy to osiągnąłem mistrzostwo, jeżeli chodzi o stan mojej fizyczności, byłem po prostu niebywałe silny i niebywałe szczupły, miałem tak zwany kaloryferek z przodu. Także to na pewno dobrze wpływało i do dziś jest cenne.

Cały rok na uczelni zmierzałem się z intelektualnymi wyzwaniami, a potem miałem dwa, trzy miesiące takiej ostrej zaprawy, lepszej niż w wojsku. Śmiałem się wtedy, że jak Gierek mówił „Budujemy drugą Polskę”, to ja w tym czasie budowałem „drugi Londyn” albo „drugą Anglię”. I przeszedłem od 1971 roku do stanu wojennego całą drabinę awansu na tych budowach, prowadzonych na ogół przez Polaków właśnie, od takiego „przynieś-podaj” do majstra. W końcu lat siedemdziesiątych już miałem tam dwunastu mężczyzn pod sobą i byłem de facto brygadzistą, który nie tylko sam pracował, ale jeszcze rozdzielał tę robotę i pilnował, czy dobrze pracują. Więc miałem dosyć mocny proletariacki etap, ale w wersji bardziej kapitalistycznej, niż „socjalistycznej”, a mianowicie w Londynie.

AS: Na ile praca fizyczna wpływa na grę na fortepianie?

LZ: Bardzo wpływa, ponieważ palce jakoś inaczej się ruszają. A budowaliśmy często domy od fundamentu i to była bardzo ciężka fizyczna praca — betonowanie i tak dalej, nie malowanie czy kładzenie tapet. No i historia w tym kontekście

zaczęła mi urastać do takiego azylu. Że w ogóle taka praca intelektualna, siedzenie w archiwum, bibliotece, czytanie, pisanie — to jest po prostu marzenie, idealna praca, bo nie jest tak potwornie ciężka fizycznie, wyczerpująca. Jest przyjemnością. I to tej historii, że tak powiem, początki. A największy moment satysfakcji — gdy zobaczyłem mój pierwszy opublikowany tekst. To była recenzja książki. Była to książka o czasopismach, a właściwie o czytelnictwie w Królestwie Polskim, wydana na końcu lat siedemdziesiątych; autorka — Hanna Krajewska, obecnie dyrektor Archiwum Polskiej Akademii Nauk, to był jej doktorat.

Wtedy nasz Zakład Dziejów Oświaty w instytucie był związany mocno z Pracownią Historii Czasopiśmiennictwa w Instytucie Badań Literackich, gdzie pracowali w tym czasie Wiesław Władyka, Andrzej Paczkowski, jeszcze przez jakiś czas chyba Wojciech Roszkowski. Praca tam sprawiała mi bardzo dużą frajdę. Publikowanie tych tekstów to było coś, a do tego jeszcze płacono dobre honoraria. Za pierwszą recenzję i pierwszy artykuł kupiłem sobie w komisie komodę, taką wiejską, z sosny, z dużymi szufladami, gdzie można było różne rzeczy wkładać, na nią akurat honorarium starczyło. Miałem w tym czasie również materialne bodźce do wykonywania tego zawodu.

No i się okazało, że to jest pasja życia, że to nie jest tylko zawód, tylko zainteresowanie, ale to jest po prostu pasja. Tak się zaczęło.

AS: W twojej opowieści wcale nie ma rodziny. Myślałem, że może odczułeś jakiś wpływ swej rodziny…

LZ: Proszę bardzo, w rodzinie motorem moich zainteresowań zawsze była mama. Ojciec był lekarzem, bardzo dużo pracował, rzadko bywał w domu, był surowy i małomówny. Raczej miałem z ojcem problemy, ponieważ on mnie z trudem tolerował. Natomiast mama była zawsze motorem.

AS: Czyli jesteś jedynakiem?

LZ: Niby jestem jedynakiem, ale miałem brata Andrzeja z pierwszego małżeństwa ojca; brat już nie żyje. Mama bardzo mnie naciskała, ona uważała, że ta historia — to jest właśnie dla mnie, to ona była bezpośrednio tym, kto, można powiedzieć, ten guziczek nacisnął. Zresztą, jak zdałem na historię i byłem na granicy wśród osób zakwalifikowanych do przyjęcia na studia, ona poszła do dyrektora Instytutu Historycznego, profesora Henryka Samsonowicza, aby interweniować w mojej sprawie. Tak więc pierwszy raz dzięki jej interwencji dostałem się do Białegostoku. Mama była aktywnie zaangażowana.

Ale mimo tego, że dzięki niej były książki w domu, dzięki niej dużo się czytało, to naprawdę wielką rolę — w tej chwili z perspektywy czasu oceniam — odegrała siostra mojego ojca Halina Sukiennicka z Londynu. Po raz pierwszy znalazłem się w Londynie w 1971 roku i, jasna rzecz, mieszkałem u niej. Dużo rozmawialiśmy i tam dostałem niezłą szkołę krytycznego spojrzenia na świat — tak to nazwijmy.

Problem polegał na tym, że w tym czasie każdy, kto przyjechał z Polski, był w Anglii, w Londynie polskim traktowany jako komunista. No i trudno było wciąż zastrzegać, że ja to nie jestem komunistą.

AS: Przecież byłeś prawie dzieckiem?

LZ: No tak, miałem osiemnaście, dziewiętnaście lat. Więc na początku starałem się prostować, że nie jestem komunistą, ale to odnosiło skutek odwrotny. A pytania były takie: czy to prawda, że w Warszawie sowieccy żołnierze z „kałasznikowami” stoją na każdym skrzyżowaniu ulic? Próbowałem odpowiadać, że to nieprawda, ale widzę, że nikt mi nie wierzy, wtedy mówię: ależ oczywiście, to jest prawda, lecz nie oni są problemem — problemem są te białe niedźwiedzie, które spacerują między nimi. I ludzie już wiedzieli, że żartuję, i w ten sposób ucinałem te zarzuty, że jestem komunistą, zwłaszcza że byłem w środowisku zdecydowanie antykomunistycznym, więc skąd by ten jeden komunista z kraju się wziął?

AS: Dlaczego właśnie ciotka była ważna?

LZ: Dlatego że miała doktorat przedwojenny na Sorbonie, olbrzymią bibliotekę, głównie Instytutu Literackiego… Ona była żoną profesora Wiktora Sukiennickiego, o którym dużo rozmawialiśmy. Ja go jeszcze poznałem osobiście, zanim zmarł w 1983 roku, równolegle jak Andrzejewski. Miłosz napisał wspomnienia o nich, były opublikowane w „Tygodniku Powszechnym” między innymi.

AS: Miłosz o Wiktorze Sukiennickim też pisał?

LZ: Tak, jest jego wstęp do dzieła Sukiennickiego o Centralno-Wschodniej Europie[1], i Miłosz też napisał wspomnienia o nim. Wszystko to — i przedmowa, i wspomnienia — łatwo znaleźć w Internecie. Te podwójne wspomnienia o Andrzejewskim i Sukiennickim są strasznie ocenzurowane. Puścili to w „Tygodniku Powszechnym”, a „Tygodnik” wtedy (to było już po stanie wojennym) miał taki zwyczaj: jak cenzura coś wycięła, to zostawiali po prostu puste białe miejsca. Nie kazali im jeszcze raz tego tekstu łamać, tylko zamiast wyciętych fragmentów zostawały te białe plamy.

A jednak Sukiennicka budziła we mnie sprzeciw, ponieważ ona mnie bez przerwy, jak to się mówi o jeździe konnej, „ujeżdżała”. Że to ja niby jestem taki tam od historii, ale tak naprawdę to nic nie wiem, że jestem zindoktrynowany przez komunistów… Więc ja starałem się, jak umiałem w owym czasie, kontrargumentować, ale przede wszystkim byłem wściekły. I to zresztą w ostatecznym rozrachunku doprowadziło do tego, że musiałem się stamtąd wyprowadzić (a był to 1974 albo 1975 rok).

Miałem czelność w dyskusji z nią powiedzieć, że oprócz imperializmu sowieckiego (z czym ja się w pełni zgadzam i oczywiście nie neguję) istnieje również coś takiego jak imperializm amerykański. Ciocia była bardzo proamerykańska i prozachodnia, no i powiedziała, że nie zniesie osoby, która ma takie poglądy. Zostałem więc delikatnie wyrzucony z domu i musiałem sobie szukać mieszkania na mieście. Nigdy już tam nie mieszkałem później, ale odwiedzałem ją, no i stosunki nie były zerwane, zostały bardzo poprawne. Wydaje się, że ona nie bardzo znosi-

[1] W. Sukiennicki, *East Central Europe during World War I: From Foreign Domination to National Independence*. In 2 volumes. New York 1986.

ła mnie po prostu i musiała znaleźć jakiś pretekst, żeby mnie się pozbyć. Zresztą, mogłem być też dla niej męczący, bo rano wstawałem, wracałem w środku nocy, całe dni pracowałem, i w soboty, i niedziele również.

Pamiętam, raz wychodziłem do pracy w niedzielę, a Sukiennicki akurat był w Londynie. „Bonjour" — przywitał się, wychodząc do łazienki. Ja na to: „Dzień dobry, wujku!" — „A ty gdzie idziesz?" — „Do pracy". On wtedy spojrzał z pogardą: „Stachanowiec!" Takie to były relacje…

Ale tak naprawdę i ona, i Sukiennicki, którego bliżej poznałem później, w 1978 roku w Sztokholmie, wywarli dosyć duży motywujący wpływ na mnie. No oczywiście i profesorowie na Uniwersytecie i w Akademii, lecz to już inna opowieść, ale w okresie wcześniejszym czy też równoległym — to te motywacje rodzinne. Rodzina odegrała rolę, ale właśnie ta rodzina ze strony ojca z Anglii.

AS: A twój dziadek Aleksander Zasztowt?

LZ: Aleksander — on zawsze był obecny w opowieściach, ale on przecież zmarł, ściślej mówiąc zginął w wyniku wypadku w 1944 roku w Wilnie. Bo on, jak wiadomo (a może i nie wiadomo), za Sowietów musiał gdzieś znaleźć pracę, więc pracował jako stróż na budowie, choć był inżynierem. Była zima, no i on się pośliznął. A miał kiedyś trepanowaną czaszkę, miał blaszkę — i prawdopodobnie uderzył się w głowę, dostał wylewu krwi do mózgu i zmarł. Nie można powiedzieć, że to Sowieci go bezpośrednio zamordowali, zamordowała go cała sytuacja, która wtedy była na Litwie, już sowieckiej.

Jeśli chodzi o poglądy polityczne, Aleksander był mocno lewicujący, jak i cała rodzina — i ta londyńska, i warszawska. I ojciec mój, i Sukienniccy, i dziadek Aleksander — to PPS przedwojenny.

AS: Aleksander Zasztowt naprawdę był socjalistą?

LZ: Tak, i to takim ostrym, bo on w ogóle był w tej części PPS-u, która była w sojuszu z komunistami przed wojną. Później on się wyłączył z PPS-u i założył Niezależną Socjalistyczną Partię Pracy w Wilnie. I ta partia chyba miała jednolity blok z komunistami, dopóki oni tam nie zostali zakazani. Właściwie oni byli zakazani jeszcze od lat dwudziestych, ale generalnie jakieś tam kryptosojusze były, wydaje się. Dziadek był jednoznacznie bardzo mocno lewicowy, był członkiem PPS-u, PPS-u na Litwie i Białorusi też. Był także „krajowcem" od samego początku. Przyjaźnił się z Michałem Römerem, i to bardzo blisko, nawet był wykonawcą jego niewykorzystanego testamentu. Römer, jak zgłosił się do Legionów, napisał testament, bo liczył się z możliwością, że go na froncie w Galicji zabiją. No i dziadek miał być wykonawcą jego ostatniej woli. Na szczęście Römer nie zginął.

Jak się czyta w dziennikach to, co pisał Römer o moim dziadku, to oni w tym czasie (mówię o sytuacji przed pierwszą wojną światową) mieli chyba bardzo podobne przekonania, które ja bym określił jak socjaldemokratyczne. Byli antynacjonalistyczni, sprzyjający wszystkim narodowościom dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a jednocześnie bardzo głęboko zorientowani w podzia-

łach społecznych, uważali, że ludziom biednym trzeba pomagać, likwidować te podziały społeczne i tak dalej.

AS: Pamięć o dziadku żyła w rodzinie?

LZ: Żyła, tak, ale bardziej w Londynie niż tutaj. Poza tym mój ojciec nigdy nie rozmawiał ze mną o dziadku. Z ojcem w ogóle była ciężka sytuacja. To był bardzo przyzwoity człowiek, pomagający ludziom, bardzo zaangażowany w swoją pracę, natomiast w domu, niestety, był takim „samcem alfa". I już jako dorastające dziecko odczuwałem, że jestem na końcu tego łańcucha pokarmowego. Dopiero kiedy ojciec zrobił się stary, przeszedł na emeryturę, a mnie się syn urodził, to wtedy już miałem dobre relacje z ojcem, ale właściwie przez całą młodość był dystans.

AS: Czyli ojciec nie przekazał ci nic o dziadku?

LZ: Nie, to raczej dowiedziałem się o nim właśnie przez siostrę. Siostra ojca, Halina Sukiennicka, była ukochaną córeczką Aleksandra. Ona była w palestrze wileńskiej, broniła tej młodzieży komunizującej ze Sztacheckim, Jędrychowskim, Putramentem.

Ojciec mi nie opowiadał nic. Natomiast nieco mogłem usłyszeć, gdy rozmawiał z mamą, bo z mamą rozmawiał dużo. Ale takie rozmowy zawsze się odbywały nie pod moją obecność, ojciec unikał tego. Uważam to za bardzo poważny błąd, dlatego ja ze swoimi synami rozmawiam. Oczywiście, jeżeli mają na to ochotę, bo na ogół nie mają.

Więc Londyn odegrał dosyć istotną rolę. Dla mnie on dlatego był taki ważny, że to jakby drugie studia. Tam się dostałem w to środowisko lewicowe przedwojenne, bardzo mocno antysowieckie, poznałem różnych ludzi, poznałem polski ośrodek społeczno-kulturalny: POSK na King Street w Hammersmith. Nawiasem mówiąc, zarzucano mi tę emigrację, zwłaszcza w latach siedemdziesiątych. Ale były to na ogół delikatne przytyki w kraju.

I to mi trochę otworzyło horyzonty. Przede wszystkim zrozumiałem, że bardzo dobrze nas uczono historii w Warszawie, ponieważ u nas to wszystko było identycznie prezentowane, jak tam w tych rozmowach wychodziło. Sukiennicki, na przykład, był zaskoczony, jak mu opowiadałem o zajęciach z najnowszej historii Polski, które mieliśmy w Instytucie Historycznym, bo uważał, że my w ogóle nic nie wiemy jako studenci historii o sprawach typu Katynia czy paktu Ribbentrop–Mołotow, te punkty tajne i tak dalej, podział stref wpływu. Myśmy się o tym wszystkim uczyli „za komuny" na czwartym roku.

U nas było tak jak na Zachodzie pod tym względem. I nawet jak nas uczyli ludzie, którzy należeli do partii, to nie było żadnej cenzury. Byli profesorowie, którzy nie chcieli na ten temat rozmawiać. Pamiętam, gdy zdawałem pewnego razu egzamin (już nie powiem u kogo) na temat właśnie rzeczy, które zahaczały o Katyń, to on, jak już zacząłem mówić, już byłem gotów wywalić całą prawdę, przerwał mi, powiedział „Wystarczy" i zadał inne pytanie. Nie chciał słyszeć tego, żeby nie być w sytuacji dyskomfortowej, jak mu powiem o Katyniu ze szczegółami. Tak, że Sukiennicki, gdy w 1978 roku spotkaliśmy w Sztokholmie (miał tam

wykłady na tak zwanym Uniwersytecie Latającym, który sam stworzył na emigracji), był zdziwiony, bo on też uważał, że nas tam uczą ocenzurowanej historii.

U nas to było rozwiązywane w taki sposób: na zajęcia, powiedzmy, z historii najnowszej dostawało się pewne książki, które mogły wziąć w lektorium w Instytucie Historycznym tylko osoby, które były na liście podanej przez profesora, tylko one mogły do tego zajrzeć. Była to grupa chyba 10-osobowa albo 20-osobowa. Więc wszystkie wydawnictwa Instytutu Literackiego, które miało lektorium (może nie wszystkie miało, ale wiele), były dla nas dostępne. W bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego była podobna sytuacja. Jeżeli dostawałem kartkę od samodzielnego docenta, że proszę studentowi Leszkowi Zasztowtowi udostępnić książkę, na przykład, Stanisława Swianiewicza „W cieniu Katynia", bo jest mu to potrzebne do jego pracy magisterskiej, to dostawałem tę książkę. Musiałem tę kartkę zostawić, oni tam zapisywali, i to były tak zwane „cimelia".

AS: Na Białorusi to był *spiecchran* tak zwany.

LZ: To samo było w *Lenince*[2]; w Moskwie w *Lenince* nawet do katalogu nie można się było dostać, tam gdzie były te „cimelia", czyli na tym wyższym piętrze. A u nas to było w katalogach, ale jak było „cim." napisane z kropeczką, to wiadomo było, że dostaniesz tylko jak znasz bibliotekarza albo jak masz taką *bumażkę*.

No i czym ja się zajmowałem, do Londynu jeżdżąc? Zarabiałem tam pieniądze, ale co rok albo prawie co rok przewoziłem walizę książek. I tu jeszcze stoją niektóre z nich. Przewoziłem, ryzykując oczywiście paszportem, bo jakby mnie dopadli, to zabraliby paszport, i wtedy już do Londynu do pracy bym nie pojechał.

Ale ja byłem takim fanatykiem książek po prostu, że zdobywałem je nie tylko w „Księgarni Polskiej" (ona jest do dzisiaj; także później w POSK-u), ale i w amerykańskiej księgarni przy St. Paul's Cathedral, co była, jak wszyscy mówili, prowadzona przez CIA. To ja tam poszedłem, no i oni do mnie mówią po angielsku: O'kay, może pan wziąć książki, jak pan jest z Polski, tylko niech pan tutaj napisze imię, nazwisko i adres. I ja, idiota, zamiast napisać coś takiego — Jan Kowalski, Mińsk Mazowiecki, ulica, powiedzmy, Adama Mickiewicza 7, napisałem — Leszek Zasztowt, Warszawa, Zakroczymska 2, mieszkania 1. Wziąłem te książki, wyszedłem i tak sobie idę pomalutku z tymi książkami. Cały plecak, a tam najróżniejsze rzeczy: „The Basic Writings of Trotsky" (Trocki — to przecież kryminalna sprawa), Roj Miedwiediew „Let History Judge" (monumentalne studia nauki stalinowskiej) — takiego typu rzeczy. Wszystko to stoi tutaj. Idę tak i myślę: Jezus Maria, przecież ja im napisałem swoje imię, nazwisko i adres! A jeżeli tam jest jakiś *szpion* sowiecki, przecież oni mają wszędzie tych szpiegów, to ja taki ślad zostawiłem, złapią mnie na granicy. No dobra, no to sprawdzimy na granicy, czy jest połączenie między sklepem przy St. Paul's Cathedral, a naszymi pogranicznikami. I wyobraź sobie, wywiozłem kolejną walizę.

[2] Chodzi o Państwową Bibliotekę ZSRS imienia Włodzimierza Lenina w Moskwie.

Ja tych waliz przewiozłem — no, ile razy byłem w tym Londynie, dziesięć, piętnaście, to z każdego wracałem z walizą. A największą walizę przywiozłem, wracając w 1978 roku ze Sztokholmu. To strasznie ciężkie lato było, upalne. Pracowałem — woziłem meble w szwedzkiej firmie, oficjalnie, tak że schudłem do 58 kilogramów. I kupiłem sobie jeansy jakieś tam, podkoszulki, no nie miałem wielu rzeczy, tylko kupę pieniędzy jak na owe czasy — półtora tysiąca dolarów. I miałem całą walizę książek — tak olbrzymią, jak pół tego stołu, a na tym dwie pary spodni, podkoszulki.

Więc niosę tę walizę, udając, że ona jest bardzo lekka, a ona ważyła tak z 30 kilo. Miałem płynąć promem z Nynäshamn pod Sztokholmem do Gdańska. Niosę te książki, a przede mną facet wiózł tylko obraz taki zawinięty. No i wzięli go na osobistą rewizję, a ja za nim — z taką walizą. I oficer mnie pyta: „A co pan przewozi?” Mówię: „Tutaj mam jakieś ubrania. No byłem w pracy, mam oficjalne pozwolenie, zarobiłem dużo pieniędzy”. — „A ile pan zarobił?” Mówię, tyle i tyle. „To niech pan wyjmie i przeliczy”. Wyjąłem te pieniądze, przeliczyłem mu przed nosem, to wszystko było wpisane w deklaracji. On powiedział: „Dziękuję, do widzenia”. No to znowu wziąłem tą walizę, że to niby jest lekka, a przecież strasznie ciężka, i poszedłem z nią luźnym krokiem.

Wtedy przywiozłem najwięcej. Dlaczego? Dlatego, że Norbert Żaba, u którego znajomych mieszkałem, to był przedstawiciel „Kultury Paryskiej” i Instytutu Literackiego na całą Skandynawię. Ponieważ ja się z nim przyjaźniłem i u niego bywałem, on mnie zaprowadził do piwnicy i mówi: „Leszek, tu masz w ogóle parę tysięcy książek, możesz zabrać wszystkie, jak chcesz”. Ale wszystkich nie mogłem zabrać, więc wybrałem, nie wiem, około trzydziestu książek, ale to były takie cegły jak Miedwiediew. No i zabrałem te książki. Część była po angielsku, część po polsku. Dostałem te książki za darmo, i szkoda było zostawiać gdzieś takie białe kruki.

AS: To było jeszcze przed stanem wojennym?

LZ: To musiało być przed stanem wojennym, tak, to był 1978 rok, dokładnie. Napisałem wtedy wspomnienia; w najnowszej książce pod redakcją Jana Malickiego i Andrzeja Pukszto o Instytucie Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej[3] między innymi są te wspomnienia z Londynu. Trochę rozbudowałem to. Bo ja w ogóle piszę wspomnienia. I to się nazywa „Nowe miasto, albo Biografia pewnego pokolenia”. Na razie opublikowałem tylko to o Sukiennickim.

No i jeszcze wspomnienia o Wiktorii Śliwowskiej, w tej książeczce, która wyszła pod redakcją Eugeniusza Niebelskiego i innych[4]. Jest pod redakcją wielu osób, i otwiera ją esej Andrzeja Nowaka „Ludzie i książki” i mój — „Na marginesie książki *Rosja, nasza miłość* Wiktorii i René Śliwowskich. Kilka osobistych wspomnień rosyjskich”.

---

[3] *Początki sowietologii: Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939): idee–ludzie–dziedzictwo*, Warszawa 2021.

[4] *Wokół polskiej obecności w Rosji. Sztambuch Profesor Wiktorii Śliwowskiej na jubileusz dziewięćdziesięciolecia*. Warszawa 2021.

AS: A dlaczego wybrałeś w końcu problematykę Europy Wschodniej, Litwy?

LZ: A to było jeszcze inaczej. W domu ojciec nie opowiadał o tym w ogóle, ale Litwa była w domu, jak i Białoruś, ponieważ wszyscy znajomi rodziców, którzy do nas przychodzili (a rodzice prowadzili bardzo bogate życie towarzyskie), byli z Wilna. I to byli bardzo różni ludzie; znaczna część to byli lekarze, czyli koledzy ojca jeszcze z czasów studiów na Uniwersytecie Stefana Batorego, ale nie tylko.

Rodzice mieli przyjaciół w Bydgoszczy, w Toruniu, w Gdańsku, we Wrocławiu, w Krakowie… Często to byli ludzie tacy, jak, na przykład, państwo Danienkowiczowie z Bydgoszczy, których ja pamiętam doskonale. On był prawosławny, był pewnie albo Rosjaninem, albo Białorusinem. Danienkowicz — nazwisko raczej białoruskie niż rosyjskie. Był w ogóle przedwojennym polskim ułanem. Jak ja tam przyjeżdżałem do nich, to spałem na takim dmuchanym materacu, a nade mną na ścianie „*Tri bogatyria*” — taki ogromny obraz. I on był jeszcze powieszony tak pod kątem, a w rogu czerwona lampka przy ikonie. I jak leżałem, to nade mną te *tri bogatyria* na tych gigantycznych koniach, po lewej ta Matka Boska, ikona, i czerwona lampka się świeci. Pamiętam, sny nieraz miałem, jak te konie galopują… Wymyśliłem wtedy jako dziecko, że ci trzej bohaterowie to są w ogóle Lech, Czech i Rus, bo musiałem sobie zrobić legendę do tego. Ja wtedy nie wiedziałem, kto to Ilja Muromiec, nie miałem pojęcia. Wiem, że wszyscy mówili w domu po rosyjsku, jeśli była taka potrzeba — i matka mówiła płynnie, i ojciec, ale zarówno między sobą, jak i do mnie nie mówili po rosyjsku. W każdym razie sobie dośpiewałem, że to jest Lech, Czech i Rus. A później bardzo się zdziwiłem, że to wcale nie są Lech, Czech i Rus. Mało tego, później w Czechach się zdziwiłem, że w czeskiej tradycji nie ma w ogóle Rusa, tylko jest dwóch braci — Czech i Lech. Nie ma Rusa — Rus jest tylko w białoruskiej, rosyjskiej, polskiej i ukraińskiej tradycji.

No w każdym razie oni byli prawosławni. Szura, żona tego pana Danienkowicza, była Rosjanką chyba. I wszyscy byli prawosławni. I wśród bliskich przyjaciół rodziców takich rodzin było dużo. Cześć z nich po wojnie, powiedzmy sobie, dla spokoju duszy to konwertowała tutaj na katolicyzm.

Nie będę sypał nazwiskami, chociaż jedno mogę wymienić: rodzina Szczasnych (też z tamtych stron) zmieniła nazwisko na Szczęsny. To byli najbliżsi przyjaciele mojego ojca z dawnych czasów i ojciec chyba im pomagał. Ale nie zmienili wyznania, zostali prawosławnymi i są pochowani tam, gdzie mój ojciec, czyli na Cmentarzu Wolskim prawosławnym. Oczywiście, mój ojciec był katolik, natomiast chciał być tam pochowany, przecież tam jest część katolicka i część prawosławna.

Prawosławnych jest teraz więcej, ale był czas, że ich było mało, to Szczęśni są pochowani przy samej cerkwi, ja tam przychodzę zapalić lampki na Święto Zmarłych. A ojciec jest w tej drugiej części, za wałem, gdzie jest olbrzymia część katolicka, ponieważ musieli zacząć sprzedawać te miejsca, żeby się utrzymała parafia prawosławna. Tam profesor Andrzej Walicki też został pochowany, na tym cmentarzu, w prawosławnej części, chociaż on był raczej bezwyznaniowy, metrykalny katolik, ale jemu to odpowiadało i tam sobie zażyczył.

AS: A Litwa jako taka, czy była obecna w rodzinie, na studiach?

LZ: No była, była… Ja z początku tego nie dostrzegałem, że wielu z tych profesorów, którzy mnie uczą, ma też korzenie wileńskie (albo szerzej — wschód dawnej Rzeczypospolitej). I pomału zaczęło do mnie to docierać. Dopiero jak się zacząłem tym interesować, wstecznie, czy odtwarzać pewne fakty, to zdałem sobie sprawę, że przecież niektórzy w ogóle są z Wilna.

Moje nazwisko mi czasami pomagało, powiem szczerze, bo jednak mój dziadek Aleksander był dosyć znany. Pamiętam, obecny profesor Tomasz Nałęcz, który był opiekunem mojego roku, uważany był za bardzo srogiego (wtedy był jeszcze asystentem, nie miał nawet doktoratu), ale ze mną zawsze obchodził się jak z jajkiem. Ja nie byłem w stanie pojąć, dlaczego on wszystkich w ogóle traktuje tak, a do mnie zawsze podchodzi z pełnym uśmiechem i taki miły jest. A później doszedłem do wniosku, że ponieważ on się całe życie zajmował Piłsudskim, to na pewno trafił na te powiązania dziadka z Piłsudskim i w ogóle z piłsudczykami — Litwa Środkowa i tak dalej.

Przecież dziadek był dyrektorem Departamentu Komunikacji i Robót Publicznych w rządzie Litwy Środkowej i sygnatariuszem tej słynnej odezwy Żeligowskiego do ludności, uchwały Sejmu Litwy Środkowej o przyłączeniu do Rzeczypospolitej. To wtedy u nich z Römerem rozeszły się drogi, bo Römer wyjechał do Kowna, a dziadek został w Wilnie. Dziadek się opowiadał za Polską *by the way.*

W ogóle dziadek mówił po białorusku, to wiem od ojca, dlatego że tam, w okolicach miasta Głębokie, miał majątek, który wniosła w posagu jego żona, a moja babcia Alina Stommówna. To był Tumulin[5] nad Dryświatami, tam z jednej strony Brasław, a z drugiej strony akurat Ignalino, i teraz ten dawny majątek to jest część elektrowni atomowej w Ignalinie. Jak mnie pytali, czy ja będę chciał coś odzyskać na Litwie, to odpowiedziałem: żeby odzyskać coś na Litwie, to musiałbym się starać o obywatelstwo litewskie, zdać egzamin z języka litewskiego i tak dalej. A poza tym mój majątek jest częścią teraz być może reaktora atomowego. W związku z tym wcale go nie chcę, ponieważ mógłby dla mnie być dużym kłopotem. W końcu zamknąłem tę sprawę i nigdy się później tym nie interesowałem.

AS: A jak powstały naukowe zainteresowania?

LZ: No właśnie, w Polskiej Akademii Nauk ustawiono mnie z racji zainteresowań mojego promotora, którym był profesor Józef Miąso, ówczesny dyrektor Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki. To był w ogóle pierwszy sekretarz partii na początku lat siedemdziesiątych w Polskiej Akademii Nauk, czyli taka *moguczaja* figura, ale w tym czasie już on troszeczkę był na boku, chociaż nadal był wpływowym komunistą. No i byłem przy nim. I on mi zaproponował trzy tematy do wyboru, i wybrałem temat o popularyzacji nauki w Królestwie Polskim, w zaborze rosyjskim. Dlaczego wybrałem taki temat spośród zaproponowanych? Już wtedy znałem rosyjski i nie było dla mnie bariery językowej, do tego lubiłem to

[5] Wieś na Litwie, w okręgu uciańskim, w rejonie wisagińskim.

dłubanie w archiwach, a temat był nieopracowany. No i ten temat najbardziej był otwarty, bo popularyzacja nauki — to są książki, czasopisma, wykłady, wystawy…

I ta książka została ostatecznie doktoratem, obronionym w 1987 roku, który później nawet Juliusz Bardach bardzo wychwalał w recenzji mojej habilitacji. No i tak się zajmowałem tym Królestwem, dopóki nie wymyśliłem sobie, że właściwie teraz trzeba zmienić w ogóle terytorium i zająć się Wschodem.

W każdym razie zacząłem się zajmować tą oświatą na Litwie, Białorusi, Ukrainie. Już jeździłem wcześniej do Leningradu (wtedy jeszcze tak się nazywał) i do Moskwy, jak się zajmowałem Królestwem. No i grzebałem w tym Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Leningradzie. I tam zacząłem znajdować jakieś cuda, o których w ogóle nie mieliśmy tu pojęcia.

A w tym czasie jeszcze ukazał się pierwszy tom Daniela Beauvois „Polacy na Ukrainie”[6]. I to się zbiegło w czasie. Gdy byłem w Leningradzie w roku 1989 albo 1990, to siedziałem oczywiście w *zalie dla inostrancew*. Kto tam był? Dziesięciu Amerykanów młodych, jakiś Francuz, który siedział przy oknie, z lekkim wąsikiem, i Leszek Zasztowt. Z reguły Polaków wtedy, po „Solidarności”, traktowano tak samo jak Amerykanów, to znaczy jak element niegodny zaufania. No to siedziałem; ponieważ Amerykanie gadali między sobą, Francuz się nie odzywał, to i ja się nie odzywałem. Przesiedziałem dwa miesiące w tym archiwum, codziennie pracując razem. Później się okazało, że ten gość, co siedział ode mnie o metr odległości, to był Daniel Beauvois. Poznałem go w ogóle później i się zaprzyjaźniliśmy. Mówię: „Danielu, przecież przesiedzieliśmy dwa miesiące koło siebie w archiwum w Petersburgu! Bałem się wtedy odezwać, bo nie wiedziałem, czy ty w ogóle mówisz; musiałeś znać rosyjski, ale głupio było…”

Daniel był dla mnie bardzo istotnym, chyba najważniejszym, obok Juliusza Bardacha, profesorem. Bo najwięcej skorzystałem jednak z jego mądrości i jego doświadczeń, z archiwalnych badań. Później, przez lata właściwie, cała moja habilitacja to przecież jest kontynuacja tych dwóch tomów Daniela Beauvois w Uniwersytecie Wileńskim. To jest jak gdyby taki epilog. Nawet szata graficzna tej książki została dobrana do tego pierwszego wydania Daniela Beauvois o szkolnictwie polskim na ziemiach litewsko-ruskich[7] — dwa tomy, wydane przez Fundację Jana Pawła II w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Mój tom był tak pomyślany, żeby ta okładka pasowała, jakby dołożyć go jako trzeci.

Daniel był też później recenzentem mojej habilitacji razem z Bardachem, ze Stanisławem Litakiem, już nie żyjącym, i Ireną Szybiak. Musiał być ktoś miejscowy, lecz okazało się, że wedle ówczesnych przepisów ktoś, kto jest profesorem Sorbony, nie może być recenzentem habilitacji. Musi być trzech, którzy są krajowi. No to zamiast trzech recenzentów miałem czterech — Daniela Beauvois z Sorbo-

[6] D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Warszawa 1987.

[7] D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. Tom I. Uniwersytet Wileński; Tom II. Szkoły podstawowe i średnie*, Lublin 1991.

ny, Juliusza Bardacha, wtedy już członka Akademii, Stanisława Litaka z KUL-u i Irenę Szybiak z Uniwersytetu Warszawskiego.

AS: W tytule tej książki pierwsze słowo to „kresy”… Byłem, prawdę mówiąc, zaskoczony.

LZ: Słuchaj, świadomie ją tak zatytułowałem, bo pomyślałem sobie, że jak tytuł będzie „Szkolnictwo na ziemiach litewsko-ruskich dawnej Rzeczpospolitej”, to nikt tego nie kupi. Kogo to obchodzi! To jest tak wysublimowana problematyka, że nie ma co. Więc postanowiłem zastosować chwyt marketingowy. To nie jest z tego powodu, że słowo to jest szczególnie bliskie mej duszy. Zresztą, jak przeczytasz wstęp, to on jest jednym wielkim wytłumaczeniem, że kresy to nie dawnej Rzeczpospolitej, tylko *okraina Rosyjskiej Imperii*, w tym sensie. Tłumaczę to na półtorej strony.

A prawda jest brutalna: jak dałem tytuł „Kresy”, to dwa tysiące egzemplarzy prawie mi się sprzedały w ciągu dwóch lat. Takie były wtedy nakłady. No może niecałe dwa, trochę tam zostało — ale rozeszło się. A dzisiaj jakie ja mam nakłady książek? Sto pięćdziesiąt; dwieście — to już jest duży nakład dla książek naukowych. Więc to był chwyt marketingowy, i trochę ludzie mieli pretensje do mnie, zwłaszcza Litwini (Białorusini mniej, Ukraińcy w ogóle nie), ale im tłumaczyłem, że to po prostu był strasznie chodliwy temat wtedy. Dużo było o tych kresach, o Lwowie, o Wilnie, o Wschodzie. Wtedy się ukazała książka Kolbuszewskiego w tej serii „A to Polska właśnie” o kresach[8], i tam są przykłady literackie użycia tego słowa. Cóż, posunięcie było słuszne, bo dzięki temu to się rozeszło.

AS: Wymieniłeś nazwisko Juliusza Bardacha…

LZ: Z Bardachem poznałem się dosyć późno. Oczywiście, znałem go z widzenia i ze słyszenia… On był profesorem historii prawa i uczył na Wydziale Prawa i Administracji, a ja byłem na historii. Ale w 1988 roku on wydał książkę „O dawnej i niedawnej Litwie”[9], która u mnie jest oprawiona w specjalną obwolutę. I tu jest, oczywiście, o Wiktorze Sukiennickim i Aleksandrze Zasztowcie. No i ja to wtedy przeczytałem, i strasznie mnie to ruszyło. I napisałem do profesora Bardacha list. Już byłem wtedy po doktoracie, już byłem „doktor Leszek Zasztowt”. Myślałem, że nie odpisze. Tymczasem minął tydzień, dwa, i dostaje tutaj, do Pałacu Staszica, gdzie pracowałem, list ręcznie napisany. Otwieram. Juliusz Bardach pisze: Szanowny Panie Doktorze, zainteresował mnie Pana list, jeżeli ma Pan jakieś głębsze spostrzeżenia na temat tej ostatniej książki, to chętnie się z Panem spotkam. Wiesz, to jakby do ciebie Włodzimierz Ilicz Lenin napisał: *Dorogoj rebionok wtorogo kłassa, ja chotieł by s toboj poznakomitsia*, ponieważ taką ładną mi wysłałeś laurkę, narysowałeś misia…

No i ja oczywiście napisałem i umówiliśmy się u mnie w Instytucie. To już była sensacja, bo to jest 1988 rok na pewno i przychodzi Juliusz Bardach. A instytut

[8] J. Kolbuszewski, *Kresy*, Wrocław 1995.
[9] J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie,* Poznań 1988.

nieduży, mało ludzi tam jest i jak przyjdzie jakiś taki znany członek Akademii jak Juliusz Bardach, to od razu szu-szu-szu… I gdzie on wchodzi? Do pokoju numer dwanaście, gdzie Zasztowt siedzi między innymi, i z nim przez trzy godziny rozmawia. No to już poszła fama: ten to ma dobre wejście, jak tutaj Bardach do niego przychodzi i jeszcze z nim rozmawia tak długo.

I ja się z Juliuszem zaprzyjaźniłem, i od tego momentu właściwie Juliusz stał się moim głównym redaktorem i krytykiem tego, co pisałem. Więc jeżeli coś większego w ogóle pisałem — na tyle duże, żeby można to było pokazać, nie jakieś artykuły — to mu pokazywałem.

Poznaliśmy w 1988 i od roku 1989 mieliśmy kontakt aż do jego śmierci. Później on był recenzentem mojej habilitacji, to znaczy pierwszy przeczytał te „Kresy". Też miał pretensje do słowa „Kresy", ale ja mu wytłumaczyłem, dlaczego to musi być, nie można się tego pozbyć. Tam na okładce jest medal z Powstania Styczniowego, który jest trójpolowy — Polska, Litwa i Ukraina — Ruś także, święty Michał. To jest i na okładce, również na tylnej, bo miało złagodzić wydźwięk tego słowa „Kresy", że tutaj nie żaden rewanżysta.

I ten pierwszy rozdział mu się bardzo podobał. Gieysztor go przeczytał też, Miłosz go przeczytał; dalej to nie chciało im się czytać, ale ten pierwszy rozdział, który otwiera te „Kresy", to wszyscy ci ludzie przeczytali i później mówili, że bardzo im się podobało. Bo i z Gieysztorem rozmawiałem, i z Miłoszem. U Miłosza byłem w domu później, w Berkeley jeszcze, jak on tam pracował, w 1999 albo 2000 roku.

Bardzo pomagał mi Bardach, był zawsze takim moim *cicerone*: mówił, co robić, czego nie robić, w co się angażować, w co nie. A dlaczego on się mną zainteresował? Oczywiście, kojarzył mojego dziadka, a jego profesorem w Wilnie był Wiktor Sukiennicki. Kiedy Sukiennicki wydał te tomy „East Central Europe during World War I", to Bardach był jedynym profesorem w Polsce, który odważył się w tym czasie napisać recenzję do „Kwartalnika Historycznego".

I oni się spotkali w Rzymie. Po raz pierwszy od przedwojennych czasów. Musiało to być przed opublikowaniem tej książki, to znaczy początek lat osiemdziesiątych, przed śmiercią Sukiennickiego. To musiał być 1981 rok, moim zdaniem. Czy on to miał w maszynopisie, czy miał już egzemplarz… No nie, chyba spotkali się, nim książka była opublikowana, bo ukazała się po jego śmierci, w 1984. Ale w każdym razie się spotkali, i Bardach mi opowiadał, jak tam w Rzymie poszli gdzieś na kawę, gadali i tak dalej.

Bardach pamiętał wykłady Sukiennickiego z Wilna. To był jakby pomost, łączący moją osobę z Juliuszem Bardachem. Całe nasze Studium Europy Wschodniej na Uniwersytecie było zakochane w Juliuszu, bo to był po pierwsze bardzo dobry historyk, a po drugie strasznie przyzwoity człowiek, wbrew temu, co teraz często piszą, bo on miał ten swój okres oczywiście, kiedy był wojskowym…

Ludzie mają pretensje, że on był kłamcą katyńskim. Ale przecież był radcą wojskowym Ambasady Polskiej w Moskwie w latach 1945–1946. I dostawał listy

od tych wdów: Co się dzieje z moim mężem? I jak miał tam ich dane, to odpisywał, że mąż zginął zamordowany w Katyniu przez Niemców. No, bo co miał napisać — przez Sowietów? To by go tam zastrzelili na miejscu. A on jeszcze w tym czasie wyciągnął z łagru swojego brata, co był później profesorem chirurgii plastycznej w Stanach.

AS: Byłem miło zaskoczony, kiedy w 1985 roku broniłem swój doktorat w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi i między innymi wysłałem autoreferat dysertacji do profesora Bardacha. Profesor napisał taką pochlebną recenzję! W Mińsku to sprawiło po prostu ogromne wrażenie.

LZ: W tym jest cały Juliusz… W te czasy Bardacha w Rosji bardzo kochali. Wszyscy ci starzy moskiewscy profesorowie go uwielbiali. Miał tam wielu przyjaciół, niektórych znał jeszcze od czasów wojny: pani Walentyna Horoszkiewicz, później Jarosław Szczapow, Wladimir Diakow, Ilja Miller i tak dalej. Oni wszyscy go znali, bardzo cenili; on bardzo ładnie mówił po rosyjsku i w ogóle miał to, co myśmy w studium cenili, taką przedwojenną kindersztubę, zawsze był elegancki, umiał się zachować.

Wiesz, profesura i w Polsce różna była. Byli wśród profesorów ludzie, którzy mieli klasę, wyglądali jak arystokraci, ale byli tacy, co widać było, że to jest proletariat, w ogóle pierwsze pokolenie, przedtem no może nie kołchoz, ale małorolny jakiś.

Brakowało im kindersztuby po prostu, brakowało umiejętności zachowania eleganckiego w towarzystwie. Na historii takimi pomnikowymi postaciami byli Aleksander Gieysztor oczywiście, który zawsze był jak przedwojenna profesura, Tadeusz Manteuffel (jego nie pamiętam, bo wtedy już nie żył, w późnych latach siedemdziesiątych), Stefan Kieniewicz; na prawie to był Bardach, między innymi, taką postacią. To byli profesorowie tacy, jak to można było sobie wyobrażać Uniwersytet przedwojenny. U nas to naprawdę było blisko tego, bo u nas nie wycięli tej profesury przedwojennej.

U nas właściwie jedynym profesorem, który miał duże kłopoty w okresie stalinowskim, był Jerzy Borejsza. Jego wywalili z Uniwersytetu Warszawskiego, jak był młodym adiunktem. On był synem tego słynnego Jerzego Borejszy, który zakładał „Czytelnika”. I jedynym pracownikiem Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, represjonowanym w okresie stalinowskim (to jeszcze Karol Modzelewski o tym wspominał), co się skończyło dla niego relegacją. Był wówczas chyba asystentem albo adiunktem, wtedy jeszcze kandydatem nauk (bo jeszcze istniały te rosyjskie stopnie). I jak go wywalili, to wylądował we Wrocławiu i tam go przyjęli w Uniwersytecie Wrocławskim. A potem wrócił do Warszawy, ale wrócił już na Stary Rynek, do Instytutu Historycznego PAN.

A więc Bardach dla mnie był bardzo ważny, i ta znajomość przeciągnęła się aż do jego śmierci. Później bywałem u nich w domu letniskowym koło Wyszkowa. Deskurów, jest taka miejscowość, on miał tam daczę. Przywoziłem Daniela Beauwois, bo miałem samochód, więc jak Daniel przyjeżdżał, to zabierałem ich

z żoną i wiozłem tam, a później odwoziłem z powrotem do Warszawy. Bywałem też w domu Bardacha. Dla mnie to był awans, bo do nich na kolacje przychodzili, na przykład, Samsonowiczowie — Henryk z żoną Agnieszką — Janusz Tazbir. Tacy ludzie bywali. No i Leszek Zasztowt się pojawiał.

A zatem byłem na samym dole tej hierarchii i raptem znalazłem się wśród tych najważniejszych dla mnie ludzi w Polsce. Mało tego, rozmawiali ze mną jak z równym, opowiadali sobie w nieskrępowany sposób różne dowcipy, więc czułem się bardzo dzięki temu dowartościowany. Nigdy nie wykorzystałem tych znajomości, ale sama przyjemność była, że jednak miałem taką możliwość — poznać ich.

AS: Jakie największe rozczarowanie zdarzyło się w twym życiu naukowym?

LZ: Wiesz, ja mam taką charakterologiczną cechę, że nie lubię mówić źle o ludziach. Jeżeli już mam o kimś powiedzieć coś złego (bo słowo „rozczarowanie" raczej nie dotyczy sfery moich zainteresowań, tylko ludzi, z którymi miałem kontakt), to jest mi bardzo trudno. Na przykład, jeżeli widzę, że praca jest podła i musiałbym napisać bardzo złą recenzję, to na ogół nie piszę tej recenzji, tylko odmawiam. Znajduję jakiś inteligentny powód, żeby tej recenzji nie napisać. Na przykład, że istnieje duży konflikt interesów, ponieważ znam kogoś bardzo dobrze i nie mogę w żadnym wypadku napisać tej recenzji, bo to było by naruszeniem zasad. Niestety, w paru przypadkach z Białorusinami miałem taką sytuację, że musiałem im odmówić, bo oni się starali zdobyć habilitację, a nie każdy jest takim dobrym historykiem, jak ty, czy Henadż Sahanowicz, czy Aleksander Kraucewicz…Wy jesteście wyższy sort, tak powiem. Ale nie wszyscy Białorusini są tacy. Owszem, jest kupa młodych cholernie zdolnych ludzi, ale jest też kupa „hochsztaplerów"; ani to historyk, ani to etnolog, ani to socjolog, nie wiadomo co.

A jeszcze lubię podać przykład, że moja postawa ma uzasadnienie. Największy konflikt miałem na studiach z profesorem Andrzejem Poppe. Był znany jako najbardziej surowy profesor na historii. On się zajmował starożytną Rusią. Ja u niego musiałem zdawać wstęp do nauk historycznych (czy tzw. nauk pomocniczych historii — już nie pamiętam) i chodziłem na te zajęcia. To były ćwiczenia: robiłem kwerendy ruskich ikon na obszarze dzisiejszej Polski. Miałem taką szufladę fiszek — wszystkie zabytki malarstwa ruskiego ikonowego, jakie są w Polsce. Przychodziłem, on oglądał tę szufladę: „Nie ma pan najważniejszych!" — i wyrzucał mnie za drzwi. Tak było wiele razy. I w końcu nie zaliczył mi tych zajęć, i miałem jedyny w życiu egzamin tak zwany komisyjny.

W tym egzaminie oprócz mnie brali udział docent wtedy, później profesor, specjalista od Rusi i Bizancjum, Andrzej Poppe, oraz pani doktor Maria Koczerska, prawa ręka Aleksandra Gieysztora, historyk mediewista. Po godzinie egzaminu pani Maria mówi: „Panie docencie, może byśmy panu Leszkowi dali już spokój? Moim zdaniem, można mu zaliczyć". Na co on powiedział: „Nie, w żadnym wypadku!", i męczył mnie jeszcze przez godzinę albo dwie. Wymaglowali mnie tak (to znaczy głównie on, bo później ona już milczała), że powinienem był dostać

dwóję. Więc on mi powiedział, że dostaję dwóję, ale z prawem uczęszczania na następny semestr.

W następnym semestrze ja już oczywiście na wszystko chodziłem, wszystkie jego polecenia wykonywałem. On w ogóle mnie nie spostrzegał, byłem dla niego jak powietrze. Ale pewnego razu kazał nam sprawdzić autentyczność rękopisu Zoriana Dołęgi-Chodakowskiego o Słowiańszczyźnie przedchrześcijańskiej. Pojechałem wtedy do Biblioteki Jagiellońskiej, bo miałem tylko fotokopię, i poprosiłem dyrektora Działu Rękopisów, żeby mi udostępnił oryginał. Na co dyrektor powiedział (a byłem wtedy studentem pierwszego roku): „Ale Pan musi mieć przynajmniej od swojego profesora jakiś list polecający”. Mówię: „No to ja się postaram zdobyć to *post factum*, jeżeli pan dyrektor da zgodę, żebym zobaczył oryginał”.

Sprawdziłem ten oryginał i już wiedziałem, że to jest autentyk. No i pojechałem do Poppego i mówię: „Panie docencie, mam już kompletną wiedzę, bo obejrzałem oryginał w Dziale rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, ale niestety musi pan mi to podpisać”. Już sam przygotowałem takie pismo do dyrektora Działu Rękopisów Biblioteki Jagiellońskiej, że proszę o udostępnienie studentowi Leszkowi Zasztowtowi, album numer taki a taki. No i on to musiał podpisać. W tym momencie jemu, jak to się mówi młodzieżowo, „kopara wymiękła”, i w końcu mi zaliczył dwa semestry i przeszedłem na ocenę dostateczną.

Ale wiesz, co było powodem jego nienawiści do mnie? To, że nosiłem wtedy długie włosy, miałem afro jak Angela Davis, chodziłem w blaszanych okularkach okrągłych, ubrany byłem cały na czarno i w wojskowej takiej kurtce jak Rambo w pierwszym odcinku, w ogóle wyglądałem jak hipis. I jak na mnie spojrzał, to miał pewność: nie, taki, co wygląda jak Rambo z pierwszego odcinka, nie może być historykiem.

Oczywiście zmieniłem swoją aparycję po tym egzaminie komisyjnym: ostrzygłem się, okulary zamieniłem na rogowe, zacząłem chodzić w białej koszuli i granatowych spodniach, mama mi zrobiła na drutach taki blezerek, jeszcze krawacik w razie czego… Tak że byłem już taki schludny uczniak, jak należy. I on to zauważył, rzecz jasna, bo jemu o to chodziło. Więc ja się zmieniłem dla niego. Nie byłem kiepski zawodowo, tylko on mnie po prostu nienawidził za wygląd!

Ale po co to opowiadam? Bo to ma puentę. Poppego wszyscy nienawidzili, bo te problemy miałem nie tylko ja, ale kilka pokoleń studentów, które przeszły przez jego ręce. Jedynym jego uczniem, który do niego się przyznaje i bardzo go kocha, jest Hieronim Grala. On się zajmował kiedyś mediewistyką, teraz się zajmuje wczesnonowożytnym okresem; bardzo dobry historyk, kochany w Rosji (to jedyny chyba profesor polski, który tam jest tak kochany).

Wobec tego, kiedy Poppe umarł, mówię: „Hieronimie, napisz wspomnienia o Andrzeju Poppem do «Rocznika Towarzystwa Naukowego Warszawskiego»”. Wtedy byłem sekretarzem generalnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, teraz jestem wiceprezesem. I on napisał przepiękne wspomnienia.

I co się okazało? Że Poppe był zesłany do łagrów, pracował gdzieś tam w strasznie ciężkich warunkach, w kopalniach. Od tego mu zostało trwałe uszkodzenie płuc, miał niedowład ręki, kłopoty z wymawianiem i słuchem. W ogóle on przeszedł przez jakąś potworną gehennę, przez całą tą najgorszą część Rosji sowieckiej, i był taki przetrącony po prostu. W związku z tym spostrzegał ludzi generalnie jako wrogów. Natomiast tych, których doceniał, darzył sympatią, jak Hieronima Gralę na przykład, i był do rany przyłóż. Ale takich osób było chyba kilka, większość ludzi to byli wrogowie.

A tak naprawdę to był najwybitniejszy bizantynista w Polsce, publikował w Oxfordzie, w Cambridge, w różnych niemieckich wydawnictwach typu „Tübingen" i „Heidelberg". Natomiast w środowisku był znienawidzony i to nie tylko przez studentów — również kolegów. Były mocne konflikty personalne, dochodziło nawet do rękoczynów: na przykład, Andrzej Garlicki za jakąś podobno zniewagę dał Poppemu w zęby, a Garlicki to był wielki chłop, tak że tamten poleciał cztery metry do tyłu i się wywrócił. Takie zdarzały się sytuacje na wydziale.

Po co o tym mówię? Dlatego że nie można ludzi oceniać, bo często nie wiemy o nich nic. Gdybym ja wiedział, że ten Poppe przeszedł przez łagry (czyli miał bardzo podobną drogę jak ojciec mojej matki Aleksander Konstanty Byliński, który też z trudem wyszedł żywy), gdybym ja wiedział o tych jego perypetiach, gdybym ja wiedział o tym wszystkim jako student, no to bym jakoś inaczej do niego podchodził, w inny sposób. A tak odbierałem tylko jego jednoznaczną wrogość.

Więc to jest nie tyle moje największe rozczarowanie, to jest największy szok, jaki przeżyłem. Człowiek, którego uważałem za kompletną kanalię, nazwijmy rzeczy po imieniu, okazał się, wręcz przeciwnie, kryształowym człowiekiem w swojej biografii. Tak go życie przeciągnęło pod liną, i to Sowiety, że mu po prostu przetrąciło kręgosłup. Jego, powiem tak, paskudna strona była skutkiem jego losów. No i jak to mam oceniać?

AS: Pytałem raczej nie o człowieka, a o jakieś twoje przeżycia w nauce…

LZ: Wiesz, jest dużo takich rozczarowań. Przede wszystkim powstaje bardzo wiele prac, powiedzmy tak, mniej wartościowych. Ale po co sobie zaśmiecać głowę tym, że ktoś napisał knota i pamiętać nazwiska? No chyba, że ktoś znajduje przyjemność, żeby później kolegom opowiadać, że książka N. to jest gniot i w ogóle szkoda o tym gadać. Więc jeżeli mnie ktoś pyta o coś, a ja mam takie zdanie, to mówię „Nie czytałem" albo „Tylko przekartkowane, trudno powiedzieć coś ciekawego". Wtedy w bezpieczny sposób odchodzisz od konieczności krytykowania kogoś. Przecież prawda jest taka, że przeważnie wszystkiego nie wiemy, nie znamy okoliczności. Nawet wybitni profesorowie puszczają często różne takie rzeczy, zwłaszcza jak są starsi, nie mają już czasu…

AS: Co do sytuacji z Poppem, jak myślisz, jaką rolę w pracy naukowej, badawczej odgrywa osoba człowieka, historia jego życia?

LZ: Moim zdaniem najważniejszą. Nie wiem, czy historia życia człowieka odgrywa rolę; na pewno też. Ale przede wszystkim osoba odgrywa rolę. Wiele prze-

cież zależy od tego, na kogo trafisz. Często wychowankowie słynnych profesorów przejmują pewne cechy ich charakteru. Z warsztatu badawczego, z podejścia do badań i tak dalej, ale też i charakteru, jeżeli są już bardzo blisko. Więc trzeba uważać, bo można trafić na takiego człowieka, jak mój wuj na przykład, Wiktor Sukiennicki, albo jak promotor mojego doktoratu Józef Miąso (on jeszcze żyje). Ci ludzie byli lub są śledziennikami, czyli od czasu do czasu mieli apogeum nastroju, wtedy byli w ogóle do rany przyłóż, a później mieli dół, i wtedy potrafili strasznie człowieka skrzywdzić, dokonać wielu przykrych rzeczy. A młody człowiek często jest nieodporny, i jak mu się powie, że jest beznadziejnie głupi, nic nie rozumie i cała jego praca jest do wyrzucenia, to może i samobójstwo popełnić z tego powodu, jeżeli to weźmie na serio, nie potrafi się zdystansować.

Dlatego uważam, że osoba, która ma wpływ na młodsze pokolenie, powinna przede wszystkim wysyłać pozytywne sygnały. I nawet jak coś jest nie najlepsze, to nim powie, że coś tam jest źle, niech powie, co jest dobrze. Albo powie, co jest źle, a później — co jest dobrze. Nawet najgorsza pigułka zawsze musi być jednak złagodzona poprzez jakieś takie światełko w tunelu, że daleka jeszcze droga, chłopie, ale nie jesteś skazany na śmierć, jeszcze tam to światełko w tunelu jest; jak będziesz szedł wytrwale, to może wyjdziesz na słońce. Tylko tak można działać.

Skąd to wiem? Bo na mnie wielu mężczyzn oddziaływało negatywnie — mój ojciec przede wszystkim i jeszcze kilku innych, Poppe właśnie, ale przykładów jest więcej. Zawsze starali się mi udowodnić, że jestem znacznie niższy od nich, że jestem głupszy, że mam perspektywy zerowe… Więc nauczyłem się przez te lata obcowania z takimi „samcami alfa”, że to wszystko, co oni opowiadają, trzeba wziąć i odłożyć na półeczkę, nie ma sprawy, swoje robię i w ogóle się tym nie przejmuję, bo jakbym się zaczął przejmować, to bym zwariował.

No i sam, oczywiście, nigdy tego nie robię: nigdy nikogo nie upadlam, nie skreślam, bo zawsze jest szansa, że mu się uda. To jest taka mądrość, której się nabywa z wiekiem, bo za młodu jesteś znacznie bardziej krytyczny, a im jesteś starszy i ci już zdrowie nawala i tak dalej, to zaczynasz patrzeć na tych młodych inaczej. A może ten będzie tutaj takim jak ty, i będzie kontynuował to; a może lepiej go nie zrażać, bo jeszcze nie wiadomo, co z niego będzie, należy raczej powiedzieć mu coś miłego. To nawet nie w sposób przemyślany, to się podświadomie robi.

AS: Czy można mówić o jakiejś misji naukowca, historyka, który zajmuje się badaniami Europy Wschodniej?

LZ: Moim zdaniem to nie jest tylko misja naukowca, to jest w ogóle misja inteligencji białoruskiej, ukraińskiej, polskiej, litewskiej, rosyjskiej. Kiedyś myśmy byli jako inteligencja takimi strażnikami pamięci. Wtedy w Królestwie Polskim w okolicach Warszawy — tylko 75%, czyli z dziesięciu ludzi siedem i pół nie umiało czytać ani pisać. A pod Petersburgiem było 92%, czyli tylko jeden umiał czytać, a dziewięciu nie umiało. Więc wtedy inteligencja rzeczywiście kultywowała tę pamięć.

Ale w humanistyce właściwie nic się nie zmieniło, dlatego że inteligencja obecnie jako taka warstwa społeczna (czy grupa społeczna, żeby nie być marksistow-

skim) bardzo się zmienia *in minus*. Mianowicie następuje głęboka specjalizacja, związana z informatyką, komputerami i tak dalej, rozwojem najróżniejszych subdyscyplin, zwłaszcza jeśli chodzi o komputery. Inteligencja jako grupa zatraca ogólnohumanistyczne zalety. I w tej chwili właśnie humaniści (nie chodzi tylko o historyków, to są socjologowie, psychologowie, językoznawcy, etnologowie, antropolodzy) przejmują siłą rzeczy to środowisko, ponieważ oni cały czas siedzą trochę albo w bieżących sprawach, albo w przeszłych, albo w bieżących i przeszłych, i jeszcze robią prognozę, co może być w związku z tym niebawem. Właściwie przejmujemy trochę taką tradycyjną rolę, dawniej zarezerwowaną dla inteligencji. W związku z tym tu się nic nie zmienia.

Główne przesłanie działania każdego uczonego, i to nie tylko humanisty, — nie brać niczego na wiarę, tylko wszystko sprawdzać. I to jest ratunek przed *fake newsami*, przed propagandą. We wszystko należy powątpiewać (klasyczne *dubito ergo sum*[10]), poddawać krytyce, żeby się nie dać manipulować. W tej chwili rola humanistyki jest większa niż kiedykolwiek, bo teraz tacy ludzie są jeszcze bardziej potrzebni, a ich krąg, liczba tych ludzi jednak zmniejsza się relatywnie, bo nie mówię, że maleje liczba humanistów na Białorusi czy w Polsce (chociaż może i to jest prawda), ale generalnie w stosunku do wielkości społeczeństwa to jednak jest nadal elitarna i wysublimowana grupa. I dlatego, moim zdaniem, znacznie jest skurczona. Więc kluczowe jest tu zachowanie trzeźwego oglądu sprawy, znajomość zagadnień i historycznych, i współczesnych, panowanie (przynajmniej tak ogólnie) nad całością, no i krytycyzm przede wszystkim.

Wiesz, stałem się raptem rozrywany. Teraz Polsat do mnie zadzwonił: chcą nakręcić coś na temat bestialstwa Rosjan na Ukrainie — bombardowanie szpitali etc. No i uważają, że to w ogóle jest w charakterze Rosjan. Skąd to się wzięło i tak dalej. Powiedziałem, że od tych nowych rzeczy to jest mój syn Konrad, ale jak chcą się dowiedzieć, skąd się wzięło tamto podejście takie ostre, to mogę o tym poopowiadać. To idzie jeszcze co najmniej od czasów Rosji imperialnej.

W zeszły poniedziałek odbyła się sesja w Instytucie Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego; byli Andrzej Nowak, Stanisław Wiech i ja. Prowadził to Henryk Głębocki. Zatytułowane to było „Od Murawjowa-wieszatiela do Putina". Mówiliśmy na kanwie tych ostatnich trzech książek Wiecha o Murawjowie, ale też o współczesnej sytuacji, o środowisku. Ja mówiłem o liberalnych historykach rosyjskich: wszyscy się teraz boją. Ale ciekawie było.

Na pewno ich wszystkich tak ukształtowano od wieków w tej imperialności. Wiesz, czytamy o tym jako o przeszłych historiach — Murawjow-wieszatiel, rozwalanie Kastusia Kalinowskiego itd. A przecież to było to samo, tylko możliwości były inne. A w tej chwili… Wtedy o tym się dowiadywali ludzie jakoś bokami — z plotek albo z gazety rosyjskiej, a teraz widzimy zdjęcia w telewizji. To się właśnie zmienia — szybkość rozpowszechnienia informacji.

---

[10] Wątpię więc jestem (łac.).

AS: Czy widzisz jakąś wyraźną granicę między historią a literaturą?

LZ: O, ja tu mam przemawiać jak Wernyhora… Fachowcy mówią, że żadna książka historyczna nie odda tak dobrze problemu, jak przyzwoicie napisane dzieło literackie. O wiele lepsza jest powieść, powiedzmy, taka jak „Wojna i pokój”, bo ona więcej mówi o kampanii 1812 roku, niż książki Tarlego i wszystkich innych razem. Taka jest prawda. Po prostu mamy umiejętność wczucia się w sytuację poprzez konkretne losy konkretnych ludzi. Często doskonałym źródłem historycznym są biografię, a jeszcze lepszym dzienniki. Coś, co jest pisane na bieżąco, przez jednego człowieka, który stara się zrozumieć własne losy.

Dlatego, uważają fachowcy, literatura wydaje się bardziej nośna z punktu widzenia emocji, no i często przekazania pewnych informacji o charakterze historycznym. Oczywiście, to nie skreśla literatury historycznej i prac historycznych: żeby poznać coś naprawdę, trzeba sięgnąć do prac historycznych, prac analitycznych, gdzie to wszystko jest rozebrane na czynniki pierwsze i gdzie są dane, jest trzeźwa ocena sytuacji, bez zbytnich emocji, bo to jest ważne. W literaturze można sobie pozwolić na emocje: jesteśmy po czyjejś stronie, na przykład Kościuszki; nasze serca są z Tadeuszem Kościuszką i to on dla nas jest najważniejszy. Ale historii tak nie można pisać, nawet jak jesteśmy po stronie Kościuszki, naszym zadaniem pozostaje opisać wszystkie działania wojenne, gdzie Kościuszko dowodził, starając się być bezstronnym. Pozbywamy się epitetów, że ktoś jest genialny, albo zły, albo okrutny, staramy się pisać w sposób neutralny. Nie piszemy „genialny atak z lewej flanki kosynierów”, tylko „dobrze przemyślany atak kosynierów z lewej flanki spowodował…”

AS: Pisałem książkę o Romanie Skirmuncie; długo to trwało, prawie całe moje życie w nauce. I kiedy pisałem, czasem się zastanawiałem: czy o Skirmuncie piszę, czy o sobie? Przecież jakieś sytuacje trzeba opisać z mojego punktu widzenia, ocenić jego motywy. I tu po prostu korzystasz z własnego doświadczenia. W takim razie jest to literatura czy nauka?

LZ: Wiesz, musimy tak robić. Miałem ten sam problem przy książce o Józefie Mianowskim. Źródeł osobistych o nim nie ma, są tylko służbowe. Gdyby się na nich wyłącznie opierać — cóż, to był taki karierowicz, który na szczeblach biurokracji carskiej robił karierę. I zrobił *bliestiaszczuju karjeru.* No i spijał z tego miodek, bo miał wysokie pensje, emeryturę i tak dalej. Ale jest trochę korespondencji i wspomnień innych ludzi, z których dowiadujemy się, że to był bardzo przyzwoity człowiek, który pomagał na przykład Polakom w Petersburgu. A przecież wtedy każdy urzędnik polskiego pochodzenia w Petersburgu trzymał się na czterysta metrów od każdego Polaka i udawał, że go nie zna, żeby ten Polak nie przyszedł do niego i nie powiedział: panie kochany, pomóż mi załatwić tamto i siamto. A Mianowski pomagał.

Musimy to gdzieś napisać w postaci komentarza. To znaczy najpierw opisujemy faktografię — jak to było, a na końcu czy też wprowadzając wpisujemy, że cały ten zestaw wydarzeń pozwala nam wysnuć takie wnioski… Jeżeli wyrżniemy ta-

kie komentarze z prac historycznych, to one będą nie do czytania, bo co z tego, że N. był aresztowany? Jak on wyszedł, jak się później czuł, kto mu pomógł, czy to wpłynęło na jego postawę czy nie wpłynęło, czy jemu się w głowie coś zmieniło, może zwariował w ogóle?…

A zatem te komentarze są niezbędne. I one są w pracach historycznych, tylko trzeba bardzo skrupulatnie to oddzielać od głównej treści książek, żeby wyraźnie było widać, że to jest już odautorski komentarz: jak autor interpretuje całość tych problemów. Zresztą, to jest najwartościowsza część. Najciekawsze książki historyczne — takie mam zdanie na stare lata — to nie takie szczegółowe, jak te z dokumentami, które publikował Stanisław Wiech, albo ta twoja książka, gdzie masz same dokumenty[11]. Oczywiście, uwielbiamy te źródłowe wydania, ale najfajniej się czyta, jeżeli mamy do czynienia z kimś, kto posiadł pewne *quantum* wiedzy i pisze lekką ręką swoje własne wizje. Ja ostatnio, jak już mnie zmuszali do mówienia, starałem się nie pakować wielkiej ilości faktografii, tylko wymieniać pewne główne punkty oparcia, mówić o takich ogólnych sprawach, z których można jakiś wniosek wysnuć co do zjawiska. I to jest ciekawsze. Tak funkcjonują historycy filozofii. Przecież nie kłócą się o to, jak Sokrates wypił tę cykutę, czy zostało pół centymetra, osiem milimetrów albo centymetr na dnie tej skorupki, tylko dyskutują, jakie on miał pomysły. Pism nie zostawił, więc dyskutują o tym, co napisał Platon czy Arystoteles.

A więc historia funkcjonuje na różnych poziomach. Pierwszy — to poziom źródeł oczywiście: taka jest ta twoja książka. Drugi — to poziom monograficzny, czyli analiza tych źródeł i tworzenie pewnej wizji. Tutaj sytuowałbym twoją bardzo osobistą — moim zdaniem — książkę o Romanie Skirmuncie. I trzeci poziom — synteza, czyli już to, co zrobił na przykład Andrzej Nowak: wydał teraz piąty tom historii Polski[12] w latach 1573–1632, od Konfederacji Warszawskiej do śmierci Zygmunta III Wazy (najciekawszy okres, moim zdaniem, ostatnie lata Imperium Rzeczypospolitej).

Pytam go: „Słuchaj, Andrzeju, kto ostatni raz taką wielotomową syntezę historii Polski napisał?" „Nie pamiętam" — odpowiada. Mówię, że moim zdaniem to był August Sokołowski[13]. Jeszcze wychodziła wielotomowa historia „okresu Stanisławowskiego" Tadeusza Korzona[14], ale całej historii Polski wielotomowej to chyba nikt oprócz Sokołowskiego nie napisał. Oczywiście oprócz słynnej Historii Polski wydawanej przez Instytut Historii PAN, ale tam było wielu autorów. Andrzej na to: „Ale przecież Topolski[15] pisał". No dobrze, Topolski, Samsonowicz,

---

[11] Chodzi o wydanie: *"Вызваленыя" і заняволеныя. Польска-беларускае памежжа 1939–1941 гг. У дакументах беларускіх архіваў*. Пад рэдакцыяй А. Смаленчука. Мінск 2021.

[12] A. Nowak, *Dzieje Polski. Tom 5. Imperium Rzeczypospolitej*, Kraków 2021.

[13] A. Sokołowski, *Dzieje Polski ilustrowane*. W 6 tomach, Wiedeń 1895–1901.

[14] T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, 1764–94, badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego*. W 7 tomach, Kraków 1882–1899.

[15] Na przykład, J. Topolski, *Historia Polski*, Poznań 2015.

Konopczyński pisali, ale w jednym tomie! A on pisze w pięciu i doszedł tylko do 1632 roku, czyli to będzie pewnie drugie pięć albo więcej.

I on to bardzo solidnie robi. W tym tomie on odbrązowionego Zygmunta III przywraca na piedestał, bo w literaturze historycznej Zygmunt III Waza, ten, co przeniósł stolicę do Warszawy, jest uważany za fanatycznego katolika, który był w ogóle *sumasszedszyj*, ponieważ tak tego prawosławia nienawidził. Tymczasem Andrzej Nowak w tej swojej syntezie pokazuje, że dzięki niemu nastąpił niebywały rozkwit sztuki, literatury, armii i tak dalej.

Wiesz, to prawda: znam ten okres, bo cały czas o nim mówię na uniwersytecie, i jak sprawdzałem, kiedy były zakładane szkoły parafialne na Smoleńszczyźnie, to w rosyjskich dokumentach z XIX wieku okazało się, że wszystkie były nadawane w tym czasie, jak Smoleńszczyzna należała do Rzeczypospolitej. A kiedy to było? Do 1632–1648 roku. I wszystkie te donacje, do których się Rosjanie przyczepili, żeby pieniądze wyciągnąć od szlachty na Smoleńszczyźnie, to były właśnie z czasów Zygmunta III Wazy. Czyli ta ekspansja łacińskości, że tak powiem, kolonizacja łacińska (nazwijmy ją po imieniu) Białorusi i Ukrainy następowała za Zygmunta III Wazy. Polacy tego Zygmunta nie lubią, Białorusini i Ukraińcy pewno też nie kochają. Jednak inaczej to wygląda z punktu widzenia rozwoju infrastruktury. Szkoły, parafie katolickie, zakony katolickie — to przecież były wtedy nośniki kultury.

Chcemy czy nie chcemy, to samo z Niemcami było w prowincjach, włączonych do Prus. My tutaj „plujemy” na Niemców, ale prawda jest taka, że przed pierwszą wojną światową nie było analfabetów gdzie? W Poznańskim, na Śląsku i na Pomorzu. Wszyscy tam umieli pisać i czytać, po niemiecku oczywiście, 98% dzieci piśmiennych i czytających po niemiecku. W porównaniu z zaborem rosyjskim sytuacja była lepsza w Galicji, tam było może 60–80% tych, co umieli czytać i pisać, a w Królestwie Polskim 25–30%. Mnie się też nie podoba, że Niemcy germanizują, ale szkoły też zakładali, i z punktu widzenia cywilizacyjnego to jednak nie był krok wstecz. Tak samo to działanie łacińskości na wschodzie można odebrać. Nie twierdzę, że to ja tak odbieram, ale można to interpretować jako swego rodzaju rozwój infrastruktury kulturowej.

22 marca 2022 roku, Warszawa

ДАКУМЕНТЫ

Exodus
Lipiec 1920 roku we wspomnieniach Romana Skirmunta (1868–1939)

Wojna polsko-sowiecka (1919–1920) ma dość obszerną historiografię, głównie dzięki staraniom polskich badaczy. Historycy z innych krajów regionu Ukraina-Litwa-Białoruś (ULB) poświęcają znacznie mniej uwagi temu wydarzeniu i jego konsekwencjom. Na przykład, w historiografii białoruskiej wojna polsko-sowiecka w latach 1919–1920 nie otrzymała należnego naświetlenia[1]. Brak gruntownych badań w krajach ULB i Rosji negatywnie wpływa na ogólny stan wiedzy o tej wojnie, która może się pogłębić jedynie w dialogu/dyskusji naukowców różnych krajów. Wojna polsko-sowiecka niewątpliwie była wydarzeniem o znaczeniu ogólnoeuropejskim, którego przebieg i skutki na bliższe dziesięciolecia wyznaczyły nie tylko los ziemi białoruskiej, ale także architekturę polityczną Europy Środkowo-Wschodniej. Wpłynęły też mocno na sytuację międzynarodową na całym kontynencie europejskim.

Wczesną wiosną 1920 r. większość Białorusi, w tym także Polesie, była zajęta przez Wojsko Polskie, co stworzyło pewne warunki do realizacji projektu federacji narodów dawnej Rzeczpospolitej między morzami Bałtyckim i Czarnym, związanego z postacią Józefa Piłsudskiego. Jednak w tym czasie bolszewikom udało się pokonać swych przeciwników politycznych na Krymie, w Syberii, nad Bałtykiem i w Rosji Północnej. Po tym sukcesie wojska Armii Czerwonej ruszyły na Białoruś i Ukrainę. Wiosną 1920 r. sowiecki Front Zachodni dowodzony przez Michała Tuchaczewskiego był już poważną siłą. Na Polesiu stacjonowała wojskowa Grupa Mozyrska, składająca się z dwóch dywizji i brygady partyzanckiej.

Pod koniec czerwca rozpoczęła się sowiecka ofensywa w południowej części Frontu Zachodniego, na Polesiu, a 29 czerwca wojska bolszewickie zajęły Mozyrz. Na początku lipca 1920 r. główne siły Tuchaczewskiego przeszły do ofensy-

[1] Na przykład, w sześciotomowej *Historii Białorusi* (red. M. Kościuk, Mińsk, 2000–2011) tej wojnie poświęcono zaledwie parę akapitów. Zwykle uwaga historyków białoruskich ograniczała się do zbadania pewnych epizodów historii politycznej, a także omówienia „kwestii białoruskiej" podczas polsko-sowieckich pertraktacji pokojowych. Zob. В. Бароўская, *Беларускае пытанне на савецка-польскіх перагаворах 1918–1921 гг.*, Мінск 2017, 269 с.

wy, której wojska polskie nie zdołały powstrzymać. Badacz tych wydarzeń Janusz Odziemkowski stwierdzał, że „ewakuacja na ziemiach litewsko-białoruskich odbywała się pod stałym, silnym naporem nieprzyjaciela, w warunkach nieustającego odwrotu wojsk, które przeważnie cofały się w tempie od kilkunastu do ponad dwudziestu kilometrów na dobę. Były to okoliczności sprzyjające panikarskim nastrojom wśród formacji tyłowych, a także wybuchom paniki wśród ludności cywilnej, niespodziewającej się tak szybkiego marszu Armii Czerwonej”[2].

Doktryna Lenina o „dyktaturze proletariatu", która w warunkach wojny domowej i starcia polsko-sowieckiego przerodziła się w krwawy terror przeciwko „społecznie obcym", stała się realnym zagrożeniem dla życia tysięcy „nieproletariackich" mieszkańców Polesia, w tym także miejscowych Polaków. Większość zdecydowała się na ewakuację. Jednym z nich był ziemianin z powiatu pińskiego, Roman Skirmunt, autor wspomnień o tej tułaczce, opublikowanych pod koniec 1920 r. w „Dzienniku Poznańskim"[3] pod tytułem „Exodus" i podpisanych „Ro…munt".

Kim był Roman Skirmunt? Syn Aleksandra Skirmunta (1830–1909) i Teofili z Lubańskich (1837–1928) w drugiej połowie XIX wieku zarządzał wielkim kompleksem przemysłowym w majątku Porzecze na Pińszczyźnie. W okresie rewolucji rosyjskiej 1905–1907 r. włączył się do życia politycznego jako jeden z ideologów tzw. ruchu krajowców. „Idea krajowa" była próbą ideologicznej odpowiedzi „Polaków litewskich" na społeczne i narodowościowe wezwania początku XX wieku. „Krajowcy" wierzyli w możliwość ukształtowania swego rodzaju „politycznego narodu Litwinów" na ziemiach białorusko-litewskich. Wbrew dominującemu rozumieniu narodu jako kategorii etnolingwistycznej „krajowcy" za główne kryterium przynależności do „politycznych Litwinów" uważali patriotyzm. „Idea krajowa" zakładała zachowanie jedności ziem historycznej Litwy i przekształcenie ich w podmiot życia politycznego Rosji. Później Roman Skirmunt przyłączył się do ruchu białoruskiego, był politykiem Białoruskiej Republiki Ludowej i czynił wielkie wysiłki na rzecz międzynarodowego uznania niepodległości[4].

Roman Skirmunt. 1918

Latem 1919 r. odszedł od ruchu białoruskiego, na co duży wpływ miało zwycięstwo stronnictwa Lenina–Trockiego w Rosji i próby kontaktów białoruskich

2 J. Odziemkowski, *Ewakuacja podczas odwrotu wojsk polskich w okresie czerwiec-sierpień 1920 roku — wybrane zagadnienia*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2020, nr 3, s. 32.

3 Ro…munt [Roman Skirmunt], *Exodus*, „Dziennik Poznański", 1920, nr 273 (26 XI), nr 274 (27 XI), nr 275 (28 XI), nr 277 (1 XII), nr 279 (3 XII), nr 282 (7 XII).

4 Гл., напр.: А. Смалянчук, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю*, Мінск 2018, с. 372–516.

polityków z Moskwą sowiecką. Jednak odejście od ruchu białoruskiego nie oznaczało końca działalności politycznej. 9 lipca 1919 r. Roman Skirmunt spotkał się z Józefem Piłsudskim. Tajemnicy tej rozmowy nie zdradził żaden z jej uczestników, ale prawdopodobnie rozmawiali o utworzeniu rządu białoruskiego, na czele którego stanąłby Skirmunt jako lojalny wobec Polski polityk[5]. Wiadomo też, że po podpisaniu traktatu ryskiego należał on do tych, którzy nie zgadzali się na podział ziem białoruskich i próbował nie dopuścić do jego ratyfikacji w Sejmie.

Dla Skirmunta, który był naocznym świadkiem powstania bolszewickiego w Piotrogrodzie w październiku 1917 r., bolszewizm był katastrofą cywilizacji europejskiej. Ostatecznie ta „katastrofa" dotknie go bezpośrednio, gdy 7 października 1939 r. zostanie zabity pod Porzeczem przez grupę chłopów na rozkaz sowieckiego komisarza.

Droga wygnańców dla Romana Skirmunta, jego siostry Heleny i krewnych z pobliskiego Mołodowa (powiat kobryński) zaczęła się 20 lipca 1920 r. Jego wspomnienia są ciekawym źródłem historycznym, które oddaje atmosferę wojny polsko-sowieckiej na tyłach wycofującego się Wojska Polskiego, opowiada o stosunku do wojny i polskich uchodźców ze strony różnych narodów i różnych grup społecznych Polesia, Podlasia i Polski centralnej. Bohaterami tych wspomnień są także takie postacie historyczne, jak pisarka Maria Rodziewiczówna (1863–1944) i generał Władysław Sikorski (1881–1943), ziemianie i urzędnicy.

Na uwagę zasługuje wysoki poziom literacki tekstu, ozdobionego fragmentami utworów poetyckich, które opowiadają o tragedii ludzi siłą okoliczności pozbawionych domu i ojczyzny. Jednocześnie zapoznanie się z tekstem pozostawia wrażenie jego historycznej poprawności. Możliwe, że ten tekst powstał na podstawie codziennych wpisów w dzienniku Skirmunta.

Publikacji towarzyszą komentarze zawierające dodatkowe informacje o osobach i miejscach wymienionych we wspomnieniach, a także przekazujące pewne fakty historyczne, co sprzyja lepszemu zrozumieniu niektórych refleksji autora. Tekst wspomnień uzupełniają ilustracje z osobistego archiwum Aleksandra Smalianczuka.

Autor edycji pragnie wyrazić wdzięczność prof. Romanowi Jurkowskiemu (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski) za pomoc w odnalezieniu tych wspomnień Romana Skirmunta, a także dr hab. Jolancie Żyndul (Żydowski Instytut Historyczny), uwagi której bardzo pomogły w przygotowaniu wspomnień do druku.

Aleksander Smalianczuk

[5] Ibidem, c. 512.

Exodus

Nie było ciszy przed burzą. Wichrem gnały wieści Hiobowe[6] o niepowodzeniach wojsk polskich. Ludzie ograniczeni potęgowali trwogę i zamieszanie błędnymi wieściami o nieszczęściach, które się później niestety spełnić miały.

Niepowodzenie pod Rzeczycą i na południowym froncie nie zdawały się jeszcze bezpośrednio groźnymi dla zachodniego Polesia. Oddanie Mozyrza[7], Kalinkowicz[8] i niepewność losu Saren[9] pozostawiały nam już tylko znikomą nadzieję utrzymania się na naszych placówkach.

Obawy rozstroju mnożyły się. Niepokojące były wieści o przemykających się przesmykami leśnymi licznych bandach dezerterów z wojsk polskich — jako złowróżbny objaw upadku ducha i zdolności bojowej. Osoby urzędowe twierdziły, że oddziały takie składały się z kilkudziesięciu do stu ludzi, uzbrojonych w karabiny i ręczne granaty.

Co do naszych okolic wieści te były na ogół przesadzone. Wiem z całą ścisłością o dwóch kompaniach po trzech dezerterów, które przez lasy nasze przeszły. W opowieściach plotkarzy zwiększyły się one do ośmiu i dziesięciu. Zachowanie ich było względnie przyzwoite. O jaskrawych gwałtach nie słyszałem. W dworze koło Łohiszyna[10] spotkanemu żydowi zabrali dobre buty, oddając mu w zamian podarte z dopłatą dwuchset marek. Na wielkie drogi wychodzili niechętnie, trzymając się raczej miedz polnych i dróg leśnych. Gdzie indziej może bywało inaczej.

Niepomyślny dla nas był okres długotrwałej, niemiłosiernej posuchy. Głębokie moczary można było przebyć suchą stopą.

Jak w roku 1915 podobne zjawisko ułatwiło odstępowanie wojskom rosyjskim, tak w jeszcze wyższym stopniu sprzyjało obecnie następowaniu wojsk bolszewickich… Ukryte siły wrogie działały na tyłach wojsk polskich. Bezmyślne skłonności niszczycielskie tlejące zawsze w skrytości serc ludzi ciemnych podżegane przez ludzi złej woli szukały ujścia. Lasy padły ich ofiarą. Lasy gorzały na całej przestrzeni Polesia — jak szerokie i długie! Pożary na wsi od wypadku lub nieostrożności są niezmiernie rzadkie. Tam, gdzie przez lat dziesiątki nie widywano pożarów leśnych, stały się one powszednimi, po latach niepokoju 1905 roku i w okresie wielkiej wojny.

Zbrodnicze dłonie ciskały obecnie siew ognisty w ciszę borów z wielkim powodzeniem. Z lasów wstawały obłoki dymu, coraz to w innym miejscu. Z począt-

6 „Hiobowe wieści" — frazeologizm, który oznacza smutną, tragiczną informację. Hiob jest postacią biblijną, której wiarę Bóg wystawił na próbę zesłaniem nieszczęść.

7 Mozyrz w 1920 r. — siedziba powiatu gub. homelskiej. Wojska polskie zajęły miasto w marcu 1920 r. Teraz — centrum rejonu w obwodzie homelskim na Białorusi.

8 Kalinkowicze — stacja kolejowa w pow. rzeczyckim gub. homelskiej. Wojska polskie zajęły stację w marcu 1920 r. Teraz — centrum rejonu w obwodzie homelskim na Białorusi.

9 Sarny — stacja kolejowa w pow. równieńskim gub. wołyńskiej. Wojska polskie zajęły miasto w marcu 1920 r. Teraz — centrum rejonu w obwodzie równieńskim na Ukrainie.

10 Łohiszyn w 1920 r. — miasto w pow. pińskim. Wojska polskie zajęły miasto w kwietniu 1920 r. Teraz — osiedle typu miejskiego w pow. pińskim w obwodzie brzeskim na Białorusi.

ku przeciwdziałało się zniszczeniu wedle sił i możności. Kilku, kilkunastu ludzi pod dobrym kierunkiem cudów dokonać może wobec nawały płomieni, mimo duszącego dymu i żaru. W ostępach okalających okopy niemieckie czekały nas osobliwe przykre niespodzianki. Na pogorzelisku i w linii ognia wybuchały porzucone przez Niemców granaty i jeszcze liczniejsze naboje karabinowe. Zdawało się, że bitwa wre wśród obłoków dymu i pochodu płomieni.

Po kilku dniach żmudnych wysiłków, szczególnie pod wrażeniem beznadziejnych wieści z frontu, dalsza walka z żywiołem wydała się bezcelową. Spokojnie choć z żalem patrzyliśmy na słupy dymu czarnego we dnie i na łuny w nocy, które świadczyły o niepohamowanym rozwoju dzieła zniszczenia! „Żywioły nienawidzą tworów ręki ludzkiej”[11] — powiada Szyller. Niebezpieczniejsi dla dzieł pracy twórczej, dla poszanowania tworów natury i kultury są wtrąceni z równowagi ludzie. Dym zasłał gęstym tumanem łąki dalekie — aż do dworu, nasycając powietrze wonią spalenizny leśnej.

Jak grom z pochmurnego nieba wpadł do nas pewnego wieczora w pierwszych dniach lipca 1920 naczelnik rejonu naszego powiatu p. L. z wiadomością, iż wysoki dygnitarz z Zarządu ziem wschodnich przywiózł do miasta powiatowego[12] rozkaz ewakuacji. W blaskach tego gromu dojrzeliśmy groźną prawdę, że chwila przełomowa nastąpiła… Bez ufności i wiary podtrzymywaliśmy w sobie otuchę. Pan L. prosił mnie w imieniu dygnitarza, bym się udał natychmiast do powiatowego miasta dla rozmówienia się z nim o pewnych ważnych sprawach. Po północy wpadłem na stację i odszukałem wagony, w których znajomy mi dygnitarz mieszkał. Wyglądał spokojny i pogodny.

— Jakie są wiadomości z frontu — spytałem.

— Cóż — odrzekł — żyjemy pod znakiem Ewy[13], ewakuujemy Mińsk. Wilno oddajemy Litwinom. Bolszewicy będą tu za parę tygodni, do Mińska zapewne wejdą wcześniej.

— Więc, linia starych okopów niemieckich nie będzie broniona?

— Nie posiada żadnego znaczenia.

— A Brześć i linia Bugu?

— Również bez znaczenia.

— Więc, cóż będzie?

— Cóż, wojska bolszewickie wkroczą do Królestwa, rząd obecny będzie obalony, miejsce jego zajmą komuniści lub ludzie, którzy czasowo przyjmą ich barwy i zawrą pokój.

— Cóż to będą za ludzie? Pe-pe-esi z sejmu?

---

11 *Pieśń o dzwonie* Fryderyka Schillera: „Bo żywioły z człeka szydzą i dzieł ludzkich nienawidzą”. Zob. *Poezje liryczne Fryderyka Szyllera*, tłum. A. Gorczyński, Lwów 1844, s. 81.

12 Chodzi o miasto Pińsk.

13 EWA — referat ewakuacyjny przy Dowódcy Okręgu Generalnego. Zob. J. Odziemkowski, op. cit., s. 30–31.

— Och, nie, kto by się w takich okolicznościach z tą prawicą pe-pe-esów liczył.

— Po takich powodzeniach, po wzięciu Kijowa, któż by mógł spodziewać się podobnej katastrofy?

— To był manewr, przez bolszewików bardzo dobrze obmyślony. Otworzyli nam front na Kijów. Łatwy był triumf, bo uderzyliśmy w próżnię. Tymczasem siły ich koncentrowały się na północy i w innych miejscach, czekano, aż wpadniemy w pułapkę.

— Gdzie była i co czyniła nasza służba wywiadowcza?

Przeszliśmy na inny temat.

— Jaką pomoc zamierzacie okazać ewakuującej się ludności?

— Właściwie, potrzeba pomocy jest nieznaczna. Tylko osoby szczególnie wobec bolszewików skompromitowane powinny wyjeżdżać, inni niech siedzą na miejscu. Nie rozumiem popłochu, który tu widzę. Nie tak straszny diabeł, jak go malują.

Nie można się było oswoić z myślą o konieczności porzucenia placówki, na której wytrwało kilką pokoleń w ciężkich warunkach, lecz zagłada stała już za progiem.

Należało przede wszystkim pomyśleć o wyjeździe osób, dla których uciążliwa podróż końmi lub może nawet pieszo była wykluczoną. Wyjazd był ciosem dla matki mojej przeszło osiemdziesięcioletniej staruszki[14]. Pragnęła zostać w domu rozumiejąc zresztą niebezpieczeństwo, na które się naraża. Uległa wreszcie moim namowom i wyjechała automobilem z moją starszą siostrą[15] do …ń…[16] na pociąg ewakuacyjny dla rodzin urzędników. Tam ich oczekiwał mój brat starszy[17], referent komisji szacunkowej strat wojennych. Bez łez, bez skarg odbyło się to pożegnanie, podobne do pożegnania na tamten świat.

Zwróciłem się listownie do dowództwa wojskowego z prośbą o pomoc w ewakuacji. Dzielny, zacny generał pomoc tę obiecał. W niedzielę 18 lipca przybyli do Porzecza[18] starosta, ojciec superior jezuitów i adiutant generała dla zorganizowania ewakuacji. Nastrój był chmurny i poważny. Ojciec superior i starosta podążyli do miasteczka Łohiszyna za linię starych okopów niemieckich dla zachęcania ludności miejscowej katolickiej do wstępowania do wojska polskiego. Ludność Łohiszyna posiada chlubną kartę w dziejach walki za wiarę katolicką w czasie prześladowania w wieku XIX aż do tak zwanego „ukazu tolerancyjnego”[19].

[14] Matka Romana Skirmunta, Teofila z Lubańskich (1837–1928).

[15] Siostra Romana Skirmunta, Teofila (1857–1935).

[16] Zapewne chodzi o Pińsk.

[17] Brat Romana Skirmunta, Aleksander (1858–1940).

[18] We wsi Porzecze pow. pińskiego znajdowała się siedziba rodziny Skirmuntów i pewne pozostałości po słynnych przed wojną fabrykach Romana Skirmunta. Teraz — wieś w pow. pińskim obwodu brzeskiego.

[19] Dekret cara Mikołaja II z 17 kwietnia 1905 r. „O wzmocnieniu zasad tolerancji religijnej” („Об укреплении начал веротерпимости”) znoszący ograniczenia w działalności Kościoła katolickiego, wprowadzone po klęsce powstania 1863–1864.

W czasie pierwszych starć z bolszewikami na wiosnę 1919 dzielnie walczyli mieszkańcy Łohiszyna ramię w ramię z wojskiem polskim.

Żywa i dzielna praca oświatowa ostatniego roku nie zdołała wszakże wydać plonu i rozszerzyć widnokręgu umysłowego Poleszuków. Gdyby chodziło o obronę własnej siedziby, wszyscy by stanęli do apelu. Lecz wiadomym było, że Łohiszyn będzie opuszczony…, a linia bojowa cofa się wstecz. Pojęcie sprawy ogólnej właściwe ludziom światłym nie zapala ognia w umysłach ciemnych. Gorące przemowy duchowieństwa i starosty przebrzmiały bez echa, zamiast wstępować w szeregi bojowników o sprawę ogólną, wolała ludność oczekiwać bolszewików na własnych zagonach, w gnuśnym strachu niepewności, kryć się po lasach lub przyłączyć się do żałosnego pochodu uchodźców na zachód. Ochotników zgłosiło się ledwie dziesiątek.

Po południu wrócili do Porzecza ojciec superior i starosta, znużeni, zniechęceni. Każdy z nich w swym zakresie pracował gorliwie i owocnie w ciągu roku. I dziś zmuszeni byli porzucić to pole pracy, pozostawiając jej plon na pastwę barbarzyńskiego wroga. Nazajutrz w poniedziałek miały być wycofane ostatnie posterunki policyjne, a z nimi ostatnie oznaki państwowości polskiej. Ks. Proboszcz Szacki przybył do P[orzecza] jeszcze w niedzielę wieczór.

Nie ma duszy tak jasnej, nie ma myśli tak pogodnej, by nie kiełkowały w jakimś jej ukrytym zakątku ziarnka zniechęcenia. Rozwijają się one bujnie w dni klęski.

Praca ks. Szackiego w Łohiszynie obejmowała okres kilkoletni. Szczególna to była parafia. Ludność katolicką miasteczka w 60. latach wieku przeszłego rząd rosyjski chciał zmusić do przejścia na prawosławie. Księży z Łohiszyna wygnano. Zamknięto kościół. W okresie następnym gubernator Mińska Tokariew podstępnie wyjednał u rządu nadanie mu ziem należących do „opornej" ludności. Mimo klęsk i ciężkich doświadczeń stałość jej pozostała niezachwiana. Pozbawiona opieki prawowitego duchowieństwa, unikała prawosławnego jak przestało na wiernych katolików. Śluby udzielane im były tylko potajemnie, chrzty sprawowali sami. Wytrwały opór wykazywał wielki hart w duszach tych zresztą dosyć pierwotnych ludzi, ale pozbawienie wszelkiego moralnego kierunku w ciągu dziesiątków lat nie pozostało bez ujemnego wpływu.

Okolica Łohiszyna słynęła w szerokim promieniu jako siedlisko ludzi swarliwych, którym pojęcie poszanowania cudzej własności stało się obcym. Oczyścić zachwaszczaną rolę dla siewu dobrego ziarna bywa trudnym zadaniem. Z wielką wiarą i wytrwałością wziął się do tego ks. Szacki. Przykładnym życiem, gorliwością w nauczaniu, stanowczością w walce ze złem, praktyczną radą i pomocą w potrzebach życia powszedniego umiał on zyskać zaufanie i szacunek ludności. I działalność jego była owocna. W obyczajach ludności nastąpił znaczny zwrot ku lepszemu. Choć nie zdołał jej doprowadzić do ziemi obiecanej, ale wywiódł z pustyni zdziczenia i niewoli wielu złych nałogów. I niesłusznie dziś pod wrażeniem nieudanego wezwania do tworzenia oddziału ochotniczego i klęski ogólnej spoglądał na wynik wieloletniej swej pracy z nieufnością i zniechęceniem.

W Porzeczu zamierzał ksiądz odpocząć kilka dni i wyruszyć z nami na nieuniknioną ciernistą tułaczkę.

Do późnego wieczoru rozmawialiśmy z nim i z siostrą[20] moją o świeżo przeżywanych ciężkich chwilach i konieczności wysiłków dla podtrzymania ducha wobec ciężkich doświadczeń. Gdy Lot opuszczał płonącą Sodomę, gdzie zostawił cały dobytek, gdzie ginął owoc wieloletniej pracy, nie wolno mu było oglądać się wstecz. Żona jego wracała myślą do bezmiernej niedoli, jaka ich nawiedziła, oglądała się za szczęściem utraconym i upadła pod brzemieniem wspomnień — zamieniła się w słup soli. I nam, by uniknąć podobnego losu, nie wolno myśleć o tym, co porzucamy, nie wolno oglądać się.

Mieliśmy już udać do pożądanego spoczynku, ale czekała nas noc pełna niepokoju.

Około północy przybyli z sąsiedniej wsi lekarz i dwóch żołnierzy z taboru… z wiadomością, iż sąsiedni Łohiszyn zajęty przez bolszewików, a posterunek policji został zniesiony, więc, że należy natychmiast ratować się ucieczką. Po krótkiej rozmowie z tymi panami doszedłem do przekonania, że mówią albo pod wpływem wieści nieścisłych i rozwichrzonej przez strach wyobraźni, albo w celu skłonienia nas do przyśpieszonej ucieczki, by prawowity gospodarz ustąpił co rychlej miejsce samozwańczemu… Zbyłem ich żartem i zacząłem myśleć o spoczynku.

Już drugie kury zapiały, gdy usłyszałem w domu niepokój. Ktoś przyszedł. Był to sekretarz naczelnika rejonu i dwóch ułanów z przebywającego u nas od roku posterunku. Ich też korcił niepokój szerzony przez niepomyślne pogłoski, przyszli się naradzić nad tym, co czynić? Po rozważaniu źródeł i niewiarygodności pogłoski pożegnałem ich słowami: „Życzę Panom tej nocy spać równie spokojnie, jak ja spać będę". Znowu myśleć zacząłem o spoczynku. Położyłem się.

Słodki śnie, przybywasz najchętniej jak szczęście,
Nie wymodlony, nie oczekiwany.

Ale nie dane mi było usnąć. Gwałtowne kołatanie u wejścia postawiło mnie nagle na nogi. W przedpokoju spotkałem już księdza proboszcza z podróżnym workiem w ręku. „Gdzie tu drugie wyjście" — pytał szeptem, bo bolszewicy wołają: „Otwariaj dzwieri". Machinalnie chwyciłem za rewolwer, wbiegliśmy z siostrą na schody i rozpoczęliśmy z okna górnego piętra rozmowę z nocnymi gośćmi. Rozmawiali po polsku, mówili, że są wysłani po prowiant do Janowa, pytali o drogę. Ich słowa nie wzbudzały zaufania, ale polska mowa dodawała otuchy. Wróciłem do księdza, aby go uspokoić. Po chwili siostra moja, skończywszy rozmowę z żołnierzami wróciła do nas. O śnie trudno było myśleć. W ciemnościach rozmawialiśmy półgłosem na schodach. Siostra wspomniała, iż jeden z żołnierzy mówił, że jutro ma przybyć Troicki pułk. — „Otwariaj dzwieri. Troicki pułk?" Ależ to mogą być Polacy, zwolennicy Marchlewskiego i Dzierżyńskiego. Ledwo świt zabielał, wymknąłem się z domu przez ukryte wyjście. Bocznymi ścieżkami i przez zarośla, by jak najwięcej widzieć, jak najmniej być widzianym, okrążyłem

[20] Siostra Romana Skirmunta Helena (1869–1943?).

dwór cały. Zdawał się ogarnięty głębokim snem przedświtu. Tylko w dalszej jego części stały konie wojennych taborów i żołnierze spali na wozach. Na stacji wąskotorówki był spokój. Z kancelarii naczelnika rejonu śpieszyła jakaś niewiasta w bieli ku świerkowej gęstwinie. Jeszcze grom nie spadł — pomyślałem i zwróciłem do domu, by uspokoić towarzyszy niedoli.

Nazajutrz z rana otrzymałem list od kuzyna[21] mego z Mołodowa, by wspólny nasz, jak umówiono, wyjazd przyśpieszyć. W tymże samym duchu ostrzeżenie ze starostwa. Ewakuacja na ten dzień i bez tych przynaglań była postanowiona.

O 10 rano zajechały wagony. Zbiegło się sporo ludzi do wynoszenia rzeczy. O prawidłowym pakowaniu z powodu pośpiechu nie było mowy. W domu zawrzało jak w ulu. Z Mołodowa przybywały podwody z rzeczami. Ludzie z okolicy i dalszych stron korzystali skwapliwie z możności ratowania swojej chudoby, ładowano i ładowano. Ruch był gorączkowy, od czasu do czasu wybuchały objawy niepokoju. Ksiądz proboszcz zabierał rzeczy kościelne i swoje. Na ogół jednak spokój i ład należyty zostały zachowane. Ks. proboszcz miał dosyć tego targania nerwów i wieczorem ostatnim pociągiem wyjechał do Janowa.

Nazajutrz w naszym domu wszystko było skończone. Pustka zaległa pokoje. Coś tu konało. Przeżyliśmy żałosną godzinę, którą Orzeszkowa w innych wprawdzie okolicznościach odtworzyła z wielkim uczuciem w obrazku *Śmierć domu*. Ale myśmy wstecz nie patrzyli — spełnialiśmy kielich goryczy, jak spożywanie chleba powszedniego.

Ze strony ludności miejscowej (z jakim uczuciem? — uczucia te zapewne bywały różne) doznawaliśmy na ogół potrzebnej pomocy. Przykre i niestosowne bywały różne prośby o wsparcie lub zabezpieczenie losu ze strony ludzi, w których ręku do pewnego stopnia zostawał cały nasz dobytek, zwrócone do nas — wygnańców. I tak człowiek skądinąd roztropny, właściciel krowy, chce u mnie wyłudzić drugą. Odmawiam. Po pewnym czasie widzę go pędzącego do mnie przez dziedziniec w dzikim niepokoju.

— Krowę mi ukradli — woła — ostatnią krowę!

— Co ty mówisz?

— Ukradli, ukradli — powtarza, jak mi się zdawało z niezmierną rozpaczą wykrzywiając oblicze.

— Gdzie, jak, kiedy — mówię — na dziedzińcu, w biały dzień?

— Jak to, więc ja kłamię? — woła z wściekłością.

Przywołałem go szorstko do porządku, jak na to zasłużył. Gdy tabór mój wy-

[21] Brat stryjeczny Romana Skirmunta, Henryk Skirmuntt (1868–1939) był faktycznym gospodarzem majątku w Mołodowie (pow. kobryński), gdzie mieszkała także jego siostra Maria (1870–1939) i ciotka Antonina (ur. 1925). Brat Konstanty (1866–1949) był ambasadorem Polski w Rzymie, a młodsza siostra Jadwiga Skirmuntówna (1874–1968) mieszkała w Hruszowej jako przyjaciółka słynnej pisarki Marii Rodziewiczówny (1864–1944). Teraz Mołodów — centrum sielsowietu w rejonie iwanowskim w obwodzie brzeskim na Białorusi.

ruszył w drogę i nadzieja otrzymania drugiej krowy znikła, skradziona wnet znalazła się na miejscu.

Do chłopów, których zwołałem z okolicznych wsi, później do ludności miejscowej dworskiej przemówiłem na pożegnanie rzeczowo i spokojnie, nawet z pewnym humorem. Było z ich strony sporo objawów żalu grzecznościowego, ale był i żal szczery. W ogóle ludność przy odejściu naszym zachowywała się poprawnie. Wieczorem w środę przybył jeszcze pan starosta na pożegnanie, spożyliśmy wspólnie ostatnią przed wyjazdem wieczerzę pogodnie i spokojnie.

Nazajutrz nastąpił wyjazd. Pożegnanie z domownikami, między którymi byli zacni oddani ludzie, było ciężkie. W najcięższej dla mnie chwili wszedł starosta, nagląc do wyjazdu. Wszystko było skończone, wozy naładowane — siedliśmy i pojechali. Nie umawialiśmy się z siostrą… opuściliśmy gniazdo rodzinne, minęliśmy ukochany, wypieszczony przeze mnie park i nikt się z nas nie obejrzał — jak owa rodzina biblijna uchodząca z płonącego grodu rodzinnego.

Dla różnych względów skupienie w jedno zbyt wielkiej liczby taborów w pochodach podobnych do naszego nie jest wskazanym, ale łączność ustalona w niezbyt szerokich ramach może być bardzo pożyteczna. Dwóch ludzi działających celowo i zgodnie w trudnych okolicznościach zdziała więcej niż czterech w pojedynkę. Dlatego postanowiliśmy wyruszyć wspólnie w żmudną drogę z p. H[enrykiem] S[kirmunttem] z sąsiedniego Mołodowa.

Opatrzność ochraniała dwór (niejednokrotnie zagrożony) od srogich ciegów wojny. Mołodów jest śliczny. Bez przesytu ozdobny, o liniach wytwornych pałac stał do dziś dnia niewzruszony w słonecznej, uprzejmej powadze. Jego budowniczy umiał ożywić uczuciem i myślą twór z martwego głazu. Obszerne trawniki przed pałacem, wypalone słońcem, spłowiały, ale świeża zieleń i barwność kwiatów świadczyły, że gospodarz w wielostronnej swojej działalności nie zapomniał o tym, co łechcąc wzrok mile, duszę napawa spokojem. Te same motywy, które przyświecały twórcy pałacu, zostały ujęte w odpowiednią dla domu Bożego architektoniczną formę przy budowie kaplicy, lśniącej białością na tle lip starych oskrzydlających dziedziniec. Wszystko to pełne pogodnego spokoju.

A w powietrzu czuć, że tu myśli wojna,
Choć słońce złote, choć ziemia spokojna…[22]

Ciężkim było pożegnanie z naszą ciotką, dziewięćdziesięciokilkuletnią staruszką o żywym umyśle i gorącym sercu, ale ciele słabym, która wobec niemożności wytrzymania trudów podróży zostawała tu pod opieką dobrych ludzi na łasce Opatrzności. Jakim będzie jej los? Pozazdroszczenia godny. Jeżeli Bóg ten ledwie tlejący płomyk życia rychło zdmuchnąć raczy.

Gospodarz był rad, że dręczące chwile przełomowe miały się ku końcowi. Z właściwą sobie werwą i pewnością siebie wydawał rozporządzenia, jakby nie rzucał ukochanego Mołodowa w groźnej niepewności, ale wyjeżdżał celowo w zwykłą podróż.

[22] Fragment poematu *Wacław* Juliusza Słowackiego.

Ruszyliśmy w dalszą drogę razem po dwugodzinnym postoju. Dwór nam znikł z oczu. Nad płonącymi lasami stały chmury dymu.

— Czyście się oglądali wstecz — spytałem, gdy się już krajobraz wokoło nas zmienił.

— Ani razu — odpowiedzieli zgodnie.

Sąsiad mój, mając do tego większe skłonności i liczniejsze tabory, objął dowództwo naszej ruchomej kolumny. Dążyliśmy przez szerokie, tutaj nawet żyzne polskie równiny ku Drohiczynowi[23]. Szorstka dłoń wojny nie wycisnęła piętna na tym ustroniu. Wsie były ludne, pola uprawne, bydła pod dostatkiem. Poleszucy przyglądali się naszemu pochodowi z wielką ciekawością, nie zdradzając zresztą szczególnych uczuć. Wiedzieli, co się święci, bo w urzędach polskich i zarządach gminnych panował gorączkowy niepokój jak wśród rzeszy ptaków zbierających się do odlotu.

Po skwarnym dniu dotarliśmy późno w nocy do Drohiczyna. Stanęliśmy na bruku ulicznym wśród pogrążonego w ciemnościach miasteczka i niemiłego ruchu taborów wojskowych. O śnie nie mogło być mowy. Znęceni światłem, zaszliśmy do zajazdu, w nadziei otrzymania wody gorącej do herbaty. Kilku żołnierzy siedziało w izbie, właścicielka zajazdu, żydówka, zakrzątnęła się w pierwszej chwili, żeby spełnić nasze życzenie, po chwili wszakże wręcz odmówiła. Zaświtała jej znać myśl, że nie warto się trudzić dla tych, co odchodzą.

Po kilką godzinach spoczynku, który dla nikogo spoczynkiem nie był, ruszyliśmy w dalszą drogę. Świtało:

Poranna dnia jasność zimna i blada
Ma to do siebie ode dni Makbeta,
Że na umysły ludzkie spada
Dziwnym omdleniem…

Minęliśmy stację Drohiczyn i zatrzymaliśmy się dla niewiadomej mi przyczyny koło dworu Pierkowicz[24]. Siedziałem na wozie ogarnięty niespokojnym półsnem. Póki ludzie są ludźmi — dziwne zawsze będą ich słabości. W jednym z dramatów Ibsena, jeśli się nie mylę Solness, bohaterka jego opowiadając o pożarze domu rodzinnego, jakby zapominając całości ogromu nieszczęścia, biada nad utratą swoich zabawek dziecinnych. Wbrew memu przekonaniu, ktoś scenę tę nazywał niezrozumiałą i nie naturalną. Teraz miałem doświadczyć bardzo podobnej. Obudziło mnie z odrętwienia zrozpaczone wołanie mojej siostry: „Juno zginęła!” Był to jeden z dwóch faworytów wyżłów, które w pochód zabrała. Juno zawieruszyła gdzieś w mgłach przedświtu i znikła bez śladu… Sio-

[23] W okresie Imperium Rosyjskiego Drohiczyn był miasteczkiem w pow. kobryńskim gub. grodzieńskiej. W II Rzeczypospolitej — siedziba powiatu w woj. poleskim. Teraz — centrum rejonu w obwodzie brzeskim na Białorusi.

[24] Pierkowicze — wieś w pow. kobryńskim, siedziba rodziny Wysłouchów. Tutaj urodził się znany historyk Seweryn Wysłouch (1900–1968). Teraz — wieś w pow. kobryńskim w obwodzie brzeskim na Białorusi.

stra dosiadła konia i puściła się w pogoń za wiatrem w polu. Juno zginęła. I ta sama osoba, która przetrwała całą wojnę na wysuniętej placówce w ciągu sześciu lat: szarańcze uchodźców w [19]15 roku, przejście wojsk rosyjskich, niewolę niemiecką na samym froncie w ciągu 3½ lat, pierwszą inwazję bolszewików w początkach [19]19 r. i obecny nasz wyjazd, zdawała się niepocieszona po stracie Junony. Okazywałem współczucie, ale w skrytości ducha cieszyłem się, żeśmy się nieco balastu pozbyli.

Ruszyliśmy dalej ku Hruszowej[25], majątkowi Marii Rodziewiczówny, skąd po dwu dniach odpoczynku, mieliśmy razem z nią wyruszyć w dalszy pochód.

Tu bliżej szlaku, którym przeszedł huragan wojenny, kraj się nie ocknął z letargu. Wsie na wpół puste. Mieszkańcy ich błąkają się jeszcze, może bezpowrotnie, gdzieś na dalekim wschodzie. Żyzne pola leżą odłogiem, porosłe chwastami i gęstą olszyną… Podobny widok razi oczy podróżnika na przestrzeni setek kilometrów między Brześciem i Pińskiem i wzbudza myśli szczególne… Ile przestrzeni, ile pola do pracy! Byle tęga głowa i dzielne ręce!...

W Hruszowej spotkał nas zawód. Spodziewaliśmy się, że tu o kilkadziesiąt kilometrów od frontu dopadniemy do zdrojów spokoju, by ochłodzić spieczone wargi. Gdzie tam, gorączkowy niepokój „Ewy" ogarnął dwór cały.

W przyrodzie słoneczna cisza. Stary pałac z kolumnami o pięknych proporcjach bieleje wśród lip i świerków, które rozpanoszywszy się samowładnie, zdają się przygniatać go, jak i sąsiednie w staropolskim stylu oficyny, zbytkiem cieniu. Hruszowa jest pięknym pomnikiem budownictwa ojców naszych. Czy owoce pracy twórczej na ziemi naszej zawsze będą ulegać groźbie zniszczenia ogniem i mieczem lub ginąć w falach potopu, jak w owych krainach wulkanicznych, gdzie twory pracy ludzkiej stale pozbawione są piętna trwałości? Niejedną burzę przetrwały te mury. Niejedna myśl piękna i zdrowa zakwitła pod tym dachem, który chroni ukochaną siedzibę autorki *Lata ludzi leśnych*. Niezrozumiałym dla nas pismem bywają zapisane wyroki Opatrzności, lecz nigdy nie wygaśnie wiara, że Ona roztacza opiekę nad dobrem wobec wrogich działań złości ludzkiej. W tym cała nasza nadzieja.

Wewnątrz domu panował chaos i nieład nieunikniony tam, gdzie „Ewa" ukazała swoje groźne oblicze. Rodziewiczówna oznajmiła nam, że wieści z północy (linia Baranowicze–Brześć) są tak groźne, iż chwili nie ma do stracenia. Przed wieczorem ruszamy w drogę. Po krótkim niedostatecznym spoczynku w „Chatce"[26] za pałacem, każdy z nas ruszył do swoich taborów, by je szykować do dalszej drogi.

Rodziewiczówna z właściwą sobie energią i spokojem wydawała ostatnie rozporządzenia, choć pewien niepokój nerwowy zdawał się wszystkich skła-

[25] Hruszowa — wieś w pow. kobryńskim, siedziba Marii Rodziewiczówny. Teraz — wieś w pow. kobryńskim w obwodzie brzeskim na Białorusi.

[26] Roman Skirmunt przypomniał słynną „chatkę w lesie", w której Rodziewiczówna w 1911 r. mieszkała razem z Jadwigą Skirmunówną i Marią Jastrzębską. Tu została napisana popularna powieść *Lato leśnych ludzi* (1911).

niać do pośpiechu… Pierwszy był gotów H[enryk] S[kirmuntt] ze swoim taborem i ruszył w drogę. Po pewnym czasie panna R[odziewiczówna] uporała się z trudnościami. Jeszcze krótkie zlecenie dla pozostałych na miejscu domowników, mniej lub więcej serdeczne z nimi pożegnanie i w drogę. Panie siadły na jednokonny wózek drabiniasty i śpiewając głośno „Boże coś Polskę" wjechały w gęstwinę alei lipowych ku barwnym światłom zorzy zachodniej, wskazującej nam kierunek drogi.

Ściemniało. Moi ludzie się opóźniali. Ci, którzy pierwsi wyjechali, zmylili drogę. Pędem dognałem ich na własnych nogach. Wreszcie z niemałym trudem uporządkowałem kolumnę i zwróciłem na drogę właściwą. Ciężko zawisła noc ciemna nad szeroką równiną. Wężem wiły się czerwone jak żar płomienie gdzieś w odległych zaroślach leśnych. Pośpiech, jak się później sprawdziło, nie był zbyteczny. Wśród ciszy nocnej usłyszeliśmy groźny pomruk dział grających w dali.

W Horodźcu[27] dognaliśmy panie z Hruszowej, którym się złamało koło w wozu. Po krótkiej zwłoce ruszyliśmy dalej razem. Minęliśmy kanał Królewski[28] (Muchawiec). Nad kanałem coraz to wybuchał wysoko w górę fioletowy płomień strzelisty, niewątpliwie sygnał… Ale czyżby to były znaki świetlne wojsk polskich, których tu prawie nie ma? Wyjechaliśmy znowu na senną równinę. Miesiąc wschodził. Idąc obok wozu pań, przypomniałem im *Dumę o Emirze*.

Bo kiedy opuszczał kraj miły, rodzony,

Znowu miesiąc na stepy wychodził czerwony[29].

Wynikła stąd rozmowa o Słowackim, odwracała myśli od przykrości chwili i dawała jej pewien spoczynek, którego sen w tych warunkach dać nie mógł. Druga to noc, którą spędzaliśmy na wozach lub na własnych nogach, a nie wiadomo, która już z rzędu spędzona w szponach niepokoju[30].

Ranek był skwarny, pogodny, gdyśmy przybyli do Kobrynia[31]. Tu za kanałem Królewskim, za Muchawcem spodziewaliśmy pewnego spokoju i twardszego gruntu pod nogami. Ale gdzie tam! Napisy polskie znad sklepów znikły lub usuwano je pośpiesznie. W mieście ruch chorobliwy, gorączkowy. Zajechaliśmy na chwile w gościnne progi inspektora szkolnego p. Szymańskiego. Ten dzielny i rozumny pracownik był także na wylocie.

---

[27] Horodziec — miasteczka w pow. kobryńskim. Teraz wieś w rejonie kobryńskim w obw. brzeskim na Białorusi.

[28] Chodzi o kanał Muchawiecki, jako odcinek kanału, który łączył Bałtyk i Morze Czarne. Został otwarty w roku 1848.

[29] Fragment utworu poetyckiego Juliusza Słowackiego *Duma o Wacławie Rzewuskim*. Dokładny cytat: „I nocą obaczył kraj miły, rodzony/ Gdy księżyc się wznosił na stepach czerwony".

[30] O tej „literackiej rozmowie" pisała też we wspomnieniach Jadwiga Skirmuntówna. Zob. J. Skirmuntówna, *Pani na Hruszowej: dwadzieścia pięć lat wspomnień o Marii Rodziewiczównie*, Warszawa 1994, s. 69–70.

[31] Kobryń w tym czasie — siedziba powiatu w woj. poleskim. Teraz — centrum rejonu w obwodzie brzeskim.

Z żalem mówiliśmy o owocnej pracy w dziedzinie szkolnictwa, której plon miał teraz ulec zniszczeniu. Niejeden grzech, niejeden błąd został popełniony przez b[yły] zarząd ziem wschodnich. Natomiast przyznać trzeba, że praca oświatowa rozwijała się na ogół dodatnio, szczególnie na Polesiu. Lud poleski, prawie pozbawiony uświadomienia narodowościowego, przedstawiał grunt bardzo podatny dla pracy kulturalnej. Gdzie nauczyciel był odpowiedni, a ogólne kierownictwo spoczywało w ręku energicznego inspektora, tam szkolnictwo rozwijało się pomyślnie, tam dziatwa wiejska garnęła się do światła nauki. Polesie, to może najwdzięczniejsze pole ziem wschodnich dla pracy oświatowej. Warto o tym pamiętać, gdy się karta znowu odwróci.

H[enryk] był niestrudzony. Miałem siebie za fizycznie więcej od niego wytrzymałego, ale nie miałem żadnej skłonności do biegania po Kobryniu w upale dnia letniego, do którego on ciągle znajdywał powody. Poszliśmy do znajomego pułkownika, by go prosić o żołnierza dla konwojowania taborów, gdyż nas ostrzegano, że w okolicach Brześcia mogą nas spotkać nieprzyjemne niespodzianki ze strony niewiadomych ludzi, odzianych w żołnierskie ubranie. Pułkownik chętnie spełnił naszą prośbę.

— Może — rzekł H[enryk] — należałoby od razu określić wynagrodzenie, jakie nasz anioł stróż otrzyma?

— O — rzekł pułkownik — to zbyteczne. On pewno obecnie posiada dostateczny zapas gotówki… Wraca z Berezy[32], wybuchły były nieporozumienia z ludnością cywilną (ludność ta sama, co zapełnia większość naszych miasteczek), która wskutek tego cokolwiek ucierpiała. Załatwiwszy wszelkie mniej lub więcej ważne sprawy w Kobryniu i przywożąc nowy pięciopudowy balast pod postacią owego anioła stróż, wróciliśmy do taborów.

W skwarze na spalonej przez słoneczne płomienie łące koło dworu „Gubernia" spoczywaliśmy z naszymi taborami. Ale nie było spoczynku, nie było paszy dla krów, a niepokój zdawał się nas nie opuszczać. Jeszcze przed umówioną godziną H[enryk] wyruszył w drogę, co i nas skłoniło do przerwania bezużytecznej sjesty. Nad traktem Brzeskim gromadziły się czarne, ciężkie chmury, burza wisiała w powietrzu. Po upale dnia witaliśmy ją z upragnieniem, choć od deszczu niedostatecznie ubezpieczeni.

Byliśmy już daleko za Kobryniem w szerszym polu, gdy nas dognał szereg samochodów. Znajome twarze! Dowódca armii generał S[ikorski][33] i starosta. Generał się zatrzymał, wyskoczyliśmy na szosę, witając serdecznie jednego z najdzielniejszych obrońców ojczyzny. Generał był spokojny jak zawsze, choć sczerniał, zmizerniał… Troski dni ostatnich odbijały się na jego obliczu. Dowiedzieliśmy

---

32 Bereza Kartuska — miasteczko w pow. kobryńskim. Teraz miasto Biaroza jest centrum rejonu w obwodzie brzeskim na Białorusi.

33 Zapewne tym generałem był Władysław Sikorski (1881–1943), który dowodził Grupą Poleską. Po klęsce pod Brześciem na początku sierpnia 1920 r. Grupa została zlikwidowana, a Sikorski rozkazem Piłsudskiego stanął na czele 5. armii, która odegrała ważną rolę w Bitwie Warszawskiej.

się, że strony nasze już przez wroga zajęte, a wojska cofają się ku Muchawcowi… „Jak miało być dobrze, kiedyśmy wojnę dotychczas traktowali jak zabawkę".

Burza nadciągnęła, wielkie krople deszczu skłoniły nas do przerwania ciekawej rozmowy. Starosta zabrał panie do samochodu, by je przed ulewą schronić i wichrem pognał na zachód.

Przyglądałem się dosyć blisko działalności generała S[ikorskiego]. Cechowała ją stale powaga, rozwaga i odwaga. Gdy trzeba było, szedł do ataku w pierwszym szeregu. Przez żołnierzy lubiany, choć umiał być surowym w odpowiedniej chwili i okolicznościach. Władzy cywilnej nie uważał za obóz nieprzyjacielski i chętnie współdziałał, kiedy jej rozsądne postępowanie dawało mu do tego możność. Rozumiał znaczenie rolnictwa i potrzeby zwiększenia jego wytwórczości wobec widma głodu, bo też rolnicy niejednokrotnie doznawali jego pomocy i poparcia, o które by na próżno kołatali w wyższym zarządzie cywilnym. Gdyby więcej takich ludzi na odpowiednich stanowiskach. Nie stracilibyśmy plonu całorocznej pracy, poświęconej dla dobra kraju, z wielką wiarą i sił nakładem. Historyczna misja Polski na Wschodzie nie doznałaby tak srogiego czoła. Nie stalibyśmy dziś jak wygnańcy na głuchym szlaku, pod chmurnym niebem.

Łudziliśmy się nadzieją noclegu w Ateczyźnie[34], majątku państwa B[ielskich]. Przybyliśmy tam około północy i znowu zawód nas spotkał. Ateczyzna była zajęta przez wojsko, nie było tam podobno miejsca nie tylko dla gości nieproszonych, ale nawet dla gospodarza. Natomiast na łące około zarośli błyskało ognisko, gdzie nas oczekiwały panie ze starostą i dwoma jego dzielnymi współpracownikami: pp. Woyną i Terleckim.

Jako stary myśliwy witałem z radością ognisko wśród stepu, przypominające mi tyle nocy uroczych spędzonych pod gołym niebem. Nie wszyscy wszakże podzielali względnie dobry humor gromadki ogniska. H[enryk] i Rodziewiczówna trwali na swoich wozach jak posępne ptaki nocne.

W stronie Brześcia błyskały od czasu do czasu różnobarwne kule ogniste, zapewne sygnały wojsk naszych. Na tle ciemnego nieba przesuwały się olbrzymie macki świetlne reflektorów. Od dworu dochodziły nas odgłosy wesołej strzelaniny, którą się żołnierze zabawiali.

Jeszcze świt nie zapalił swych świateł, gdy tabor wyruszył w drogę. W parę godzin później podążyliśmy jego śladem. Pod Piotrowiczami[35] zatrzymaliśmy się przed namiotem J. U. R-a, gdzie nam wydano potrzebne dla uchodźców świadectwa. Zachowania urzędników J. U. R-a rozsądne, uprzejme, bardzo dodatnie czyniło wrażenie. Spytaliśmy o właściciela majątku Piotrowicze. Już był wyjechał. Przez dwór przeszły były oddziały wojsk ustępujących i po ich przejściu było tam pusto…, niewesoło.

---

34 Ateczyzna — folwark w pow. kobryńskim, gdzie znajdowała się siedziba rodziny Bielskich. Teraz część wsi Leninskiej w rejonie żabinieckim w obwodzie brzeskim na Białorusi.

35 Piotrowicze — folwark w pow. kobryńskim. Teraz — wieś w rejonie żabinieckim w obwodzie brzeskim na Białorusi.

Słońce znowu piekło niemiłosiernie, gdyśmy do Brześcia podjechali. To, myśleliśmy, ta skała, o którą się rozbiją bałwany bolszewickiego potopu. Przecież to ostatnia placówka obronna przed Warszawą. Niedługo cieszyliśmy się tym naiwnym urojeniem.

Odwiedziłem wojewodę brzeskiego. Nie był dobrej myśli. Złowroga „Ewa" ogarnęła już zarząd województwa brzeskiego… Zawsze optymistyczny, pełen wiary i nadziei zastępca wojewody wykazywał mi jaśniejsze punkty na ciemnym tle niebios, ale mój wzrok niedoskonały w żaden żywy sposób ich dojrzeć nie umiał. Po kilku chwilach spędzonych w Brześciu dążyłem za innymi, za Bug. Między Brześciem a Terespolem szczególnie na wielkich mostach na Bugu cztery czy pięć razy musiałem przedstawiać swoje legitymacje posterunkom wojskowym… Tak powinno być. Dodam wszakże, że jeden z moich znajomych chciał uniknąć — zapewne nie zawsze przyjemnego sprawdzania legitymacji — przejechał prosto przez twierdzę, potem okrężną drogą ku Terespolu i nikt go o dokumenty podróży nie pytał.

Już miało się ku wieczorowi. Zaraz za Bugiem na polance otoczonej dzikimi zaroślami ujrzałem Napoleoński profil Rodziewiczówny, stojącej wśród swojej czeladzi i taboru u ogniska. Istny żywy obraz podług wereszczaginowskich wzorów z cyklu odwrotu [Napoleona] spod Moskwy![36]

Według jej projektu, na który chętnie się zgodziłem, musieliśmy tu spędzić dwa dni, dla dania odpoczynku znużonym szybkim pochodem ludziom i zwierzętom. Zresztą, dokąd i do kogo śpieszyć?… Uchodźczej szarańcze nikt mile nie wita.

Tam, gdzie tłum ludzi huczy, ucieka,
I falą powraca ciemną,
Nic mię nie żegna, nic mię nie czeka…
Nic za mną i nic przede mną[37].

Późnym wieczorem ułożyliśmy się dosyć wygodnie na sianie dokoła ogniska. Tylko H[enryk] gdzieś nocował w ciemnościach pośród swego taboru. Pierwszy sen po silnym znużeniu nie od razu orzeźwia człowieka. Jakieś dziwne sny i przykre mary snuły mi się przed oczyma.

Minęła północ, gdy raptem zbudził mnie z odrętwienia podniesiony głos H[enryka]. Oto śród nocy podniósł na nogi cały nasz obóz jakiś żołnierz, jak siebie nazywał „łącznikowy", żądając legitymację: posiadane przez nas uznał za niewystarczające, jakoby wskutek braku poświadczenia przez komendanturę w Brześciu. H[enryk] miał tego dosyć: bardzo podniesionym głosem w dosadnych wyrażeniach gromił, jak się zdawało, niepowołanego rewidenta, który trafiwszy na należyty odpór, jak się wyłonił z ciemności, tak znikł jak nietoperz. Nazajutrz H[enryk] czy to zniechęcony nocnym zajściem czy to dla innych powodów postanowił opuścić nasze cygańskie obozowisko i udał się w dalszą drogę.

[36] Wasyl Wereszczagin (1842–1904) — rosyjski malarz-batalista, autor słynnych obrazów o wojnie 1812 r.

[37] Fragment wiersza *Ostatnie wspomnienie. Do Laury* Juliusza Słowackiego.

Pogodny dzień przeszedł spokojnie. Używaliśmy orzeźwiającej kąpieli w pięknym szerokim Bugu, pracowaliśmy koło rozklekotanych przez długą drogę kół i wozów. Skupienie myśli na bardzo odmiennych objawach życia od tych, którymi sroga rzeczywistość nas trapi, przynosi ulgę i uspokojenie. Pogrążyłem się w czytaniu życiorysu jednego z angielskich mężów stanu z czasów panowania królowej Wiktorii. Jakże różny od obecnego był kierunek myśli, jak odmienny duch ożywiał umysł ludzi. Jak nieskończenie odległa wydaję się ta epoka sprzed dwudziestu tylko lat. To było pogodne zamknięcie jednego z najwspanialszych okresów w dziejach Anglii. Za następnego panowania jęły już kiełkować złowrogie zaczątki niepokoju wewnętrznego i zewnętrznego, który ogarnął za dni naszych cały świat.

Nazajutrz z rana byliśmy znowu w ruchu. Jechałem w tyle naszej kolumny, posterunek żandarmerii zatrzymał mnie dla sprawdzenia legitymacji.

— Czy ma pan broń? — spytał żandarm.

— Mam — odparłem nieoględnie — rewolwer.

— To niech pan go odda.

— Przepraszam, posiadam pozwolenie wojewody.

— To nie wystarczy…

Zaczął się długi i przykry spór, który mógł trwać do nieskończoności. Tymczasem tabor nasz się oddalał. Oddałem mój browning i pojechałem dalej. Pod Terespolem pożegnaliśmy Rodziewiczówną, który tu miała wsiąść na pociąg do Warszawy i pozbyliśmy się balastu pod postacią Anioła stróża z Kobrynia, którego opieka zdała się nam zbyteczna.

Między Brześciem a Białą[38] mieliśmy jeden nocleg znośny, tylko pogoda zaczęła nie dopisywać. Od czasu do czasu wicher z deszczem nami pomiatał. Po drodze mijaliśmy liczne tabory uchodźców: z Polesia, z Wileńszczyzny, z Białej Rusi. Ciągle się spotykało znajome twarze. W Białej cała ludność nie-Aryjska wylegała na ulice. Twarze ożywione, rozmowy podniesione, błysk radości w oczach, widocznie w oczekiwaniu pomyślnych dla siebie wypadków w najbliższej przyszłości. Pragnęliśmy przed wieczorem dotrzeć do Rogoźnicy[39], kilkanaście kilometrów na zachód od Białej.

Oto przejeżdżamy mimo ślicznych zagajników, ciemna zieleń świerków obramiona koronką modrzewi. Znać tu od razu ślady pracy właściciela, miłującego zagon ojczysty, pracującego dla jutra, dla potomności, nie tylko dla zysku dnia dzisiejszego. „To chyba Woroniec"[40] — rzekłem do siostry. Jakoż się nie pomyliłem, gdy minęliśmy uroczą zieleń drzew iglastych, ujrzałem na drodze Panią witająca nas ruchem ręki. Co za niespodzianka, co za miłe spotka-

---

[38] Biała Podlaska.

[39] Rogoźnica — wieś w pow. bielskim. Teraz — wieś w woj. lubelskim.

[40] Woroniec — wieś w pow. bielskim, gdzie znajdował się majątek rodziny Światopełk-Mirskich. Teraz — wieś w woj. lubelskim.

nie w osobliwych warunkach! Była to księżna Mirska[41], która nas na odpoczynek zapraszała do Worońca.

Tyle nas łączyło wspomnień z Mińska z pola chwały, gdzie księstwo Mirscy w czasie wojny rozwinęli niestrudzoną dobroczynną działalność społeczną. Ma się rozumieć, że z radością skorzystaliśmy z uprzejmości księżnej. Myśli nasze zwróciły się niebawem ku wypadkom bieżącym.

— Co Pan myśli — pytała księżna — czy możemy tu siedzieć spokojnie?

Ciosy i zawody, jakie nas spotkały, nie zdołały mnie orzeźwić z hipnozy myśli, że przecież znajdzie jeszcze nie przełamana zapora, która wytrzyma bure bałwany potopu bolszewickiego, że moc ducha naszego niezłamana i nie wybiła godzina wstydu. Mówiłem o tym duchu, spodziewałem się, że na linii Bugu pod Brześciem załamie się moc ciemnej siły i znowu nam dobra gwiazda zaświeci!... Niestety, niestety! Przez telefon dochodziły znad Bugu północnego wieści, które ufności tej zdawały się kłam zadawać.

Wieczorem przybył samochodem generał francuski, dążący na front. I jego słowa nie dodawały otuchy, mówił o zajęciu Łomży przez bolszewików (co było jednak wiadomością przedwczesną) i nie wróżył pomyślnego wyniku walkom dni najbliższych.

— Ta wojna mi się nie podoba. Przypatrzcie się Czechom — mówił. — Oni przezorniej od was postępowali, nie rozpoczęli budownictwa Państwa od wojny, ale od podniesienia sił wytwórczych kraju, od uruchomienia przemysłu, od organizacji wewnętrznej i dlatego mają się dziś dobrze.

Nie można było odmówić pewnej słuszności uwagom pana generała, ale tylko w zakresie ograniczonym. — Przecież wojna została nam narzucona –odrzekłem… Bolszewicy dążyli na zachód w ślad za odstępującymi wojskami niemieckimi. Gdyby nie opór okazany im w swoim czasie, mętny potok, który nam dziś grozi potopem, zalałby Polskę już przed rokiem.

Przyjazna wróżka włożyła już Czechom do kołyski nieocenione dary, których w kolebce Polski zabrakło. Otrzymali oni olbrzymią schedę z masy upadłości austro-węgierskiej. Bez zbytecznych wahań, bez plebiscytów i temu podobnych nowoczesnych bałamutnych praktyk oddano im obszerne ziemie zamieszkałe przez Słowaków, Niemców, Węgrów i Rusinów; ku ich wielkiej radości przyprawiono im tego, zwróconego na wschód ryja geograficznego, który im otwiera dostęp do mrowisk wschodu. Tymczasem ziemie polskie etnograficzne skazano na doświadczenia plebiscytowe, w niepomyślnych warunkach, ciążące ku Polsce ekonomicznie, i historycznie pominięto milczeniem…

Rozmowa toczyła się dalej o kulturze rosyjskiej. Był między nami i młody Rosjanin książę X., który brał udział w walkach armii Denikinowskiej i przyglądał się blisko gospodarce bolszewickiej. Ma się rozumieć, że był wrogiem bolszewizmu, jak my wszyscy, ale zdawało się, że ta nowa emanacja rodzimego geniusza rosyj-

[41] Maria Światopełk-Mirska z domu Fraget (1869–1938) — żona Czesława Światopełk-Mirskiego.

skiego wprawiała go w pewien może nawet nieświadomy podziw. Opowiadał długo o jakimś wspaniałym zimowym obchodzie bolszewickim w Moskwie z ogniami sztucznymi, powodzią świateł różnobarwnych i świetną inscenizacją, jakiej nie znano nawet za czasów carskich. Zapewne przyglądał się tej malowniczej scenie z okien pałaców Kremlowskich nowoczesny Iwan Groźny, Lenin. Radowali się wspaniałością swego władcy jego pretorianie — nakarmieni, dobrze odziani, ale reszta Moskwy pogrążona w ciemnościach krwi i nędzy. Śliczny nokturn moskiewski. Geniusz rosyjski wprawił świat w zdumienie niejednym kwiatem osobliwym.

Lenin to syn jego nieodrodny. Obraz geniusza rosyjskiego uprzytamnia mnie wiersz Puszkina o bajecznym drzewie *Anczar*. Rośnie on wspaniałe w pustyni. Nęci pielgrzyma opiekuńczym cieniem od skwaru i słońca, ale zbliżającego doń niebacznie zabija trującymi wylewami. Niech ten *Anczar* rośnie, rozwija się i kwitnie na dalekich stepach nadwołżańskich ku radości i chwale innych, ja go wolę podziwiać z daleka. Dalej mówił nasz informator o antychrześcijańskim ateistycznym kierunku początkowego nauczania, ujętego przez bolszewików w ścisły system. Przypomniał sobie pewien odczyt znanego działacza rosyjskiego Michała Stachowicza[42] (o ostatnich chwilach Tołstoja), w którym zawołał w ekstazie — „naród rosyjski ten Chrystus narodów".

Spędziliśmy dwa dni w Worońcu, na trzeci dzień telefon z północy przyniósł wiadomości b[ardzo] niepokojące. Należało wyjeżdżać. Dzielna księżna z wielkim spokojem gotowała się do drugiej w czasie tej wojny ewakuacji rodzinnego gniazda. A ciężka to chwila, taki wyjazd. Dziękuję Bogu — rzekła — że mój mąż już tego wszystkiego nie widzi. Ukochany mąż zmarł niedawno[43].

Nie ma nic bardziej krzepiącego ducha dotkniętego niedolą jak prawdziwe objawy dobrego serca i przyjaźni ludzkiej. Mniejsze wrażenie czyni słowo pisane, szczere, żywe, silniejszy oddźwięk w sercu budzi. Dla nas dni spędzone w Worońcu były jak dla rozbitków pobyt w bezpiecznej przystani po nużącej podróży, na falach wzburzonego morza. Z żalem i z wdzięcznością serca wyjeżdżaliśmy z Worońca dalej na zachód.

Deszcz lał rzęsisty. Koło jakiejś osady czy leśniczówki, którą potem nazwaliśmy „Obdzierką", wdaliśmy się w rozmowę z gospodarzem.

— Czy państwo do dworu dąży — zapytał.

— Tak.

— O proszę, tam nie jechać, tam dla szpilki miejsca nie znajdziecie, uchodźców pełno. Mam tu obszerną stodołę, znajdzie się miejsce dla wozów i koni, i dla wszystkich. Proszę zajechać.

Przyjęliśmy uprzejme zaproszenie. Rozgościliśmy w obszernej, ale wilgotnej stodółce, gdzie się zresztą znajdowały krowy i nierogacizna gospodarcza. Deszcz

---

42 Michał Stachowicz (Міхаіл Стаховіч) (1861–1923) — działacz polityczny Rosji, deputowany Dumy Państwowej (1907–1907) i Rady Państwowej (1907–1917), publicysta, poeta.

43 Czesław Światopełk-Mirski zmarł 20 kwietnia 1920 r. w majątku Woroniec.

lał bez ustanku. Siadłem na skrzyni drewnianej pod dachem u wrót z widokiem na pełne nawozu i błota podwórze i pogrążyłem się w czytaniu owej książki z epoki królowej Wiktorii. Czytałem właśnie o świetnościach rezydencji Devonshire'ów w Chatsworth, a koło nóg moich kręciły się prosiaki, coś tam chrupiąc i mlaskając rozkosznie.

Nazajutrz przed udaniem się w drogę chcieliśmy podziękować uprzejmemu gospodarzowi i wynagrodzić za siano spożyte przez 14 koni. Po naradzie z panną I. postanowiliśmy ofiarować coś około 400 mk.

— Co — zawołał gospodarz — chyba państwo żartują? Należy mi się, co najmniej 1 400 marek.

Po niedługim targu, w ciągu którego panna I. nie szczędziła gospodarzowi kilka słów prawdy, zamknęliśmy nasz bilans w „Obdzierce", płacąc około 800 marek.

Pod Siedlcami słyszeliśmy znowu odgłosy rozmowy za pośrednictwem dział, jaką między sobą prowadziły zmagające się armie. W pogawędce, którą miałem w czasie krótkiego postoju pod Siedlcami z miejscowym ziemianinem, ten się wyrażał pesymistycznie o nastrojach ludności i ogólnym położeniu. Tę nutę pesymistyczną słyszałem wielokrotnie powtarzaną na całej przestrzeni kraju od Brześcia aż ku Kutnu.

Do Broszkowa[44], gdzieśmy się spodziewali pierwotnie zakończyć naszą pielgrzymkę wskutek uprzejmie ofiarowanej nam gościny przez państwo Buynów, dotarliśmy wieczorem przemoknięci do nitki. Piękny Broszków ogarnięty był atmosferą obozową, budynki gospodarcze, wielka część pałacu zajęte były przez szpital koński. Znalazło się wszakże dla nas i dla ludzi parę pokoi i nocleg wygodny. Po rozmowie z H[enrykiem], który tu bawił już od dwóch dni, wyjaśniliśmy sobie, że o dłuższym pobycie w Broszkowie mowy być nie może. Tymczasem wagony z rzeczami naszymi stały na stacji… Wyładować znaczyło by zostawić je na pewny łup tych czy owych bolszewików. Niewiele odkładając pojechaliśmy pociągiem do Warszawy, żeby się wystarać o pozwolenie przesłania ich dalej… Ale dokąd? Po naradzie bez ścisłego zresztą planu postanowiliśmy prosić o Poznań jako stację końcową. Prośba nasza została w odpowiednim urzędzie w Warszawie wysłuchana uważnie i po krótkim czasie potrzebne pozwolenie udzielono. Kamień spadł nam z serca.

Nie podobał się nam duch, jaki zdawał się panować wśród licznego grona znajomych w Warszawie. Hasło „sauve qui peut[45]" zbyt było rozpowszechnione. Postanowiliśmy z H[enrykiem], o ile nam na to okoliczności pozwolą, wstąpić do jednej z organizacji obrony miasta. Tymczasem należało się śpieszyć się z powrotem, by usunąć z Broszkowa naszych ludzi i dobytek. Na stacji w Broszkowie załatwiliśmy potrzebne formalności i wysłanie wagonów zostało zapewnione. W porę opuściliśmy Broszków, dążąc w stronę Warszawy, gdyż wojska tam ciągle przybywało, wkrótce by dla nas zabrakło miejsca.

[44] Broszków — wieś w pow. siedleckim, gdzie znajdował się majątek rodziny Buynów. Teraz — wieś w woj. mazowieckim.
[45] „Sauve qui peut" (franc.) — ratuj swoje życie.

Po całodziennej podróży dotarliśmy wieczorem do majątku J. między Mrozami[46] a Mińskiem Mazowieckim. Ruch na folwarku był ożywiony, ale pałac pusty, cichy. Państwo wyjechali, rządca podobno także. Jako pełnomocnik przedstawił się nam pan ogrodnik o ministerialnym wyrazie twarzy pełnym zadowolenia z siebie samego, niczym przy nim pan minister spraw zagranicznych. Prosiliśmy o nocleg w pałacu. Odmówił. Nie było co gadać z tym jegomościem. Rozłożyliśmy się taborem na łące za sadem.

Późno wieczorem warzyliśmy u ogniska strawę w niezłym usposobieniu po wypoczynku w Broszkowie. Nagle stanął znowu przed nami w blasku ogniska pan pełnomocny ogrodnik. W kwiecistej przemowie z odpowiednią gestykulacją wyrzucał nam, żeśmy go nie spytali o pozwolenie nocowania na łące, że to żadne zachowanie i zdawał się boleć nad niskim poziomem etyki naszej. Z nas niezadowolony, z siebie bardzo rad skończył wreszcie przemowę i z godnością zabrał się do odwrotu, obiecując rano swoje odwiedziny. Jakoż dotrzymał słowa i nazajutrz zażądał zapłaty tysiąc[a] marek za uczynione szkody. Zdawał się wszakże zdziwiony, gdy mu je H[enryk] wypłacił.

Przed Mińskiem zatrzymał nas posterunek żandarmerii dla sprawdzenia legitymacji. Panowie z posterunku byli nieuprzejmi i manifestowali względem nas nieufność, czy konie zaprzężone do ciężkich wozów były naszą własnością. Na dowód, żeśmy nie koniokrady, ale ludzie spokojni, pokazywałem legitymację od władzy cywilnej i wyższej władzy wojskowej.

— To dla nas wszystko nic nie znaczy — odrzekł p. żandarm. I zadowolony, że mu się udało tak trafnie określić znaczenie swego urzędu, powtórzył kilkakrotnie: myśmy sami głową Państwa. Nie wiem, czego pragnęła dusza tej szczególnej głowy Państwa, ale po kilku jeszcze uwagach dali nam spokój.

W Mińsku zaszliśmy do starostwa, by otrzymać potwierdzenie pozwolenia przejazdu po szosie Warszawskiej. Bydło i część taborów wyruszyło naprzód. Nasze zdumienie, gdy po jakiejś godzinie ujrzeliśmy je znowu w Mińsku dążąc[e] w odwrotnym kierunku.

— Co się stało? — spytaliśmy naszych ludzi mocno wystraszonych.

— Jakiś na końcu pan w wojskowym mundurze kazał nam, co prędzej zawracać, bo mówił: „Bolszewicy już następują po szosie od strony Warszawy". Zrozumieliśmy, że to były jakieś żarty o charakterze niewyraźnym i kazaliśmy znowu jechać w zachodnim kierunku. Ludzie spoglądali na nas nieco podejrzliwie, jak gdyby powątpiewali o zdrowiu umysłów naszych. Ma się rozumieć, nie spotkaliśmy na drodze nikogo oprócz uchodźców i transportów wojskowych, dążących w zachodnim kierunku.

W pogodny wieczór w Dębach Wielkich[47] zaszliśmy do kościoła na krótkie modły. Po powrocie do taboru spotykam młodego człowieka z kokardą armii ochotniczej, uścisnąłem mu dłoń.

---

[46] Mrozy — wieś w pow. mińskim. Teraz — miasto w woj. mazowieckim.

[47] Dębe Wielkie — wieś w pow. mińskim, w woj. mazowieckim.

— Czy wiele — pytałem — znalazło się dzielnych ludzi jak pan?

Machnął niechętnie ręką. Tylko dziesięciu na całą osadę.

Była już północ. Przy bardzo szczupłym działaniu świateł niebieskich docieraliśmy do Olszyn[48]. Trudności były wielkie, wozy zjeżdżały z drogi, krowy rozbiegały się i gubiły w ciemnościach. W Olszynie wiedziano o naszym przybyciu, to też najazd nie rozbudził popłochu. Mieliśmy tu spędzić dwa dni.

W sąsiednim Wyraju[49], własności p. Marii Rodziewiczówny, odwiedziłem autorkę *Lata ludzi leśnych*. Cała okolica, ledwo o kilkanaście kilometrów odległa od Warszawy, przypominała mocno Polesie i to w najuboższych jego częściach. Na pagórkach piaski lotne, w dolinach — mokradła, karłowata sośnina i dosyć mizerne brzoźniaki. Przypomniał mi się wiersz:

Puszcza głucha i odludna,
Monotonna, szara, nudna,
Piaski i torfowe błota.
Smutne wydmy i manowce;
Mchy tu rosną i jadłowce,
W powietrzu słota…

Dziwna jest dusza ludzka. W takiej miejscowości nabyła p. Rodziewiczówna posiadłość przez pamięć na ukochane ojczyste Polesie. Wyraj nie jest pozbawiony pewnego uroku. Na ustroniu od gwarnych szlaków, wśród gęstwy zagajników. Domek skromny z zabudowaniami gospodarczymi. Sad, ogrody warzywne, doskonale utrzymane, dalej cichy, dziki staw, otoczony lasami. Wiosną rojno tu od ptactwa wszelkiego, nawet dzikie kaczki lęgną się w szuwarach. Autorka *Lata leśnych ludzi* zna doskonale zwyczaje każdego gatunku, po głosie poznaje każdy rodzaj swoich skrzydlatych gości. Ostatni jej utwór nacechowany głęboką znajomością, zrozumieniem i odczuciem przyrody, pod tym względem nie znajduje równego sobie w piśmiennictwie polskim.

Dobry Boże i tu pod Warszawą żyli ludzie pod groźbą bolszewickiego najazdu. R[odziewiczówna] była teraz zmuszona wydawać rozporządzenia czeladzi na wypadek przybycia wrogich gości. Mimo wszystkiego była pełna spokoju, hartu ducha i ufności w jutro. Niełatwo było zachować tę ufność w tym wirze klęsk i zamieszania. Jakby w jakimś potwornym „Śnie nocy letniej” zamiast pojedynczych masowe nieporozumienia, masowe przeobrażenia… Tam gdzieśmy lwów widzieć powinni zastęp, spostrzegamy stada zajęcy lub szkodliwych gryzoni. Ci, którzy winni byli zogniskować całą siłę woli i czynu w obronie ojczyzny, szarpią się i kąsają nawzajem. Nie dziw, jeżeli w tych warunkach ludzie bywali skłonni do rozpaczy o zbawieniu.

Wieczorem drugiego dnia pobytu w gościnnych Olszynach ciągnęliśmy ku Pradze. Tym razem z naszego towarzystwa zostaliśmy przy taborach tylko we dwoje

48 Olszyn — folwark. Już nie istnieje.
49 Wyraj — leśniczówka położona koło Zagórza, zakupiona w 1919 r. przez Marię Rodziewiczównę.

z siostrą. Zatrzymaliśmy się późnym wieczorem pod Grochowem[50], by przeciągnąć przez most Kierbedzia i Warszawę w nocy lub nad ranem w chwilach, gdy ruch uliczny zanika.

Wspólnie ze spotkanym w Grochowie starostą mozyrskim p. Lenkiewiczem przybyliśmy na Pragę. Mieliśmy się zatrzymać, zagradzał nam drogę jakiś obcy tabor, na ulicy bez ruchu w zupełnych ciemnościach.

Wysunąłem się na czoło, aby zbadać przyczyny zatrzymania. Przed taborami zastałem jakiegoś pana w ożywionej dyskusji z posterunkiem żandarmerii, który starał się przekonać stróżów porządku, że jego tabor w każdym razie winien być przepuszczony. W chwili, gdy wartki potok jego słów nieco się uciszył, przystąpiłem do pana wachmistrza czy sierżanta, przedstawiając mu swoje najzupełniej wystarczające przepustki.

— Ja żadnych przepustek przeglądać nie będę — odparł p. wachmistrz z ministerialną powagą. — Mam rozporządzenie nie przepuszczenia nikogo, niech Panowie wracają tam, skąd przyszli i to natychmiast.

Na próżno spadła nowa kaskada wymowy mego poprzednika, na próżno wspomniałem p. wachmistrzowi, że wczoraj jeszcze otrzymałem zapewnienie ze źródeł kompetentnych, że żadnych przeszkód nie ma do przejścia mostu Kierbedzia, o ile się posiada odpowiednie pozwolenie. P. wachmistrz był niewzruszony, nawet zdawał się boleć nad naszą niepojętnością. Chciałem się porozumieć z wymownym panem (który był starszym urzędnikiem z Wilna) co do wspólnej akcji wobec stanowczości p. wachmistrza, ale on w przekonaniu, że posiada cenne atuty w ręku, wolał skorzystać z nich niepodzielnie.

Kilkakrotnie zauważyłem w czasie tej pielgrzymki, że trwoga więcej skłania ludzi do działania na własną rękę niż do myśli o wspólnej obronie. Minęła godzina druga. P. starosta mozyrski już się skłaniał do odwrotu. Wtem udało mi się dowiedzieć, że gdzieś niedaleko znajduje się komisariat policji.

— Idźmy tam — rzekłem.

— Po co? — mówił p. Lenkiewicz.

— Gdzie komisariat — spytałem p. wachmistrza.

— Nie wiem — odparł niechętnie.

Jakaś zacna starsza osoba (zapamiętałem tej pani nazwisko: p. doktorowa Stancbach) podjęła się nas odprowadzić do odległego może o ½ kilometra urzędu.

W komisariacie wysłuchano nas uważnie.

— Nie wiem, czego pp. żandarmi pragną — rzekł urzędnik policji. — Myśmy dziś otrzymali telefonogram, aby tabory prywatne w nocy do 5 rano przepuszczać. Zresztą, zatelefonujemy do żandarmerii na ul. Szerokiej.

— Odpowiedź brzmi: nie ma rozporządzenia zatrzymania taborów.

Telefonują do innego urzędu żandarmerii. Ta sama odpowiedź. Wymowny

[50] Grochów — rejon Warszawy. Teraz teren dzielnicy Praga-Południe.

uśmiech na ustach panów z policji, którym powitali pierwszą wiadomość o trudnościach, jakie nam czynią, stał się jeszcze wymowniejszy.

— Poprosimy tego pana.

Jakoś po chwili p. wachmistrz przyszedł. Chmurny był po wyjaśnieniu sprawy przez panów z policji. Rzekł wreszcie z gestem wersalskim i uprzejmą pobłażliwością, jak gdyby się uczył zachowania u młodych dyplomatów na Miodowej:

— Jedźcie panowie, biorę to na swoją odpowiedzialność.

Straciliśmy kilka godzin drogiego czasu, a rozumieliśmy doskonale wobec zbliżającego się kryzysu, iż odwrót i duża zwłoka przyprawiałyby nas o stratę całego owocu naszego wysiłku i stratę całego taboru.

Nazajutrz z rana, niezmiernie znużeni, wlekliśmy się kamienistą drogą za rogatkami Wolskimi śród licznych sadów i ogrodów, na zachód od Warszawy. W folwarku Bachieć, gdzieśmy chcieli odpocząć, nie znalazło się dla nas miejsca. Dowlekliśmy do Zielonek[51], majątku państwa Basińskich o kilka stajeń dalej na zachód. Tu doznaliśmy niezmiernie życzliwego i serdecznego przyjęcia. Nic tak nie krzepi ducha dotkniętych niedolą jak niespodziewany objaw dobroci ludzkiej. Spędziliśmy w Zielonkach kilka dni, przyglądając się z radością urodzajnym plonom — odrodzonej kulturze pod dzielnym kierunkiem przezornych gospodarzy, po klęskach wojny z przed paru lat.

Po kilkudniowym pobycie weseli i wypoczęci ruszyliśmy w dalszą drogę. W drodze doznaliśmy kilku objawów wrogiego usposobienia ludności wiejskiej dla uchodźców. Za Zielonkami jakiś „wyzwoleniec" czy zatraceniec jął nam z wozu swego wymyślać i kląć, życząc by nas przepędzono z powrotem za Wisłę… do bolszewików. Zdarzały się wszakże i objawy uczuć bardziej ludzkich. W Giżycach[52] włościanin p. Liberacki, o którym nas ostrzegano, że hołduje zasadom bardzo skrajnym, zachował się wobec nas jak gentelman i chętnie udzielał pomocy.

— Państwo jesteście, zdaje się, krewni Rodziewiczówny (tabor jej szedł z nami), to dla mnie wielki zaszczyt, jeśli wam mogłem dopomóc, bo ją czczę i uwielbiam — rzekł nam na odjezdnym.

Po czterech tygodniach dotarliśmy do celu tymczasowego naszej wędrówki, do majątku Skrzeszew[53], własność pani Grzybowskiej w Gostyńskim.

Burza szła ciągle za nami, nawet wyprzedzała. Posępny grzmot odległych strzałów armatnich źle wróżył o pewności jutra. Z północy-zachodu, z Włocławka dochodziły wieści niepokojące. Trzej synowie pani G[rzybowskiej] służyli w wojsku jako ochotnicy. W domu została tylko pani z córką. Dzielne te panie z wielkim spokojem i całą przytomnością umysłu gotowały się do smutnej ewentualności.

[51] Zielonki — majątek Basińskich. Teraz pozostał tylko pałac, który znajduje się 12 km na zachód od Warszawy przy drodze na Leszno.

[52] Giżyce — wieś w pow. sochaczewskim, w woj. mazowieckim.

[53] Skrzeszew — majątek Grzybowskich. Teraz — w woj. wielkopolskim.

Ale Opatrzność była miłosierna, nie doszło tu do działań wojennych i noga najeźdźcy nie zbezcześciła tej błogosławionej ziemi. Cud nad Wisłą uratował ten piękny zakątek od ruiny, uratował Polskę, uratował może całą Europę od „powietrza bolszewickiego".

Wielką byłą gościnność, z jaką nas, uchodźców, pani Grzybowska przyjęła w Skrzeszewach. Taką dobroć spotyka się tylko u ludzi wielkiego serca.

Po kilkudniowym pobycie wyjechałem do Warszawy. Odwiedziłem cały szereg znajomych.

— Czy bolszewicy dotarli — spytałem pannę R[odziewiczównę] — do Olszyn, do Wyraju?

— Nie — odrzekła — mimo tego spustoszenie tam wielkie.

— Czy miała pani wiadomość z Broszkowa po odejściu bolszewików? — spytałem pannę Buyno. — Po odejściu bolszewików wiadomości nie miałam, ale wiem, że jeszcze przed ich przyjściem ruchomości z pałacu znikły.

Pan I. z Płockiego mówił mi: Bolszewicy z mego majątku niewiele wywieźć zdołali, miejscowa ludność zachowała się nieźle, natomiast po znacznym posunięciu się wojsk na wschód zabrano mi cały zapas paszy, cały owies. Konie podścielano żytem niemłoconym!

Ab hoste docert licet[54] — w wielu wypadkach wszakże nie należałoby zbyt ściśle hołdować metodom bolszewickim.

Po bytności w Warszawie okoliczności skłoniły mnie do wycieczki do Poznania, kresów najbardziej od naszej ziemi oddalonych. Z zazdrością z jednej i radością z drugiej strony patrzy się na olbrzymią odmienność losu, jaki przypadł w udziale każdej z tych krain. Dobrobyt kresów zachodnich względnie niewiele ucierpiał od wojny; po naszym kraju przeszła ona kilkakrotnie jak czołg, jak olbrzymi walec kolczasty, druzgocący po drodze wszelkie przeszkody. Oprócz klęsk materialnych wojna przyprawiła ludzkość o niezmierne klęski moralne, działając na społeczeństwo rozkładowo w ten lub inny sposób. Hart ducha, higiena myśli politycznej utrzymały się najlepiej bodaj w Poznaniu. U nas inteligencja rozproszona przez konieczność uchodźstwa straciła, może chwilowo, wszelkie poczucie spójni i przez to samo należne sobie znaczenie. Pomijając te różnice, spowodowane przez tragiczne okoliczności, sądzę, że w charakterze, w kierunku myślowym znaleźliśmy z Wielkopolanami więcej punktów styczności niż z przedstawicielami sąsiednich dzielnic.

Były wielkie chwile w dziejach Rzeczypospolitej, w których danym było przedstawicielom innych dzielnic zająć stanowiska przewodnie. Może dziś wielka chwila zbliża się dla Wielkopolski przy pracy nad odrodzeniem organizmu państwowego Polski nie karłowatej, ale Wielkiej Polski, prawdziwie do życia i rozwoju zdolnej.

[54] „Ab hoste docert licet" (łac.) — wróg uczy.

“Вызволить Западную Белоруссию от польского ига…”
Мемарандумы Беларускага нацыянальнага камітэта ў Празе ў Лігу Нацый (1931)[1]

Гісторык Уладзімір Ляхоўскі адшукаў у фондах Дзяржаўнага архіва Расійскай Федэрацыі копіі мемарандумаў Беларускага нацыянальнага камітэта ў Празе да Генеральнага сакратара Лігі Нацый Джэймса Эрыка Драмонда (James Eric Drummond), датаваныя вясной 1931 г., а таксама адказ сакратара на першы з іх. Арыгіналы былі напісаныя на французскай мове, а копіі — па-расійску. Увесну мінулага года даследчык перадаў гэтыя дакументы разам з уласнымі пастаронкавымі каментарамі ў рэдакцыю *Гадавіка Цэнтра беларускіх студый*. Гаворка ішла пра іх публікацыю. Аднак раптоўная смерць у верасні 2021 г. не дазволіла Уладзіміру Ляхоўскаму давесці гэту справу да канца.

Публікацыя рыхтавалася сябрамі рэдакцыі пры актыўным удзеле прафесара Пятра Ціхарацкага (Вроцлаў). Менавіта яму належыць навуковая верыфікацыя прыведзеных у мемарандумах звестак і тых прэтэнзій, якія БНК прад’яўляў Польскай дзяржаве. Каментар гісторыка, які прыводзіцца напрыканцы публікацыі, таксамааднаўляе той сацыяльна-палітычны кантэкст эпохі, без якога нельга зразумець гістарычны дакумент. Менавіта прафесар П. Ціхарацкі звярнуў увагу на адсутнасць у перададзеных У. Ляхоўскім дакументах апошняй часткі другога мемарандума і здолеў адшукаць гэты дакумент у фондах *Archiwum Akt Nowych* (Варшава)[2], што дазволіла апублікаваць яго поўнасцю. Апрача агульнага каментара некаторыя заўвагі Пятра Ціхарацкага сталі пастаронкавымі.

Беларускі нацыянальны камітэт у Празе яшчэ чакае сваіх даследчыкаў, а пакуль варта коратка прадставіць галоўных аўтараў гэтых мемарандумаў Мікалая Вяршыніна (1866–1934) і Васіля Русака (1896–1954).

Мікалай Вяршынін апынуўся ў Празе пасля ўцёкаў з сібірскай ссылкі, куды трапіў за палітычную дзейнасць. Ён працаваў настаўнікам расійскай і польскай моў у адной з пражскіх школ. Падтрымаў намаганні прыхільнікаў беларускай дзяржаўнасці і ў чэрвені 1918 г. прадстаўляў БНР у Празе па справах ваеннапалонных. У лютым 1920 г. быў прызначаны прадстаўніком урада БНР у Чэхаславакіі. У вялікай ступені дзякуючы яго намаганням урад Чэхаславакіі ў 1921 г. прызначыў больш за 100 стыпендый для

[1] Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 5875, оп. 1, д. 9, лл. 7–20. У дакуменце фігуруе назва “Белорусский национальный комитет за границей в Праге Чешской”.

[2] AAN MSZ, sygn. 2273.

Васіль Русак

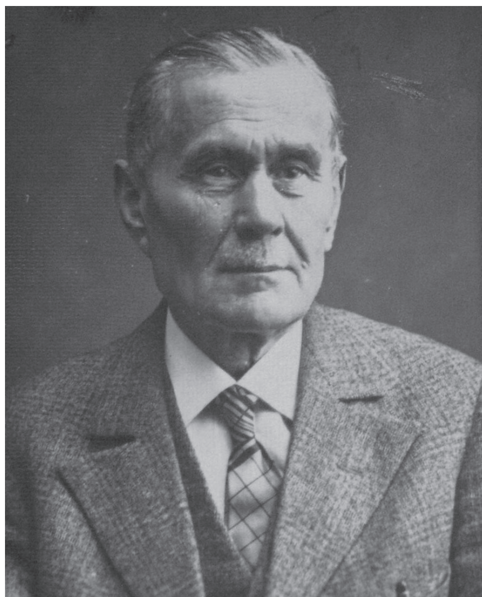

Мікалай Вяршынін

студэнтаў-беларусаў. Узначальваў *Беларускую грамаду ў Празе* (1920–1925), якая выступала як галоўны каардынатар дзейнасці беларускіх арганізацый у Чэхаславакіі. М. Вяршынін таксама быў заснавальнікам (1928?) і першым кіраўніком *Беларускага заграмічнага архіва* ў Празе. Пахаваны на пражскіх Альшанскіх могілках[3].

Васіль Русак у 1917 г. далучыўся да Беларускай сацыялістычнай грамады, быў удзельнікам Усебеларускага з'езду ў Менску. З мая 1918 г. — у Беларускай партыі эсэраў. Падчас польска-савецкай вайны належаў да падпольнай антыпольскай арганізацыі на Случчыне, а ў лістападзе 1920 г. удзельнічаў у Слуцкім антыбальшавіцкім паўстанні. У 1921 г. быў інструктарам Беларускай вайсковай камісіі, а пазней займаўся арганізацыяй беларускіх антыпольскіх партызанскіх атрадаў. Дзякуючы стыпендыям урада Чэхаславакіі ў 1923 г. паступіў у Політэхнічны інстытут у Празе, быў актывістам беларускай эміграцыі і паспяховым прадпрымальнікам. Фінансаваў шэраг беларускіх выданняў. У 1931 г. узначаліў Беларускі нацыянальны камітэт у Празе, адной з найбольш гучных спраў якога сталі вышэйзгаданыя мемарандумы ў абарону беларускага народа, адрасаваныя ў Лігу Нацый. Падчас нацысцкай акупацыі Чэхаславакіі хаваў некалькі яўрэйскіх сем'яў. У чэрвені 1945 г.

[3] А. Ціхановіч, Неверагодны лёс консула БНР: знайшлі магілу і нашчадкаў, [online] https://www.svaboda.org/a/29096611.html, [dostęp: 12.05.2022]. Магіла была знойдзена дзякуючы намаганням беларускага даследчыка Сяргея Кнырэвіча.

Васіля Русака арыштавала савецкая выведка. Ён быў асуджаны на 10 гадоў і памёр у лагеры.

Джэймс Эрык Драмонд быў брытанскім дыпламатам. Падчас Першай сусветнай вайны займаў высокія пасады ў Міністэрстве замежных спраў Вялікабрытаніі, а ў 1920 г. стаў першым Генеральным сакратаром Лігі Нацый (да 1933 г.). Ліга Нацый была свайго роду папярэднікам ААН. Яна паўстала ў 1920 г. як міжнародная арганізацыя, галоўнай задачай якой было забеспячэнне міру і рэарганізацыя міжнародных адносін у межах г. зв. Версальскай (або Версальска-Рыжскай) сістэмы. Пры гэтым Ліга Нацый абапіралася на канцэпцыю калектыўнай бяспекі, імкнулася да мірнага вырашэння канфліктаў, у т.л. міжнацыянальных. На першым з'ездзе Лігі Нацый прысутнічалі прадстаўнікі 42 краін. Аднак ужо напрыканцы 1920-х гг. стала відавочнай няздольнасць Лігі Нацый забяспечыць мірнае развіццё народаў Еўропы і ўсяго свету.

Тым не менш да пачатку Другой сусветнай вайны яна заставалася важным фактарам палітычнага жыцця Еўропы. Зварот БНК у Празе да Генеральнага сакратара Лігі Нацый дзеля абароны правоў беларускага народа быў цалкам апраўданы. Іншая справа, што пры гэтым беларусы не маглі абаперціся на аўтарытэт уласнай дзяржавы.

Аляксандр Смалянчук

1. 2 мая 1931 г., Прага. Мемарандум Беларускага нацыянальнага камітэта ў Празе ў Лігу Нацый.

(Копія ў перакладзе на расійскую мову)

Президенту Лиги Наций
г. Женева.

Белорусский народ на протяжении нескольких веков был полным сувереном на своей земле и имея созданное им свое независимое государство, известно в исторической литературе под названием Великого Княжества Литовско-Белорусского. (Название «литовцы» происходит от славянского племени лютичей, нынешние же литовцы есть жмудины[4]). Государство — это, границы которого простирались от Балтийского до Чёрного моря, будучи обессиленным бесконечными долголетними войнами с Московскими князьями и царями, постепенно захватывалось последними и наконец

[4] Гэта памылковая версія паходжання этноніма «Літва» прысутная ў мемарандуме з ініцыятывы сакратара БНК М. Вяршыніна. Раней ён пісаў пра гэта ў неапублікаваным артыкуле «Предки белорусов», рукапіс якога захоўваецца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь.

окончательно было завоёвано Россией при императрице Екатерине II в конце XVIII столетия.

Цепи, насильственно связывавшие Белоруссию с Российской империей, были разорваны Белорусским Народом только после свержения российского царизма великой революцией 1917 года. Осуществляя свое право на свободное самоопределение, белорусский народ порвал всякую связь с Россией, и 25 марта 1918 г. провозгласил Белоруссию независимой демократической республикой.

К сожалению молодое Белорусское государство оказалось не в силах защитить себя от натисков Советской России, с одной стороны, и Польши, с другой стороны, и пало жертвой русского и польского империализма. На основании договора, заключенного между Польшей и Советской Россией 18 марта 1921 г. в Риге, Белоруссия оказалась разорванной на части, а белорусский народ снова очутился под игом Москвы и Варшавы.

Новый завоеватель — Польша захватила 101 990 кв. км белорусской земли, с населением в три миллиона жителей, из коих 75% белорусов. После того, когда 15 марта 1923 г. захват этот был санкционирован Советом послов великих держав, Польша оказалась полным хозяином на белорусской земле и направила весь свой государственный аппарат на денационализацию и полонизацию белорусского народа.

Хотя договором от 29 июня 1919 г., подписанным Польшей и державами Атланты, и были гарантированы права национальных меньшинств в Польше, однако этот договор никогда Польшей не выполнялся и не выполняется. Наоборот, белорусское население захваченных Польшей белорусских земель — бывших: Виленской, Гродненской и частью Минской губерний, находится в таких рабских условиях, что о правах человека и гражданина не приходится и говорить.

Чтобы перечислить весь польский произвол, направленный к национальному и социальному угнетению белорусского народа понадобилось бы написать несколько томов. Здесь мы позволим себе остановится только на некоторых отдельных фактах, о которых неоднократно доводилось до сведения Лиги наций, как Белорусским национальным правительством[5], так и отдельными белорусскими организациями.

I. Гнет экономическо-политический

Белорусское население страдает от безземелья. Несмотря на это Польша после захвата Западной Белоруссии присвоила себе все лучшие земли и поселила на них 8 700 военных и 9 010 гражданских семейств, колонистов-

[5] Маецца на ўвазе ўрад БНР.

поляков[6]. Польша при помощи этих колонистов и своей администрации прямо терроризует белорусское население и не позволяет ему принимать участие в общественной деятельности. Так, например, для вида делаются выборы волостных старшин (войтов), сельских старост (солтысов) и писарей к ним. Если же, однако, на эти должности будут выбраны белорусы, то тогда выборы не утверждаются, а на выборные места назначаются поляки в административном порядке.

Белорусские кооперативы и иные экономические предприятия закрываются под видом неблагонадежности. Белорусы, несмотря на полную научную квалификацию, на государственную службу не принимаются.

II. Гнет религиозный

Из числа существовавших в Западной Белоруссии 500 православных церквей, 305 было обращено в католические костелы[7]. Белорусские священники-католики посылаются в Польшу, а на их место присылаются священники-поляки, не знающие ни белорусского языка, ни белорусских обычаев.

III. Гнет национально-культурный

До войны 1914 г. в Западной Белоруссии были русские школы, но далеко не в достаточном количестве. После революции 1917 г. белорусское население стало открывать начальные школы белорусские, каковых до 1925 г. уже насчитывалось более 400. Кроме того были открыты две учительские семинарии — в Свислочи и Борунах и две гимназии — в Несвиже и Радошковичах[8]. Все эти учебные заведения были закрыты поляками, а на место их стали открывать польские школы.

[6] Насамрэч да 1935 г. было створана каля 7 900 вайсковых асад, значная частка якіх была на Валыні, дзе пераважалі ўкраінцы (заўвага П. Ц.).

[7] У 1918–1924 гг. такі лёс напаткаў 315 праваслаўных храмаў (заўвага П. Ц.).

[8] Дадзеныя патрабуюць удакладнення. У заходняй частцы Беларусі падчас першай нямецкай акупацыі дзейнічала больш за 150 беларускіх пачатковых школ (пераважна на Гродзеншчыне). У Вільні ў 1915–1916 гг. працавалі настаўніцкія курсы, а ў мяст. Свіслач у 1916–1918 гг. – беларуская настаўніцкая семінарыя. Напрыканцы 1917 г. у Будславе была адкрыта беларуская народная школа, якая ў 1918 г. стала гімназіяй. У 1919 г. яна была закрыта польскімі ўладамі, нягледзячы на пратэсты жыхароў. З студзеня 1919 г. пачала працаваць Віленская беларуская гімназія. Падчас польска-савецкай вайны на Віленшчыне і Гродзеншчыне дзейнічалі каля 30 беларускіх школ і гімназій. За час існавання г. зв. Сярэдняй Літвы было адкрыта каля 200 беларускіх пачатковых школ, настаўніцкая семінарыя ў Барунах, 5 беларускіх грамадскіх гімназій (Вільня, Гродна, Нясвіж, Навагрудак, Гарадок). Зімой і вясной 1922 г. большасць гэтых школ і настаўніцкая семінарыя ў Барунах былі закрыты польскімі ўладамі, нягледзячы на масавыя пратэсты. У 1923 г. польскія ўлады зліквідавалі беларускія гімназіі ў Нясвіжы і Гарадку. Пасля 1923 г. у Заходняй Беларусі засталося каля 20 пачатковых школ і 5 грамадскіх гімназій з беларускай мовай навучання.

Желая воспитывать своих детей на своем родном языке, белорусское население, руководствуясь польскими законами, подало у 1925–1926 учебном году школьному куратору декларации на открытие 412 белорусских начальных школ для 16 480 детей. Ни одна из этих деклараций удовлетворена не была. На 1926–1927 г. было подано деклараций на школы для 19 472 детей, но также никакого результата не последовало. Такие же декларации подавались ежегодно, и все они были оставлены без последствия. Таким образом, много десятков тысяч детей школьного возраста остались безграмотными[9].

В действительности на два с половиной миллиона белорусского населения имеется в настоящее время только 24 начальных школ белорусских и 41 школа утраквистичная (польско-белорусская) — всего 65 школ. Не считаем здесь польских школ, открываемых для полонизации белорусских детей, ибо дети польского языка не понимают и выходят из них совершенно безграмотными. Польские учителя запрещают белорусским детям говорить между собою на своем родном языке не только в школе, но и дома, а белорусские книжки сжигают (м. Солы Ошмянского округа).

Крестьянин дер. Новоельня Новогрудского округа Михаил Мороз был приглашен в полицию и там избит до полусмерти за то, что на сельском сходе агитировал за открытие белорусских школ. Таких примеров есть много. В настоящее время 20 000 детей школьного возраста за неимением школ совершенно не учатся, а правительство даже частных белорусских школ открывать не разрешает.

Польским парламентом было ассигновано на белорусские училища 50 000 злотых, каковые и были внесены в государственный бюджет на 1930 г. Из этой суммы только одна пятая часть была использована по назначению, а остальные 4/5 правительство прямо задержало. Вследствие этого не открыт интернат для учеников при белорусской гимназии в Новогрудке, не выданы белорусские учебники и не открыты курсы для белорусских учителей[10].

С целью воспрепятствования образованию белорусских детей на родном языке, правительство аннулировало право парламента по школьному вопросу. Так, 29 ноября 1930 г. был выдан декрет президента Польской Республики, коим прямо запрещается открывать белорусские школы ранее семи лет[11].

---

9 У міжваеннай Польшчы школьнае навучанне было абавязковым. Гэта заўвага датычыць навучання на беларускай мове, а не навучання наогул (заўвага П. Ц.)

10 У 1931 г. у Вільні была адкрыта Беларуская настаўніцкая семінарыя імя Ф. Багушэвіча, якая праіснавала няпоўны навучальны год. Па прычыне адсутнасці фінансавых сродкаў, а таксама ў выніку ціску з боку польскай школьнай адміністрацыі яна была закрыта.

11 Вось як гучаў адпаведны пункт распараджэння: „Замена мовы навучання можна адбыцца не раней чым праз 7 гадоў ад апошняга распараджэння, якое вызначала мову навучання ў дадзенай школе” (гл.: Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31.07.1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa, Dziennik Ustaw RP 1930, nr 82, poz. 644) (заўвага П. Ц.).

В государственный бюджет на 1931 г. на белорусские училища не внесено ни одного гроша, хотя подати и всякие налоги с белорусского населения взыскиваются; равным образом население справно отбывает государственную и воинскую повинность.

IV. Национально-социальный гнет

В городах Вильно, Новогрудке и Клецке существовали три белорусских гимназии, которым поляки не давали государственных прав (Клецкая гимназия и до сих пор их не имеет), не признавали матуральных свидетельств[12] этих гимназий и не принимали абитуриентов в высшие польские учебные заведения. Вследствие этого многие абитуриенты принуждены были бежать за границу, где и окончили высшие учебные заведения с титулами докторов и инженеров. За это польское правительство лишило их государственной принадлежности и не позволяет вернуться на родину. Такие действия противоречат смыслу № 4 и 6 Версальского трактата от 24.06.1919 г.[13]

Тем докторам и инженерам, которые хотя и считаются польскими гражданами, не только не признает матуральных свидетельств, но и не признает заграничных дипломов[14]. Вследствие этого, они являются в Польше бесправными людьми, не могут занимать не только казенных должностей, но и заниматься частной практикой.

Во время первых выборов депутатов в польский парламент в 1922 г. белорусы получили 15 мандатов, тогда как в 1930 г. получили только один мандат, случайно прошедший по украинско-белорусскому списку[15]. Это обстоятельство характеризует все прогрессивно усиливающиеся репрессии, которыми правительство терроризирует белорусское население.

Все бывшие белорусские депутаты парламента, которым не удалось бежать за границу, а именно: Иосип Гаврылик[16], Флегонт Волынец[17], Ми-

---

12 Гаворка пра атэстаты аб сярэдняй адукацыі (матура). Атэстат, што атрымлівалі выпускнікі беларускіх грамадскіх гімназій, якія да сярэдзіны 1920-х гг. не належалі да дзяржаўнай сістэмы адукацыі, не дазваляў паступаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы Польшчы.

13 Дакладная дата – 29.06.1919 г. (заўвага П. Ц.).

14 Такая практыка сапраўды мела месца ў Польшчы з пачатку 1930-х гг.

15 Маецца на ўвазе Фабіян Ярэміч (1891–1958), старшыня Беларускага сялянскага саюза, які падчас выбараў 1930 г. стаў дэпутатам Сейма па спіску выбарчага Блока нацыянальных меншасцей (беларусаў і ўкраінцаў).

16 Язэп Гаўрылік (1893–1937) – беларускі палітык. Дэпутат Сейма Польшчы ў 1928–1930-х гг. Старшыня Беларускага сялянскага-рабочага дэпутацкага клуба «Змаганьне». З 1932 г. у СССР. Рэпрэсаваны.

17 Флягонт Валынец (1879–1937) – беларускі палітык і грамадскі дзеяч, публіцыст. Сябар Беларускай сялянска-работніцкай грамады (1927), сябар КПЗБ. У 1928 і 1930-х гг. – дэпутат Сейма. Адзін з кіраўнікоў клуба «Змаганьне». У жніўні 1930 г. арыштаваны

хаил Крынчук[18], Игнат Дворчанин[19], сенатор Василий Рагуля[20] и много других общественно-политических деятелей посажены в тюрьму, потом были осуждены на каторжные работы, на разные сроки. В Польше имеется 345 тюрем, которые переполнены белорусскими и украинскими политическими «преступниками». Эти «преступления» в большинстве случаев заключаются в протестах против насилий и не имеют ничего общего с коммунистической идеологией. За 10 лет состоялось 1 000 политических процессов над белорусами; много тысяч людей было осуждено, суды продолжаются и ныне.

Территория Западной Белоруссии изрыта военными окопами, деревни сожжены и многие до сих пор не отстроены. Благодаря тому, что лучшие земли заселены польскими колонистами, измученное белорусское население страдает от безземелья и терпит голод и холод. Кроме того, постоянный террор, издевательство и насильственная полонизация привели белорусский народ до отчаяния и страшной ненависти против поляков.

Такое положение, в случае какого-нибудь политического осложнения, несомненно повлечет за собою общее восстание всего белорусского народа и значительно может повредить тем задачам, которые ставит перед собою Лига наций, в вопросе о достижении всеобщего мира.

V. Террор во время выборов в польский парламент

В 1922 г. при первых выборах в польский парламент, правительственный блок потерпел в белорусских округах полное поражение, вследствие оппозиционного отношения к нему белорусских масс, отдавших свои голоса белорусскому национальному списку[21]. С того времени при последовательных выборах правительство стало употреблять террор против белорусских избирателей, чем систематически ослабляло выборную акцию.

польскай паліцыяй і асуджаны на 8 гадоў турмы. З 1932 г. у СССР. Рэпрэсаваны. Расстраляны ва ўрочышчы Сандармох (Карэлія).

[18] Гаворка пра Паўла Крынчыка (1897–1975), беларускага палітыка і грамадскага дзеяча, журналіста. У 1920-я гг. быў адным з кіраўнікоў Таварыства беларускай школы (ТБШ). У 1928 г. – дэпутат Сейма, віцэ-старшыня клуба «Змаганьне». У 1930 г. осуджаны польскім судом на 10 гадоў турмы. З 1932 г. у СССР. Рэпрэсаваны.

[19] Ігнат Дварчанін (1895–1937) – беларускі палітык, педагог, літаратар. У беларускім руху з 1917 г. Пасля заканчэння ўніверсітэта ў Празе (1925) вярнуўся ў Заходнюю Беларусь, выкладаў у Віленскай беларускай гімназіі, быў адным з кіраўнікоў ТБШ. У 1928 г. – дэпутат Сейма, сябар клуба «Змаганьне». У 1930 г. асуджаны польскім судом на 8 гадоў турмы. З 1932 г. у СССР. Рэпрэсаваны. Расстраляны.

[20] Васіль Рагуля (1879–1955) – беларускі палітык, адзін з кіраўнікоў Беларускага сялянскага саюза. У 1922 г. выбраны депутатам Сейма, сябар Беларускага дэпутацкага клуба. У 1928 г. выбраны ў Сенат Польшчы.

[21] Падчас выбараў 1922 г. не існавала "правительственного блока", а ў паўночна-ўсходніх ваяводствах, дзе жылі беларусы, барацьба за мандат дэпутата адбывалася паміж польскімі партыямі і палітычнымі кааліцыямі (заўвага П. Ц.).

Наконец в 1930 г. правительство маршала Пилсудского, который является польским помещиком из белорусского края (Виленской губ.), решило совершенно лишить(!) белорусов парламентского представительства, чего и добилось путём неслыханных злоупотреблений и насилий против белорусских избирателей. Прежде всего, были признаны недействительными белорусские выборные списки в Белостоке, Пинске, Брест-Литовске, Острове, Гродно и Лиде, а также некоторые кандидатуры в Новогрудке; остался только список в Свенцянском округе.

Округовые выборные комитеты были составлены так, что во главе их везде оказались польские чиновники, помещики и колонисты. Комитеты эти, выпуская воззвания на белорусском языке, приглашали белорусов голосовать только за правительственный список № 1, во главе которого стоял маршал Пилсудский, при чем в этих воззваниях говорилось, что Пилсудский есть белорус из Виленского края, и что он удовлетворит все желания белорусского населения.

Видя, однако, что такому обману никто не поверит, были выпущены объявления дословно следующего содержания: «*Сим доводится до всеобщего сведения приверженцев списка маршала Иосифа Пилсудского, что в день выборов в Сейм 16 ноября и в Сенат 22 ноября все избиратели, которые будут голосовать за список № 1 обязаны голосовать открыто и явно. Избиратели, подходя к урнам, должны держать карточки с номерами так, чтобы номер хорошо был виден всем лицам, находящимся в помещении, в том числе и членам выборных комиссий*».

Во всех последовательных объявлениях и речах правительственных агентов говорилось, что тот, кто не будет голосовать за список № 1, не будет пользоваться правами польского гражданства и будет поставлен вне закона.

Не веря, однако, что обманом и запугиванием будет достигнута желаемая цель, правительство приняло более крутые меры против белорусского населения. Во-первых, чтобы терроризовать избирателей и «обезвредить» всех активных белорусских деятелей, принимавших участие в выборной акции и во-вторых — обсадить избирательную комиссию преданными польским властям людьми и не допустить к участию в них мужей доверия белорусских списков, чтобы иметь возможность свободно подсыпать в урны избирательные записки с номером правительственного списка (№ 1), отмечая имена неявившихся избирателей, как явившихся.

Последний прием был верно рассчитан. Как уже сказано выше, начиная с 1922 г. фреквенция[22] избирателей, вследствие террора постоянно понижалась так, что на дополнительных выборах в двух белорусских округах (Лидском и Свенцянском), состоявшихся в том же 1930 г., в мае месяце к выборным урнам явилось всего лишь 30% избирателей. Понятно, что на

[22] Frekwencja (пол.) – яўка выбаршчыкаў на выбарчыя ўчасткі.

общих выборах в месяце ноябре, когда в Западной Беларуси стоит осенняя распутица, число охотников идти на выборы по почти непроходимым в то время года грунтовым дорогам (шоссе здесь редкое явление) не могло быть большим, участие населения в выборах должно было быть слабее, чем оно было в мае месяце.

Вот правительство, передав руководство избирательными комиссиями своим доверенным людям, польским помещикам и военным колонистам и лишив доступа в комиссии представителей белорусских списков, уже совершенно беспрепятственно могло производить свои манипуляции с подсыпанием в урны избирательных списков № 1 за счет огромного большинства неявившихся на выборы избирателей. Этим и объясняется беспримерная еще в Польше цифра будто бы голосовавших избирателей, достигшая по уверению правительства 90% в белорусских выборных округах.

Вот ряд фактов, имевших место во время ноябрьских выборов 1930 г. на территории Западной Белоруссии и не опубликованных в тамошних белорусских газетах, вследствие цензурных репрессий. Поясняем, что мы даём лишь наиболее яркие из них, не говоря о менее ярких, но одинаково типичных для всей территории Западной Белоруссии.

9 ноября [1930 г.] один из агитаторов за белорусский список № 22 («Центрального союза белорусских культурно-просветительных и экономических организаций и учреждений»[23]), работавший в Новогрудском воеводстве, Крит при объезде округа был без всякого основания задержан в Городее польскою полицией с избирательными воззваниями и запасом избирательных карточек № 22. Полиция, произведя обыск и не найдя ничего «коммунистического», продержала его некоторое время, а затем заявила, что он свободен. Но едва он отошел на 50 шагов от помещения полиции, на него совершенно открыто напало несколько переодетых в штатское платье агентов полиции, которые, жестоко избив его, отняли у него и уничтожили все выборные издания и материалы.

Кандидат белорусского списка № 22 Арцишевский[24] 14 ноября сел в Столбцах на автобус, чтобы отвести избирательные карточки и полномочия для мужей доверия в м. Рубежевичи. Следом за ним сели в тот же автобус два полицейских агента в штатском платье. Когда ночью Арцишевский сошел в Рубежевичах с автобуса, агенты тоже сошли. И вот, как только автобус отправился далее, агенты с револьверами в руках напали на Арцишевского

[23] Центрсаюз быў утвораны ў 1930 г. дзеля аб'яднання прадстаўнікоў памяркоўналевай плыні беларускага руху пасля ліквідацыі польскімі ўладамі больш радыкальнай Беларускай сялянска-работніцкай грамады (БСРГ). Да кіраўніцтва належалі А. Луцкевіч, Р. Астроўскі ды інш.

[24] Ідэнтыфікаваць постаці беларускіх актывістаў, сяброў выбарчых камісій і прадстаўнікоў паліцыі, якія згадваюцца ў пераліку фактаў парушэння заканадаўства падчас выбараў 1930 г., не атрымалася.

и, приказав поднять руки вверх, отняли у него его саквояж. Потерпевший, переночевав в местечке, рано утром отправился со свидетелями на место нападения. Тут он нашел брошенный и вскрытый саквояж, из которого были выкинуты карточки с избирательными номерами и истоптаны до негодности, а папка с подлинными удостоверениями для мужей доверия, на право присутствовать в избирательных комиссиях всего района в числе 60 человек, исчезла.

В день выборов во всех избирательных комиссиях района с похищенными у Арцишевского удостоверениями явились совершенно другие лица, а когда подлинные мужи доверия белорусского списка № 22 пришли протестовать против такой замены, их в комиссию не допустили. Такие факты констатированы в Свержене, Куликовке и других районах. Не имела последствия и личная интервенция Арцишевского, являвшегося уполномоченным списка № 22 в Новогрудском избирательном округе. Об ограблении Арцишевского был составлен протокол, заявлено председателю Окружной выборной комиссии в Новогрудке и прокурору Окружного суда в Новогрудке, однако виновные не были найдены.

В Молодечне в избирательной комиссии заставляли голосующих показывать какой номер они кладут в конверт, чтобы бросить в урну. Если избиратель отказывался исполнить это незаконное требование, ему заявляли, что он не может голосовать, так как его имени нет в избирательном списке. Если кто совсем не явился на выборы, то за того комиссия сама опускала в урну карточку с № 1 и отмечала его явившимся…

Накануне выборов более сознательных белорусов заковали в кандалы и погнали в Воложин (действие происходило в пределах Воложинского уезда). Так делали в деревнях, где население более сознательное, чтобы этим путем терроризировать избирателей.

В Кривицкой гмине 15 человек актива, которые должны были распространить избирательные белорусские карточки с № 22, получили в субботу 15-го ноября (накануне выборов) вызов явиться на полицейский пост в Кривичи 16 ноября — в день выборов (фамилии вызванных представлены). Им всем инкриминировали агитацию за белорусский список № 22. Допрос, произведенный им комендантом поста, носил чрезвычайно грубый характер и был полон угроз. На заявление Николая Климовича: «Я белорусский националист и симпатик списка № 22» — получился ответ: «Это тоже коммунисты». Весть об этом мигом облетела по окрестности и стерроризировала избирателей, которые либо совсем не пошли на выборы, либо не осмеливались, при явности голосования подавать карточки с № 22. Узнав, что некоторые деревни сплошь несут белорусские карточки с № 22 (например, деревня Заречное Коренище[25] Кривицкой волости), избиратель-

[25] Сёння гэта вёска Зарэчнае Мядзельскага раёна Менскай вобл.

ная комиссия почти поголовно лишила избирательных прав жителей этих деревень, заявляя, что они не являются гражданами Польши, хотя все они пользовались избирательными правами на выборах 1922, 1928 и частичных выборах летом 1930 г. Запугивание населения всевозможными репрессиями велось во всех окрестных деревнях.

Из Юратишской волости сообщают: работавший здесь в пользу белорусского списка № 22 старый деятель Световостоков за распространение избирательных карточек с № 22 был 15 ноября арестован полицией. Его демонстративно гоняли из одного волостного правления в другое (Юратишки, Трабы, Вишнево), направляя в уездный город Воложин. В Воложин Световостокова пригнали вечером 15 ноября и продержали некоторое время под арестом, лишив его таким образом возможности вести агитацию за № 22. Там же находилось под арестом еще несколько агитаторов за список № 22 (Кислый и др.), которых освободили только по окончании голосования. Среди арестованных был студент, которого освободили, но, едва он вышел из помещения полиции, на него напали какие-то лица в штатском и отняли выборную литературу.

14 ноября в Воложин приехал уполномоченный белорусского списка № 22 Журавлев, с избирательными карточками № 22 и воззваниями. Остановился он на ночь у местного жителя Накваса. Ночью к Наквасу явилась полиция и, проведя обыск, повела Накваса и Журавлева на полицейский пост, хотя ничего предосудительного найдено не было. Оба они арестованы. Через день Журавлева освободили, но на улице «неизвестные» в штатском, напали на него и вырвали из рук пакет с выборной литературой и избирательными карточками, который полиция, после просмотра содержимого, вернула ему. Журавлев немедленно вернулся на полицейский пост и сделал официальное заявление о случившемся, понятно, оставшееся без всяких последствий.

При выборах в Сенат в Дисненском уезде в помещении, где находилась избирательная комиссия, председатель Крупка и член комиссии Федоров вырывали у избирателей карточки с номером белорусского списка. При этом некоторых просто выгоняли из помещения комиссии, не допуская до подачи голосов.

В тех обводах[26], где на выборах в Сенат было менее злоупотреблений и потому карточек белорусского списка № 22 оказалось в урнах значительное количество. Но и на сенатских выборах происходило массовое лишение голоса жителей деревень, настроенных оппозиционно по отношению к правительственному списку.

В Бакштанской волости, в обводной комиссии № 2, в Пацевичах не был допущен уполномоченный белорусского списка № 22 на том основании,

[26] Obwód (пол.) – вобласць, акруга. У тэксце мемарандума ўжываецца як сінонім выбарчага ўчастка.

что подпись на полномочии не была удостоверена нотариусом, хотя по закону этого не требуется. Во время голосования в помещении комиссии раздавались карточки правительственного списка № 1, а все другие не допускались. Комендант местной полиции Пэлко открыто грозил, что будет арестовывать всех, кто не голосует за правительственный список. Перед голосованием полиция, лесничий Стенгош, войт Кельчевский, секретарь гмины (волостного правления) Савицкий, учитель местной польской школы Лапо угрожали жителям, что «задушат протоколами» тех, кто не будет голосовать за № 1. Войт Трабской гмины Василий Куц 3 ноября угрожал населению, что «та волость, тот обвод, та деревня, которые не будут голосовать за № 1 будут считаться антигосударственными и потому не получат ни ссуд, ни помощи на восстановление разрушенных во время военных действий построек да и вообще не будут пользоваться правами польского гражданства».

В избирательной комиссии № 23, в Полчанах "муж доверия"[27] [от] белорусского списка № 22 Иосиф Садовский был выгнан из комиссии за то, что осмелился запротестовать против допущения к урне польского помещика, не внесённого в избирательные списки. Когда вместо Садовского явился уполномоченный избирательным комитетом Станислав Гарцунович председатель комиссии его просто не допустил к исполнению его обязанностей, заявив, что уже поздно. В результате при подсчете голосов без мужей доверия [от] оппозиционных списков, почти все карточки оказались с № I, масса же карточек, поданных за белорусский список № 22 исчезла.

В том же Молодечненском уезде, в избирательном обводе в Есьмановцах Городокской гмины без всяких оснований не был допущен муж доверия Ян Забельский, стоявший на белорусском списке № 22. Когда же явился его заместитель белорус Антон Сазон, то и тот был удален без всякой причины.

В Воложинском уезде в избирательные комиссии не был допущен ни один муж доверия белорусского списка № 22. В результате полное торжество правительственного списка № 1. В деревне Макуцях был подан целый ряд избирательных записок за белорусский список № 22, писанных от руки, но при подсчете ни одной записки такого рода не оказалось… В Юратишках еврейское население голосовало за № 17, а при подсчете, опять-таки, оказались в урне исключительно записки с № 1.

В Белостоцком округе белорусский кандидатский список Центросоюза при выборах в Сенат не был представлен, так как полиция отняла лист с подписями, требуемыми по закону, у собиравшего их уполномоченного Центросоюза Сидоровича.

---

[27] Асоба, якая прадстаўляла пэўны выбарчы спіс, была сябрам выбарчай камісіі і павінна была кантраляваць працэс падліку галасоў.

В Свенцянах, когда уполномоченный списка Центросоюза Кузьма Крук[28], кандидат этого списка, явился в помещение выборной комиссии, чтобы подать список с законным количеством подписей избирателей, присутствовавший в помещении полицейский потребовал у него его паспорт. Найдя все в порядке, полицейский все-же потребовал, чтобы Крук шел с ним в полицию «для проверки», не является ли Крук, гласный виленского городского самоуправления, преступником, записанным на картотеку… Только решительный отказ Крука воспрепятствовал удалению его из комиссии, каковое имело целью недопущение подать список до окончания последнего законного срока, истекавшего в полдень.

В Новагрудском округе полиция несколько раз задерживала председателя выборного комитета Центросоюза Фабиана Окинчица[29], который там организовал сбор требуемых законом подписей избирателей под кандидатским списком Центросоюза № 22. Предполагали, что он везет в окружную комиссию для подачи собранные подписи, и хотели их отобрать. Однако Окинчиц избег этой опасности тем, что предусмотрительно отправил подписи с другим лицом, неизвестным полиции.

В Волковыском уезде, несмотря на то, что там белорусский список не был выставлен, производились аресты среди белорусских деятелей, известных полиции. Так, был арестован без всякого повода тамошний деятель Щиглинский и ряд других.

Во время объезда провинции кандидатами белорусского списка № 22 Круком и Войциком[30] (Свенцянский выборный округ) за ними по пятам ездили конные полицианты, чтобы установить, к кому из местных жителей они заезжают, а потом таких терроризовать всевозможными репрессиями. Полиция перед выборами массами составляла протоколы на избирателей по поводу действительных или выдуманных мелких правонарушений, угрожая «задушить» административными штрафами целые деревни, если не будут голосовать за правительственный список. Наоборот, где будут голосовать за правительственный список № 1, там протоколы будут уничтожены.

В Свенцянском выборном округе кроме белорусского списка Центросоюза № 22 выступили с особым списком Белорусские независимые радикалы (список № 24). Разосланные этим комитетом по почте письменные по-

[28] Кузьма Крук (1895?–1941?) – беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, журналіст. Былы актывіст БСРГ.

[29] Фабіян Акінчыц (1886–1943) – беларускі палітычны і грамадскі дзеяч. Належаў да кіраўніцтва БСРГ. У 1928 г. быў арыштаваны польскімі ўладамі і асуджаны на 8 гадоў, аднак датэрмінова вызвалены. У 1930 г. далучыўся да Цэнтрсаюза. У 1933 г. – адзін з заснавальнікаў Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі.

[30] Антон Войцік (1898–1948) – беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, журналіст. Муж пісьменніцы Зоські Верас. Актывіст БСРГ, а потым Цэнтрсаюза. Уваходзіў у кіраўніцтва ТБШ, быў рэдактарам шэрагу беларускіх віленскіх газет.

лномочия мужам доверия списка № 24 не были доставлены, и ни в одной избирательной комиссии представители этого списка не были допущены.

В Лынтупах передвыборный митинг, созванный бывшим белорусским послом Степовичем[31] 8 октября был разогнан полицией. Тоже происходило в целом ряде других местностей. Агенты полиции в штатском и польские военные колонисты на глазах полицейских властей избивали белорусских агитаторов и уничтожали литературу. Так был избит агитатор списка № 24 Буша, в м. Поставах и других. Бандами «неизвестных» лиц в штатском платье вырывались избирательные списки № 24 в м. Свире и др.

В Поставском уезде в целом ряде избирательных обводов официальные плакаты с имеющимися избирательными списками, как того требует закон, не были вывешены. Избирателям заявлялось, что правомочным списком являлся лишь правительственный список № 1, а все прочие незаконные.

Наконец, польские власти совершенно лишили возможности принять участие в выборной акции одну из наиболее влиятельных белорусских групп — группу посольского клуба «Змаганьне», являвшегося левым крылом разгромленной в 1927 году стотысячной белорусской организации «Грамады». За несколько дней до срока подачи кандидатских списков весь состав избирательного комитета «Змаганьня», в числе 14 человек во главе с адвокатом Стецкевичем[32] был арестован. Равным образом были арестованы члены культурно-просветительных организаций и учреждений, идеалогично связанных с группой «Змаганьне». По окончании же выборной акции почти все арестованные лица были освобождены.

Из всего вышеизложенного видно, что Польша, как государство оказалась совершенно несостоятельной к выполнению принятых на себя обязательств. Поэтому постановление Послов великих держав от 15 марта 1923 г.,[33] которым был санкционирован захват Польшей белорусских земель, подлежит отмене. Этого желает весь белорусский народ. Но, к сожалению, с одной стороны, польский террор не дает ему возможности выразить свои обиды и желания непосредственно перед Лигой наций, а с другой стороны, народ не имеет за границею Польши своего государства, которое могло бы выступить перед Лигой наций в его защиту, так как это делают другие государства в пользу своих соотечественников, что имели несчастье

[31] Альбін Стэповіч (1894–1934) – беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, брат святара і паэта Казіміра Сваяка. Адзін з кіраўнікоў Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (БХД). Належаў да кіраўніцтва Беларускага інстытута гаспадаркі і культуры. У 1928–1930 гг. быў выбраны дэпутатам Сейма.

[32] Фелікс Стэцкевіч (Стацкевіч) (1879–1967) – беларускі палітычны, культурніцкі і грамадскі дзеяч, адвакат. Быў сябрам БСРГ, а з 1928 г. – старшынёй Галоўнай управы ТБШ.

[33] Гаворка пра пастанову Вышэйшай рады (Рады паслоў) Вялікабрытаніі, Францыі, Італіі і Японіі ад 5 сакавіка 1923 г., якая прызнавала де-юрэ польска-савецкую мяжу, вызначаную Рыжскім трактатам 1921 г., што завяршыў працэс фармавання Версальскай (Версальска-Рыжскай) палітычнай сістэмы ў Еўропе.

попасть под польское владычество, ибо коммунистической партии, узурпировавшей власть в БССР (Белорусская Социалистическая Советская Республика), белорусский народ за свое правительство не признает и никогда не может признать.

Поэтому Белорусский национальный комитет за границей, составленный из политических эмигрантов позволяет себе представить вышеизложенное на благожелательное усмотрение Лиги наций, прося вызволить Западную Белоруссию от польского ига, взять белорусский народ под свою охрану, предоставив ему возможность национального государственного строительства. Тогда только водвориться на Востоке Европы, не входящей в состав СССР, порядок, которого желает как Лига наций, так и измученный белорусский народ.

Белорусский национальный комитет за границей
Инж. Василь Русак, председатель
Вершинин Миколай, секретаръ

СПРАВКА

Так, в артыкуле 2 раздела I Версальского трактата, подписанного 28 июня 1919 г., говорится: «Польша обязывается дать всем жителям ее без разницы происхождения, национальности, языка, расы или религии полную и целую охрану жизни и свободы».

Параграф 7 того-же раздела гласит: «Все польские граждане без различия расы, языка или религии будут равными перед законом и будут пользоваться одинаковыми правами гражданскими и политическими».

Параграф 1 того же раздела обязывает Польшу считать параграфы с 2 до 8 коренными (фундаментальнымі) законами, и никогда и ни в каком случае не нарушатъ их. Параграфом 8 того же раздела Польша обязалась дать этничным меньшинствам равные права, какие будут иметь другие польские граждане, а именно: право основывать, вести и контролировать собственными средствами институции благотворительные, религиозные, или общественные, школы или другие воспитательные заведения, а также право свободно пользоваться в них своим языком и свободное выполнение в них практически своей религии. Эти самые условия повторяются в § § 109 и 110 польской конституции и в § 7 мирного трактата, заключенного между Польшей и СССР в Риге 18 марта 1921 г.

31 июля 1924 г. был выдан закон, которым разрешалось открывать белорусские школы там, где наберется 40 детей школьного возраста, родители которых пожелают обучать их на своем родном языке[34]. На открытие же польских школ достаточно было 20 детей школьного возраста. На основа-

[34] Закон ад 31.07.1924 г., некаторыя раздзелы якога датычылі дзейнасці школы, „Dziennik Ustaw" 1924, nr 79, poz. 766 (заўвага П. Ц.).

нии этого закона родителями белорусских детей было подано заявлений на открытие в 1925–1926 учебном году 412 белорусских начальных школ, для обучения в них 16 480 детей, перед следующим 1926–1927 учебным годом было подано таких-же заявлений на обучение 19 472 детей.

Декларации на открытие белорусских школ подавались, хотя и безрезультатно, каждый год до тех пор, пока, наконец, не последовал декрет президента Польской Республики, выданный 29 ноября 1930 г., коим уже определенно и открыто воспрещается открытие белорусских школ раньше семи лет. Конечно, за этими 7 годами последуют следующие семь лет.

Таким образом, как законом 31 июля 1924 г., так в особенности декретом Президента Польской Республики от 29 ноября 1930 г. совершенно официально нарушаются § § 2, 7, 8 и 9 раздела 1 Версальского трактата.

В настоящее время на 2,5 миллиона белорусского населения имеется только 20 белорусских начальных школ, содержимых населением на собственные средства. Благодаря почти полному запрещению обучения детей в родной школе получилось, что часть детей насильственно загоняется в польские школы, с целью полонизации их, а не меньшая часть остается по-за школой без всякого образования.

Земельный вопрос

Польша распарцелевала[35] 161 400 гектаров земли казенной, выморочной[36], помещичьей. На этой земле она поставила 17 000 военных и гражданских польских колонистов, давая при этом по 10 и выше гектаров земли на каждую отдельную семью, с соответствующим денежным пособием на обзаведение хозяйства, составляющим сумму в несколько тысяч злотых на каждое хозяйство, в особенности на хозяйства военных осадников.

2. 7 мая 1931 г., Жэнева. Адказ Генеральнага сакратарыята Лігі Нацый на мемарандум БНК ад 2 мая 1931 г.

(Копія ў перакладзе на расійскую мову)

Генеральный секретариат Лиги наций имеет честь уведомить Белорусский национальный комитет в Праге, что сообщение его от 2 дня этого

[35] Parcelacja (пол.) – частка аграрнай рэформы ў міжваеннай Польшчы. Яе мэта – павелічэнне сялянскіх надзелаў коштам падзелу і продажу былых дзяржаўных і прыватных зямель. У Заходняй Беларусі польскі ўрад імкнуўся не столькі задаволіць патрэбы мясцовага сялянства, колькі ўмацаваць "польскі элемент", перадаючы землі ў першую чаргу асаднікам, якія часта былі дэмабілізаванымі польскімі вайскоўцамі.

[36] Землі, якія пасля войнаў і далучэння Заходняй Беларусі да Польшчы засталіся без гаспадара.

месяца было внимательно рассмотрено. В силу этого рассмотрения предоставленая петиция не была признана соответствующей всем условиям, перечисленным в резолюции Совета от 5 сентября 1923 г., копия которой к сему прилагается. А потому, не было признано возможным подвергнуть это сообщение той процедуре, каковая установлена резолюциями Совета, узаконенными в делах, касающихся претензий меньшинств.

Выписка из резолюции, принятой Советом Лиги наций 5 сентября 1923 г.

Основываясь на прежних резолюциях, относящихся до процедуры, которой надо придерживаться в делах охраны меньшинств от 22 и 25 октября 1920 г. и 27 июня 1921 г. Совет Лиги наций постановляет:

I) Чтобы петиции по вопросам охраны меньшинств, адресованные Лиге Наций, могли подлежать процедуре, установленной резолюциями Совета от 22 и 25 октября 1920 г. и 27 июня 1921 г., они должны:

а) иметь своим предметом охрану меньшинств, соответствующую трактатам;

б) в частности, они не должны быть представлены в форме просьбы о разрыве политических связей между данным меньшинством и тем государством, часть которого она составляет;

с) они не должны исходить от анонимного или неясно (плохо) установленного источника;

д) они должны быть редактированы без сильных (грубых) выражений.

3. 1931 г.,[37] Прага. Паўторны мемарандум Беларускага нацыянальнага камітэта ў Празе ў Лігу Нацый. Копія ў перакладзе на расійскую мову

Генеральному Секретариату Лиги наций в Женеве
Белорусского националъного комитета за границей

[Обращение]

Белорусский Национальный Комитет за границей имеет честь уведомить, что сообщение Секретариата от 7 мая 1931 г. за № 4/28052/15354 получено и принято к сведению.

Руководствуясь при этом резолюцией Совета Лиги Наций от 5 сентября 1923 г. Комитет позволяет себе указать на нарушение Польшей международ-

[37] Паўторны мемарандум быў памылкова датаваны яго аўтарамі. Напрыканцы мемарандума стаіць дата 21 красавіка 1931 г., але на самым яго пачатку згадваецца адказ Генеральнага сакратарыята Лігі Нацый ад 7 мая 1931 г. (заўвага рэд.).

ных трактатов, при чем поясняет, что белорусский народ не подходит под категорию тех меньшинств, которые живут раздроблено на чужих территориях (например, евреи). Западную Беларусь, присоединенную к Польше против ее воли, белорусы населяют компактною массою и составляет абсолютное большинство. Белорусы есть коренное население края, тогда как поляки есть пришельцы и составляют минимальное меньшинство на Беларуси.

Если же в составе польского государства белорусы считаются меньшинством, то они должны пользоваться всеми теми правами, которые гарантированы трактатами для меньшинств. Между тем белорусы под Польшей, хотя и считаются польскими гражданами, в действительности находятся в бесправном состоянии. Так, в артыкуле 2 Раздела 1 Версальскаго трактата, подписаннаго 28 июня 1919 г. говорится: «Польша обязывается дать всем жителям ее без разницы происхождения национальности языка, расы или религии полную и целую охрану житья и свободы». Артыкул 7 того же раздела гласить: «Все польские граждане без различия расы, языка или религии будут равными перед законом и будут пользоваться одинаковыми правами гражданскими и политическими». Причем артыкул 1 того-же раздела обязывает Польшу считать артыкулы от 2 до 8 коренными (фундаменталес) законами, никогда и ни в каком случае не нарушать их.

Однако белорусы под Польшей не только не имеют «охраны свободы» и «политических прав» равных полякам, но они считаются гражданами второго (низшего) разряда. Не говоря уже о том, что они не допускаются на государственную службу на должности чиновников, а в службе военной до чинов офицерских, но и на самыя низшие должности служителей не принимаются. Во всех административных, судебных, полицейских, финансовых, почтовых, железнодорожных и иных учреждениях Белоруси под Польшей нет ни одного белоруса.

Право служить обществу по выборам, например, быть городским головою, мещанским старостою, волостным старшиною, волостным писарем или сельским старостою также аннулируется, ибо если на эти должности будет выбран белорус, то он без всякой причины не утверждается, а на его место назначается поляк в административном порядке. Комитет не может перечислить всех этих случаев, ибо так ведется во всей Белоруси под Польшей и таких примеров есть сотни. Об этом могла бы убедится следственная Комиссия, если бы была командирована Лигой наций.

Право выбирать в парламент своих депутатов белорусов терроризируется агентами правительства. Особенно это ярко сказалось при последних выборах в 1930 г., как об этом уже была дана информация Лиге наций в петиции от 2 мая 1931 г. с указанием имен, фактов насилия и мест событий.

Здесь Комитет позволяет себе коснуться этих выборов, веденых с нарушением выборных правил, в вкратце. Чтобы не допустить белорусских депутатов в польский парламент польское правительство передало руководство

выборами своим доверенным людям — польским помещикам, чиновникам и колонистам, которые сорганизовались в выборные комитеты и не допускали в них уполномоченных представителей от белорусского народа.

Эти комитеты, как равно полиция и прочие [структуры] в письменных и устных заявлениях вопреки выборного закона провозглашали, что голосование должно вестись открыто и явно за маршала Пилсудского, который стоит первым в правительственном списке № 1. А так как белорусское население польского языка не понимает, то объявления писались на белорусском языке, как будто бы они исходят от белорусского комитета (одно из таких объявлений при сем прилагается в оригинале), что так, кто не будет голосовать за этот список будет задушен протоколами, штрафами и т.д.

Выборные белорусские списки в Белостоке, Пинске, Брест-Литовске, Острове, Гродно и Лиде были признаны недействительными. Уполномоченные от белорусских выборных организаций и агитаторы арестовывались, выборная литература от них отбиралась и уничтожалась, как это было с уполномоченным Круком в Городее, Арцишевским — в Рубежевичах, Световостоковым в Юратишках, Шчиглинским — в Волковыске, Журавлевым и Неквасом — в Воложине, Сидоровичем в Белостоцком округе. Бушом в Поставах и т.д. при чем многие предвыборные собрания были разогнаны полицией, а агитаторы сильно избиты.

Накануне выборов все активные белорусы были арестованы: в Вильне 14 человек, в Кривичах — 15, а также в Воложине, Волковыске и во многих иных местах. Арестовывались они для того, чтобы не могли принимать участия в выборах. После выборов были освобождены из-под арестов.

В дни выборов в выборных помещениях карточки с номерами белорусских списков отбирались и заменялись карточками правительственного списка № 1. Тех выборщиков, что не хотели подчиниться этому насилию и протестовали, агенты просто выкидали вон за двери, как это было в Кривичской гмине, деревне Заречное Коренище Бакштанской гмины, Дисненском округе и других местах.

Уполномоченные от белорусских комитетов для присутствия при голосовании не допускались. Так, в Воложинском уезде не был допущен ни один представитель от белорусов, в Полочанах не были допущены Садовский и Гарцунович, в Эйсмантовичах — Забельский и Сазон и т.д. Устранив таким образом белорусов, агенты правительства клали в избирательные урны столько карточек с № 1 сколько хотели, а карточки с иными номерами уничтожали. В доказательство этого злоупотребления приведем следующие факты. В деревне Микуцях Воложинского уезда белорусы за неимением печатных карточек белорусского списка № 22, писали карточки от руки, но при подсчете голосов ни одной такой карточки не оказалось. В Юратишках еврейское население голосовало за № 17, но при подсчете оказались в урне только карточки с № 1.

Террором и злоупотреблениями правительство добилось того чего желало — белорусы по своим спискам не получили ни одного мандата. В настоящее время в польском парламенте есть только один депутат от белорусов (Яремич) случайно прошедший по блоковом украинско-белорусском списке, тогда как при первых выборах в 1922 г. имели 15 мандатов. Это обстоятельство характеризует все прогрессивно усиливающиеся репрессии, которыми правительство терроризирует белорусское население.

Возможно ли после всего этого говорить, что для белорусов существует «свобода и политическое» равноправие. Становится явным, что Польша своих обязательств, изложенных в артыкулах 2 и 7 Версальского трактата никогда не выполняла и не выполняет.

Гнет национально-культурный

Артыкулам 8 того же раздела Польша обязалась дать этничным меньшинствам равные права, какие будут иметь другие польские граждане, а именно: право основывать вести и контролировать собственными средствами институции добрачинные, религийные или общественные, школы и другие воспитательные заведения, а также право свободно пользоваться в них своим языком и свободное выполнение в них практик своей религии. В предисловии к артыкулу 9 того же раздела говориться, что Польша обязывается дать этничным меньшинствам право обучать своих детей на родном языке в городах. Эти самые условия повторяются в артыкулах 109 и 110 Польской конституции и в Артыкуле 7 мирного трактата, заключенного между Польшей и СССР в Риге 18 марта 1921 г.

Несмотря на все эти обязательства Польша, как только утвердилась на землях Западной Беларуси, сейчас же все белорусские учебные заведения позакрывала, а именно свыше 400 начальных народных школ, две учительские семинарии в Свислочах и Борунах и три гимназии в Будславе, Несвиже и Радошковичах. На место закрытых школ белорусских стала заводить школы польские, но белорусское население, не знающее чужого польского языка, несмотря на принуждение посылать детей в польские школы и штрафы до 50 злотых школы эти бойкотировало. Тогда 31 июля 1924 г. был выдан закон, которым разрешалось открывать белорусские школы там, где будет 40 детей школьного возраста, родители которых пожелают обучать их на родном языке. На открытие польских школ достаточно было 20 детей школьного возроста. Где же равноправие, где справедливость?

Нужно иметь в виду, что в Польше законы пишутся только для вида, а в действительности существует беззаконие и произвол. Так, на 1925–1926 учебный год было подано заявлений родителями на открытие 412 белорусских начальных школ для 16 480 детей, на 1926–1927 год — на школы для 19 472 и т.д. Однако ни одно ходатайство белорусов удовлетворено не было,

а белорусские дети остались без своих школ. Наконец, 29 ноября 1930 г. был выдан декрет президента Польской Республики, которым прямо запрещается открывать белорусские школы, в течении семи лет.

Из вышеизложенного видно, что законом 31 июля 1924 г. и декретом президента Польской Республики 29 ноября 1930 г. Польша явно нарушила артыкулы 2, 7, 8 и 9 раздела 1 Версальского трактата.

В виду того, что никто не наблюдает за выполнением Польшей своих обязательств, и что голос белорусского народа о причиняемых ему болях остается «голосом вопиющего в пустыне», наглость польского правительства все растет. Так после ликвидации белорусской гимназии в Радошковичах в том же году пришла очередь на ликвидацию белорусской гимназии в Клецке. Клецкая частная гимназия существовала от 1924 г. и содержалась на средства населения, так что на содержание гимназии Польша ничего не давала, однако правительство не дало концессии на 1931–1932 г. и приказало ликвидировать гимназию под предлогом, что будто бы гимназия выпускает недостаточно квалицированных абитуриентов. Такое объяснение совершенно несправедливо, во-первых, потому, что в 1931 г. не было визитации, а во-вторых, что 9 преподавателей ее имеют университетские дипломы, а 4 — имеют право держать установленный экзамен, если бы к нему были допущены. После закрытия Клецкой гимназии уезды Несвижский, Барановичский, Лунинецкий, Косовский и другие с белорусским населением в несколько сот тысяч останутся без среднего учебного заведения.

Этим поступком Польша без всякой причины нанесла белорусскому населению весьма чувствительный удар, от которого оно очень возмущено. Кажется невероятным, что из 6 белорусских гимназий осталось только две (в Вильне и Новогрудке), судьба которых может быть такая же, как и первых четырех, а из 412 белорусских начальных школ осталось только 21 и это на 2 500000 чел. белорусского населения под Польшей, но в действительности так оно теперь и есть. Больше 20 000 детей школьного возраста совершенно не учатся, ибо правительство даже частных белорусских школ открывать не разрешает.

К этому комитет не может не указать на Латышскую Республику; где белорусского населения меньше 100 000 чел. В Латвии белорусы имеют культурную автономию с инспектором белорусских школ, выбираемым белорусскими учителями из своей среды; имеют две 8-классные гимназии из коих одна правительственная в Двинске[38], а другая частная в Риге, имеют 35 народных школ (29 четырёхлетние и 6 семилетние), в которых находится больше 80 учителей, а также учительские курсы. Получают от правительства пособия на культурные работы: на театр, концерты и т.п. Одним словом, в Латвии белорусская национальная работа растет и развивается,

[38] Сёння горад Даўгаўпілс у Латвіі.

тогда как под Польшей все, что называется «белорусским», уничтожается.

Такое ненормальное положение дальше продолжаться не должно, Польша никогда не сможет проглотить 15 миллионного белорусского и 40 миллионного украинского народов, а если бы и проглотила, то никогда не [смогла бы] переварить их.

Комитет надеется, что Лига наций обратит серьезное внимание на шовинистическую политику Польши в Западной Беларуси в вопросе образования и положит ей законный предел.

Материальное состояние белорусов под Польшей

В Белоруси под Польшей почти половина всей земли (40,8%) находится под большими имениями (свыше 50 гект.) владельцами которых являются преимущественно помещики-поляки (73,3%). Главное население края составляют крестьяне белорусы (81,1%)[39], которые живут исключительно из земли, ибо там нет ни большой фабрично-заводской промышленности, ни торговли (мелкими торговцами являются исключительно евреи, которые живут в городах и местечках).

Во время завоевания Польшей Западной Белоруси под мелкими хозяйствами, владельцами которых являются преимущественно крестьяне-белорусы, находилось земли 59,3%, на которой насчитывалось 579 000 хозяйств.

Из них от 20 до 50 гект. — 23 200 хозяйств; от 5 до20 гект. — 266 700; от 2 до 5 гект. — 209 660; менее 2 гект. — 80 100. Эта последняя категория, что составляет 80 100 хозяйств или семейств, приблизительно около полумиллиона человек является малоземельными, безземельными и безработными пролетариями. Они в буквальном смысле голодают, так как никаких посторонних заработков в крае нет.

За последние 10 лет положение этих пролетариев еще более ухудшилось, ибо население увеличилось, количество земли остается тоже самое, а подати и разные налоги, которых население раньше не знало до польского владычества возросли до невероятного максимума.

Польша распарцелевала 161 400 гектаров казенной, выморочной и помещичьей земли, на которой поселила больше 17 000 военных и гражданских польских колонистов. На каждую семью их досталось по 10 гект. и более земли даром и по несколько тысяч злотых [субсидий] на обзаведение хозяйствами. Тогда как малоземельные и безземельные белорусы, что поливали эту землю своим кровавым потом не получили ни одного

[39] Перапіс 1921 г. паказаў, што насельніцтва трох паўночна-ўсходніх ваяводстваў Польшчы (Віленскае, Наваградскае і Палескае) складаецца з палякаў (46%) і са славянскіх меншасцей (беларусаў, украінцаў і г. зв. "тутэйшых") (44%). У перапісе 1931 г. гэтыя суадносіны (на падставе моўнага крытэрыю) складалі ўжо 41:47 (заўвага П. Ц.).

гектара[40]. Где же здесь «равноправие» и где, хотя бы элементарная справедливость.

Проводимая[41] сейчас аграрная реформа, которую называют “камасацыяй”, служит исключительно интересам крупных землевладельцев, чтобы крестьяне не получили доступа к лесу. Жителей местечек переводят на далёкие участки, общие пастбища (сервитуты) ликвидируются, их наделы увеличваются на 1/4 или на 1/3 сервитутов, где деревья вырубаются в пользу землевладельца. Такая реформа не улучшит системы хозяйствования у тех, кто имеет мало земли, наоборот, ухудшит их положение, поскольку ранее, когда существовали сервитуты, крестьяне, если не хватало пахотной земли, то имели пастбища, могли арендовать луга, чтобы иметь сено на зиму. Это давало возможность содержать больше скота, т.е. иметь молоко и навоз. В результате комасации эта возможность исчезла. Что касается людей, которые не имеют земли (безземельные), то они находятся в безвыходном положении и без надежды на лучшее будущее.

Польское сельское хозяйство в белорусском крае приводит людей к нищете и отчаянию, они попадают в положение, в котором ранее никогда не были. Не было ранее случаев, чтобы люди ели хлеб из муки, смешаной с древесной корой, с куколем. Такой хлеб сейчас едят в Беларуси, как свидетельствует захватчик этого края польский генерал Желиговский. Как илюстрацию присоединяем вырезку (копию) из “Курьера Виленского” от 3 мая 1931 г., текст и перевод (дополнение 2)[42].

Нет ничего удивительного, что враждебность к Польше всё более усиливается. Кроме того Польша игнорирует все свои обязательства, прописаные в международных трактатах, не исполняет даже собственные законы, когда это касается белорусов, что их деморализует. Белорус не имеет ни прав, ни лояльной защиты. Он повсюду видит только насилие польских начальников и покушение на то, что для него является святым, на его язык и национальность в ситуации форсированной полонизации со стороны администрации, школы и польского костела. Эти условия рождают среди белорусов полное пренебрежение ко всем законам, потому что имеют как пример шовинистическую политику поляков.

Белорусский национальный комитет имеет честь просить Лигу наций

[40] Да 1925 г. у краі было распарцалявана каля 870 тыс. га, з якіх на вайсковыя асады было вылучана 127 тыс. У 1919–1936 гг. ва ўсходніх ваяводствах (Віленскае, Наваградскае, Палескае і Валынскае) малазямельныя і беззямельныя сяляне атрымалі 91% распарцаляваных зямель. Гл.: Cz. Madajczyk, *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1956, s. 216, 367 (заўвага П. Ц.).

[41] Гэты і наступныя тры абзацы разам з подпісамі прыводзяцца на падставе польскамоўнага тэксту мемарандума, які захоўваецца ў *Archiwum Akt Nowych* (Варшава). Дзеля аднастайнасці публікацыі гэтыя абзацы былі перакладзены рэдакцыяй на расійскую мову.

[42] Гэтыя апошнія 4 абзацы паходзяць з фондаў Archiwum Akt Nowych.

обратить внимание на судьбу белорусского народа под господством Польши, где 2 500 человек мучается в тюрьмах, где 5 000 человек привлечены к суду и находятся под следствием, где ежедневно масса людей подвергается издевательствам в комиссариатах полиции.

Белорусский национальный комитет за границей
Микалай Вершинин, секретарь
Инж. Василь Русак, президент комитета
Прага, 21 апреля 1931 г.

Memoranda do Ligi Narodów Białoruskiego Komitetu Narodowego za Granicą w Pradze z 1931 r. — komentarz i uzupełnienia

Prof., dr hab. Piotr Cichoracki
(Uniwersytet Wrocławski)

Tekst niniejszy stanowi uzupełniający komentarz do dokumentów Białoruskiego Komitetu Narodowego za Granicą w Pradze (dalej BKNG), skierowanych w 1931 r. do Ligi Narodów i publikowanych w bieżącym numerze Rocznika Centrum Białoruskich Studiów w opracowaniu Włodzimierza Lachouskiego. Nie ma on za zadanie szerzej kreślić genezy powstania drukowanych tu źródeł, ani prezentować szczegółowo oddźwięku, jaki wywołały. Poczynione uwagi zawierają dodatkowe informacje w stosunku do opracowania zawartego w odwołaniach do obu dokumentów. Skoncentrowano się na dwóch obszarach: weryfikacji i korekcie danych, umieszczonych w edytowanych dokumentach, oraz na zasygnalizowaniu problemu reakcji władz II RP na działania białoruskie podejmowane na forum Ligi Narodów na przełomie lat 20. i 30.

Oba publikowane dokumenty miały do spełnienia oczywisty cel: zasygnalizować dyplomacji europejskiej kwestię fatalnej sytuacji Białorusinów — obywateli II RP — w jakiej znaleźli się w Polsce w wyniku dyskryminacyjnych działań władz państwowych. Stąd też poczynania tych ostatnich zostały przedstawione w jednoznacznie negatywnym świetle. Nic więc dziwnego, że nie wszystkie stwierdzenia były ścisłe, zarówno jeśli chodzi o tło i konteksty, jak i przebieg wyborów 1930 r., które — jak się wydaje — posłużyły autorom dokumentów za oś narracji, dostarczając zestaw zróżnicowanych przykładów opresji, w jakiej znalazła się ludność białoruska.

Drugi z dokumentów dowodzi, że jego autorzy chcieli stworzyć u czytelnika wrażenie zdominowania północno-wschodnich terytoriów II RP przez narodowość białoruską. Dla geograficznego określenia terytorium posłużyli się mglistym terminem „kraju". Miał być on w 81% zamieszkiwany przez „chłopów Białorusinów". Nawet biorąc pod uwagę manipulacje, jakie zapewne miały miejsce podczas spisów powszechnych w wypadku deklaracji narodowościowych (1921) i językowych (1931), wartość tę należy uznać za celowo przesadzoną.

Spis powszechny przeprowadzony w 1921 r. wykazał, że ludność trzech woje-

wództw północno-wschodnich (część wileńskiego bez Wilna i okolic, nowogródzkie i poleskie) składa się oficjalnie w około 46% z Polaków i w około 44% z mniejszości słowiańskich (przede wszystkim Białorusinów, a także Ukraińców i tzw. tutejszych). Wg spisu z 1931 r. relacje te (przy uwzględnieniu kryterium językowego) przedstawiały się jak 41:47. Jeśli abstrahować od szczegółowych ocen wiarygodności danych spisowych, a także od odmiennej metodyki pozyskiwania danych na temat składu narodowościowego, można ostrożnie założyć, że odsetek ludności niepolskiej (przede wszystkim Białorusinów) zwiększył się na przestrzeni dekady w stosunku do Polaków. Niemniej uznanie, że ci ostatni stanowili mniej aniżeli 20% mieszkańców można z cała pewnością traktować jako nieuzasadnione.

Dzisiejsza lektura drugiego dokumentu stwarza wrażenie, że jego autorzy opisując kwestię reformy rolnej posłużyli się wątpliwymi danymi na jej temat. Dotyczy to zarówno skali parcelacji, jak i grupy beneficjentów tego typu zmian ustroju rolnego. Stwierdzono bowiem, że w Polsce (bez określenia czasu i terytorium) rozparcelowano ponad 161 tys. hektarów. Skorzystać miało z tych gruntów „17 tys. wojskowych i cywilnych osadników", podczas gdy „małorolni i bezrolni Białorusini" mieli nie otrzymać „ani jednego hektara". Nawet uwzględniając terytorialną i chronologiczną nieokreśloność przytoczonych danych, można założyć, że zostały one zestawione w sposób nieodzwierciedlający stanu rzeczy.

Nie ulega wątpliwości, że czynnik narodowościowy mógł punktowo odgrywać znaczenie, jeśli chodzi o dopuszczenie do korzystania z reformy rolnej. Problem nie miał jednak zapewne charakteru systemowego. W latach 1919–1936 w województwach wschodnich (wileńskie, nowogródzkie, poleskie i wołyńskie) małorolni i bezrolni weszli w posiadanie 91% rozparcelowanej tam ziemi[43]. Biorąc pod uwagę, że przewaga, a niekiedy dominacja ludności białoruskiej i — na Wołyniu — ukraińskiej dotyczyła właśnie wsi, oraz że w dużej mierze byli to ubożsi mieszkańcy, nie sposób założyć, że grupa białoruskich „małorolnych i bezrolnych" kompletnie nie skorzystała z parcelacji. Jednocześnie należy zaznaczyć, że Ministerstwo Reform Rolnych deklarowało, że nie prowadzi statystyki narodowościowej odnośnie parcelacji. Dysponowało jednak danymi wskazującymi na to, że w trzech województwach północno-wschodnich w latach 1921–1929 stosunek liczby nabywców ziemi z reformy rolnej, określanych według wyznania (prawosławne i katolickie), przedstawiał się mniej więcej w stosunku 42:35 na korzyść prawosławnych[44].

Mniej jaskrawo przedstawia się problem ujęcia kwestii osadnictwa polskiego. Oba dokumenty operują wspomnianą wyżej liczbą ponad 17 tys. osadników wojskowych i cywilnych, przy czym tylko w datowanym na 2.05.1931 r. doprecyzowa-

[43] C. Madajczyk, *Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce 1918–1939*, Warszawa 1956, s. 367.

[44] Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej MSZ), sygn. 2271, k. 4, Pismo Ministerstwa Reform Rolnych (dalej MRR) do MSZ z 3.01.1930; ibidem, k. 84, Pismo MRR do MSZ z 19.08.1930.

no, że w skład tej grupy wchodzi 8 700 osadników wojskowych oraz 9 010 cywilnych. Tam też jednoznacznie skojarzono wskazaną grupę z Zachodnią Białorusią. Tymczasem do 1935 r. utworzono około 7 900 tzw. osad wojskowych, z których znaczna część została zlokalizowana na Wołyniu, zamieszkanym w zdecydowanej większości przez ludność ukraińską.

W świetle publikowanych tu dokumentów sprawą kluczową dla ich autorów były represje, jakie spadły na działaczy białoruskich w związku z kampanią wyborczą, a także samym przebiegiem elekcji do parlamentu, jaka została przeprowadzona jesienią 1930 r. Nie sposób tu zweryfikować informacji na temat konkretnych, podanych wypadków łamania prawa. Można jednocześnie stwierdzić, że wybory do parlamentu III kadencji są w historiografii powszechnie uznawane za wyjątkowo mocno obciążone różnego rodzaju nieprawidłowościami, naciskami i incydentami sprokurowanymi w celu poprawienia wyników obozu rządzącego, reprezentowanego przez Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem (BBWR). Twórcy prezentowanych tu źródeł zarysowali również ogólną sytuację białoruskich środowisk politycznych, które zdecydowały się na udział w wyborach, posługując się jednak uogólnieniami, które nie zawsze oddawały w pełni stan rzeczy.

Problem ten widoczny jest już w odniesieniach do wyborów z 1922 r. (parlament I kadencji). Sformułowana została uwaga, że wówczas „blok prorządowy" poniósł klęskę w województwach północno-wschodnich, ponieważ Białorusini oddali swoje głosy na „białoruską listę narodową". Oba zawarte tu stwierdzenia nie odpowiadały ówczesnemu stanowi rzeczy. W wyborach 1922 r. nie było komitetu wyborczego, który można by uznać za reprezentujący ekipę rządzącą. O mandaty ubiegały się zarówno koalicje, jak i poszczególne partie polityczne. Żaden ze spisów kandydatów reprezentujących nominalnie polskie struktury nie miał statusu „prorządowego", tym bardziej nie posiadała go żadna z list reprezentujących mniejszości narodowe.

Nie sposób również mówić o tym, że Białorusini poparli „białoruską listę narodową". Pomijając już fakt, że głosy białoruskie zostały podzielone i zapewne wsparły zwłaszcza polskie partie lewicowe (Polską Partię Socjalistyczną i Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie"), to realną alternatywą dla polskich ugrupowań okazał się Blok Mniejszości Narodowych. Była to jednak koalicja środowisk ukraińskich, białoruskich, żydowskich i niemieckich. Zapewne zdobyła ona wiele głosów białoruskich, ale można założyć, że na jej relatywny sukces w województwach północno-wschodnich miała wpływ również postawa miejscowych Żydów.

Jeśli chodzi o wybory z 1930 r. można tu częściowo uzupełnić informacje na temat przeszkód już na etapie rejestracji stawianych listom białoruskim, bądź współtworzonym przez Białorusinów, ponieważ autorzy pierwszego dokumentu posługują się tylko nazwami okręgów wyborczych, nie precyzując którym z list odmówiono rejestracji. Zaznaczmy więc, że w okręgu białostockim próbowano bezskutecznie zarejestrować listę Ukraińsko-Białoruskiego Bloku Wyborczego (dalej UBBW).

W okręgu pińskim została zgłoszona do rejestracji lista UBBW. Odmówiono jej zarejestrowania powołując się na przyczynę formalną — zbyt małą liczbę podpisów. Mimo to na terenie okręgu kolportowane były kartki z ogólnokrajowym numerem listy Bloku, które miałyby posłużyć ludności do wrzucenia ich do urn wyborczych, a tym samym zademonstrować dla niego poparcie. W okręgu brzeskim złożona została do rejestracji lista wyborcza, na czele której umieszczono Iwana Greckiego, czołowego działacza radykalnie lewicowego Białoruskiego Włościańsko-Robotniczego Klubu Poselskiego „Zmahańnie"[45]. Organizacja została rozwiązana przed wyborami, a lista nie uzyskała rejestracji. Obecnie uznaje się, że w obu okręgach poleskich (brzeskim i pińskim) narodowi działacze białoruscy działalności „praktycznie nie prowadzili"[46].

Nieprawdziwą była informacja, jakoby jedynie w okręgu święciańskim dopuszczono do rejestracji „białoruskiej listy wyborczej". W rzeczywistości listy białoruskie bądź białorusko-ukraińskie zostały zarejestrowane w następujących okręgach: nowogródzkim (listy UBBW i „Centrosojuzu"), lidzkim („Centrosojuzu"), wileńskim (UBBW i „Centrosojuzu"), święciańskim (UBBW, „Centrosojuzu" oraz lista Białoruskich Niezależnych Radykałów). UBBW i „Centrosjuz" wystawiły również swoich kandydatów do Senatu w województwach wileńskim i nowogródzkim[47].

Autorzy drugiego dokumentu stwierdzili, że żadna z list białoruskich nie uzyskała choćby jednego mandatu. Konstatację tę można uzupełnić oficjalnymi wynikami, jakie w województwach wileńskim i nowogródzkim otrzymały te komitety wyborcze, które występowały jako białoruskie, bądź mieszane — ukraińsko-białoruskie. W głosowaniu do Sejmu wyglądały one następująco w poszczególnych okręgach wyborczych: „Centrosojuz": okręg nowogródzki — 3 623, okręg lidzki — 3 487, okręg wileński — 21, okręg święciański — 5 249 (łącznie 12 380); UBBW: okręg nowogródzki — 1 789, okręg wileński — 309, okręg święciański — 5 432 (łącznie 7 530); Białoruscy Niezależni Radykałowie: okręg święciański — 1 997[48]. Łącznie trzy listy wskazane listy zdobyły więc oficjalnie w województwach wileńskim i nowogródzkim 21 907 głosów.

***

Majowe wystąpienie BKNG z 1931 r. nie było pierwszą akcją podjętą na przełomie dekad przez białoruskie środowiska polityczne w celu zaalarmowania Ligi Narodów odnośnie położenia ludności białoruskiej w Polsce. W sierpniu 1929 r. memorandum dotyczące tej tematyki opracowała i przekazała do Genewy grupa

45 Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобл., ф. 1, воп. 9, спр. 1029, а. 148. Sprawozdanie sytuacyjne nr 15 wojewody poleskiego za okres 12–18 października z 18.10.1930.

46 А. Пашкевіч, *Удзел беларускіх нацыянальных арганізацыяў у парламенцкіх выбарах у Польшчы ў 1930 г.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2006, nr 26, s. 56.

47 Ibidem, s. 62–63

48 Dane za: ibidem.

białoruskich posłów do Sejmu II RP[49]. Dotyczyło ono m. in. kwestii niedopuszczania Białorusinów do urzędów publicznych, a także osadzania kolonistów wojskowych w województwach północno-wschodnich[50].

Kontekst dla późniejszych poczynań BKNG stanowiła zapewne akcja podjęta na terenie Ligi Narodów przez środowiska ukraińskie. Bywały one zbliżone co do charakteru, przyjmując postać petycji i memorandów kierowanych do Genewy[51]. Przedsięwzięcia białoruskie, prowadzone mniej więcej równolegle, miały jednak inny priorytet. O ile bowiem z perspektywy ukraińskiej kluczową okoliczność stanowiła tzw. pacyfikacja przeprowadzona przez polskie władze latem 1930 r. w województwach południowo-wschodnich, to autorzy dokumentów kierowanych do Ligi ze strony białoruskiej koncentrowali się na bardzo zróżnicowanych aspektach położenia Białorusinów w II RP.

Białoruskie akcje na forum Ligi Narodów wywoływały reakcję rządu polskiego, ponieważ instytucje ligowe zwracały się doń z prośbą o wyjaśnienie zarzutów stawianych władzom II RP[52]. MSZ kierował w związku z tym pisma do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Reform Rolnych oraz Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z prośbą o dostarczenie materiałów, które pozwoliłyby opracować odpowiedzi na potrzeby Genewy[53]. Sądząc z kontekstu jednego z pism MSW skierowanych w związku z tą sprawą do resortu spraw zagranicznych można przyjąć, że w 1930 r. w pierwszym z ministerstw zareagowano w sposób kompleksowy, przygotowując obszerne opracowania na temat położenia w Polsce trzech mniejszości narodowych: Litwinów, Białorusinów i Ukraińców[54]. Szerokie ujęcie na kanwie białoruskiego memorandum powstało również w MWRiOP[55]. Podkreślić trzeba, że odpowiedzi związane z memoriałem białoruskich parlamentarzystów wygenerowały wszystkie resorty, do których zwrócił się MSZ[56].

---

[49] AAN, MSZ, sygn. 2273, Nota Sekretariatu Generalnego Ligi Narodów z 7.04.1931.

[50] AAN, MSZ, sygn. 2270, k. 2, Pismo podsekretarza stanu w MSZ do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (dalej MSW) z 13.06.1930.

[51] A. A. Zięba, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie i jego konkurenci polityczni (do 1932 r.)*, Kraków 2010, s. 405 i nast.

[52] AAN, MSZ, sygn. 2271, k. 7, Pismo Sekcji Mniejszości Sekretariatu Generalnego Ligi Narodów do delegata polskiego przy Lidze Narodów z 4.10.1929.

[53] AAN, MSZ, sygn. 2270, k. 2, Pismo podsekretarza stanu w MSZ do MSW z 13.06.1930; ibidem, k. 4, Pismo podsekretarza stanu w MSZ do MRR z 13.06.1930; ibidem, [pag. nieczyt.] Pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej MWRiOP) do MSZ z 9.12.1929.

[54] AAN, MSZ, sygn. 2270, k. 7, Pismo MSW do Departamentu Politycznego MSZ z 23.07.1930; ibidem, k. 130, Pismo MSW do Departamentu Politycznego MSZ z 30.07.1930. Być może w wypadku MSW powstanie nowego opracowania spowodowane było niewystarczającą jakością pierwszego dostarczonego z MSW do MSZ w listopadzie 1929 r., AAN, MSZ, sygn. 2271, k. 4, Pismo MSW do MSZ z 22.11.1929; ibidem, k. 8, Pismo MSZ do MSW [październik 1929].

[55] AAN, MSZ, sygn. 2270, [pag. nieczyt.], Pismo Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do MSZ z 9.12.1929.

[56] AAN, MSZ, sygn. 2270, 2271, 2273, passim.

Sygnalizując optykę polską związaną już ściśle z publikowanymi tu dokumentami należy podkreślić, że istnienie pierwszego memorandum BKNG przez kilka miesięcy nie było znane delegacji polskiej przy Lidze Narodów. Informację na jego temat pozyskać miano dopiero po jakimś czasie drogą „poufną" z Sekcji Mniejszości Sekretariatu Ligi. Wynikało to stąd, że dokument został uznany przez Sekretariat Ligi za niemożliwy do dalszego procedowania jako zawierający „wywody o charakterze irredentystycznym"[57]. Strona polska w efekcie otrzymała do wglądu najprawdopodobniej tylko drugi publikowany tu dokument[58].

Biorąc pod uwagę treść dokumentów sygnowanych przez BKNG nie dziwi, że z punktu widzenia władz polskich kluczowym wątkiem była kwestia wyborów parlamentarnych z 1930 r. Inne sprawy tam podjęte przedstawicielstwo polskie przy Lidze Narodów uznało jedynie za powtórzenie zarzutów sformułowanych we wspominanym wyżej piśmie białoruskich parlamentarzystów z 1929 r., a w efekcie niewarte ponownego szczegółowego potraktowania jako już wyjaśnione instytucjom ligowym[59].

Biorąc pod uwagę to, że wybory parlamentarne z 1930 r. zostały określone jako zasadnicza kwestia, którą w odpowiedzi dla Ligi powinien zająć się rząd polski, decydujące było stanowisko MSW. Zostało on wyartykułowane w piśmie podpisanym przez ówczesnego naczelnika Wydziału Narodowościowego MSW Henryka Suchenek-Sucheckiego[60]. Warto zacytować jego zasadniczą część z dwóch powodów. Po pierwsze stanowi swoiste dopełnienie publikowanych tu dokumentów BNKG. Po drugie wydaje się ono interesującym przyczynkiem do kwestii postrzegania zagadnienia białoruskiego przez władze polskie w momencie, kiedy ich polityka na tym odcinku zaczęła wchodzić w okres postępującej represywności. Kwestie wyborów w 1930 r. ujęto w nim następująco:

„Odnośnie zarzutów znajdujących się w petycji [z 21 VIII 1931], a dotyczących represji, jakimi rzekomo była terroryzowana ludność białoruska w listopadzie 1930 r. w związku z wyborami do Sejmu i Senatu RP, to przede wszystkim wypada stwierdzić, że petenci zgoła się nie orientują w stosunkach panujących na północno-wschodnich ziemiach państwa polskiego. W przeciwnym razie zdawaliby sobie oni sprawę z tego, jakie przyczyny istotnie wpływają na to, iż wybory w roku 1930 wprowadziły do Sejmu polskiego, w porównaniu do wyborów dokonanych w latach 1922 i 1928, mniejsza ilość posłów narodowości białoruskiej. Uderza też u petentów nieścisłość w podaniu liczby posłów białoruskich, obra-

57 AAN, MSZ, sygn. 2273, k. 36, Pismo Delegacji polskiej przy Lidze Narodów do Wydziału P. I. MSZ z 16.09.1931.

58 Wersja francuska: AAN, MSZ, sygn. 2273, k. 43–49; wersja polska: ibidem, k. 54–65.

59 AAN, MSZ, sygn. 2273, k. 35, Pismo Departamentu Politycznego MSZ do Wydziału Narodowościowego MSW z 28.09.1931; ibidem, k. 36, Pismo Delegacji polskiej przy Lidze Narodów do Wydziału P. I. MSZ z 16.09.1931. Analogiczne stanowisko odnośnie braku konieczności ustosunkowywania się do innych zarzutów aniżeli dotyczących wyborów wyraziło również MSW: ibidem, k. 68, Pismo MSW do MSZ z 30.10.1931.

60 AAN, MSZ, sygn. 2273, k. 68, Pismo MSW do MSZ z 30.10.1931.

nych w roku 1922 i obecnie, a mianowicie: petenci twierdzą, że w r. 1922 Białorusini byli reprezentowani w Sejmie przez 16 posłów, a obecnie tylko przez jednego. Otóż cyfry te absolutnie nie odpowiadają prawdzie, albowiem w roku 1922 wybranych było 10 posłów Białorusinów, a obecnie zasiada w Sejmie 4 posłów i w Senacie 1 senator (Jaremicz[61], Szymanowski[62], Kuc[63], Kuruś[64] i Sieduń[65]).

Nie wdając się w szczegóły wypada stwierdzić, że wybory do izb ustawodawczych w roku 1930 przyniosły Białorusinom stratę paru mandatów jedynie tylko na skutek wielkiej liczby list białoruskich, co siłą rzeczy przyczyniło się do rozbicia głosów. Że tylko te, a nie inne przyczyny spowodowały pewne zmniejszenie się przedstawicielstwa białoruskiego w Sejmie — szczególnie zaś, że ze strony władz państwowych wyborcy nie byli absolutnie krępowani w wyjawianiu swej woli — świadczy najwymowniej fakt, że od wyborców Białorusinów nie wpłynęła do Sądu Najwyższego ani jedna skarga na sposób przeprowadzenia wyborów, czyli, że nie mieli oni powodów do skorzystania z uprawnień art. 102 ordynacji wyborczej do Sejmu i Senatu, który stanowi, że „w ciągu 14 dni od ogłoszenia wyborów każdy wyborca może wnieść protest przeciwko wyborowi posła lub wyborom". A jednocześnie art. 107 tejże ordynacji postanawia, iż „Sąd Najwyższy unieważni wybór posła, lub wybory zaprotestowane: 1) jeżeli zostanie stwierdzone, iż w danym okręgu wyborczym dopuszczono się przy wyborach przekupstw, wymuszeń, fałszu, lub jakichkolwiek podejść w rozmiarach zdolnych zmienić wynik wyborów".

Argumentacja ta została wykorzystana w tekście uwag, jakie delegacja polska w Lidze Narodów przekazała Sekretariatowi Ligi w listopadzie 1931 r[66].

Уладзімір Ляхоўскі (Менск)
Аляксандр Смалянчук (Варшава)
Пётр Ціхарацкі (Вроцлаў)

---

[61] Właśc. Fabian Jeremicz uzyskał mandat z listy państwowej UBBW.
[62] Genadiusz Szymanowski otrzymał mandat z listy BBWR w okręgu 61 (Nowogródek).
[63] Bazyli Kuc otrzymał mandat z listy BBWR w okręgu 62 (Lida).
[64] Paweł Kuruś nie uzyskał mandatu z listy BBWR w okręgu 61 (Nowogródek) w wyborach, ale dopiero w 1931 r. jako zastępca T. Hołówki, który zginął w zamachu zorganizowanym przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów.
[65] Błąd w zapisie.
[66] AAN, MSZ, sygn. 2273, k. 75–77, Pismo delegata polskiego przy Lidze Narodów do Sekretarza Generalnego Ligi Narodów z 26.11.1931.

„Беларуская цэнтральная рада […] мае гонар прасіць Вас дапамагчы беларускаму народу…”

Дакументы аб міжнароднай дзейнасці БЦР напрыканцы Другой сусветнай вайны. 8 траўня — 2 верасня 1945 г.

Беларуская цэнтральная рада неаднойчы з’яўлялася прадметам даследчыцкай увагі[1]. Разам з тым некаторыя старонкі яе дзейнасці патрабуюць больш дэталёвага разгляду. Да іх ліку належыць міжнародная актыўнасць БЦР на завяршальным этапе Другой сусветнай вайны: у перыяд паміж капітуляцыяй III Рэйха і Японіі. У гэты час вайна яшчэ працягвалася, але баявыя дзеянні на еўрапейскім тэатры ўжо скончыліся.

Нагадаем, што да вясны 1945 г. БЦР працавала ў Берліне, адкуль у лютым і красавіку была эвакуіравана ў мясцовасць Гёкстэр (Паўночная Рэйн-Вестфалія), якая неўзабаве была занята войскамі саюзнікаў СССР. Такім чынам, касцяк сяброў Рады на чале з Радаславам Астроўскім апынуўся ў заходняй зоне акупацыі Германіі. Акрамя прэзідэнта такі лёс падзялілі сябры Рады Юры Сабалеўскі, Яўген Калубовіч, Франц Кушаль, Барыс Рагуля, Леанід Галяк ды інш[2].

Беларускія дзеячы расплыліся ў масе некалькіх соцень тысяч цывільных бежанцаў з краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, якія не хацелі вяртацца на бацькаўшчыну, пакольки яна апынулася ў сферы савецкай дамінацыі. Згодна з міжнароднымі дамоўленасцямі гэтыя людзі атрымалі статус перамешчаных асоб (*Displaced Persons* — ДП). Далейшы лёс “дыпісаў” залежыў ад саюзных акупацыйных вайсковых улад, а таксама ад створанай пад эгідай ААН Адміністрацыі аб’яднаных нацый па справах дапамогі і адбудовы (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration* — ЮНРРА)[3].

Беручы пад увагу новыя ўмовы, БЦР не магла далей нармальна працаваць. Ад моманту капітуляцыі Германіі да заканчэння Другой сусветнай вайны адбыліся толькі дзве сесіі XI пленума (23–24 траўня 1945 г.)[4]. У новай

---

[1] А. Соловьев, *Белорусская центральная рада: создание, деятельность, крах*, Мінск 1995; А. Гардзіенка, *Беларуская Цэнтральная Рада: стварэнне, дзейнасць, заняпад (1943–1995),* Мінск 2016.

[2] J. Grzybowski, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956,* Warszawa 2011, s. 283.

[3] Я. Максімюк, *Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Захродняй Нямеччыне 1945–1950,* Нью-Ёрк – Беласток 1994, с. 25.

[4] „Бюлетэнь Беларускай Цэнтральнай Рады” (Nowy Jork) 1959, с. 57.

палітычнай рэчаіснасці беларускія дзеячы шукалі магчымасці ўсталяваць кантакты з заходнімі саюзнікамі. Такія спробы рабіліся дзеячамі Рады пачынаючы з восені 1944 г., аднак ва ўмовах нямецкага кантролю яны не прынеслі плёну[5]. Заканчэнне баявых дзеянняў у Еўропе стварала новыя магчымасці кантактаў з брытанскімі і амерыканскімі палітыкамі.

24 траўня 1945 г. прэзідэнт БЦР накіраваў мемарандум да прэм'ера Вялікабрытаніі Уінстана Чэрчыля. У дакуменце Астроўскі запэўніў брытанскі бок у сваёй лаяльнасці да заходніх дэмакратый. Ён нават блефаваў, выказваючы гатоўнасць выслаць беларускія вайсковыя аддзелы на фронт вайны з Японіяй. Адначасова беларускі палітык прасіў Чэрчыля абараніць Беларусь ад СССР. Дзеля надання падпісантам большай палітычнай вагі да мемарандума далучылі статут БЦР, зацверджаны калегіяй Рады 14, 15 і 17 студзеня 1945 г. у Берліне[6]. Мемарандум ідэнтычнага зместу прэзідэнт БЦР выслаў таксама Вярхоўнаму галоўнакамандуючаму саюзных войск у Еўропе генералу Дуайту Эйзенхаўэру.

Рада БЦР намагалася звярнуць увагу заходніх саюзнікаў на існаванне беларускага незалежніцкага лагера, з якім можна было б супрацоўнічаць у будучым канфлікце Захаду супраць СССР. Аднак беларусы не дачакаліся адказу заходніх палітыкаў. Брытанскае МЗС скептычна паставілася да акцыі Астроўскага і яго арганізацыі, якая раней была на паслугах у немцаў. У Лондане было вырашана не адказваць на зварот. Больш за тое, дарадцы МЗС палічылі, што ў інтарэсе брытанцаў з'яўляецца ізаляцыя БЦР і пераслед яе дзеячаў[7].

Верагодна, на стаўленне саюзнікаў да БЦР паўплывала іх супрацоўніцтва са Сталіным, з якім разам змагаліся супраць Японіі. Магчыма, і Астроўскі не спадзяваўся атрымаць хуткі адказ. Галоўным было пазначэнне ўласнай пазіцыі. Прэзідэнт БЦР працягваў шукаць кантакты з Лонданам. Дзеля гэтага быў патрэбны пасрэднік, які мог бы выступіць перад саюзнікамі ў ролі своеасаблівага беларускага адваката. З гэтай мэтай Астроўскі пачаў рабіць захады, скіраваныя на перамовы з польскім эміграцыйным урадам. Ён звярнуўся ў Польскую вайсковую місію ў Германіі, каб праз яе дагрукацца да польскага ўрада ў Лондане. 30 траўня 1945 г. быў высланы мемарандум на імя прэзідэнта Уладзіслава Рачкевіча, у якім ішла гаворка пра супольную барацьбу з камунізмам. Беларускі дзеяч намагаўся прадставіць беларусаў як народ, ад якога адвярнуліся дэмакратычныя дзяржавы і які можа

5 И. Валаханович, *Антисоветское подполье на территории Беларуси в 1944–1953 гг.*, Мінск 2002, с. 29–30; А. Надсон, *Княгіня Радзівіл і справа адраджэньня Уніі ў Беларусі*, Мінск 2006, с. 5.

6 The National Archives (TNA), FO 371/47972, Statutes of the White-Ruthenien Central Rada, k. 8–11.

7 TNA, FO 371/47972, Request for British Protection against the Soviet Union for White-Ruthenia, 27 VI 1945, k. 5–7.

стаць ахвярай Сталіна. Прэзідэнт БЦР падкрэсліваў, што толькі Польшча ў стане зразумець пакуты беларусаў[8].

Беларускі палітык выступаў з пазіцыі слабейшага. Гэты дакумент нечым нагадваў зварот лаяльнага грамадзяніна даваеннай польскай дзяржавы. Гэта не дзіўна, беручы пад увагу тое, што БЦР з'яўлялася непрызнанай структурай, а польскі бок быў прадстаўлены легальным урадам. Але ўжо наступны зварот прэзідэнта БЦР да польскіх лонданскіх палітыкаў меў больш рашучы тон. Р. Астроўскі патрабаваў афармлення польска-беларускіх адносін на падставе роўнасці. Магчыма, гэтыя перамены тлумачацца тым, што ў ліпені 1945 г. заходнія дзяржавы адмовіліся прызнаваць польскі эміграцыйны ўрад. У святле міжнароднага заканадаўства абодва бакі фактычна апынуліся ў падобным становішчы.

6 жніўня 1945 г. Астроўскі зноў звярнуўся да Рачкевіча, прадставіўшы яму канкрэтныя прапановы супрацоўніцтва. Беларускі палітык заклікаў адкласці ўсе ўзаемныя крыўды і непаразуменні і засяродзіцца на змаганні з агульным ворагам. Разам з тым ён падкрэсліваў, што польска-беларускае палітычнае паразуменне не можа адбыцца коштам адмовы беларусаў ад сваіх нацыянальных інтарэсаў. Ён меў на ўвазе перш за ўсё справу ўсходняй мяжы Польшчы, патрабуючы, каб Польшча катэгарычна адмовілася ад сваіх тэрытарыяльных прэтэнзій да Заходняй Беларусі.

Прэзідэнт БЦР паставіў гэта як умову пачатку супрацоўніцтва і пераконваў, што абарона палякамі "рыжскай мяжы" ва ўмовах бягучай міжнароднай сітуацыі не адпавядае польскім інтарэсам, бо гэта не зменіць пазіцыі заходніх дэмакратый і не дазволіць Польшчы знайсці новых саюзнікаў. Астроўскі адзначаў, што змаганне Польшчы за "рыжскую мяжу" абавязкова скончыцца яе паражэннем, паколькі Масква мае ў сваім распараджэнні моцны козыр, якім з'яўляецца нацыянальны склад спрэчных земляў. На думку прэзідэнта БЦР, адзіным шляхам абараніцца ад савецкай пагрозы з'яўляецца прызнанне Польшчай права беларусаў на спрэчныя тэрыторыі. Астроўскі прапанаваў, каб канчатковае рашэнне аб межах прынялі парламенты незалежнай Польшчы і незалежнай Беларусі. Ён падкрэсліваў, што беларусы ніколі не пагодзяцца з "Рыжскай мяжой", і спасылаўся на пастановы II Усебеларускага кангрэса (1944)[9].

Невядома, ці вышэйзгаданыя мемарыялы трапілі ў рукі Рачкевіча. Можна аднак з упэўненасцю сказаць, што прэзідэнт БЦР не дачакаўся адказу. Прапановы Астроўскага не выглядалі прывабнымі для польскага боку. Перш за ўсё гэта тычылася пытання даваеннай усходняй мяжы Польшчы. Астроўскі выразна падкрэсліваў, што ўмовай супрацоўніцтва мусіць быць адмова палякаў ад прэтэнзій на Заходнюю Беларусь. Для тагачасных поль-

[8] Rutgers University (RU), Ivan Kasiak papers, 04–0730A, box 2.
[9] Ibidem.

скіх палітычных эліт, якія разглялалі абарону “рыжскай мяжы” як краевугольны камень сваёй знешняй палітыкі, гэта было непрымальным.

Збліжэнню не спрыяла тое, што паміж бакамі існавала вялікая розніца патэнцыялу. Нягледзячы на тое, што польскі эміграцыйны ўрад страціў міжнароднае прызнанне, ён па-ранейшаму ўяўляў сабой уплывовую сілу, якая была ў стане аказваць рэальны ўплыў на падзеі не толькі на эміграцыі, але таксама на бацькаўшчыне. Арганізацыя, якую прадстаўляў Астроўскі, не магла пахваліцца падобнымі вынікамі. БЦР не карысталася вялікім аўтарытэтам ані на чужыне, ані на радзіме, а для падмацавання ўласнага аўтарытэту яе прэзідэнт спасылаўся на акты, якія мелі больш сімвалічную, чым юрыдычную моц. Усё гэта не надавала Радзе легітымнасці ў вачах прадстаўнікоў польскага лагера, якія лічылі яе справай нямецкіх акупантаў.

Магчыма, на адмоўнае стаўленне польскага боку да звароту прэзідэнта БЦР таксама паўплывала кепская рэпутацыя самога Астроўскага, які не карыстаўся даверам польскіх палітыкаў. У многіх польскіх дзеячаў прозвішча Астроўскага небеспадстаўна атаясамлівалася з бясслаўнымі авантурамі ў міжваенны час. Супрацоўніцтва беларускага дзеяча з немцамі падчас акупацыі толькі ўзмацніла недавер да яго як да чалавека, які часта мяняе палітычныя колеры[10].

З цягам часу погляды палякаў на Астроўскага не змяніліся. Польскія палітыкі па-ранейшаму не лічылі прэзідэнта БЦР адпаведным партнёрам для перамоў. Так, праз тры гады пасля вышэйзгаданых зваротаў Астроўскага да Рачкевіча кіраўнік БЦР у вачах польскага МЗС успрымаўся як “русафільскі дыверсант”, які імкнецца да беларуска-расійскага збліжэння[11]. Праўда, такая рэпутацыя Астроўскага сярод палякаў была не столькі вынікам яго бясслаўнага мінулага, колькі плёнам дзейнасці прыхільнікаў прэзідэнта БНР Мікалая Абрамчыка, якія намагаліся дыскрэдытаваць свайго апанента[12]. Аднак гэта ўжо тэма асобнага даследавання.

Падсумоўваючы, трэба адзначыць, што звароты прэзідэнта БЦР да прэм’ера Вялікабрытаніі і прэзідэнта Польшчы на выгнанні былі апошнімі крокамі Беларускай цэнтральнай рады на міжнароднай арэне ў гады вайны. Яны не маглі прынесці чакаемых вынікаў як па аб’ектыўных, так і па суб’ектыўных прычынах. Не спрыяла гэтаму міжнародная сітуацыя, а таксама сумнеўны аўтарытэт БЦР.

---

10 Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS), A.9.V.18, Referat oficera – kierownika ekspozytury wileńskiego oddziału II generalnego (głównego) sztabu WP, marzec 1944 r.

11 IPMS, A.11.E.874, Notatka M. Grabińskiego do Ambasady RP w Paryżu. 20 listopada 1948 r.; Ibidem, A.11.E.1110, Sprawozdanie S. Paprockiego z przebiegu rozmów z M. Abramczykiem. 12 maja 1948 r.

12 Гл.: Ю. Грыбоўскі, *Беларускі незалежніцкі лагер на Захадзе пасля II сусветнай вайны вачыма польскай эміграцыі,* „Беларускі гістарычны агляд” 2013, t. 20, z. 1–2, s. 81–104.

Радаслаў Астроўскі

Беручы пад увагу бягучую міжнародную сітуацыю, далейшая дзейнасць Рады рабілася небяспечнай, паколькі БЦР была створана пад патранатам акупантаў, а яе сябры ў мінулым супрацоўнічалі з немцамі. Яшчэ 15 жніўня ў Рэгенсбургу адбыўся сход грамадскага актыву з удзелам Астроўскага, на якім Яўген Калубовіч азнаёміў прысутных з агульнай сітуацыяй і прапанаваў, каб БЦР склала свае паўнамоцтвы на карысць новай арганізацыі — Беларускага нацыянальнага цэнтра (БНЦ). Цікава, што прэзідэнт БЦР пагадзіўся з гэтай прапановай, але папрасіў час на роздум[13]. Магчыма, што гэта было звязана якраз са зваротам да саюзнікаў і палякаў. Беларускі палітык мог чакаць іх рэакцыі, ад якой залежалі яго наступныя крокі. Аднак рэакцыі не было.

Канчатковае рашэнне аб спыненні дзейнасці было прынята XI пленумам БЦР уначы з 23 на 24 верасня 1945 г. у мясцовасці Эшэрсбэкен (Заходняя Германія). На гэта рашэнне паўплывала агульная міжнародная атмасфера пасля заканчэння Другой сусветнай вайны. Савецкі бок распачаў паляванне на “предателей Родины”, якія заплямілі сябе супрацоўніцтвам з акупантамі, а заходнія саюзнікі намагаліся прытрымлівацца ўмоў Ялцінскага пагаднення і рупіліся пра рэпатрыяцыю былых савецкіх грамадзян. Зрэшты, у пазнейшы час дзеячы БЦР прызнавалі, што прыпыненне дзейнасці і “сыход у падполле” былі цалкам абгрунтаваным і разважлівым крокам, калі не адзіным слушным[14].

Нягледзячы на тое, што намаганні БЦР, скіраваныя на ўсталяванне кантактаў з брытанцамі і палякамі не мелі плёну, яны вартыя ўвагі, бо сведчаць пра актыўнасць беларускіх дзеячаў у перыяд, калі вырашаўся далейшы лёс Беларусі і ўсёй Усходняй Еўропы. Беларускі актыў не хацеў заставацца ўбаку ад падзей, якія адбываліся ў свеце. У сувязі з гэтым варта прывесці цалкам змест трох вышэйзгаданых мемарандумаў прэзідэнта БЦР да Чэрчыля і Рачкевіча.

Прадстаўленыя ніжэй дакументы маюць сваю гісторыю. Зварот Астроўскага да прэм’ер-міністра Вялікабрытаніі (24 траўня 1945 г.) захоўваецца

13 А. Гардзіенка, *Беларуская Цэнтральная Рада: стварэнне, дзейнасць, заняпад (1943–1995)*, Мінск 2016, с. 330.

14 *Рэфэрат Ю. Сабалеўскага „Стратэгія і тактыка БЦР”, 28 сакавіка 1953 г.*, “Бюлетэнь Беларускай Цэнтральнай Рады” 1954, № 1, с. 21–22.

ў зборах Нацыянальнага архіва ў Лондане (The National Archives, London-Kew) у фондзе знешнепалітычнага ведамства (Foreign Office) Аб'яднанага Каралеўства. Звароты прэзідэнта БЦР да прэзідэнта Польшчы на выгнанні (30 траўня і 6 жніўня 1945 г.) паходзяць з архіва Радгерскага ўніверсітэта (Rutgers University) у штаце Нью-Джэрсі. Гэтыя дакументы захоўваюцца ў калекцыі Івана Касяка, які ў пасляваенны час належаў да блізкіх паплечнікаў Астроўскага.

Зварот да Чэрчыля засведчыў спробу заручыцца падтрымкай заходніх дэмакратый у сітуацыі, калі Беларусь, вызваліўшыся з кіпцюроў аднаго дыктатара, апынулася ў кайданах другога. Гэтыя два звароты да Рачкевіча з'яўляюцца сведчаннем апошняй у гады вайны спробы польска-беларускага палітычнага паразумення. Відавочна, што польскі фактар ніколі не пераставаў адыгрываць істотную ролю ў беларускай справе. Усе тры дакументы дапамагаюць зразумець, у якой сітуацыі знаходзіліся беларускія незалежнікі напрыканцы Другой сусветнай вайны. Адначасна дакументы з'яўляюцца важнай крыніцай па гісторыі дзейнасці БЦР і яе лідара Р. Астроўскага.

Юры Грыбоўскі, доктар габілітаваны (Варшава)

1. 24.05.1945, Гёкстэр (Höxter). Зварот прэзідэнта БЦР Радаслава Астроўскага да прэм'ер-міністра Вялікабрытаніі Уінстана Чэрчыля[15]

Höxter, Westfalen
Holenbergstr. 2

The Honourable
The Prime Minister of Great-Britain
Mr. Churchill
London

Sir, transmitting you the most sincere congratulations of alt the White-Ruthenian people on occasion of the brilliant victory your glorious armies obtained over the most dangerous enemy of mankind — the German Hitlerism — the White-Ruthenian Central Rada, being the only representative with sovereign rights of the White-Ruthenian nation, has the honour ta ask your kind assistance in helping the White-Ruthenian people to defend themselves against another Power still left, which is a danger not only for White-Ruthenia but also for the entire world, namely — Soviet-bolszevism.

[15] TNA, FO 371/47972, Request for British Protection Against the Soviet Union for White-Ruthenia, 27.VI.1945, k. 5–7.

The 20 millions[16] of White-Ruthenians whose ethnographic territory covers the large space from the western Dvina in the North to the river Pripet on the South, from the rivers Western Bug and Narev on the West to the rivers Dnjepr and Dessna on the East, are feeling that it would be unjust to deny them the elementary right for independence and selfgovernment, which the other small and big nations of Europe will enjoy in the new and better world, which the best statesmen of our time intend to build up.

At present the above mentioned territory is again occupied by Soviet-Russia which is using with the unfortunate population the same means of oppression and cruelty of which, not long ago, they had to suffer from the Hitler system of administration.

As until now there has been no possibility to work actively with the Block of the Allied European-American Union, the White-Ruthenian Central Rada, in order to prove its right of existence, has meanwhile endeavoured to organize the White-Ruthenian people in such way that might be able to join this block at the first opportunity.

The right moment for such participation being now at hand, I have the honour to ask you herewith not to refuse your kind interest and generaous protection to White-Ruthenia by including it in the block of all democratic States of Western Europe and not to leave it in the hands of Soviet-Russia.

Besides the fact that this Power has not the slightest right to occupy White-Ruthenian territory at the present time, it is, in surplus, administrating the country by ways of an almighty police.

Feeling it its duty to help to bring to a quicker end the war in the Far East, still going on with Japan, and thereby furthering the cause of the final peace, the White-Ruthenian people is participating actively in the struggle for freedom carried on by European democracies and that many of them are engaged in the Polish legion and are fighting now under Allied command[17].

Greeting warmely your sindere wish and endeavours to put the foundation for a long lasting peace by freeing all oppressed nations, I beg you not to exclude from their number the peaceful White-Ruthenian people which has been enslaved for so many centuries by the brutal force of their more powerful neighbor.

I have the honour to be, Sir,

Very respectfull yours

Prof. Radaslau Astrouski

President of the White-Ruthenian Central Rada

[16] Лічба значна перабольшаная. На падставе даваенных перапісаў насельніцтва ў СССР і Польшчы колькасць беларусаў у межах абедзвюх краін складала 7–8 мільёнаў.

[17] Маюцца на ўвазе беларусы, якія ваявалі ў складзе Польскіх узброеных сіл на Захадзе. Найбольш (каля 2 тыс.) знаходзілася ў шэрагах 2-га Польскага корпуса, які ваяваў на Італьянскім фронце ў 1944–1945 гг.

Пераклад на беларускую мову:

Сэр, ад імя ўсіх беларусаў перадаю Вам самыя сардэчныя віншаванні з нагоды бліскучай перамогі Вашай мужнай арміі над найвялікшым ворагам чалавецтва — нямецкім гітлерызмам. Беларуская цэнтральная рада як адзінае прадстаўніцтва правоў беларускага народа мае гонар прасіць Вас дапамагчы беларускаму народу ў абароне яго перад іншай моцай, якая па-ранейшаму пагражае як беларусам, так і ўсяму свету, — савецкім бальшавізмам.

20 мільёнаў беларусаў, якіх этнаграфічная тэрыторыя ахоплівае вялікі абшар ад ракі Заходняй Дзвіны на поўначы да ракі Прыпяць на поўдні, ад рэк Буг і Нараў на захадзе да рэк Днепр і Дзвіна на ўсходзе, лічаць, што было б недапушчальным пазбаўленне іх фундаментальнага права на незалежнасць і самавызначэнне ў той час, калі іншыя малыя і вялікія народы Еўропы будуць цешыцца новым і лепшым светам, які намагаюцца стварыць найлепшыя дзяржаўныя мужы нашых часоў.

Вышэйзгаданая тэрыторыя зараз зноўку апынулася пад акупацыяй Савецкай Расіі, якая выкарыстоўвае ў дачыненні да насельніцтва тыя самыя рэпрэсіі і здзекі, якія раней здзяйсняў гітлераўскі акупацыйны рэжым.

Будучы дасюль пазбаўленымі магчымасці чыннага супрацоўніцтва з блокам саюзных еўрапейска-амерыканскіх дзяржаў, Беларуская цэнтральная рада робіць зараз захады, каб давесці свае права на існаванне, і будзе намагацца арганізаваць беларусаў такім чынам, каб яны мелі магчымасць далучыцца да гэтага блока пры першай жа нагодзе.

Маючы на ўвазе, што надышоў ужо той момант, маю гонар прасіць Вас зацікавіцца беларускай справай, узяць Беларусь пад ахову шляхам далучэння яе да блока дэмакратычных краін Заходняй Еўропы і не пакінуць яе ў руках Савецкай Расіі.

Савецкая дзяржава зараз не мае ніякага права на акупацыю Беларусі, яна распараджаецца нашым краем выключна пры дапамозе сілы.

Адчуваючы абавязак дапамагчы альянтам у хуткім завяршэнні вайны на Далёкім Усходзе, якая яшчэ адбываецца з Японіяй, і тым самым спрычыніцца да ўсталявання поўнага міру, шмат беларусаў змагаецца за свабоду і бярэ ўдзел у барацьбе еўрапейскіх дэмакратый у шэрагах польскіх аддзелаў пад альянцкім камандаваннем.

Выходзячы насустрач Вашым намаганням, скіраваным на тое, каб закласці падмурак пад доўгатэрміновы мір праз вызваленне паняволеных народаў, заклікаю Вас не абмінуць увагай таксама міралюбівых беларусаў, якія на працягу стагоддзяў прыгняталіся і зносілі здзекі з боку мацнейшых суседзяў.

Са шчырай павагай,

праф. Радаслаў Астроўскі,

Прэзідэнт Беларускай цэнтральнай рады

Пераклад з англійскай мовы Мажэны Грыбоўскай

2. 30.05.1945, Гёкстэр. Зварот прэзідэнта БЦР Радаслава Астроўскага да прэзідэнта Польскай Рэспублікі Уладзіслава Рачкевіча[18]

Kopia

Do Pana Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie

Czcigodny Panie Prezydencie,

W dniu 16 maja b.r. wysłałem list do Szanownego Pana Prezydenta przez jednego oficera polskiego, lecz nie jestem pewny czy on będzie miał możność go doręczyć.

Dziś, korzystając z obecności w Höxter (Westfalie) angielskich władz wojskowych usiłują skomunikować się z Panem Prezydentem drogą urzędową.

Aczkolwiek Białoruska Rada Centralna formalnie współpracowała z Niemcami [w] walce z bolszewikami, tym niemniej jednocześnie organizowała podziemny ruch białoruski dla walki z najeźdźcą niemieckim. Ja osobiście utrzymałem stały kontakt z Delegaturą Warszawską Rządu Pańskiego przez byłego Kuratora Okręgu Szkolnego Kazimierza Szelagowskiego[19] i wizytatora Władysława Głuchowskiego[20]. Uzyskiwane informacje o dyslokacji wojsk niemieckich i inne na froncie wschodnim[21] przesyłane były przez łączniczkę wojskową ruchu podziemnego w Warszawie Jadwigą Krasicką[22]. Rzecz zrozumiała, że przy znanej brutalności i bezwzględności niemieckiej praca legalna w takich warunkach była niełatwa, tym niemniej Niemcom nie udało się do ostatniej chwili, nie zważając na

---

18 RU, Ivan Kasiak papers, 04–0730A, box 2.

19 Невядома, кім быў Казімір Шалягоўскі. Верагодна, Р. Астроўскаму ўдалося выйсці на дзеячаў польскага падполля ў Варшаве пры дапамозе прадстаўнікоў польскай настаўніцкай інтэлігенцыі, з якімі ён як колішні супрацоўнік асветы меў знаёмства ў міжваенны час.

20 Магчыма, маецца на ўвазе Уладзіслаў Глухоўскі (1911–1941), даваенны настаўнік Віленскай беларускай гімназіі, дырэктарам якой у 1924–1936 гг. быў Астроўскі. 12 чэрвеня 1940 г. Глухоўскі быў арыштаваны гестапа і загінуў у лагеры Заксенхаўзен 19 снежня 1941 г.

21 Дакументальна пацверджана, што адбылася як мінімум адна сустрэча Астроўскага з прадстаўнікамі польскага падполля. 21 кастрычніка 1942 г. ён сустрэўся ў Варшаве з кіраўніком Аддзела нацыянальных спраў Бюро інфармацыі і прапаганды Галоўнага камандавання АК Уладзіславам Тамкевічам (Кшыштафам). Р. Астроўскі прапанаваў супрацоўніцтва, якое ў будучыні ён бачыў у выглядзе польска-беларускай федэрацыі. Ён запэўніў, што мае паўнамоцтвы весці перамовы з палякамі ад імя незалежніцкай арганізацыі, якая аб'ядноўвае беларускіх дзеячаў з Берліна і Варшавы. Аднак польскі бок адмовіўся ад далейшых кантактаў.

22 Магчыма, маецца на ўвазе Ядвіга Алена Марыя Красіцкая (1900–1944), польскі гісторык і педагог, якая да вайны працавала настаўніцай і дырэктаркай адной з гімназій у Лодзі. Падчас акупацыі жыла ў Варшаве, дзе ўдзельнічала ў падпольным навучанні. Была арыштавана гестапа і зняволена ў турме на Павяку. Памерла 3 лістапада 1944 г. у канцэнтрацыйным лагеры ў Равенсбруку.

ich liczne naleganie, zmusić BCR do wystąpienia przeciwko Zachodowi[23].

Rozumiem doskonałe, że przy dzisiejszym flircie z bolszewikami[24] i ta nasza karta zupełnie będzie bita, lecz nie zważając na wszystko swego stanowiska w stosunku do Rosji Sowieckiej zmienić nie możemy i nie zmienimy. W kraju nadal działa podziemna organizacja wojskowa białoruska, która w dalszym ciągu prowadzi walkę z bolszewikami[25].

Niestety, nie zważając na mnostwo pięknych frazesów wypowiadanych urbi et orbi[26] przez licznych mężów stanu, wątpię by dążenie niepodległościowe narodu białoruskiego zostało przez nich zrozumiane, a tym bardziej podtrzymano. Uważam, że wiele polityków zachodnich z jednej strony jeszcze dziś nie zupełnie zdają sobie sprawę z tego niebezpieczeństwa, jakie dla wszystkich niesie bolszewizm, z drugiej zaś strony przeceniają siły tego kołosa, jedynie chyba Polacy należycie oceniają obecną sytuację na Wschodzie i dzielnie, jak do tych czas przeciwstawiają się drugi [emu] nie mniej groźnemu od hitleryzmu, wrogowie ludzkości, jakim jest bolszewizm moskiewski.

Panie Prezydencie, mając pełnomocnictwo stanowienia o losie narodu białoruskiego od 2-go Kongresu Wszechbiałoruskiego, który z wielkim trudem udało się zebrać w Mińsku w przededniu ewakuacji, t. zn. 27 czerwca r. 1944[27], chciałbym zabrać głos w sprawie pretensje bolszewickich do ziem białoruskich, należących zgodnie z traktatem Ryskim do Polski, i tym samym przyczynić się do wzmocnienia stanowiska polskiego na forum międzynarodowym.

Pełnomocnictwo moje z formalno-prawnej strony bezwarunkowo są większe od tych, jakiemu się posługuje dziś Stalin względem Białorusi, używając brutalnej siły.

Rozumiejąc cała trudność obecnej sytuacji politycznej, mniemam jednak, że Wasza Ekscelencja z powodzeniem może wykorzystać nasze stanowisko w tej sprawie dla dobra obu naszych narodów i dla tego zwracam się do Niego z prośbą o danie mi możności przedłożenia całokształtu tej sprawy osobiście Waszej

[23] БЦР сапраўды ніколі не дэманстравала антызаходняй рыторыкі, абмяжоўваючыся антысавецкай, што можна лічыць праявай здаровага прагматызму з боку беларускага актыву і Астроўскага асабіста. Разумеючы непазбежнасць хуткага паражэння III Рэйха, дзеячы БЦР ужо за некалькі месяцаў да капітуляцыі лічыліся з магчымасцю перамоў з заходнімі дэмакратыямі.

[24] Гаворка ідзе пра пастановы Ялцінскай канферэнцыі, падчас якой заходнія саюзнікі пайшлі на значныя саступкі Сталіну ўзамен за ўступленне СССР у вайну супраць Японіі. Саюзнікі пагадзіліся на новую ўсходнюю мяжу Польшчы, а таксама абавязаліся супрацоўнічаць з СССР у справе прымусовай рэпатрыяцыі савецкіх грамадзян.

[25] У сапраўднасці ў Беларусі не было арганізаванага ўзброенага руху супраціву, якім кіравалі прыхільнікі беларускай нацыянальнай ідэі.

[26] Гораду і свету (лац.).

[27] 27 чэрвеня 1944 г. у Менску адбыўся II Усебеларускі кангрэс, які быў найбуйнейшым прапагандысцкім мерапрыемствам БЦР. Удзельнікі прынялі рэзалюцыю, якая не прызнавала міжнародныя дамоўленасці савецкага і польскага ўрадаў у дачыненні да Беларусі. Перш за ўсё гэта тычылася Рыжскага міру.

Ekscelencji, względem pełnomocnikowi Rządu Polskiego.

Z prawdziwym szacunkiem i poważaniem

Radosław Ostrowski

Prezydent Białoruskiej Centralnej Rady

Пераклад на беларускую мову:

Шаноўны Пан Прэзідэнт,

Сёлета 16 траўня я выслаў Вам ліст пры дапамозе аднаго польскага сувязнога афіцэра, але не ўпэўнены, што ён Вам яго ўручыў.

Сёння, карыстаючыся прысутнасцю ў Гёкстэры (Вестфалія) англійскіх вайсковых улад, я намагаюся скантактавацца з Панам Прэзідэнтам афіцыйна.

Нягледзячы на тое, што Беларуская цэнтральная рада фармальна супрацоўнічала з Германіяй у барацьбе з бальшавікамі, адначасова яна арганізоўвала беларускі рух дзеля змагання з нямецкім захопнікам. Я асабіста ўтрымліваў сталы кантакт з Варшаўскай Дэлегатурай польскага ўрада праз былога куратара школьнай акругі Казіміра Шалягоўскага і візітатара Уладзіслава Глухоўскага. Сувязной падпольнага руху Ядвізе Красіцкай у Варшаве я перадаваў інфармацыю, якая тычылася, між іншым, дыслакацыі нямецкіх войск на Усходнім фронце. Зразумела, што па прычыне нямецкай брутальнасці легальная праца ў такіх умовах была нялёгкай. Тым не менш немцам не ўдалося да апошняга моманту, нягледзячы на іх шматлікія захады, прымусіць БЦР, каб яна выступала супраць Захаду.

Я дасканала разумею, што пры сённяшнім флірце з бальшавікамі і наша карта будзе бітая, але, нягледзячы на гэта, мы сваю пазіцыю ў адносінах да савецкай Расіі не змянілі і не зменім. На Бацькаўшчыне працягвае дзейнічаць беларуская вайсковая падпольная арганізацыя, якая вядзе змаганне з бальшавікамі.

На жаль, нягледзячы на шматлікія прыгожыя словы і звароты urbi et orbi, якія прагучалі з вуснаў дзяржаўных мужоў, я сумняваюся, што незалежніцкія памкненні беларускага народа будуць зразумелы і пачуты, а тым больш падтрыманы. Я лічу, што шмат заходніх палітыкаў з аднаго боку яшчэ сёння не зусім добра разумеюць тую небяспеку, якую нясе ўсім нам бальшавізм, а з другога боку пераацэньваюць моц гэтага калоса. Бадай што толькі палякі належным чынам ацэньваюць сітуацыю на Усходзе і рашуча, як дасюль, супраціўляюцца другому, не менш небяспечнаму, чым гітлерызм, ворагу чалавецтва, якім з'яўляецца маскоўскі бальшавізм.

Пан Прэзідэнт, маючы паўнамоцтвы вырашаць лёс беларускага народа, якія я атрымаў ад II Усебеларускага кангрэса, які з вялікімі цяжкасцямі быў скліканы ў Менску напярэдадні эвакуацыі 27 чэрвеня 1944 г., я хачу выказацца ў сувязі з бальшавіцкімі прэтэнзіямі на беларускія землі, якія згодна з Рыжскім мірам належаць да Польшчы, і тым самым спрычыніцца да ўзмацнення польскай пазіцыі на міжнароднай арэне.

Мае паўнамоцтвы юрыдычна мацнейныя за тыя, якімі сёння ў дачыненні да Беларусі карыстаецца Сталін, які ўжывае брутальную сілу.

Разумеючы ўсю складанасць цяперашняй палітычнай сітуацыі, лічу, аднак, што Ваша Эксцэленцыя можа з поспехам выкарыстаць нашу пазіцыю ў гэтай справе на карысць нашых народаў. У сувязі з гэтым звяртаюся да Вас з просьбай даць мне магчымасць асабіста прадставіць паўнату гэтай справы Вашай Эксцэленцыі альбо прадстаўніку польскага ўрада.

Са шчырай пашанай,
Радаслаў Астроўскі
Прэзідэнт Беларускай цэнтральнай рады

Пераклад з польскай мовы Ю. Грыбоўскага

3. 06.08.1945, Гёкстэр? Зварот прэзідэнта БЦР Радаслава Астроўскага да прэзідэнта Польскай Рэспублікі Уладзіслава Рачкевіча[28]

Kopia

Letter to W. Raczkiewicz, President of Polish
Exile Government in London, from August 6, 1945

Czcigodny Panie Prezydencie,

Wysłałem do Pana Prezydenta uprzednio dwa listy, lecz nie miałem pewności, że Pan ich otrzyma. Dziś, jednak, oficer łącznikowy mnie upewnił, że listy dojdą według przeznaczenia. Jednocześnie on prosił, żeby bardziej szczegółowo sprecyzował swoje stanowisko w poruszonej sprawie. Chętnie to czynię.

Panie Prezydencie, w uchwałach 2-go Kongresu Wszechbiałoruskiego zupełnie wyraźnie występuje nasze stanowisko niepodległościowe i z tej pozycji, rzecz zrozumiała, społeczeństwo białoruskie nigdy nie odstąpi. Kongres, jak wiadomo Panu Prezydentowi, anulował nie tylko wszelkie uchwały przyjęty przez Moskwę w stosunku do Białorusi i narodu białoruskiego, lecz również i postanowienia Traktatu Ryskiego z roku 1921, zawartego przez Rząd Polski z bolszewikami bez udziału pełnomocnych przedstawicieli narodu białoruskiego.

Na tym stanowisku my trwamy i dalej i uważamy, że ci, którzy na sztandarze swym wpisali tak szlachetne hasła, jak „równość, wolność, niepodległość", rozumieją to nie tylko w stosunku do swego narodu i państwa, lecz w równej mierze do każdego innego narodu, dążącego do swego bytu niepodległościowego.

Do 2-j wojny światowej, niestety, byłe rządy Rzeczypospolitej traktowały te zaszczytne hasła bardzo jednostronnie i, mając własną niepodległość państwową, nie chcieli zrozumieć dążeń niepodległościowych innych narodów, a w tej liczbie i na-

[28] RU, Ivan Kasiak papers, 04–0730A, box 2.

rodu białoruskiego, pretendując zupełnie niesłusznie do naszych rodzinnie białoruskich ziem etnograficznych. No, ale dziś w obliczu wspólnego niebezpieczeństwa nie będziemy jątrzyć niezagojonych jeszcze ran. Niech to należy już do przeszłości.

W r. 1942 długo rozmawiałem na ten temat z ówczesnym delegatem Waszej Ekscelencji p. Brzozowskim[29] i, mam nadzieje, że on całokształt naszej konferencji Panu Prezydentowi zreferował. Nie mogliśmy dojść do porozumienia w sprawie naszej przyszłej granicy państwowej, co ja uważałem, i nadal uważam za sprawę pierwszorzędnej wagi.

Dopóki stanowisko Rządu Rzeczypospolitej w stosunku do ziem białoruskich (nadal, niestety Kresami Wschodnimi nazywanych) nie ulegnie zmianie, o żadnych dobrosąsiedzkich stosunkach polsko-białoruskich mowy być nie może. Mam, jednak, nadzieje, że w chwili obecnej Polacy łatwiej zrozumieją i uszanują dążenia niepodległościowe narodu białoruskiego w obliczu tak dużego niebezpieczeństwa, jakie dziś zagraża Rzeczypospolitej. Mamy wspólnego wroga, Panie Prezydencie, musimy więc zdobyć się i na wspólne przeciwdziałanie.

Stanowisko Rządu Polskiego na forum międzynarodowym po Jałcie zostało, chyba, bardzo podważone, a ostatnie posunięcie Moskwy w stosunku do marionetkowego rządu Lubelskiego nic dobrego dla Polski nie wróży[30].

Jestem głęboko przekonany, że postawa Rządu Waszej Ekscelencji w stosunku do uchwał Jałtańskich w niczym stanowiska potęg zachodnich nie zmieni, gdyż w danym wypadku bolszewicy będą mieli wielki atut w ręce, powołując się nie tylko na „jednogłośną" uchwałę Białostocką o „dobrowolnym" dołączeniu Białorusi Zachodniej do B.S.S.R [1939][31], lecz także na podstawie uchwał Rady Białoruskiej Republiki Narodowej z r. 1918[32], a nawet na uchwały 2-go Kongresu Wszechbiałoruskiego z dnia 27.6.1944, którymi my odmówiamy Polakom prawa rozporządzenia się naszymi ziemiami etnograficznymi.

Natomiast nasze wspólne wystąpienie na forum międzynarodowym miałoby, zdaniem moim większe powodzenie, gdyż głos narodu białoruskiego w stosunku

---

29 Магчыма, што гаворка ідзе пра Юзафа Фабіянскага (Бжазоўскі), кіраўніка 3-га раёна Дэлегатуры польскага ўрада ў Варшаве-Срудмесці (захад ад вул. Маршалкоўскай).

30 Гаворка ідзе пра Часовы ўрад Польскай Рэспублікі (Tymczasowy Rząd Rzeczypospolitej Polskiej), які быў створаны 31 снежня 1944 г. у Любліне. Гэты ўрад замяніў Польскі камітэт нацыянальнага вызвалення. Старшынёй урада стаў Эдвард Асубка-Мараўскі, а ў яго склад увайшлі камуністы і іх саюзнікі. Існаваў да канца чэрвеня 1945 г.

31 Маецца на ўвазе дэкларацыя Народнага сходу Заходняй Беларусі (Беласток, 28–30 кастрычніка 1939 г.) аб усталяванні савецкай улады і звароце да савецкага кіраўніцтва аб прыняцці Заходняй Беларусі ў склад БССР. На падставе гэтага 2 лістапада 1939 г. Нечарговая V сесія Вярхоўнага Савета СССР прыняла закон пра ўключэнне Заходняй Беларусі ў склад СССР і далучэнне яе да БССР. 14 лістапада рашэнне пра далучэнне Заходняй Беларусі да БССР прыняла Нечарговая III сесія Вярхоўнага Савета БССР.

32 Маецца на ўвазе III Устаўная грамата Рады БНР ад 25 сакавіка 1918 г., якая абвяшчала незалежнасць у межах беларускага этнаграфічнага абшару, да якога залічваліся, сярод іншага, тэрыторыі Віленскай і Гарадзенскай губерній.

do losów swojej ojczyzny u zachodnich demokratów znalazłby większy oddźwięk, niż głos Moskwy w sprawie losu narodu przez nią ujarzmionego.

Oczywiście przed tym Rząd Jego Ekscelencji musiał by powziąć uchwały o uznaniu pełnego prawa Białorusinów do samostanowienia o przyszłych losach swojej ojczyzny. Dalsze stosunki dobrosąsiedzkie, mam nadzieję, ułożyłyby się ku obopólnemu zadowoleniu. Ostatecznie decyzję o granicy między niepodległą Polską a niepodległą Białorusią powzięłyby parlamenty obydwóch narodów — polskiego i białoruskiego.

Taka pozycja Rządu Waszej Ekscelencji, zdaniem moim, bardzo by wzmocniła pozycję Polski na forum międzynarodowym, wybijając atut z rąk bolszewickich i kładąc jednocześnie kres naszym sąsiedzkim waśniom.

Czas, Panie Prezydencie, nagli i dlatego musimy działać zgodnie i wspólnie, gdyż niebezpieczeństwo jest zbyt groźnie zarówno jak dla narodu białoruskiego, tak i dla narodu polskiego.

W oczekiwaniu na łaskawą odpowiedź Waszej Ekscelencji, pozostaję

Z prawdziwym szacunkiem i poważaniem

R. Ostrowski

Prezydent B. C.R.

Пераклад на беларускую мову:

Шаноўны Пан Прэзідэнт,

Раней выслаў Вам два лісты, але не ўпэўнены, ці Вы іх атрымалі. Сёння, аднак, сувязны афіцэр мяне запэўніў, што лісты трапяць паводле прызначэння. Адначасова ён прасіў, каб я ўдакладніў сваю пазіцыю па закранутых справах. Ахвотна гэта раблю.

Пан Прэзідэнт, пастановы II Усебеларускага кангрэса яскрава сведчаць пра наша незалежніцкае стаўленне, і ад гэтай пазіцыі беларускае грамадства ніколі не адмовіцца. Кангрэс, як Вам вядома, ануляваў не толькі ўсе дамовы, якія заключыла Масква ў адносінах да Беларусі і беларускага народа, але таксама пастановы Рыжскага міру, заключанага ў 1921 г. польскім урадам з бальшавікамі без удзелу прадстаўнікоў беларускага народа.

Гэтага погляду мы прытрымліваемся і лічым, што тыя, хто на сваім штандары напісалі такія шляхетныя лозунгі, як "роўнасць, вольнасць і незалежнасць", разумеюць гэта не толькі ў адносінах да свайго народа і дзяржавы, але ў аднолькавай меры ў адносінах да кожнага іншага народа, які імкнецца да ўласнай незалежнасці.

Да Другой сусветнай вайны, на жаль, тагачасны ўрад Польшчы разглядаў гэтыя шляхетныя лозунгі вельмі аднабакова і, маючы ўласную незалежную дзяржаву, палякі не хацелі зразумець незалежніцкіх імкненняў іншых народаў, у т.л. беларускага, прэтэндуючы цалкам няслушна на спрадвечна беларускія этнаграфічныя землі. Але сёння, у абліччы супольнай пагрозы, мы не будзем раздзіраць яшчэ незагоеныя раны! Няхай гэта застанецца ў мінулым!

У 1942 г. я доўга размаўляў на гэту тэму з тагачасным дэлегатам урада Вашай Эксцэленцыі п. Бжазоўскім і спадзяюся, што ён змест нашай канферэнцыі прадставіў Пану Прэзідэнту. Тады мы не маглі дасягнуць згоды ў справе нашай будучай усходняй дзяржаўнай мяжы, што я лічыў і працягваю лічыць справай першаснай вагі.

Пакуль пазіцыя ўрада Польшчы ў адносінах да беларускіх земляў (якія, на жаль, па-ранейшаму палякі называюць Усходнімі Крэсамі) не зменіцца, ніякіх добрасуседскіх польска-беларускіх адносін быць не можа. Аднак маю надзею, што ў дадзены момант палякі зразумеюць і прызнаюць незалежніцкія імкненні беларускага народа ў абліччы вялікай небяспекі, якая пагражае Польшчы. Пан Прэзідэнт, мы маем супольнага ворага, таму мусім знайсці ў сабе сілы, каб разам яму супрацьдзейнічаць.

Пазіцыя польскага ўрада на міжнароднай арэне пасля Ялты, відаць, моцна пахіснулася, а апошнія крокі Масквы ў адносінах да марыянетачнага люблінскага ўрада нічога добрага Польшчы не прынясуць.

Аднак я глыбока перакананы, што пазіцыя ўрада Вашай Эксцэленцыі ў адносінах да Ялцінскіх пастаноў ніякім чынам не зменіць стаўлення заходніх дзяржаў, паколькі ў дадзеным выпадку бальшавікі будуць мець вялікі козыр у сваіх руках, спасылаючыся не толькі на "адзінагалосную" Беластоцкую пастанову аб добраахвотным далучэнні Заходняй Беларусі да БССР, але таксама на рэзалюцыю ўрада Беларускай народнай рэспублікі ў 1918 г., а нават рэзалюцыі II Усебеларускага Кангрэса ад 27.06.44, якімі мы адмаўляем палякам у праве распараджацца нашымі этнаграфічнымі землямі.

Тым часам наша супольнае выступленне на міжнароднай арэне мела б, на маю думку, большы поспех, паколькі голас беларускага народа ў справе лёсу сваёй айчыны ў заходніх дэмакратаў знайшоў бы большае зразуменне, чым голас Масквы ў справе лёсу народа, які яна заняволіла.

Натуральна, што перад гэтым Урад Вашай Эксцэленцыі мусіць прыняць пастанову аб прызнанні поўнага права беларусаў на самавызначэнне будучыні сваёй Бацькаўшчыны. Спадзяюся, што далейшыя суседскія ўзаемадачыненні задаволяць абодва бакі. Канчатковае рашэнне аб мяжы паміж незалежнай Польшчай і незалежнай Беларуссю мусяць прыняць парламенты абодвух народаў — польскага і беларускага.

Такая пазіцыя ўрада Вашай Эксцэленцыі, на маю думку, вельмі ўзмацніла б пазіцыю Польшчы на міжнароднай арэне, выбіваючы козыр з бальшавіцкіх рук і адначасова паклаўшы канец нашым суседскім спрэчкам.

Час уцякае, Пане Прэзідэнце, таму мы мусім дзейнічаць узгоднена і супольна, паколькі небяспека вельмі сур'ёзная як для беларускага, так і для польскага народа!

З чаканнем на ласкавы адказ Вашай Эксцэленцыі і шчырай пашанай,

Р. Астроўскі, Прэзідэнт БЦР

Пераклад з польскай мовы Ю. Грыбоўскага

Аляксандр Краўцэвіч,
доктар гіст. навук (Варшава)

Першая гісторыя беларусаў для летувісаў

R. Kamuntavičius, *Gudijos istorija. Baltarusijos istorija*, Vilnius 2022, 344 p.

У Летуве ў 2021 г. выйшла першая ў гэтай краіне сінтэза гісторыі Беларусі аўтарства дырэктара Інстытута Вялікага Княства Літоўскага ў Коўне д-ра Русціса Камунтавічуса. А праз некалькі месяцаў, у першым квартале 2022 г., з'явілася ўжо другое выданне кнігі. Гэты факт, як і некалькі рэцэнзій[1], сведчыць пра тое, што кніга прыцягнула да сябе ўвагу.

Праца Р. Камунтавічуса пазіцыянуецца як навуковая манаграфія. Яна забяспечана адпаведным навуковым апаратам: спасылкамі, спісам літаратуры, імянным і геаграфічным паказальнікамі. Аб'ектам даследавання аўтар выбраў не навуковую беларускую гістарыяграфію, а нацыянальны гістарычны наратыў, прадстаўлены ў падручніках, папулярных і сінтэзных працах.

Р. Камунтавічус дэкларуе параўнанне беларускага ды летувіскага гістарычных аповедаў без іх ацэнкі з пазіцыі г. зв. "праўды". Аўтар папярэджвае, што не імкнецца даказаць справядлівасць ці памылковасць беларускага наратыву, а толькі дапамагае яго зразумець чытачу. Ён параўноўвае беларускі аповед пра агульную гісторыю двух народаў з летувіскім, каб выявіць рэальныя супярэчнасці паміж імі. За выходную пазіцыю прымае два відавочныя факты: 1. Абодва народы мелі доўгую супольную гісторыю; 2. Яны па-рознаму пра яе распавядаюць (p. 21).

Усведамляючы канфлікт паміж двума нацыянальнымі наратывамі, Р. Камунтавічус прагназуе шок у чытачоў ад знаёмства з беларускай інтэрпрэтацыяй гісторыі Вялікага Княства Літоўскага (далей ВКЛ), прадбачыць негатыўную рэакцыю суграмадзян на сваю працу, нават чакае абвінавачанняў

---

[1] J. Žąsinaitė-Gedminienė, *Pirmoji lietuviška Gudijos istorija*, "*Voruta*", 2021, 4 (874), p. 85–86; Ю. Внуковіч. *Першая гісторыя Беларусі па-літоўску як крок да суладдзя нацыянальных наратываў*, "*Беларускі гістарычны агляд*", 2021, т. 28, сш. 1–2.

у разбурэнні нацыянальнага наратыву (p. 21). Пэўна, па гэтай прычыне аўтар падрабязна тлумачыць уласную матывацыю і мэту даследавання. Ён пераконвае, што прадстаўленне беларускага погляду на агульную гісторыю не падрывае асноў уласнай нацыі, а, наадварот, іх узмацняе, бо дапамагае лепшаму разуменню суседзяў і наладжванню добрасуседскіх адносін.

Канстатуючы непазбежную канфліктную сітуацыю, Р. Камунтавічус дэкларуе імкненне да памяншэння разрыву паміж беларускім і летувіскім гістарычнымі аповедамі, г. зн паміж масавымі стэрэатыпамі гістарычнай свядомасці. Галоўная яго мэта — збліжэнне гістарычнага наратыву двух суседніх народаў, якія больш за тысячагоддзе не мелі паміж сабой дзяржаўных межаў. Магчымасць змяншэння разрыву аўтар бачыць у стварэнні кампраміснага наратыву (p. 16).

Беларускаму чытачу гэтай кнігі цікава спраўдзіць не толькі дэклараваную аб'ектыўнасць аўтара, але і дакладнасць пераказу і ацэнак беларускага гістарычнага наратыву. Усё ж зусім унікнуць якіх-кольвек ацэнак немагчыма.

Летувіскі і беларускі аповеды пра агульную гісторыю сапраўды істотна адрозніваюцца, і выклікана гэта, несумненна, адсутнасцю на працягу доўгага часу канкурэнцыі паміж імі. У XIX ст. нацыянальныя рухі народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы ва ўмовах панавання трох "чорных арлоў" (Расейскай, Германскай і Аўстра-Венгерскай імперый) стваралі ўласную ідэалогію, апору для якой шукалі ў гісторыі. Чэхі звярталіся да слаўнага мінулага сярэднявечнага Чэшскага каралеўства, тое ж чынілі венгры, палякі ды інш. Імкненне да аўтаноміі, а пад канец Першай сусветнай вайны да стварэння нацыянальнай дзяржавы станавілася святой справай адраджэння ўласнай дзяржаўнасці.

Летувіскі рух па розных прычынах апярэдзіў беларускі, нягледзячы на вялізную колькасную перавагу носьбітаў беларускай мовы[2], у т.л. на Віленшчыне. Летувісы — адзіны з балтыйскіх народаў, які здолеў прысвоіць буйную сярэднявечную дзяржаву — Вялікае Княства Літоўскае[3]. Пасля Першай сусветнай вайны, у адрозненне ад беларусаў, ім удалося абараніць нацыянальную дзяржаву. Гісторыкі атрымалі магчымасць свабодна і пры падтрымцы ўлады ствараць уласную гістарыяграфію. Менавіта ў міжваеннае дваццацігоддзе ў масавую свядомасць быў уведзены стэрэатып Рэспублікі Летувы як пераемніцы ВКЛ (p. 57).

Беларусам, якія апынуліся ў Савецкім Саюзе, іх гісторыю дыктавала Масква. Беларускім даследчыкам забаранялася даследаванне палітычнай гісторыі ВКЛ, якое абвяшчалася справай летувіскіх феадалаў, нібыта заваяваўшых у XIII ст. беларускія землі. Гэта гісторыка-ідэалагічная кан-

---

[2] Т. Снайдэр, *Рэканструкцыя нацый: Польшча, Украіна, Літва і Беларусь, 1569–1999 гг.*, Мінск 2010, с. 67.

[3] M. Hroch, *Małe narody Europy*, Wrocław – Warszawa – Kraków 2003, s. 35.

струкцыя, якая парадаксальным чынам супадала з нацыянальнай летувіскай (p. 60)[4], павінна была падмацаваць ідэалагічны пастулат савецкай гістарыяграфіі пра “вызваленне беларусаў братнім расейскім народам” у канцы XVIII ст.

Да таго ж маскоўскае камуністычнае кіраўніцтва, паводле вядомага правіла імперскай палітыкі, мэтанакіравана падзяляла і ізалявала два суседнія народы. Дзеля гэтага выкарыстоўваўся моўны бар’ер і вялася адрозная моўная палітыка: больш спрыяльная для нацыянальнай мовы ў савецкай Летуве і татальна русіфікатарская ў БССР. Менавіта таму не здзіўляе канстатацыя Р. Камунтавічусам факта адсутнасці ў Летуве кніг па гісторыі Беларусі. Гэтаксама як у Беларусі няма сінтэзных прац па гісторыі паўночнага суседа. У сярэдзіне 1980-х гг. у навуковай бібліятэцы Акадэміі навук Беларусі мне не ўдалося знайсці слоўнік летувіскай мовы, бо яго там папросту не было.

У савецкі перыяд гістарыяграфія ВКЛ працягвала развівацца ў нацыянальным духу без канкурэнцыі з беларускага боку. Адпаведна, не было ніякай дыскусіі і спроб стварэння ўзгодненага наратыву. У выніку летувіскія гісторыкі і папулярызатары гісторыі сканструявалі просталінейны патрыятычны наратыў пра ВКЛ як уласную нацыянальную дзяржаву. Гэты наратыў арганічна пераняла адроджаная ў 1990 г. Рэспубліка Летува, у якой ён канчаткова аформіўся як трывалы стэрэатып масавай свядомасці.

Беларускія гісторыкі ў XX ст. не мелі магчымасці стварыць суб’ектную гістарыяграфію краіны. Некалькіх гадоў спрыяння беларусізацыі ў БССР паміж 1924 і 1929 г., потым у Рэспубліцы Беларусь паміж 1991 і 1995 г. было для гэтага занадта мала. З прыходам да ўлады А. Лукашэнкі (1994) гістарычная палітыка павярнулася ў бок вяртання савецка-расейскага наратыву (у т.л. пралетувіскай канцэпцыі гісторыі ВКЛ). Невыпадкова менавіта ў гэты час летувіскія калегі адмовіліся ад супрацы з беларускімі (p. 16).

Летувіскі нацыянальны наратыў гісторыі ВКЛ не прызнае за беларусамі якой-кольвек суб’ектнасці ў гэтай дзяржаве. Гэта не магло не выклікаць рэакцыі ў адказ. Менавіта таму вялікую папулярнасць у Беларусі (падчас “перабудовы”) здабылі працы гісторыка-аматара Міколы Ермаловіча, які сваю найбольш вядомую кнігу з крытыкай летувіскай канцэпцыі генезы ВКЛ назваў “Па слядах аднаго міфа”[5].

Р. Камунтавічус характарызуе летувіскі наратыў як адназначна патрыятычны і безальтэрнатыўны. Прыкладам і пацвярджэннем такой ацэнкі можна быць анекдатычны (прынамсі ў беларускім успрыманні) выпадак у Біблі-

---

[4] Падобна, Р. Камунтавічус пераказвае гэту ацэнку з: A. Krawcewicz, *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 2003, s. 49; у апошнім беларускім выданні: А. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Беласток 2008, с. 53.

[5] М. Ермаловіч, *Па слядах аднаго міфа*, Мінск 1989. Кніга вытрымала тры выданні (1989, 1991 і 2001 г.). У 1992 г. аўтар атрымаў Дзяржаўную прэмію Рэспублікі Беларусь.

ятэцы і Музеі імя Францыска Скарыны ў Лондане. Летувіскія афіцыйныя асобы наведалі бібліятэку і папрасілі яе дырэктара айца Аляксандра Надсана паказаць выданне Бібліі Францыска Скарыны: "Глядзелі нядоўга, а сыходзячы, заўважылі: «Як моцна змянілася за гэты час літоўская мова!»"[6].

Пасля 1994 г. беларускія гісторыкі апынуліся ў нетыповай і ў нечым унікальнай сітуацыі, калі органы ўлады ў беларускай дзяржаве свядома адмовіліся, дакладней, паспрабавалі адмовіцца ад нацыянальнага гістарычнага наратыву і вярнуцца да посткаланіяльнага расейска-савецкага. Пры падтрымцы і з наўпроставым удзелам адміністрацыйнага апарату была рэанімавана афіцыёзная савецкая гістарыяграфія з некаторымі мадыфікацыямі пад уплывам постімперскай расейскай. Як прыклад апошняга можна прывесці спробы дэгераізацыі асобы Кастуся Каліноўскага. Афіцыёзны гістарычны наратыў дырэктыўна ўводзіўся ў сістэму адукацыі і рэалізоўваўся ў гістарычнай палітыцы.

Беларуская гістарычная супольнасць, вонкава неарганізаваная і разрозненая, змагла даць адпор афіцыёзу. За мінулае 30-годдзе выявілася, што афіцыёзныя аўтары нават пры падтрымцы "адміністрацыйнага рэсурсу" не здольныя стварыць якасны гістарыяграфічны прадукт, які б быў прыняты грамадствам. Ва ўмовах ціску і рэпрэсій з боку аўтарытарнага рэжыму А. Лукашэнкі гісторыкі ўсё ж перамаглі ў "бітве за гісторыю", стварылі нацыянальны гістарычны наратыў і пашырылі яго ў масавай свядомасці, найперш сярод адукаванай часткі грамадства.

Паводле даўняй беларускай традыцыі часта гэта рабілася "па-партызанску", бо гісторыкі, занятыя ў дзяржаўных установах, не маглі адкрыта выступаць супраць адміністрацыі. Добры прыклад такога "ціхага" супраціву — пашырэнне афіцыйнага ўжытку герба "Пагоня", які даследчыкі пад шыльдай "Геральдычнай рады пры прэзідэнце Рэспублікі Беларусь" вярнулі не толькі на сучасныя гербы гарадоў, раёнаў і абласцей, але таксама ўвялі ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей[7]. Праўда, пасля падзей жнівеньскай рэвалюцыі 2020 г. афіцыйны статус герба "Пагоня" не перашкаджае ўладам адміністрацыйна караць грамадзян за яго публічную дэманстрацыю і нават прыватнае захоўванне.

Мінулае 30-годдзе таксама паказала, што сам факт і логіка існавання нацыянальнай дзяржаўнасці аб'ектыўна спрыяюць фармаванню ўласнага погляду на гісторыю — як сваю, так і суседзяў. Менавіта таму ў некаторых тэмах і ацэнках суб'ектная гістарыяграфія сугучная ці, прынамсі, не канфліктная з афіцыйнай, напрыклад у ацэнцы дзейнасці ўсходнеславянскага першадрукара Францыска Скарыны. Гэты сінкрэтызм таксама заўважаны і адзначаны ў рэцэнзаванай кнізе (p. 163–164).

---

6 С. Шапран, *Беларускі гістарычны анекдот*, Мінск 2018, с. 334.

7 Пастанова Савета Міністраў 14.05.2007 № 578 [у:] [online] http://gosspisok.gov.by/, [dostęp: 20.04.2022].

Праца Р. Камунтавічуса — незалежнае экспертнае заключэнне, якое пераканаўча засведчыла перамогу ў Беларусі нацыянальнага гістарычнага наратыву. Практычна ўся кніга складаецца з ягонага пераказу і аналізу, афіцыёз у ёй займае маргінальнае месца. Аўтар перадае беларускі гістарычны аповед у храналагічным парадку і ў адпаведных момантах параўноўвае яго з летувіскім. Пераказ дэталёвы, даволі дакладны, вядзецца ў прыязнай танальнасці, месцамі нават можа скласціся ўражанне, што піша беларус.

Параўнанне наратываў сапраўды добра паказвае розніцу паміж імі. Напрыклад, летувісы лічаць сваім арэал усіх балтаў з будучай тэрыторыі Беларусі і славянізацыю ўспрымаюць хутчэй як агрэсію (пішуць пра трагічны лёс продкаў). Беларусаў, палякаў, расейцаў больш цікавіць тое, як распаўсюджваліся славяне, а не як зніклі балты. Для беларусаў гэта балцкая "катастрофа" абярнулася нараджэннем іх нацыі (p. 35).

Не зусім дакладна Р. Камунтавічус лічыць балта-славянскае ўзаемадзеянне ("мяшанку культур") унікальнай на кантыненце (p. 37). Вядомая субстратная тэорыя этнагенезу ўсходнеславянскіх народаў прадстаўляе этнагенез украінцаў як "мяшанку" з іранцамі, а расейцаў — з вугра-фінамі.

Дакладна паказана розніца поглядаў на генезіс ВКЛ. Паводле летувісаў, яны заваявалі беларусаў, а тыя кажуць, што запрасілі летувіскіх князёў, якія прыйшлі, нічога не змянілі і асіміляваліся. Беларусы падкрэсліваюць, што справу дзяржаўнага будаўніцтва абодва народы рабілі супольна (p. 78–79). Існуе розніца ў падыходах да Літоўскіх Статутаў, летувісы надаюць больш увагі першаму (выдадзены па-летувіску ў 1976 г.) і стрымана адносяцца да трэцяга, а беларусы, наадварот, часта падкрэсліваюць словы Льва Сапегі з прадмовы да Трэцяга Статута пра законы, пісаныя ўласнай мовай (p. 151, 153, 154). Не абмінаюцца гістарычныя факты, якія беларусы акцэнтуюць падчас дыскусій з летувісамі: пра сваё нашмат ранейшае хрышчэнне і пісьменнасць, значную колькасць раннесярэднявечных гарадоў і мураваную архітэктуру.

Увагу Р. Камунтавічуса як староннняга назіральніка прыцягваюць некаторыя дэталі беларускага гістарычнага наратыву, якія для саміх беларусаў сталі ўжо звыклымі. Напрыклад, што беларусы падкрэсліваюць свае дэмакратызм і талерантнасць (p. 41), адзначаюць асобнасць Жамойці ў ВКЛ да канца XVIII ст. (p. 77). Адносна г. зв. эпохі Кіеўскай Русі акцэнтуюць яе дэцэнтралізаванасць і самастойнасць Полацкай дзяржавы (p. 43) і г.д. Але пры гэтым у аповедзе пра гарадское самакіраванне не згадваюцца ранейшыя яго формы, вядомыя з Полацкага перыяду.

Некаторыя аўтарскія заўвагі беларускаму чытачу могуць падацца нечаканымі і не з усімі ён можа пагадзіцца. Напрыклад, Р. Камунтавічус паўтарае недакладнае сцвярджэнне беларускага афіцыёзу, што незалежнасць беларусам у пачатку 1990-х гадоў дасталася без барацьбы (p. 315). Пра Полацкае княства XI–XIII стст. згадвае як пра аўтаномію (p. 45), а беларускія аўтары

імкнуцца падрэсліць яго незалежнасць ад Кіева. У развагах пра спазненне беларускага нацыянальнага руху беларуская тэрыторыя бачыцца як нейкі "прахадны двор", чые жыхары мала ўплываюць на ўласную сітуацыю (p. 310). Пры гэтым даецца спасылка на нашу з калегамі працу, дзе нічога падобнага не сцвярджаецца[8]. Беларус не пагодзіцца, што пра асобнасць беларускай мовы цяжка казаць раней за XVI–XVII стст. (p. 120), бо мовазнаўцы знаходзяць яе спецыфічныя рысы ў графіцы і тэкстах з XII–XIII стст.

Беларусь і беларусы ў кнізе абазначаюцца тэрмінамі "Гудзія" і "гуды". Аўтар тлумачыць іх выкарыстанне больш шырокім сэнсам і нашмат ранейшым узнікненнем у параўнанні з "Балтарусіяй", якая замацавалася ў летувіскай мове ў савецкі перыяд (p. 116). Ён лічыць, што трэба вярнуцца да першай, традыцыйнай назвы, а "Балтарусію" выкарыстоўваць як сінонім (p. 117), хоць згадвае, што здараецца ўжыванне "гудаў" у прыніжальным сэнсе.

Пэўна, тое самае можна сказаць пра тэрмін "немцы" ў славянскіх мовах, які прайшоў эвалюцыю ад пагардлівага "нямы", "нямко", г. зн. той, хто не гаворыць па-нашаму, да ўстойлівага этноніму без выразнай негатыўнай канатацыі. Варта пагадзіцца, што ўжыванне "Гудзіі" і "гудаў" — унутраная справа летувісаў, з умовай, што беларусы ў сваю чаргу маюць права ўжываць тэрміны "Летува" і "летувісы", якія таксама могуць успрымацца як прыніжальныя (Р. Камунтавічус адзначае, што іх прыдумалі палякі ў пачатку XX ст.) (p. 119). У Беларусі яны выкарыстоўваюцца з мэтай аддзялення сучаснай краіны ад гістарычнай Літвы — ВКЛ, дзе летувісы былі меншасцю, а іх мова не мела афіцыйнага статусу і да XVI ст. не была пісьмовай.

Беларусу цяжка пагадзіцца, што паняцце "старабеларуская мова" адносна дзяржаўнай мовы ВКЛ у XIII–XVII стст. — гэта "палітычны тэрмін". Праўда, Р. Камунтавічус лічыць яго прызнанне летувісамі добрым кампрамісам і рухам у правільным кірунку (p. 121). Для беларусаў няма сумненняў, што мова актаў і дакументаў ВКЛ старабеларуская, а не штучная "канцылярская", як лічаць некаторыя летувіскія калегі. Кожны прафесійны жаргон, у т.л. юрыдычны, з'яўляецца штучным утворам, але ў аснове мае нейкую канкрэтную мову. Сучасны беларус можа свабодна чытаць і разумець мову Літоўскіх Статутаў і кніг Скарыны, чаго нельга сказаць пра летувісаў.

Аўтар не мог абысці ўвагай беларускія парадоксы гістарычнай палітыкі ў выглядзе суседства помнікаў савецкіх і нацыянальных герояў; помнікаў Леніну і адноўленых замкаў (p. 298). Аўтара, для якога родная мова — найвышэйшая каштоўнасць, здзіўляе, што ў Беларусі нацыянальная мова не стала галоўным сімвалам апазіцыі (p. 299) і г.д.

Агулам трэба прызнаць, што Р. Камунтавічус даволі добра вывучыў беларускі гістарычны наратыў і прадставіў яго аб'ектыўна і зычліва. Хочац-

[8] А. Кравцевич, А. Смоленчук, С. Токть, *Белорусы: нация Пограничья*, Вильнюс 2011.

ца спадзявацца, што яго кніга выканае сваё прызначэнне і стане першым крокам да беларуска-летувіскага паразумення. Дарога да яго пачынаецца з высвятлення пазіцый бакоў, і Р. Камунтавічус у сваёй працы выдатна з гэтай задачай спраўляецца. Ён паказвае суайчыннікам беларускі погляд на супольную гісторыю. Ёсць падставы меркаваць, што рэакцыя на кнігу Р. Камунтавічуса ў Летуве будзе неадназначнай і нярэдка крытычнай. Наратыў пра ВКЛ як нацыянальную дзяржаву займае важнае месца ў сучаснай дзяржаўнай ідэалогіі Летувы і з'яўляецца трывалым стэрэатыпам гістарычнай памяці народа.

З другога боку, сярод беларускіх гісторыкаў, а следам за імі і ў грамадстве пашырана перакананне, што суседзі занадта далёка зайшлі ў адмаўленні беларускай суб'ектнасці ў ВКЛ — дзяржаве, у якой сфарміраваўся беларускі народ. У выніку ўзнікае "пратэстная" рэакцыя, якая праяўляецца ў прыніжэнні ролі ў ВКЛ летувісаў. Тым не менш, як падаецца, беларускае грамадства больш схільнае да кампрамісу і ўзгаднення нацыянальных наратываў.

Хочацца верыць, што аптымізм Р. Камунтавічуса апраўданы і летувіска-беларускі канфлікт у інтэрпрэтацыі гісторыі — гэта часовае непаразуменне (р. 317). Пытанне толькі ў тым, наколькі часовае.

Алесь Радзюк,
канд. гіст. навук (Гродна)

Беларускія землі ў фокусе антыпольскай палітыкі

S. Wiech, *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*, Kielce 2021, 615 s.

У апошнія дзесяцігоддзі палітыка царскіх улад у заходнім рэгіёне імперыі, а таксама сацыяльна-палітычная, канфесійная і культурная сітуацыя на гэтых землях сталі прадметам павышанага інтарэсу з боку даследчыкаў. Да пераліку падобных прац можна аднесці даследаванні Ганны Камзолавай[1], Даніэля Бавуа[2], Аляксея Мілера[3], Дарыюса Сталюнюса[4], Міхала Далбілава[5], Тамары Байрашаўскайтэ[6] ды інш. Прычына падобнай цікаўнасці, на нашу думку, крыецца ў прыцягальнасці самога аб'екта даследавання: "Эпоха вялікіх рэформ", "Гордзіеў вузел Расійскай імперыі", "Эксперымент над ідэнтычнасцю", "*Kulturkampf* па-раманаўскі" — гэтыя і падобныя фармуліроўкі наглядна адлюстроўваюць не толькі маштабнасць працэсаў, што адбываліся на літоўскіх, беларускіх і ўкраінскіх землях пасля разгрому Паўстання 1863 г., але таксама іх значнасць для ўсёй імперыі ў цэлым. Пры гэтым варта адзначыць, што менавіта дзякуючы новым працам, у т.л. вышэйназваных аўтараў, у вывучэнні рэгіянальнай палітыкі ўлад Расіі ўсё большае пашырэнне атрымаў г. зв. "сітуацыйны падыход", які прадугледжвае адмову ад тэзіса, што мясцовае насельніцтва з'яўлялася выключна аб'ектам уздзеяння з боку ўлады, і спрабуе разглядаць яго ў якасці актора палітычнага жыцця.

Землі былой Рэчы Паспалітай традыцыйна знаходзяцца ў фокусе навуковых інтарэсаў калег з Польшчы. У 2021 г. у Кельцах пабачыла свет манаграфія прафесара Станіслава Веха *Litwa i Białoruś. Rządy Potapowa (1868–1874)*. Гэта не першае даследаванне шаноўнага аўтара, прысвечанае гэтай праблематыцы. Кніга з'яўляецца працягам шматтомнага выдання,

[1] А. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном крае в эпоху Великих реформ*. Москва 2005.

[2] Д. Бовуа, *Гордиев узел Российской империи. Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914)*. Москва 2010.

[3] А. Миллер, *Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования*. Москва 2006; *Западные окраины Российской империи*. Под. ред. А. Миллера, М. Долбилова. Москва 2006.

[4] D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*. Amsterdam – New York, 2007.

[5] М. Долбилов, *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

[6] T. Bairašuskaitė, *Bajorų dvaras keičia savininka,* Vilnius 2018.

што ажыццяўляецца ў рамках адмысловага праекта навукоўцамі ўніверсітэта імя Яна Кахаиоўскага ў Кельцах. Ёй папярэднічалі манаграфіі *Litwa i Białoruś. Od Murawjowa do Baranowa (1864–1868)* гэтага ж аўтара, а таксама *Prawobrezna Ukraina. Czasy Annienkowa i Bezaka (1864–1868)* Яцака Легеця (Jacek Legieć) і Кшыштафа Лятаўца (Krzysztof Latawiec). Гэтыя, а таксама іншыя працы яскрава сведчаць, што ў апошнія дзесяцігоддзі Універсітэт імя Я. Каханоўскага ператварыўся ў галоўны цэнтр вывучэння розных аспектаў гісторыі Расійскай імперыі ў сучаснай Польшчы.

Як вынікае са зместу першых тамоў, аўтары паставілі перад сабой вельмі амбітную задачу: вывучэнне і аналіз палітыкі г. зв. "дэпаланізацыі" зямель Беларусі, Літвы і Украіны ў 1864–1914 гадах. У храналагічным плане даследаванне падзелена на некалькі частак (тамоў), кожная з якіх адпавядае пэўнаму перыяду, які, у сваю чаргу, вызначаецца адметнасцямі імперскай палітыкі, а таксама асобай генерал-губернатара.

Аўтары зыходзяць з таго, што менавіта асоба генерал-губернатара была ключавым актарам у працэсе фармавання і рэалізацыі асноўных пераўтварэнняў на падпарадкаваных яму землях. Зыходзячы з гэтага тэзіса, даследчыкі выбудоўвалі структуру сваёй працы, ажыццяўлялі падбор крыніц. Несумненна, такі падыход мае права на існаванне, тым больш што ён знаходзіць пацвярджэнне ў высновах аўтараў. Кнігі маюць падобную структуру, грунтуюцца пераважна на крыніцах афіцыйнага справаводства расійскіх архіваў, што дае магчымасць супаставіць і параўнаць асноўныя вехі гэтай палітыкі і метады яе ажыццяўлення на землях Беларусі і Украіны.

Мэта і прадмет даследавання шматтомнага выдання сфармуляваны ў яго падтытуле: *Дэпаланізацыя Заходняга краю (1864–1914). Канцэпцыі — механізмы рашэнняў — рэалізацыя*. Такім чынам, у фокусе гісторыка апынулася імперская "кухня" па фармаванні палітыкі ў асобна ўзятым рэгіёне з наступным аналізам спосабаў яе рэалізацыі. Нельга не заўважыць, што аўтар свядома выносіць за рамкі сваёй працы вывучэнне вынікаў тых пераўтварэнняў, якія ён разглядае. Такое штучнае абмежаванне, несумненна, значна скарачае эўрыстычны патэнцыял даследавання, адсякае важную частку лагічнага ланцужка праведзенага аналізу. Але, забягаючы наперад, трэба адзначыць, што ў цэлым, нягледзячы на выразна вызначаныя мэты, аўтар даволі часта выходзіць за іх рамкі, разглядаючы наступствы і вынікі дзеянняў генерал-губернатара ў той ці іншай сферы. У дадзеным выпадку пэўны адыход ад пастаўленай мэты можна аднесці да дадатных, а не адмоўных бакоў даследаваня.

Як і папярэднія выданні гэтай серыі, кніга прафеса С. Веха складаецца з дзвюх асноўных частак. Першая з іх — гэта ўласна даследаванне, прысвечанае заяўленай тэме, у той час як другая складаецца з падборкі крыніц, якія не абмяжоўваюцца выключна дакументамі афіцыйнага справаводства.

Трэба звярнуць увагу на салідную базу крыніц, на якой грунтуецца праца

С. Веха. Як прынята казаць у такіх выпадках, большасць архіўных дакументаў упершыню ўводзіцца ў навуковы зварот. І гэта не проста “дзяжурная” фраза. У найбольшай ступені гэта адносіцца да матэрыялаў афіцыйнага справаводства, якія паходзяць з фондаў цэнтральных органаў дзяржаўнага кіравання (МУС і іншых міністэрстваў, Камітэта міністраў, III Аддзялення, прыватных фондаў тагачасных вышэйшых асоб імперскай адміністрацыі).

Абазнанасць польскага даследчыка ў матэрыялах расійскіх архіваў, сапраўды, заслугоўвае быць адзначанай. Разам з тым на фоне вельмі добрай рэпрэзентатыўнасці архіваў Масквы і Санкт-Пецярбурга па тэме, якая прысвечана аналізу дзейнасці віленскага генерал-губернатара, выклікае здзіўленне параўнальна нязначная колькасць спасылак на фонд Віленскага генерал-губернатара, што захоўваецца ў Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы. Таксама ў працы не выкарыстаны (за рэдкім выключэннем) архівы ніжэйшага ўзроўню імперскай адміністрацыі, гэта значыць губернскіх цэнтраў, якія ўваходзілі ў склад генерал-губернатарства з цэнтрам у Вільні. У пэўнай ступені іх адсутнасць можна растлумачыць тым, што даследчык не ставіў перад сабой мэту ахарактарызаваць вынікі гэтай палітыкі, а абмежаваўся толькі аналізам крокаў па яе выпрацоўцы і рэалізацыі. Тым не менш менавіта лакальныя архівы ўтрымліваюць цікавы матэрыял адносна варыятыўнасці і неаднароднасці шляхоў рэалізацыі гэтай палітыкі на розных абшарах, падпарадкаваных генерал-губернатару.

У спісе выкарыстаных крыніц шырока прадстаўлены шматлікія заканадаўчыя акты і зборнікі афіцыйных распараджэнняў па тэме. Гэта ж тычыцца матэрыялаў тагачаснага перыядычнага друку, як польскага, так і расійскага. Дзякуючы прыцягненню апошняга, даследчыку ўдалося выявіць і прасачыць уплыў тагачаснай цэнтральнай прэсы на кшталтаванне імперскай палітыкі на нацыянальных акраінах імперыі (у дадзеным выпадку беларуска-літоўскіх землях). Таксама нельга не адзначыць досыць добрае знаёмства аўтара з апошнімі напрацоўкамі (і не толькі манаграфічнымі) па дадзенай праблематыцы беларускіх і літоўскіх гісторыкаў. Адзінае пытанне тут выклікае досыць сціплая прысутнасць прац літоўскага даследчыка Дарыюса Сталюнаса, яго галоўнае даследаванне *Making Russians* нават не згадваецца.

У адрозненне ад папярэдняй кнігі аўтара, дзе ў рамках аднаго тома былі аб’яднаны постаці трох віленскіх генерал-губернатараў (Міхал Мураўёў, Канстанцін Каўфман і Эдуард Баранаў), на гэты раз асобе Аляксандра Патапава прысвечана асобнае даследаванне. Ва ўводзінах С. Вех тлумачыць падобную дыспрапорцыю храналагічнымі рамкамі, якія сумарна перавышаюць тэрмін знаходжання на гэтай пасадзе трох яго папярэднікаў, а таксама маштабнасцю пераўтварэнняў ва ўсіх сферах грамадска-палітычнага і рэлігійнага жыцця, што былі рэалізаваны ў краі пад яго кіраўніцтвам. Менавіта палітыка А. Патапава, на думку аўтара, шмат чым прадвызначыла грамадска-палітычную сітуацыю ў рэгіёне на наступныя дзесяцігоддзі.

Першы раздзел манаграфіі прысвечаны аналізу абставін намінацыі А. Патапава на пасаду віленскага генерал-губернатара, выяўленню заплечча яго прызначэння, а таксама вызначэнню расстаноўкі палітычных сіл, якія склаліся на той момант як у сталіцы імперыі, так і непасрэдна ў Вільні. Праведзены аналіз пацвярджае тэзіс аб тым, што ў расійскіх улад ніколі не было адзінага і дыскрэтнага плана адносна пераўтварэнняў на беларуска-літоўскіх землях. Гэты план, а разам з ім і метады па яго ажыццяўленні змяняліся ў залежнасці ад палітычнай кан'юнктуры ўнутры дзяржавы, а таксама за яе межамі, ад уплыву мноства суб'ектыўных фактараў у выглядзе асоб, якія ў той ці іншы час аказваліся на ключавых адміністрацыйных пасадах, змены пэўных ідэалагем і г.д.

Сярод прычын, якія абумовілі прызначэнне А. Патапава на вышэйшую пасаду віленскай адміністрацыі, на думку аўтара, на першае месца трэба паставіць яго знаёмства са спецыфікай рэгіёна, а таксама структурай самой адміністрацыі, што вынікала з вопыту яго дзейнасці пад кіраўніцтвам М. Мураўёва. Пэўную ролю адыграў і той факт, што ў свой час А. Патапаў крытыкаваў свайго начальніка за занадта брутальныя метады правядзення пераўтварэнняў. Аднак кніга не дае адназначнага адказу на пытанне, ці быў А. Патапаў пратэжэ міністра ўнутраных спраў П. Валуева, ці за яго спінай стаяў нехта іншы?

Аляксандр Патапаў распачаў сваю службу на новым месцы з кадравай "чысткі". Пасля прызначэння ён паспяшаўся пазбыцца найбольш адыёзных дзеячаў, якія дасталіся яму ў "спадчыну" ад папярэднікаў. У некаторых выпадках гэта было не так лёгка зрабіць. Аўтар акцэнтуе ўвагу на тых асобах, якія мелі моцнае "заплечча" ў сталіцы. Акрамя таго, частка з іх карысталася падтрымкай з боку тагачаснай прэсы, дзе ў першую чаргу трэба ўзгадаць "Маскоўскія ведамасці" Міхаіла Каткова. Уплыў гэтага друкаванага органа на дзяржаўную палітыку ў заходнім рэгіёне імперыі яшчэ мала вывучаны. Даследаванне С. Веха актуалізуе гэту праблему, падкрэсліваючы істотнасць яшчэ аднаго актора ў працэсе вызначэння вектараў урадавай палітыкі на "заходніх ускраінах" імперыі. Супрацьстаянне А. Патапава і М. Каткова скончылася перамогай першага, што ў значнай ступені развязала яму рукі ў рэалізацыі ўласных планаў па пераўтварэннях у краі.

Важна, што аўтар закранае праблему прававых падстаў функцыянавання віленскай адміністрацыі. Як вядома, у выніку дзейнасці М. Мураўёва і К. Каўфмана на тэрыторыі Віленскага генерал-губернатарства склалася ўнікальная сітуацыя, калі многія сферы не толькі грамадска-палітычнага, эканамічнага, але і штодзённага жыцця рэгуляваліся не агульнадзяржаўнымі юрыдычнымі нормамі, а распараджэннямі кіраўніка мясцовай адміністрацыі. Пры гэтым некаторыя з апошніх наўпрост супярэчылі першым, зацверджаным непасрэдна імператарам. Сітуацыя для тагачаснай Расійскай імперыі з яе ерархічнасцю сістэмы ўлады і законаў сапраўды нетыповая і да гэтага часу як належыць не вывучаная. У даследаванні звяртаецца

ўвага на спробы А. Патапава кадыфікаваць прававыя акты і распараджэнні сваіх папярэднікаў і вярнуць падпарадкаваныя яму землі ў сферу дзеяння агульнадзяржаўных юрыдычных норм.

Да аднаго з накірункаў падобнай дзейнасці новай віленскай адміністрацыі можна аднесці вяртанне ў прававое рэчышча ходу рэалізацыі Сялянскай рэформы. Як вядома, М. Мураўёў уласнымі актамі і нават вуснымі распараджэннямі ў значнай ступені ўмяшаўся ў працэс ажыццяўлення гэтай рэформы. Насуперак заканадаўчым актам 1861 г., ён загадаў павялічыць памеры сялянскіх надзелаў за кошт памешчыцкіх, а таксама зменшыць сумы іх выкупных плацяжоў. У свой час менавіта гэтыя прадпісанні, а не спаленыя ваколіцы і тысячы бязвінна высланых асоб выклікалі хвалю абурэння сярод расійскага істэблішменту. Выступіўшы ініцыятарам перагляду, а пазней адмены неадпаведных агульнадзяржаўным прававым нормам распараджэнняў сваіх папярэднікаў, А. Патапаў найперш імкнуўся прадэманстраваць уласнае жаданне парваць з найбольш заганнымі праявамі палітыкі М. Мураўёва. Ці азначалі падобныя намеры новага главы віленскай адміністрацыі змену палітычнага курсу?

У сваім даследаванні для характарыстыкі перыяду адміністравання А. Патапава аўтар часцяком ужывае тэрмін “перадышка”. Пры гэтым даследчык канстатуе, што ў цэлым у канцы 1860-х — пачатку 1870-х гг. не адбылося карэннага адыходу ад асноў той сістэмы мер, што была закладзена М. Мураўёвым і К. Каўфманам. С. Вех вылучыў тыя сферы, у якіх адміністрацыйны ціск і выкарыстанне рэпрэсіўнага складніка ў гэты час нават узмацніліся. Да іх ліку ён адносіць сістэму адукацыі, канфесійную палітыку, праблему выкарыстання польскай мовы і вопраткі, вяртанне ссыльных і некаторыя іншыя.

Палітыка “дэпаланізацыі”, якая на працягу ўсёй працы знаходзіцца ў фокусе даследавання, была ў першую чаргу накіравана на барацьбу з праявамі ўсяго польскага ў тагачасным разуменні расійскіх улад. Самі тэрміны “паляк” і “польскі” набылі выразна негатыўную канатацыю не толькі ў афіцыйным справаводстве, але і ў свядомасці значнай часткі тагачаснага расійскага грамадства. Барацьба з “польскай інтрыгай” пераўтварылася ў своеасаблівую *ідэю фікс*. Разам з тым, аналізуючы асноўныя яе праявы, аўтар заўважае, што ў некаторых выпадках яе беніцыянтамі станавіліся іншыя нацыянальныя групы. Найбольш выразна на гэтым акцэнтуецца ўвага падчас аналізу змен у сістэме сярэдняй адукацыі. Ад увядзення штучнага бар’еру для асоб “польскага паходжання” ва ўстановах падобнага тыпу, на думку аўтара, выйграла ў першую чаргу яўрэйскае насельніцтва, якое хутка запоўніла ўтвораны прабел. Але ў дадзеным выпадку аўтар чамусьці не згадаў пра іншыя нацыянальныя супольнасці (беларусы, літоўцы, татары, немцы), якія таксама атрымалі пэўныя выгады ад абмежавальных мер царызму. Прынамсі, узвядзенне штучных бар’ераў забяспечыла ім у параўнанні з палякамі лепшыя пазіцыі ў ажыццяўленні гаспадарчай дзейнасці, перспек-

тывах службовай кар'еры на дзяржаўных і выбарных пасадах, а таксама ў доступе да некаторых відаў рэсурсаў (зямлі).

Прадметам аўтарскага вывучэння з'яўляюцца не толькі рэпрэсіўныя, забарончыя ці абмежавальныя захады царскай адміністрацыі ў дачыненні да жыхароў беларуска-літоўскіх зямель. У манаграфіі досыць шмат увагі надаецца дзейнасці па русіфікацыі краю. У першую чаргу гэта адносіцца да царкоўнага будаўніцтва, а таксама сістэмы адукацыі. Што тычыцца першага, то тут С. Вех прыйшоў да высновы, што крокі ў адносінах да праваслаўнай царквы былі цалкам супрацьлеглыя тым, што рэалізоўваліся ў дачыненні да каталіцкага касцёла і духавенства.

Шмат увагі аўтар удзяляе праблеме школьнага будаўніцтва. Менавіта сістэма адукацыі, згодна з логікай тагачасных улад, павінна была стаць ключавым элементам у фармаванні нацыянальнай самасвядомасці новага пакалення мясцовых жыхароў. У кнізе дэталёва разгледжаны не толькі мэты гэтай палітыкі, але і шляхі яе рэалізацыі ў галіне пачатковай, а таксама сярэдняй і сярэдняй спецыяльнай адукацыі. Таксама досыць важную ролю ў сістэме мерапрыемстваў па пераўтварэнні краю царызм адводзіў кадравай палітыцы, якая між іншым заключалася ў маштабнай акцыі па прыцягненні чыноўнікаў розных ведамстваў з тэрыторыі "вялікарускіх губерняў". Гэта пытанне ў той ці іншай ступені закранаецца ў кожным з раздзелаў.

Адначасна аўтар распрацоўвае сюжэты, якія наўпрост не тычацца абранай ім тэмы. Напрыклад, ён разглядае забарону ўлад на літоўскі друк (абмінаючы пры гэтым беларускі), некаторыя абмежавальныя меры ў дачыненні да яўрэяў. У тэксце вельмі часта сустракаюцца адсылкі да сітуацыі на землях Правабярэжнай Украіны, параўноўваюцца захады і метады барацьбы з "польскім элементам" у двух генерал-губернатарствах. У той жа час, як нам падаецца, тут было б вельмі дарэчы падключэнне больш шырокага геаграфічнага кантэксту. Справа ў тым, што многія рашэнні цэнтральнай улады ў рэгіёне былі абумоўлены той палітыкай, якую праводзіла аўстрыйская і нямецкая адміністрацыі ў дачыненні да зямель былой Рэчы Паспалітай, што апынуліся ў межах іх дзяржаў.

Важным складнікам кнігі С. Веха з'яўляецца разнастайны статыстычны матэрыял. Для лепшай візуалізацыі ён зведзены ў табліцы, якіх у манаграфіі налічваецца 50! Заснаваны на дадзеных розных галіновых ведамстваў, ён з'яўляецца каштоўнай крыніцай для ацэнкі і параўнання вынікаў асноўных накірункаў дзейнасці цэнтральнай і лакальнай расійскай адміністрацыі. Разам з тым да гэтых дадзеных трэба ставіцца досыць асцярожна. Знаёмасць з тагачаснай сістэмай іх збору і апрацоўкі патрабуе крытычнага падыходу да звестак з розных рапартаў ці справаздач. Адзіным выйсцем была б іх верыфікацыя з дапамогай іншых крыніц, што, на жаль, не заўсёды ўяўляецца магчымым.

Аналізуючы асаблівасці палітыкі новага генерал-губернатара, параўноўваючы яе з тымі мерамі, што былі рэалізаваны яго папярэднікамі, С. Вех вылучыў тыя сферы грамадска-палітычнага жыцця, у якіх А. Патапаў праводзіў курс аслаблення ці нават адмены загадаў М. Мураўёва і К. Каўфмана. Да іх ліку ён адносіць скасаванне ваеннага становішча, змяншэнне колькасці асоб, што падлягалі галоснаму і негалоснаму паліцэйскаму нагляду, скарачэнне прысутнасці жандарскага корпуса, зніжэнне і ліквідацыя г. зв. працэнтных падаткаў.

Апошняй праблеме ў кнізе прысвечана асобная глава. У ёй вельмі падрабязна аналізуецца ўся сістэма фінансавых спагнанняў, што была створана для землеўладальнікаў і домаўладальнікаў каталіцкага веравызнання. Абапіраючыся на новыя крыніцы, С. Вех аспрэчвае агульнапрынятае палажэнне аб тым, што норма падатку для першых складала 5% ад даходнасці іх маёнткаў і 1% ад кошту нерухомай маёмасці ў гарадах для другіх. Паводле падлікаў даследчыка, насамрэч 5% падатак у 1868 г. дасягаў 21,5%. Прычым больш за ўсіх плацілі памешчыкі Гродзенскай губ. Толькі за 1863–1867 гг. сума падобных спагнанняў перавысіла 11 млн. руб., што раўнялася кошту Аляскі, якую Расія прадала ЗША ў гэты ж час. Сабраныя з каталіцкага насельніцтва грошы сталі той крыніцай, адкуль царскія ўлады чэрпалі сродкі на правядзенне палітыкі русіфікацыі краю. Прапануючы зменшыць і нават адмяніць гэты рэпрэсіўны сродак, А. Патапаў, на думку аўтара, кіраваўся ў першую чаргу не палітычнымі, а эканамічнымі прычынамі. Ён імкнуўся не дапусціць татальнага банкруцтва памешчыцкіх гаспадарак на падуладных яму тэрыторыях. У выніку гарачых дыскусій па гэтым пытанні, што адбываліся ў Санкт-Пецярбургу, пачынаючы з 1871 г. сумы гэтага падатку былі зменшаны напалову.

Мяркуючы па вялікім аб’ёме бюракратычнай перапіскі, колькасці разнастайных адмысловых камісій, фондаў і кас падтрымкі, выдадзеных указаў і распараджэнняў, а таксама накалу публічных дыскусій, менавіта зямельная палітыка з’яўлялася найбольш прыярытэтным накірункам дзейнасці царскай адміністрацыі. Аналізу гэтага пытання ў рэцэнзуемай кнізе адведзена значнае месца. Захады расійскіх улад у гэтай сферы былі накіраваны на змяншэнне колькасці г. зв. “польскага” землеўладання і, адпаведна, павелічэнне памераў “рускага”. На падставе аналізу статыстычных дадзеных С. Вех паказаў дынаміку змены суадносін “польскага” і “няпольскага” землеўладання і прыйшоў да высновы аб запаволенні тэмпаў росту апошняга ў канцы 60-х — першай палове 70-х гадоў XIX ст. Таксама ў фокусе аўтарскай увагі апынуліся спробы царскай адміністрацыі прыцягнуць на землі Беларусі і Літвы расійскіх каланістаў-сялян. Роля віленскага генерал-губернатара ў рэалізацыі, а таксама распрацоўцы мер у гэтай галіне сапраўды была значнай, хоць і не выключнай. У некаторых выпадках ён быў вымушаны нават ісці на саступкі, калі ў гульню ўступалі іншыя чыноўнікі або інстытуцыі, якія мелі большую палітычную вагу ў сістэме імперскай улады.

У другой частцы кнігі прадстаўлена аўтарская падборка крыніц па тэме даследавання. Большую яе частку займаюць дзве разгорнутыя справаздачы (больш за 200 старонак) А. Патапава "па кіраванні краем" за 1868–1870 і 1871–1873 гг. Гэтыя дакументы змяшчаюць каштоўны матэрыял, які характарызуе погляды віленскай адміністрацыі (і самога генерал-губернатара) на грамадска-палітычную сітуацыю ў краі, утрымліваюць пералік мер па яе змяненні, а таксама механізмах іх ажыццяўлення. Акрамя таго ў справаздачах можна знайсці шмат статыстычных звестак адносна дынамікі пераўтварэнняў у розных сферах грамадска-палітычнага жыцця беларускіх і літоўскіх зямель канца 60-х — першай паловы 70-х гадоў XIX ст.

Безумоўна, кніга прафесара Станіслава Веха з'яўляецца значным унёскам у справу вывучэння надзвычай важнага перыяду гісторыі беларуска-літоўскіх зямель. У ёй адлюстраваны апошнія напрацоўкі польскай гістарычнай навукі па гэтым прадмеце. На высокім навуковым узроўні аўтар разглядае розныя аспекты царскай палітыкі, накіраванай на барацьбу з "польскім элементам", якая так ці інакш закранала ўсе нацыянальныя і рэлігійныя групы насельніцтва, што насялялі Беларуска-літоўскі край.

Сяргей Токць,
доктар гіст. навук (Варшава)
ORCID: 0000–0003–4543–7903

Гуртом і кніжкі пісаць добра: метад праграмнага калектывізму ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі

Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі (канец XVIII — пачатак XX ст.), рэдкалегія В. В. Даніловіч (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 2020, 684 с.: іл.

Калектыўная гістарычная праца выйшла з друку ў выдавецтве “Беларуская навука”. Аб’ём кнігі складае амаль 700 старонак, і яна, несумненна, уваходзіць у топ самых аб'ёмных гістарычных кніг, выдадзеных у апошнія гады ў Беларусі. Усяго над ёй працавалі 24 аўтары. На самым пачатку пазначана, што праца (трэба думаць, збор і аналіз інфармацыі) была выканана ў рамках Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2011–2015 гг. “Гісторыя, культура, грамадства, дзяржава” ў рамках задання “Сацыяльна-эканамічнае, палітычнае, канфесійнае развіццё Беларусі. Канец XVIII — пачатак XX ст.”, а падрыхтавана да друку ў рамках Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2016–2020 гг. “Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства”. Такім чынам, рэцэнзуемая кніга разам з працай *Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі. 1772–1917 гг.* з’яўляецца галоўным вынікам дзесяцігадовай працы вядучых беларускіх акадэмічных гісторыкаў над перыядам Расійскай імперыі. Патрэбу выдання гэтай манаграфіі самі аўтары тлумачаць тым, што “да гэтага часу айчынная гістарыяграфія не мае абагульняючай працы, у якой сістэмна і паслядоўна былі б прасочаны важнейшыя вехі сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі падчас яе знаходжання ў складзе Расійскай імперыі”.

Кніга выдадзена вельмі якасна, забяспечана выдатнымі ілюстрацыямі, мапамі, запазычанымі з *Вялікага гістарычнага атласа Беларусі*. Але яе прачытанне (а гэта рэч вельмі няпростая з увагі на вялізны аб’ём) пакідае дваістае ўражанне. Адразу трэба аддаць належнае шматлікім аўтарам і рэдактарам, якія выканалі вялікую працу. Аднак даволі складана дакладна акрэсліць жанр рэцэнзуемай кнігі. Напэўна, гэта было няпростым і для саміх аўтараў. У кароценькай анатацыі (с. 555) кніга названа манаграфіяй. А ва *Уводзінах* (с. 6) аўтары называюць сваю кнігу абагульняючай працай. Але гэта ўсё ж розныя жанры гісторыяпісання. Манаграфіяй традыцыйна называецца навуковая праца, прысвечаная адной тэме ці праблеме. Мэтай

манаграфіі з'яўляецца поўнае і канчатковае на дадзены момант раскрыццё абранай тэмы і вырашэнне пастаўленай навуковай праблемы з дапамогай новых канцэпцый. Натуральна, што сёння паняцце манаграфіі часта трактуецца вельмі свабодна, але ў дадзеным выпадку гаворка ідзе пра салідныя навуковыя інстытуцыі.

Абагульняючая праца не прэтэндуе на навуковую навізну. Яе мэтай з'яўляецца асэнсаванне ўжо дасягнутага ў пэўнай сферы навуковага даробку і яго прэзентацыя прафесіяналам і аматарам гісторыі. Для такой працы характэрны цэласны наратыў і адзіны канцэптуальны падыход.

Рэцэнзуемая кніга паводле фармальных прыкмет прэтэндуе на статус навуковай манаграфіі. Гэта вызначае і крытэрыі яе ацэнкі. Ва *Уводзінах* аўтары заяўляюць, што задачай даследавання стала раскрыццё асноўных тэндэнцый сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі. Такім чынам, ключавой праблемай з'яўляецца менавіта сацыяльна-эканамічнае развіццё. Аўтары апрыёры закладваюць, што гэта развіццё было. Да асноўных жа яго тэндэнцый, "якія патрабуюць глыбокага навуковага аналізу", імі (аўтарамі) былі аднесены: аграрная палітыка і эвалюцыйныя працэсы ў галіне сельскай гаспадаркі, развіццё прамысловасці і гарадоў, сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства, фармаванне камунікацыйнай і інфармацыйнай прасторы, фармаванне і развіццё фінансава-крэдытнай сістэмы, гандаль, прадпрымальніцтва і ўдзел замежных прадпрымальнікаў і фінансістаў у развіцці прамысловасці і транспарту на беларускіх землях. Між тым тэрмін "тэндэнцыя" паходзіць ад лацінскага *tendo* (накіроўваю, імкнуся) і азначае параўнальна ўстойлівы кірунак развіцця пэўнай з'явы. Усё вышэйпералічанае з вялікай нацяжкаю можа адпавядаць сэнсу тэрміна "тэндэнцыя".

Можна меркаваць, што тэмы былі размеркаваны паводле магчымасцей тых навуковых кадраў, якія меліся ў наяўнасці. Гэтыя тэмы аб'ядноўвае сацыяльна-эканамічная праблематыка ў самым шырокім яе разуменні. Аднак у рэцэнзуемай кнізе, на нашу думку, няма ні агульнай метадалогіі, ні агульнай канцэпцыі. Ва *Уводзінах* і першай главе метадалогія даследавання нават не ўзгадваецца. Аўтары нібыта ўжо не прытрымліваюцца марксісцкага падыходу, які шмат гадоў панаваў у беларускай сацыяльна-эканамічнай гістарыяграфіі, але ніякай іншай метадалогіі не прапаноўваюць. Нельга лічыць канцэпцыяй тэрміны "развіццё", "фармаванне", "эвалюцыя", якія бачым у назвах асобных глаў. Складваецца ўражанне, што аўтары зыходзяць з таго, што ўсё так ці інакш развівалася, пазбягаюць спрэчных, дыскусійных момантаў і адназначных ацэнак. Атрымалася такая класічна памяркоўная і адначасова, як на наш суб'ектыўны густ, трохі ніякаватая праца.

Дадзеная кніга сведчыць, на нашу думку, пра вычарпанасць марксісцкага канцэпту "сацыяльна-эканамічнае" і нават, магчыма, пра яго шкоднасць на сённяшні дзень для беларускай гістарычнай навукі. У выніку панавання

гэтага канцэпту мы так і не маем (за пэўнымі асобнымі працамі) нармальнай гаспадарчай (эканамічнай) гісторыі, што выдатна праявілася і ў рэцэнзуемай кнізе. Напрыклад, аўтарамі нават не ставілася пытанне пра спробу падлікаў агульнага даходу беларускіх губерняў і яго дынамікі ў разглядаемы перыяд. А як без гэтага разважаць пра эканамічнае развіццё? Наколькі вырас гэты даход з часоў падзелаў Рэчы Паспалітай, як выглядае яго дынаміка і паказчык на душу насельніцтва ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі імперыі ды іншымі, а найперш суседнімі еўрапейскімі краінамі? Канешне, гэта задача надзвычай складаная і працаёмкая. Але ж, напрыклад, польскія гісторыкі ў сваіх абагульняючых працах такія паказчыкі прыводзяць. Аўтары ж рэцэнзуемай кнігі пра гэта пытанне нават не ўзгадваюць. Увогуле, асноўная статыстыка, датычная эканомікі Беларусі, якая прыводзіцца ў дадзенай кнізе, пераважна запазычана з прац, выдадзеных яшчэ ў савецкія часы.

Не разглядаюцца ў рэцэнзуемай калектыўнай працы і іншыя фундаментальныя для разумення эканамічнага развіцця пытанні. Напрыклад, няма аналізу падатковай палітыкі расійскіх улад у беларускіх губернях, за выключэннем кароткага, на тры старонкі, падраздзелу ў главе пра гандаль. Чытач не знойдзе ў кнізе інфармацыю, якімі грашыма карысталіся ў сваім штодзённым жыцці жыхары Беларусі ў першай палове XIX ст. Якія былі заробкі ў розных галінах гаспадаркі, на дзяржаўнай службе, у аграрным сектары? Няма статыстыкі цэн на асноўныя тавары і іх дынамікі. Без разгляду такіх базавых для эканамічнай гісторыі рэчаў разважанні пра развіццё не выглядаюць пераканаўчымі.

Кніга пачынаецца з гістарыяграфічнага агляду (*Гістарыяграфія і крыніцы*), які ўяўляе сабой пералічэнне таго, хто і калі пра што пісаў і хто і што даследаваў. Напрыканцы гэтага раздзела зроблена традыцыйная выснова, што “не разгледжаны ўсе пытанні”, як быццам калі-небудзь будуць нарэшце разгледжаны ўсе. Аўтары таксама пералічваюць гэтыя найбольш важныя “неразгледжаныя” пытанні. Да іх ліку, напр., адносяць вызначэнне ступені заняпаду памешчыцкай гаспадаркі напярэдадні сялянскай рэформы 1861 г., вызначэнне ролі мануфактурнай вытворчасці, а таксама пераадоленне “дыспрапорцыі ў даследаванні асобных відаў камунікацыі (відавочная перавага даследавання чыгункі на фоне слабой распрацаванасці праблем водных і сухапутных шляхоў зносін і амаль поўнай адсутнасці прац па гісторыі сувязі)” (с. 54).

Большая частка другой главы (*Сельская гаспадарка і зямельныя адносіны ў канцы XVIII — першай палове XIX ст.*) прысвечана аграрнай палітыцы расійскіх улад у сферы землеўладання і землекарыстання, якая, на думку аўтара, хаця і адкрывала большы прастор для развіцця таварнаграшовых адносін, але не закранала асноў феадальных парадкаў. Толькі апошні раздзел дадзенай главы прысвечаны стану сельскай гаспадаркі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст. Само паняцце “стан” адносна

такого даволі працяглага перыяду запярэчвае канцэпцыі развіцця. Характэрныя рысы дадзенага раздзела, як і ўсёй кнігі, — бессістэмнасць і фрагментарнасць падачы статыстычных дадзеных. Напр., на с. 124–125 чытаем: "У канцы 50-х гадоў XIX ст. у беларуска-літоўскіх губернях пад бульбай было занята ўжо каля 160 тыс. дзесяцін зямлі, а агульны збор перавышаў 25 млн. пудоў". І гэта ўсё пра бульбу адносна дарэформеннага часу. А калі пачалі яе культываваць, якая была дынаміка росту, якое месца займала бульба ў харчаванні і вінакурэнні? Што значылі тыя ж 25 млн. пудоў у параўнанні з аб'ёмамі прадукцыі збожжа? Тут жа аўтары выказваюць спрэчную думку, што мяса-малочная жывёлагадоўля на працягу ўсяго азначанага перыяду не з'яўлялася яшчэ таварнай галінай. Але ж вінакурэнне было непарыўна звязана з адкормам цялят на продаж, пра што, напрыклад, пісаў адносна Гродзенскай губерні Павел Баброўскі, на працу якога спасылаюцца аўтары рэцэнзуемай кнігі.

На с. 127 аўтары сцвярджаюць, што "распаўсюджванне фальварачна-паншчыннай сістэмы гаспадаркі, скарачэнне сялянскіх надзелаў, рост паншчыны вялі не да ўзмацнення рыначных сувязей сялянскай гаспадаркі, а да яе разбурэння". І ў выніку, на іх думку, гэта "выклікала ўпадак сельскай гаспадаркі і ўсёй феадальнай эканомікі і прывяло да скасавання прыгоннага права — асноўнага тормаза эканамічнага развіцця краіны". Такая выснова для беларускай гістарыяграфіі традыцыйная. Іншая рэч, што аўтары не прыводзяць ніякіх канкрэтных доказаў разбурэння сялянскай гаспадаркі, ды і ўвогуле гэтую гаспадарку не разглядаюць, як, у прынцыпе, і фальварачна-панскую. Прычым гэта выснова супярэчыць выснове з наступнай главы, што патэнцыял фальварачна-паншчынай гаспадаркі напярэдадні рэформы яшчэ не быў канчаткова вычарпаны (с. 138).

Спроба памешчыкаў знайсці выйсце з крызісу шляхам развіцця таварнасці памешчыцка-паншчыннай гаспадаркі, як мяркуюць аўтары кнігі, была рэакцыйнай па сваім змесце, бо не забяспечвала развіццё прадукцыйных сіл сялянскай гаспадаркі. Наступны сказ адлюстроўвае стыль нарацыі дадзенай кнігі: "Нягледзячы на паступовае развіццё таварнай гаспадаркі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст., у сельскай гаспадарцы паўсюдна панавалі феадальныя адносіны, але гэта зусім не азначала, што не адбылося змяненняў структуры феадальнага грамадства і грамадскіх адносін" (с. 128). Як той казаў, разумей як хочаш.

Як ужо адзначалася, у наступнай главе (*Адмена прыгону і эвалюцыя сельскай гаспадаркі*) аўтары ўжо даводзяць, што заснаваная на паншчыне памешчыцкая гаспадарка яшчэ не вычарпала свайго патэнцыялу: "…Нельга сцвярджаць, што да сярэдзіны XIX ст. усе магчымасці сацыяльна-эканамічнага прагрэсу на базе прыгонніцкіх адносін былі поўнасцю вычарпаны. Хоць крызісныя з'явы феадальна-прыгонніцкай сістэмы і мелі месца, гэта не быў абсалютны заняпад і эканамічны тупік" (с. 138). Толькі гэта выснова таксама ніякімі фактамі не па-

цвярджаецца, апрача таго, што вытворчасць зерня на душу насельніцтва была амаль роўнай, як у Аўстра-Венгерскай імперыі. Прычым аўтары не прыводзяць ні лічбаў гэтага паказчыку, ні крыніц, адкуль яны такі факт узялі. Але гэта дае ім падставы сцвярджаць, што “прыгоннае права, якім яно было ў сярэдзіне XIX ст., ва ўмовах земляробчай гаспадаркі магло яшчэ існаваць даволі доўга” (с. 138). Таксама галаслоўнай выглядае выснова, што сялянскі рух не стаў галоўнай прычынай адмены прыгону, затое такую ролю адыграў знешнепалітычны чыннік.

На с. 189 аўтары са спасылкай на Л. П. Ліпінскага пішуць, што пасля рэформы 1861 г. назіралася скарачэнне колькасці вінакурань (болей чым у два разы) і аб’ёмаў іх вытворчасці “да 2,1 млн. (не пазначана, чаго менавіта — С. Т.) і 1,5 млн. вёдзер спірту адпаведна”. Зноў жа, што гэтыя лічбы могуць сказаць чытачу без раскрыцця кантэксту. І ў тым самым абзацы аўтары сцвярджаюць, што ўсё большая доля зерня і бульбы ішла на перапрацоўку ў спірт (з 1862 да 1899 г. вырасла ў тры разы).

Статыстыка ў чацвёртай главе (*Развіццё прамысловасці*) запазычана з даследаванняў савецкіх часоў, асабліва з манаграфіі А. М. Лютага пра сацыяльна-эканамічнае развіццё гарадоў Беларусі (1987) і пятага тома “Гісторыі Беларусі перыяду капіталізму”. Прычым адносна апошняга выдання ў спасылцы не пазначана, што гэта вучэбны дапаможнік. Аўтары не прыводзяць паказчыкі аб’ёмаў прамысловай вытворчасці за першую палову XIX ст. Яны толькі адзначаюць адсутнасць такой статыстыкі адносна рамеснай вытворчасці, хоць называюць (без спасылкі на крыніцу) тыя месцы, якія займалі паводле валавой вытворчасці беларускія губерні сярод іншых губерняў імперыі ў канцы 1850-х гадоў. Таксама чытач не даведаецца, якую долю прамысловая вытворчасць займала ў гаспадарцы беларускіх губерняў у параўнанні з сельскай гаспадаркай.

Высновы главы пра прамысловасць у дарэформенны перыяд выглядаюць сумбурнымі і не маюць абгрунтавання ў тэксце кнігі. Так, аўтары сцвярджаюць, што пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі царскі ўрад рабіў спробы палепшыць шляхі зносін і паменшыць падатковы прыгнёт, а “ў 1830–1850-я гг. назіралася ўзмацненне не толькі палітычнага, але і эканамічнага прыгнёту”. Толькі не раскрываецца, у чым жа гэты прыгнёт заключаўся. Асноўнай жа прычынай слабога развіцця капіталістычнай прамысловасці (як і ўсёй эканомікі), на думку аўтараў, была супярэчнасць паміж неабходнасцю развіцця гандлёвай гаспадаркі і існаваннем прыгонніцкай сістэмы (с. 225). Тэрмін “гандлёвая гаспадарка” таксама ніякім чынам не расшыфроўваецца. Не ўзгадваюць аўтары пра ідэю суаўтара чацвёртага тома абагульняючай гісторыі Беларусі[1] гісторыка Ан-

[1] *Гісторыя Беларусі*: у 6 т., т. 4. *Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.), рэдактары В. Яноўская і С. Рудовіч*. Мінск 2007, с. 122.

дрэя Кіштымава пра пачатак прамысловага перавароту ў Беларусі ў першай палове XIX ст.

Аўтары характарызуюць развіццё прамысловасці ў Беларусі ў першай палове XIX ст. як слабое. Галоўным аргументам выступае параўнанне з іншымі губернямі імперыі, паводле якога беларускія губерні саступалі большасці паводле паказчыка канцэнтрацыі прамысловасці. Але больш істотным быў бы паказчык вытворчасці на душу насельніцтва, падлічыць які аўтары не пажадалі ці не здолелі.

Адносна развіцця прамысловасці ў другой палове XIX — на пачатку XX ст. аўтары рэцэнзуемай кнігі прыводзяць лічбы аб'ёмаў вытворчасці ў рамесніцтве, на дробных прадпрыемствах, мануфактурах і фабрыках, але чамусьці не спрабуць падлічыць і прадставіць чытачу агульныя аб'ёмы прамысловай вытворчасці ў яе дынаміцы і паказаць яе долю ў эканоміцы краю. Цікавасць выклікае раздзел, прысвечаны прадпрымальніцтву і ўдзелу замежных прадпрымальнікаў і фінансістаў ў развіцці прамысловасці і транспарту, які ўтрымлівае новую фактаграфію. Здзіўляе, што чацвёртая глава зусім не мае высноў.

У пятай главе (*Урбанізацыйныя працэсы. Чалавек у гарадскім асяроддзі*) аўтары прапануюць уласную тыпалогію населеных пунктаў, шмат увагі надаюць дэмаграфіі, гарадской гаспадарцы, паліцыі і крымінагеннай сітуацыі ў гарадах. Разглядаюцца навучальныя і культурна-асветныя ўстановы, музеі, асаблівасці побыту гараджан. Глава ўтрымлівае шмат новай інфармацыі і цікава чытаецца. Але структурна яна не суадносіцца з папярэднімі главамі пра сельскую гаспадарку і вёску, дзе няма ні дэмаграфіі, ні навучальных устаноў, ні ўстаноў культуры, ні побыту. Дарэчы, у кантэксце сацыяльна-эканамічнай праблематыкі было б да месца даследаванне навучальных устаноў, якія рыхтавалі кадры для гаспадаркі. Маю на ўвазе прафесійныя, сельскагаспадарчыя, камерцыйныя вучылішчы. Яны, аднак, спецыяльна не вылучаюцца. Толькі на с. 360 такім установам прысвечаны адзін абзац тэксту. Не разглядаецца дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў, сядзібы якіх знаходзіліся ў губернскіх гарадах.

У шостай главе (*Фарміраванне камунікацыйнай і інфармацыйнай прасторы*) адсутнічае нават тлумачэнне галоўных паняццяў, адлюстраваных у назве. Аўтары адразу пераходзяць да разгляду транспарту і шляхоў зносін. У главе разглядаецца водны транспарт і водныя шляхі зносін, сухапутны транспарт і дарожная гаспадарка, чыгуначны транспарт, а таксама пошта, тэлеграф і тэлефонная сувязь. Да інфармацыйнай прасторы аўтары адносяць перыядычны друк, даволі падрабязна разглядаюць інфармацыйную палітыку расійскіх улад, якую ацэньваюць як не вельмі паспяховую. Таксама ў гэтай главе разглядаецца журналістыка, інфармацыйныя агенцтвы, кінематограф.

У параўнанні з ранейшымі абагульняючымі працамі перыяду Расійскай імперыі вышэйакрэсленым пытанням прысвечана ў кнізе адносна больш

месца, што можна лічыць яе несумненным плюсам. Глава ўтрымлівае шмат новай інфармацыі. Але аўтары, як нам уяўляецца, часам імкнуцца штучна ўскладняць тэрміналогію. Напрыклад, акрэсленне “масавыя каналы інфармавання” для тагачаснага друку ўяўляецца не зусім адэкватным. У кантэксце сацыяльна-эканамічнага развіцця можна было б чакаць асобнага разгляду выдаўніцтва спецыяльнай прафесійнай літаратуры і гаспадарчых перыядычных выданняў, але гэтага ў главе няма.

Сёмая глава (*Фарміраванне і развіццё фінансава-крэдытнай сістэмы ў канцы XVIII — пачатку XX ст. Гандаль*) таксама ўтрымлівае шмат новай і цікавай інфармацыі. Даволі падрабязна разглядаецца банкаўская сістэма і крэдытныя ўстановы. Але галоўнай праблемай з’яўляецца тое, што тут адсутнічае разгляд самой грашовай сістэмы. Якімі грашыма ў штодзённым жыцці карысталіся жыхары Беларусі? Пытанне вельмі няпростае адносна першай паловы XIX ст. Чаму ў дарэформенны час большасць сялянскага насельніцтва фактычна не мела доступу да наяўных грошай?

Разглядаючы вывазны рачны гандаль, які адыгрываў галоўную ролю ў эканоміцы ў першай палове XIX ст., аўтары не спрабуюць вылічыць яго аб’ёмы ў маштабах усёй Беларусі. Таксама няма спробы параўнання рачнога і чыгуначнага гандлю і іх узаемаўплываў. Так на с. 546 прыводзяцца аб’ёмы рачного гандлю за 1900 і 1913 гг. Але што значылі гэтыя аб’ёмы ў параўнанні з папярэднімі часамі, як суадносіліся аб’ёмы рачного і чыгуначнага гандлю?

Апошні раздзел (*Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства*) дакладна паўтарае назву манаграфіі аднаго з суаўтараў гэтага раздзела Генадзя Каханоўскага *Сацыяльная трансфармацыя беларускага грамадства (1861–1914 гг.)* (Мінск, 2013). Калі ў сваёй манаграфіі Каханоўскі даводзіў, што рэформы 1860-х гадоў адчынілі прастору для сацыяльнай трансфармацыі, дык у рэцэнзуемай манаграфіі няма ніякага тлумачэння таго, чаму аўтары лічаць увесь перыяд ад канца XVIII да пачатку XX ст. суцэльнай сацыяльнай трансфармацыяй. З такім жа поспехам сацыяльнай трансфармацыяй можна лічыць усю гісторыю Беларусі ад палеаліту да сучаснасці. Дарэчы, першы раздзел гэтай главы называецца *Эвалюцыя саслоўна-карпаратыўнай арганізацыі грамадства. Дынаміка колькасці і складу насельніцтва*. Чым адрозніваецца трансфармацыя ад эвалюцыі, якая паміж імі ўзаемазалежнасць, аўтары не тлумачаць.

Заключэнне рэцэнзуемай кнігі цяжка чытаць. Паводле стылю гэта тыповая справаздача па дзяржаўнай бюджэтнай навуковай тэме, якая прызначаецца для чыноўнікаў. Напэўна, ні самі аўтары, ні рэдактары, ні рэцэнзенты не прачыталі цалкам гэтае заключэнне, бо інакш як патлумачыць такія, напр., тэзісы, што ў выніку сталыпінскай аграрнай рэформы “назіраўся пазітыўны зрух, які ў найбольшай ступені праявіўся ў кааператыўным руху ва ўкраінскім сяле і ў значным маштабе (больш за 20%) выхаду гаспадарак на хутары і адрубы ў тых рэгіёнах, дзе перавы-

шала абшчыннае землекарыстанне, а не падворнае (напр., Харкаўская губерня)" (с. 645).

Некаторыя высновы з'яўляюцца даўно вядомымі для айчынных гісторыкаў, як, напр., сцвярджэнне, што "напярэдадні рэфрмы 1861 г. таварна-грашовыя адносіны ўсё больш пранікалі ў памешчыцкую гаспадарку Беларусі і спрыялі ўзмацненню прадпрымальніцкай дзейнасці, выкарыстанню машын і механізмаў, прымяненню наёмнай працы" (с. 645). А некаторыя высновы патрабуюць дадатковага тлумачэння: "Слабое развіццё эканомікі, панаванне фальварачна-паншчыннай сістэмы гаспадарання, характэрныя для тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст., вызначылі феадальны характар развіцця беларускіх гарадоў" (с. 646). Варта было б патлумачыць, што маецца на ўвазе пад "феадальным характарам" развіцця гарадоў.

Іншыя высновы здзіўляюць сваёй банальнасцю: "Былі выпадкі, калі злачынцы імкнуліся пазбегнуць пакарання і збягалі на тэрыторыю, што раней разам з беларускімі землямі ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай" (с. 647). А іншыя здзіўляюць сваёй катэгарычнасцю: "Усе, хто прайшоў школу работы па найме за мяжой і ў індустрыяльных рэгіёнах Расіі, адрозніваліся больш высокім узроўнем грамадзянскай свядомасці, адукаванасці". Узнікае пытанне: дык можа хоць хтосьці з гэтай катэгорыі не адрозніваўся такой ужо высокай грамадзянскай свядомасцю? Напрыклад, на пачатку XX ст. чыноўнікі Магілёўскай губ. часта скардзіліся, што моладзь, якая вярталася дадому з працы на шахтах Данбаса, вызначалася схільнасцю да п'янства, адрознівалася непаслухмянствам і хуліганскімі паводзінамі.

У сваім заключэнні хачу выказаць спадзяванне, што падобны "брыгадны спосаб" гісторыяпісання на сённяшні дзень сябе цалкам вычарпаў. У значнай ступені ён спароджаны сістэмай арганізацыі і фінансавання беларускай гістарычнай навукі, а таксама ўсеўладдзем чыноўнікаў ад навукі ў акадэмічным асяродку. Ствараецца ўражанне, што вялікія калектыўныя працы пішуцца не таму, што існуе вялікі попыт на такія працы з боку грамадства, а таму, што так зручней рабіць справаздачнасць акадэмічным установам. Між тым гэтыя працы часта з'яўляюцца калектыўнымі толькі па назве, а не па сутнасці, паколькі іх не аб'ядноўваюць ні агульныя метадалагічныя падыходы, ні агульная канцэпцыя, ні агульны стыль гісторыяпісання. Узнікае падазрэнне, што суаўтары нават не чытаюць тэксты сваіх калег па такой "калектыўнай" працы.

Сёння якраз запатрабаваны грунтоўныя манаграфічныя даследаванні, прысвечаныя асобным сацыяльным і эканамічным праблемам гісторыі Беларусі. Дастаткова прагледзець спіс манаграфій, выдадзеных у Беларусі за апошнія трыццаць гадоў. Гэтыя накірункі гістарыяграфіі вельмі працаёмкія і складаныя з пункту гледжання абароны дысертацыйных работ, таму і не вельмі прывабныя для маладых даследчыкаў. Між тым сёння ў грамадстве назіраецца цікавасць да гісторыі, у т.л. сацыяльнай і гаспадарчай, і вялікі попыт на добрыя навуковыя і навукова-папулярныя тэксты. Спадзяемся, што беларускія гісторыкі змогуць даць адказ на гэты выклік.

Юры Грыбоўскі,
д-р габ. (Варшава)
ORCID 0000–0002–7359–487X

«Вайна ўсіх супраць усіх»: новае даследаванне нямецкай акупацыі Беларусі

E. Mironowicz, *Wojna wszystkich ze wszystkimi. Białoruś 1941–1944,* Kraków 2015, 248 s.

У польскай гістарыяграфіі праблематыка Другой сусветнай вайны заўсёды займала адно з ключавых месцаў. Яскравым сведчаннем гэтага з'яўляецца прысутнасць на кніжным рынку вялікай колькасці навуковай і навукова-папулярнай літаратуры, якая прысвечана шматлікім эпізодам ваеннай гісторыі. Разам з тым польскія навукоўцы канцэнтруюцца перадусім на тых аспектах і эпізодах, якія тычацца ўдзелу Польшчы і палякаў у ваенных падзеях. У сувязі з гэтым у большасці прац беларускія акцэнты з'яўляюцца эпізадычна і пераважна ў кантэксце таго, што адбывалася на паўночна-ўсходніх землях Польскай дзяржавы ў даваенных межах. Толькі нешматлікія даследаванні цалкам прысвечаны гісторыі Беларусі падчас Другой сусветнай вайны. На невялікую цікавасць да беларускай праблематыкі таксама ўплывае факт, што польска-беларускія ўзаемадачыненні ў разглядаемы час не мелі такога бурлівага характару, як, напрыклад, польска-ўкраінскія альбо польска-літоўскія.

Беручы пад увагу вышэйзгаданую акалічнасць, неабходна павітаць з'яўленне на польскім кнігавыдавецкім рынку манаграфіі прафесара Яўгена Мірановіча *Вайна ўсіх супраць усіх. Беларусь 1941–1944*. Кніга пабачыла свет у кракаўскім выдавецтве "Avalon". Аўтарам кнігі з'яўляецца вядомы даследчык гісторыі Беларусі і польска-беларускіх адносін у XX стагоддзі, пяру якога належаць ужо добра знаёмыя беларускаму чытачу працы: *Найноўшая гісторыя Беларусі* (Беласток 1999) і *Беларусы ў Польшчы (1918–1949)* (Вільня — Беласток 2010).

Кніга *Вайна ўсіх супраць усіх. Беларусь 1941–1944* ахоплівае храналагічнымі межамі перыяд нямецкай акупацыі Беларусі. Аўтар свядома адмовіўся ад разгляду падзей, якія адбываліся на беларускай зямлі ў пачатковай фазе Другой сусветнай вайны (верасень 1939 — травень 1941), а таксама ў перыяд пасля вызвалення Беларусі ад нямецкіх войск улетку 1944 г. Аднак гэта не ўплывае на навуковую вартасць працы, паколькі менавіта на час нямецкай акупацыі прыпадае найбольш драматычны перыяд у ваеннай

гісторыі Беларусі. Геаграфічна даследаванне датычыць тэрыторыі савецкай Беларусі ў фактычных межах напярэдадні нямецкай акупацыі, што дазволіла гісторыку таксама аналізаваць падзеі, якія адбываліся на Беласточчыне.

Манаграфія з'яўляецца плёнам шматгадовай працы аўтара ў айчынных і замежных архівах і бібліятэках. Даследчык выкарыстаў крыніцы, якія захоўваюцца ў зборах Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобл., Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобл., Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва і Архіва новых актаў у Варшаве. Асноўную крыніцавую базу складаюць дакументы савецкага і польскага ўзброенага падполля, нямецкіх акупацыйных органаў і ўстаноў, а таксама беларускіх нацыянальных арганізацый, якія дзейнічалі падчас акупацыі.

Архіўная база ўражвае, але нягледзячы на гэта можна выказаць пэўнае шкадаванне, што па-за ўвагай даследчыка засталіся крыніцы цэнтральных органаў савецкай і нямецкай улад, якія знаходзяцца ў архівах Берліна і Масквы, а таксама каштоўныя і малавядомыя дакументы органаў сярэдняга і ніжэйшага ўзроўняў, што захоўваюцца ў іншых рэгіянальных архівах (напрыклад, у Менску і Баранавічах). Аўтар выкарыстаў выбраную навуковую літаратуру па ваеннай праблематыцы, якая выйшла ў Польшчы і Беларусі, а таксама пераклады прац некаторых нямецкіх даследчыкаў (Аляксандра Бракеля, Бернхарда К'яры).

Структура працы мае праблемна-храналагічны характар. Аўтар засяродзіўся на разглядзе асноўных, на яго погляд, аспектаў акупацыйнай рэчаіснасці ў Беларусі. Кнігу распачынае раздзел "Першыя месяцы нямецка-савецкай вайны ў Беларусі", прысвечаны пачатку ўзброенага канфлікту паміж Германіяй і СССР і працэсу ўсталявання нямецкага акупацыйнага рэжыму. Даследчык апісвае таксама абарончыя мерапрыемствы савецкіх улад, якія мелі на мэце затрыманне альбо запавольванне нямецкага наступу на беларускім напрамку. У полі зацікаўлення аўтара апынуліся такія праблемы, як эвакуацыя савецкіх устаноў і першыя спробы арганізацыі дыверсійна-партызанскай працы. Гісторык звяртае ўвагу на тое, што савецкі бок імкнуўся любым коштам рэалізаваць вышэйзгаданыя мэты, не звяртаючы ўвагі на магчымыя страты сярод цывільнага насельніцтва.

У другім раздзеле "Нямецкае панаванне ў Беларусі" разглядаюцца галоўныя мэты германскай акупацыйнай палітыкі і шляхі іх рэалізацыі. Аўтар адзначае, што няўдачы на фронце і зрыў тактыкі "маланкавай вайны" прымусілі немцаў арганізаваць сацыяльна-палітычнае і гаспадарчае жыццё на захопленым абшары такім чынам, каб яно адпавядала асноўным ваенна-палітычным патрэбам III Рэйха. Даследчык звяртае таксама ўвагу на існаванне розных падыходаў да рэалізацыі акупацыйнай палітыкі, што было вынікам пэўных тактычных разыходжанняў сярод тых, хто яе ажыццяўляў. У гістарыяграфіі, прысвечанай акупацыйнай праблематыцы, дадзеная праблема звычайна прадстаўляецца як спаборніцтва паміж "людзьмі Гімле-

ра" і "людзьмі Розенберга". Аўтар кнігі падзяляе гэты погляд, сцвярджаючы, што апошнія былі схільнымі да выкарыстання ў сваіх мэтах мясцовых антыкамуністаў і нацыяналістаў. Дэманстрацыя "дабрадзейства" асабліва праяўлялася ў галіне культуры і асветы (с. 65–66).

Уважлівае знаёмства з далейшымі часткамі кнігі дазваляе меркаваць, што аўтар не схільны пераацэньваць удзел ў гэтым працэсе кіраўніка нямецкай цывільнай адміністрацыі ў Беларусі Вільгельма Кубэ. На думку даследчыка, гэты нямецкі чыноўнік быў паслухмяным і паслядоўным выканаўцам дырэктыў свайго кіраўніка Альфрэда Розенберга, а не ініцыятарам захадаў, скіраваных на здабыццё даверу мясцовых нацыянальных сіл. Гэтым самым аўтар манаграфіі не пацвярджае тэзіса гісторыка Юрыя Туронка, які прыпісваў гаўляйтару выключную ролю ў кантактах з беларускімі нацыяналістамі. Адначасова гісторык падрабязна апісвае карныя і антыпартызанскія аперацыі, якія збіралі крывавае жніво сярод цывільнага насельніцтва.

У трэцім раздзеле "Беларусь у палітыцы савецкіх улад" аўтар аналізуе вайскова-палітычную і ідэалагічную дзейнасць Масквы ў дачыненні да акупаванай немцамі Беларусі. У гэтай частцы кнігі падрабязна разглядаецца нерэалізаваны праект стварэння ў 1942 г. па ініцыятыве Панцеляймона Панамарэнкі Беларускай асобнай арміі ў складзе Чырвонай арміі. Акрамя гэтага даследчык спыняецца на разглядзе стварэння і дзейнасці савецкай партызанкі ў Беларусі. Гісторык робіць выснову, што савецкі рух супраціву не толькі імкнуўся аслабіць вайсковы патэнцыял нямецкіх войск, але таксама меў на мэце забеспячэнне ідэалагічнага кантролю над насельніцтвам акупаваных абшараў і змаганне з праявамі супрацоўніцтва з немцамі.

Аўтар кнігі не пакінуў па-за ўвагай прычыны павелічэння колькаснага складу партызанскіх аддзелаў і стаўлення цывільнага насельніцтва да партызанскага руху. На думку гісторыка, на развіццё партызанскага руху ў канцы 1943 — пачатку 1944 г. значны ўплыў аказаў псіхалагічны фактар, калі ва ўмовах усё больш відавочнага паражэння нямецкіх войск сяляне папаўнялі партызанскія шэрагі, баючыся рэпрэсій з боку пераможцаў і намагаючыся прадэманстраваць уласную лаяльнасць (с. 123).

Чацвёрты раздзел "Нацыянальны лагер. Змаганне за беларускую дзяржаву" прысвечаны аднаму з найменш даследаваных і супярэчлівых эпізодаў гісторыі Беларусі ў разглядаемы час. У гэтай частцы даследавання аўтар спрабуе ахарактарызаваць паводзіны прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага лагера. У савецкай і постсавецкай гістарыяграфіі дадзенае пытанне зводзіцца да паняцця "калабарацыі". Пры гэтым даследчыкі засяроджваюцца на наступствах супрацоўніцтва з акупантамі, не надаючы належнай увагі матывам, якімі кіраваліся "калабаранты".

У значнай ступені прафесару Мірановічу атрымалася запоўніць дадзены прагал, прасочваючы эвалюцыю стаўлення беларускіх незалежнікаў да Бер-

ліна. Аўтар пераканаўча даводзіць, што, беручы пад увагу сутнасць палітычнага рэжыму III Рэйха і ідэйныя ўстаноўкі яго кіраўнікоў, надзеі некаторых беларускіх дзеячаў на стварэнне Беларускай дзяржавы пры падтрымцы Берліна былі пазбаўлены якіх-колечы шанцаў. На прыкладзе стварэння і дзейнасці цывільнай адміністрацыі і дапаможных вайскова-паліцыйных фармаванняў аўтар дэманструе кардынальныя разыходжанні паміж акупантамі і беларускімі актывістамі ў поглядах на ваенную рэчаіснасць.

На думку даследчыка, ігнараванне немцамі інтарэсаў беларускіх дзеячаў і злачынствы супраць насельніцтва, якія здзяйсняліся з самага пачатку акупацыі, рабілі супрацоўніцтва з немцамі заганным як з маральнага, так і з палітычнага пунктаў гледжання (с. 165). Разам з тым гісторык паказвае ўсю складанасць сітуацыі беларускіх палітыкаў, якая не давала ім альтэрнатывы, паколькі сіл і сродкаў, каб прэтэндаваць на ролю саюзнікаў, яны не мелі (с. 143).

У пятым раздзеле “Міжнацыянальныя адносіны ў акупаванай Беларусі” аналізуецца сітуацыя асобных нацыянальных груп: палякаў, яўрэяў, літоўцаў, украінцаў ды інш. Аўтар спрабуе вызначыць уплыў нямецкай акупацыйнай палітыкі на ўзаемаадносіны паміж рознымі нацыянальнымі групамі. Шмат увагі гісторык надае польска-беларускаму і польска-савецкаму канфліктам падчас нямецкай акупацыі. Даследчык закрануў таксама становішча літоўцаў і ўкраінцаў у Беларусі ў кантэксце міжнацыянальных адносін і палітычнага супрацьстаяння на Віленшчыне і Палессі. У апошнім выпадку гаворка ідзе пра актыўнасць украінскага ўзброенага падполля АУН-УПА. У гэтым жа раздзеле разглядаецца пытанне Халакосту на тэрыторыі Беларусі і стаўленне мясцовага насельніцтва да яўрэяў (с. 186–192). Варта тут узгадаць, што дадзеныя эпізоды акупацыйнай рэчаіснасці ўжо з’яўляліся прадметам грунтоўнай увагі польскіх і беларускіх гісторыкаў (Імануіл Ёфэ, Леанід Смілавіцкі, Юры Туронак, Зыгмунт Барадзін, Дзмітрый Крывашэй, Юры Грыбоўскі ды інш.).

Апошні (шосты) раздзел “Правінцыя і сталіца — абразкі акупацыйнай штодзённасці ў Беларусі” прысвечаны штодзённаму жыццю ва ўмовах нямецкай акупацыі. Прадметам увагі аўтара з’яўляецца як гарадское, так і сельскае насельніцтва. Гісторык адзначае, што паколькі беларускія землі ўваходзілі ў склад некалькіх тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак, таму ў розных кутках Беларусі існавалі розныя ўмовы функцыянавання грамадства.

На яго думку, найгоршая сітуацыя склалася ў беларускай вёсцы, жыхары якой амаль штодня зведвалі ціск з боку варагуючых бакоў. Аўтар падкрэслівае, што на працягу ўсяго перыяду акупацыі ўсе бакі канфлікту бязлітасна эксплуатавалі мясцовае сялянства, не пакідаючы яму шанцаў на захаванне нейтральнасці. Апынуўшыся ў сітуацыі паміж молатам і кавадлам, сяляне былі вымушаны змагацца за існаванне, супрацоўнічаючы з рознымі ба-

камі канфлікту, што ў сваю чаргу ў любы момант магло зрабіць іх ахвярай адных альбо другіх.

Увагі заслугоўваюць такія праявы ваеннага жыцця, як бандытызм і даносы. Аўтар падкрэслівае, што абедзве гэтыя з'явы пакінулі трывалы след на акупацыйным краявідзе (с. 209, 213). Гісторык аналізуе структуру і асаблівасці дзейнасці цывільнай адміністрацыі ў Беларусі, разглядае сацыяльныя і гаспадарчыя задачы, якія яна вырашала. Аўтар піша, што кіраўнікі мясцовай дапаможнай адміністрацыі не з'яўляліся маналітам. Былі сярод іх тыя, хто выслужваўся перад акупантамі і ўвасабляў штодзённы тэрор, але траплялiся таксама людзі, якія намагаліся аблегчыць суайчыннікам цяжкасці ваеннай нядолі (с. 208).

Адным з аспектаў, які застаўся па-за ўвагай аўтара, а мог бы значна ўзбагаціць працу, з'яўляецца рэлігійная актыўнасць насельніцтва, якая была ўласціва акупацыйнаму перыяду.

Уважлівае знаёмства са зместам кнігі пераконвае ў слушнасці і трапнасці выбару яе назвы. Складана не пагадзіцца з аўтарам, што гэта была "вайна ўсіх супраць усіх". У разглядаемы час Беларусь сапраўды ператварылася ў поле жорсткага і бязлітаснага канфлікту некалькіх бакоў. Кожны з іх рэалізоўваў уласныя вайскова-палітычныя інтарэсы, а найбольшую цану за канфлікт плаціла мясцовае насельніцтва. У выніку — пастаянны страх, тэрор і рэпрэсіі, смерць ад рук "сваіх" і "чужых", галеча і рабункі, пагроза прымусовага вывазу на працу ў Германію і роспачнае жаданне выжыць любым коштам… Усё гэта фармавала пануры вобраз ваеннай рэчаіснасці. Невыпадкова аўтар адзначае, што на "фронце беларускай грамадзянскай вайны гінула больш людзей, чым у баях з немцамі" (с. 18).

Падсумоўваючы, неабходна падкрэсліць, што многія праблемы, якія ў ёй разглядаюцца, прадстаўлены даволі тэзісна і павярхоўна. Гэта датычыць міжнацыянальных адносін, партызанскага руху, штодзённага жыцця, ваенных страт. Можна сцвярджаць, што разглядаемая кніга мае характар сінтэтычнай працы, а не даследавання асобна ўзятай праблемы. Кніга напісана выдатнай літаратурнай мовай, стыль якой дазваляе вельмі добра адчуць складаныя ваенныя рэаліі. Аўтар знаёміць польскага чытача з асноўнымі аспектамі акупацыйнай рэчаіснасці, запрашаючы да рэфлексіі над найбольш драматычнымі эпізодамі гісторыі ўсходніх суседзяў Польшчы.

Апрача таго манаграфія дапамагае прасачыць розніцу і падабенства ваенных лёсаў беларусаў і палякаў. Калі гэта было адной з задум гісторыка, дык належыць канстатаваць, што сваю гэтую задачу ён цалкам вырашыў.

Кніга *Вайна ўсіх супраць усіх. Беларусь 1941–1944* уяўляе таксама вялікую каштоўнасць для беларускай гістарычнай навукі. Беручы над увагу моцную ідэалагізацыю ваеннай праблематыкі ў сучаснай Беларусі, з'яўленне ў беларускім навуковым дыскурсе голасу незалежнага даследчыка мае вялікае значэнне. Многія яго высновы могуць выклікаць спрэчкі сярод

гісторыкаў. Асабліва гэта датычыць прыхільнікаў савецкай гістарыяграфічнай традыцыі, паколькі аўтар кнігі аспрэчвае многія дагматы і тэзісы, якія з'яўляюцца асновай савецкай гістарыяграфіі па праблеме Другой сусветнай вайны. Аднак гэта будзе толькі чарговым пацвярджэннем таго, што кніга выканала сваю ролю, даючы штуршок далейшай дыскусіі.

У сувязі з гэтым не будзе перабольшаннем, калі адзначым, што існуе патрэба беларускамоўнага выдання кнігі, каб яна была больш даступнай у краіне, гісторыі якой прысвечана. Будзем спадзявацца, што беларуская навуковая супольнасць дачакаецца такой магчымасці.

Андрэй Чарнякевіч,
канд. гіст. навук (Варшава)
ORCID 0000 0003 1889 2820

Брацкія магілы айчыннай гістарычнай навукі: "юбілейныя" зборнікі Інстытута гісторыі НАН Беларусі, прысвечаныя гісторыі беларускай дзяржаўнасці

Беларуская Народная Рэспубліка ў гісторыі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці: зб. арт. Уклад. С. А. Траццяк; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2020, 222 с.

Октябрьская революция в исторических судьбах белорусской государственности: сборник статей, редкол.: А. А. Коваленя [и др.], Мінск 2020, 309 с.

Гістарычны лёс беларускай савецкай дзяржаўнасці (да 100-годдзя абвяшчэння Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі): зб. арт., рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2021, 374 с.

Назаўжды разам (да 80-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР): зб. арт., рэдкал.: А. А. Каваленя (старш.) [і інш.], Мінск 2021, 293 с.

Тое, аб чым мы папярэджвалі ў адной з мінулых рэцэнзій, адбылося. Прамінулі чарговыя юбілеі, а разам з імі — новыя навуковыя канферэнцыі ў сценах Інстытута гісторыі НАН Беларусі, пакінуўшы пасля сабе сціплы "ўраджай" у выглядзе зборнікаў артыкулаў[1]. Кожнай падзеі — па зборніку. Улічваючы, што айчынны кніжны рынак моцна пакутуе на адсутнасць навуковых выданняў, інтарэс да працы акадэмічных вучоных выглядае прадказальным і зразумелым. Як, на жаль, і прадказальным, з пэўным выключэннем, стала агульнае расчараванне пасля знаёмства са зместам гэтых выданняў.

Самі падзеі, якія былі абраны ў якасці навуковай праблемы, храналагічна стаяць блізка паміж сабою і ў айчыннай гістарыяграфіі прадстаўлены даволі шырока: Кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г., абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі ды Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі, уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР. Пры гэтым ужо сама назва, якая вы-

[1] А. Чарнякевіч, *Юбілейная пастараль: крок у даследаванні гісторы БНР ці бег на месцы?,* "Беларускі гістарычны агляд", 2018, т. 25, № 1–2, с. 285–296.

несена ў якасці загалоўка кнігі, яскрава сведчыць пра выбар яе інтэрпрэтацыі: “рэвалюцыя”, а не “бальшавіцкі пераварот”, “уз'яднанне”, “Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка Беларусь” (апошні прыклад уяўляе вельмі цікавы сімбіёз гістарычнай і лінгвістычнай традыцый у іх ідэалагічным вымярэнні). То бок прадстаўлены фармат канферэнцый пазбаўляе чытача інтрыгі і прапануе загадзя ўжо вядомыя высновы.

Акрамя таго, што зборнікі вельмі блізкія па тэматыцы, іх аб'ядноўвае яшчэ і агульны алгарытм напісання. Усе, без выключэння, выданні падрыхтаваны ў рамках выканання Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў на 2016–2020 гг. “Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства” пад кіраўніцтвам прафесара А. Кавалені (падпраграма № 1 “Гісторыя і культура”, навуковы кіраўнік — дацэнт В. Даніловіч, заданне 1.3.03 “Беларусь у гістарычным працэсе: сацыяльна-эканамічныя трансфармацыі і грамадска-культурныя змены. Канец XVIII — пачатак XXI ст.”, навуковы кіраўнік дацэнт М. Смяховіч).

У выпадку з “уз'яднаннем”, праўда, дадалася яшчэ адна перспектыўная дзяржаўная праграма навуковых даследаванняў на наступныя пяць гадоў: “Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы” пад кіраўніцтвам усё таго ж прафесара А. Кавалені. Бяззменным застаецца і склад рэкалегіі: А. Каваленя (старшыня), В. Даніловіч, В. Лакіза, А. Салаўянаў, С. Траццяк, В. Мазец — і рэцэнзенты: У. Тугай, С. Шымковіч[2].

У выніку мы атрымалі разам каля 180 (!) артыкулаў з накладам кожнага выдання па 200 асобнікаў (наклад зборніка, прысвечаны БНР, найменшы — 152 асобнікі, мабыць таму, што і падзея для ўкладальнікаў куды менш важная). Можна б было палічыць гэта значным унёскам у развіццё айчыннай гістарыяграфіі, каб не той факт, што агулам атрымалася па шэсць з паловаю старонак на кожны тэкст. Зразумела, што гэтыя лічбы сярэднія, і ў разглядаемых выданнях дастаткова публікацый на тры і нават на дзве старонкі, як, напр., “артыкул” пра цяжкасці ў забеспячэнні войск Чырвонай арміі тапаграфічнымі мапамі ў верасні 1939 г.[3] У гэтым сэнсе “БНР-скі” зборнік аказаўся ці не самым змястоўным, хаця б таму, што пры найменшай колькасці аўтараў (усяго 26, што ў два з паловай разы менш за колькасць удзельнікаў выдання, прысвечанага юбілею ССРБ) самі тэксты ў ім куды бліжэйшыя па памерах да агульных акадэмічных стандартаў. Дарэчы, і геаграфічна ён ці не самы прадстаўнічы, уключаючы побач з тэкстамі беларускіх навукоўцаў даклады гісторыкаў з Украіны і Польшчы. Астатнія зборнікі можна акрэсліць “менскацэнтрычнымі”, паводле іх аўтараў, з выразным ухілам у бок нашага ўсходняга суседа — Расіі.

[2] Тут, аднак, ёсць два выключэнні. У выпадку з выданнем, прысвечаным падзеям 1917 г., рэдкалегія была пашырана за кошт А. Капліева, а ў якасці дадатковага рэцэнзента з'явіўся А. Вялікі.

[3] М. Музыченко, *Трудности обеспечения войск Красной армии топографическими картами во время похода в Западную Беларусь 17 сентября 1939 г.* [у:] Назаўжды разам (да 80-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР), Мінск 2021, с. 235–236.

Зразумела, што ні памер надрукаваных артыкулаў, ні месца афіляцыі іх аўтараў не належаць да галоўных крытэрыяў у ацэнцы навуковага значэння публікацыі. Гаворка ў дадзеным выпадку ідзе пра пэўныя патрабаванні, якія вызначаюць агульны ўзровень навуковай дыскусіі. Той жа артыкул пра забеспячэнне мапамі Чырвонай арміі ў верасні 1939 г. падаецца вельмі цікавым паводле абранай тэматыкі. Аднак фактычна ён напісаны на падставе аналізу адной крыніцы — справаздачы Беларускай асобнай вайсковай акругі, пра што, на жаль, сам аўтар (як і рэдактары выдання) забыўся паведаміць у назве сваёй публікацыі, сфармуляваўшы яе максімальна шырока і амбіцыёзна.

Што ж тычыцца ўдзельнікаў канферэнцый, дык і ў гэтым выпадку дадзены крытэрый падаецца мэтазгодным, калі прыгадаць, што прадстаўленыя працы падрыхтаваны ў межах дзяржаўнай праграмы НАВУКОВЫХ ДАСЛЕДАВАННЯЎ, а значыць, яны апрыёры былі арыентаваны на ДАСЛЕДЧЫКАЎ. Тым часам сярод аўтараў тэкстаў побач з імёнамі дактароў, прафесараў, кандыдатаў гістарычных навук, вядучых навуковых супрацоўнікаў архіваў мы знаходзім магістраў, студэнтаў 3-га, 4-га, а нават 1-га курсаў гістфака, слухача факультэта Генеральнага штаба, спашукальніка Інстытута нацыянальнай бяспекі, шэраг краязнаўцаў, паслушніцу, настаўніка ды нават першага сакратара гаркама і другога сакратара ЦК Камуністычнай партыі Беларусі. Нават калі не атаясамліваць кожнага кандыдата, а нават доктара навук з даследчыкам, разам з тым ад акадэмічнага выдання ўсё ж такі чакаеш пэўнага аб'ектыўнага адбору, які б быў абумоўлены навуковым аўтарытэтам, узроўнем ведаў ці метадалагічнымі падыходамі.

Падкрэслім, што гэта ні ў якім выпадку не закід у бок тых жа аўтараў. У рэшце рэшт, сам па сабе артыкул, калі ён сапраўды мае прыкметы навуковага даследавання, у стане аспрэчыць падобную крытыку. На жаль, у нашым выпадку менавіта такіх "прарыўных" публікацый мы бачым няшмат. Замест гэтага маем вельмі арыгінальнае прызнанне ад імя рэдакцыйнай калегіі наступнага зместу (мова арыгінала): "…В сборнике представлены статьи, подготовленные как известными учеными, так и начинающими исследователями, поэтому издание в полной мере отражает современное состояние изучения истории советского и постсоветского общества. […] Ответственность за оригинальность и научную обоснованность выводов, содержащихся в статьях сборника, полностью лежит на авторах данных материалов. Редакционная коллегия может не разделять взгляды, отраженные в публикуемых статьях, однако из уважения к исследователям все материалы печатаются в полном объёме и без сокращений, с сохранением оформления научно-справочного аппарата и стиля авторов"[4].

[4] *От редакционной коллегии* [у:] *Октябрьская революция в исторических судьбах белорусской государственности*, редкол.: А. А. Коваленя [и др.], Мінск 2020, с. 3–4.

Пасля гэтага агульная для ўсіх выданняў выснова аб тым, што ў зборнік увайшлі матэрыялы, якія выклікалі найбольшую цікавасць і адлюстроўваюць сучасны стан вывучэння "феномена Беларускай Народнай Рэспублікі", "феномена беларускай савецкай дзяржаўнасці" ці "праблематыкі існавання беларускага народа ў часы нацыянальнага падзелу і ўз'яднання падзеленых частак Беларусі ў адзінай нацыянальнай дзяржаве", гучыць малапераканаўча. Насамрэч, верагодна, у зборнікі ўвайшлі ўсе дасланыя тэксты, у поўным памеры і без мінімальнага навуковага рэцэнзавання! Тады як адказ на пытанне, наколькі такі падыход адлюстроўвае "сучасны стан навуковага даследавання" кожнай з абраных праблем ды, агулам, адпавядае ўзроўню Акадэміі навук, здаецца відавочным. Далейшае знаёмства са зместам саміх выданняў толькі паглыбляе гэтае ўражанне.

Разглядаемыя кнігі — гэта мазаіка розных тэм і перыядаў, часам даволі выпадкова сабраных пад адной вокладкай. Пра гэта сведчаць назвы асобных разделаў, якія сфармуляваны максімальна шырока: "Октябрь 1917 года и процесс национально-государственного строительства", "Октябрьская революция в исторических судьбах народов мира", "100 лет социально-экономических и социально-культурных преобразований: достижения и проблемы"[5], "БССР: гістарычны вопыт сацыяльных, эканамічных і культурных пераўтварэнняў"[6], "Сацыяльна-эканамічнае становішча, грамадска-палітычнае жыццё, развіццё культуры і беларускі нацыянальны рух у Заходняй Беларусі", "Геапалітычнае становішча ў Еўропе…"[7]. У выніку мы бачым самы шырокі спектр заяўленых праблем, ад кадэтаў на тэрыторыі Беларусі ў 1917 г. да асноўных напрамкаў распрацоўкі моладзевай жыллёвай палітыкі ў Беларусі ў 1991–2000 гг..[8]

У гэтым сэнсе зноў хацелася б вызначыць зборнік "БНР у гісторыі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці". Ён атрымаўся найбольш прадстаўнічым па складзе аўтараў, вытраманы тэматычна і храналагічна, з простай і лагічнай структурай. Хутчэй за ўсё, гэта заслуга С. Траццяка, бо гэтая кніга адзіная, дзе ўзгадваецца прозвішча ўкладальніка[9].

Ацэньваць змешчаныя ў зборніках артыкулы даволі цяжка. Яны, сапраўды, вельмі розныя па ўзроўні ды змесце, што ў дадзеным выпадку сведчыць хутчэй пра адсутнасць рэдактарскай працы, чым з'яўляецца прыкладам навуковага плюралізму. Ёсць артыкулы, што маюць характар

---

5 *Ibidem*, с. 307–309.

6 *Гістарычны лёс беларускай савецкай дзяржаўнасці (да 100-годдзя абвяшчэння Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі)*, рэдкал.: А. А. Каваленя (старш.) [і інш.], Мінск 2021, с. 3–5.

7 *Назаўжды разам (да 80-годдзя ўз'яднання Заходняй Беларусі з БССР)*, рэдкал.: А. А. Каваленя (старш.) [і інш.], Мінск 2021, с. 291–293.

8 *Октябрьская революция в исторических судьбах белорусской государственности*, с. 307–309.

9 *Беларуская Народная Рэспубліка ў гісторыі беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці*, Уклад. С. А. Траццяк; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2020, с. 2, 221–222.

аўтаплагіяту[10]. У іншых у якасці спасылкі падаюцца артыкулы з "Вікі"[11]. Публіцыстычны характар, як па форме, гэтак і па змесце, некаторых тэкстаў наогул не дазваляе аднесці іх да катэгорыі навуковых публікацый[12].

Разам з тым гістарыяграфічна ды метадалагічна большасць публікацый дэманструюць аднолькавы аўтарскі спосаб гістарычнай нарацыі. Гэтак, на некалькі дзясяткаў артыкулаў, прысвечаных Кастрычніцкай рэвалюцыі, мы агулам маем толькі адну спасылку на англамоўную крыніцу, адну — на польскамоўную, ды яшчэ ўзгадваюцца дзве кнігі ў перакладзе, працы Адрыяна Ракуччы ды Стывена Коэна. Як падаецца, гэтага недастаткова, каб вызначыць месца дадзенай падзеі ў "гістарычных лёсах народаў свету".

Дзеля аб'ектыўнасці трэба адзначыць, што агулам пераважная большасць аўтараў у сваіх поглядах на савецкі перыяд гісторыі Беларусі далёкая ад яго апалагетыкі. Напр., у гэтым жа зборніку, прысвечаным 1917 г., друкуюцца побач два артыкулы, якія адстойваюць не проста розныя, а — узаемавыключальныя падыходы, ды яшчэ і разыходзяцца па сваёй тэрміналогіі, дзе адзін з аўтараў выкарыстоўвае катэгорыю "бальшавіцкая контррэвалюцыя", тады як іншы піша пра "замежную ваенную інтэрвенцыю" з мэтай падаўлення рэвалюцыйных пераўтварэнняў бальшавікоў[13].

Разам з тым некаторыя з аўтарскіх высноў паспелі нават ужо састарэць і згубілі сваю актуальнасць. Напрыклад, адзін з даследчыкаў у артыкуле, прысвечаным пытанню беларускай нацыянальнай дзяржаўнасці, упэўнена сцвярджае наступнае: "…Доўгі перыяд — да 2011 г. — 25 сакавіка каля Акадэміі навук збіраліся грамадзяне, якія ладзілі мітынгі, дэманстрацыйнае шэсце пад лозунгамі "Няхай жыве БНР", гэта значыць, гісторыя БНР была фактарам дзеючай палітыкі. І толькі пасля таго, як навукоўцамі Інстытута гісторыі была распрацавана і рэалізавана новая канцэпцыя гісторыі беларускай дзяржаўнасці, гісторыя БНР перастала быць фактарам палітыкі […]"[14].

Магчыма, што яшчэ некалькі гадоў таму, калі напярэдадні святкавання юбілею БНР у падыходах дзяржаўных інстытутаў Беларусі з'явіліся прыкметы ідэалагічнай "адлігі" адносна ацэнкі гэтага перыяду айчыннай

---

[10] В. Кривчиков, *Обеспечение войск 10-й армии горючим и смазочными материалами в ходе освободительного похода 1939 г.* [у:] *Назаўжды разам…*, с. 230–234.

[11] М. Стрелец, *Рижский мирный договор 1921 г. и национальные интересы Белорусской Советской Социалистической республики* [у:] *Назаўжды разам…*, с. 166–170.

[12] С. Третьяк, *Разделенная нация: Беларусь в 19121–1939 гг. в исторической памяти* [у:] *Назаўжды разам…*, с. 117–122; Г. Атаманов, *Роль белорусских коммунистов в воссоединении Западной Беларуси с БССР в единое государство (к 80-летию воссоединения)* [у:] *Назаўжды разам…*, с. 276–281; У. Ягорычаў, *У адзінай дзяржаве* [у:] *Назаўжды разам…*, с. 281–287.

[13] Н. Семенчик, *Октябрь 1917 г. в Беларуси: большевистская контрреволюция?* [у:] *Октябрьская революция…*, с. 18–25; М. Смольянинов, *Октябрьская революция и начало иностранной военной интервенции в Беларуси* [у:] *Октябрьская революция…*, с. 25–32.

[14] М. Смяховіч, *Беларуская нацыянальная дзяржаўнасць у 1917–1918 гг.: падзеі, народ, эліты* [у:] *Беларуская Народная Рэспубліка…*, с. 109.

гісторыі, падобныя развагі можна было неяк абгрунтаваць. Але нават тады, як падаецца, тэзіс пра “дэпалітызацыю” спадчыны БНР гучаў даволі непераканаўча. Што ж тады казаць пра сённяшні дзень, калі нават выпадковае выкарыстанне колераў, аналагічных сімволіцы БНР, з’яўляецца прыкметай крымінальнага злачынства?!

З іншага боку, выклікае шчырае захапленне ў сэнсе грамадскай смеласці сцвярджэнне гэтага ж самага даследчыка пра “геапалітычную барацьбу сучасных **імперыялістычных** (А. Ч.) дзяржаў: **Расіі**, Еўрасаюза, ЗША, — за тэрытарыяльны, эканамічны і ваенна-палітычны перадзел свету”[15]. Асабліва ў кантэксце выказанай старшынёй Прэзідыума Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі акадэмікам У. Гусаковым перасцярогі аб недапушчальнасці праявы ў навуковым асяроддзі “…ідэалагічнага і палітычнага экстрэмізму”[16]. А раптам гэтае вызначэнне, якое патрапіла на старонкі акадэмічнага выдання, таксама кваліфікуецца як праява “эктрэмізму”?

Агульна кажучы, чарговыя “юбілейныя” зборнікі Інстытута гісторыі НАН Беларусі, прысвечаныя пытанням нацыянальнай дзяржаўнасці, замест плюралізму поглядаў пакідаюць пасля сабе адчуванне суцэльнага рэлятывізму пры аналізе разглядаемых падзей, дзе мы атрымліваем мяшанку ўзаемавыключальных высноў і падыходаў, нават без намёку на навуковую дыскусію.

---

15 *Ibidem*, с. 110.

16 *Гістарычны лёс беларускай савецкай дзяржаўнасці*…, с. 10.

Анатацыі

В. М. Мятліцкая, ***На пагранiччы эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля (1917–1918),*** **Гомель 2021, 224 с.**

Напрыканцы мінулага года ў гомельскім выдавецтве “Барк” выйшла з друку апошняя кніга Валянціны Мятліцкай, прысвечаная палітычнай гісторыі Гомеля ў 1917–1918 гг. Аўтарка працы найбольш вядомая даследаваннямі, прысвечанымі жыццю і дзейнасці славутага гісторыка, этнографа, эканаміста Мітрафана Доўнар-Запольскага (1867–1934). Менавіта яна на працягу многіх гадоў была галоўным арганізатарам “Доўнараўскіх чытанняў”, якія праходзілі ў Гомелі, Рэчыцы і Кіеве. Часта на гэтых чытаннях працавала секцыя па гісторыі Гомеля і Гомельшчыны. Згаданае выданне сведчыць пра вялікі інтарэс даследчыцы да мінуўшчыны горада на Сожы, што між іншым праяўлялася ў шматгадовай навукой працы ў архівах і бібліятэках Беларусі, Украіны і Расіі.

Кніга “На пагранiччы эпохі і дзяржаў” надзвычай грунтоўна распавядае пра тыя палітычныя перамены, якія адбываліся ў лёсе Гомеля ў 1917–1918 гг. Тут знайшлі сваё адлюстраванне ўрбаністычная рэвалюцыя па-гомельску канца XIX — пачатку XX ст., пачатак Расійскай рэвалюцыі і крах самаўладдзя, спробы лібералізацыі палітыкі Часовага ўрада і рэзкая радыкалізацыя настрояў сацыяльных “нізоў”, перамога бальшавікоў, беларускае нацыянальнае Адраджэнне і ўкраінская нацыянальная рэвалюцыя. Прычым аўтарскую характарыстыку падзей узбагачаюць патрэты гістарычных персанажаў, дзеянні якіх, з аднаго боку, былі адлюстраваннем дамінуючых гістарычных тэндэнцый, а з іншага — надавалі гэтым тэндэнцыям пэўную адметнасць.

У гісторыі Гомеля гэтыя гады былі надзвычай важнымі. Гісторык Андрэй Кіштымаў заўважыў у прадмове: “Ніколі раней, ды і пазней, гэты рэгіён не станавіўся месцам, дзе вырашаліся гістарычныя лёсы не толькі былой Расійскай імперыі, але і праблемы еўрапейскай і сусветнай палітыкі. У гэтыя гады назву Гомель добра ведалі ў Петраградзе і Маскве, у Берліне і Кіеве, прысутнічала яна і ў палітычным лексіконе вядучых дзяржаў таго часу”. Але ў найбольшай ступені тут перасякліся інтарэсы Расіі, Украіны (УНР, Украінская Дзяржава) і Беларусі (БНР).

Перыяд 1917–1918 гг. можна лічыць вызначальным для далейшай гісторыі не толькі Гомельшчыны, але таксама ўсёй Беларусі, Украіны і Ра-

сіі. Між тым у гістарыяграфіях гэтых краін практычна адсутнічаюць грунтоўныя даследаванні тагачаснай лакальнай і рэгіянальнай гісторыі. Кніга Валянціны Мятліцкай — адна з першых, якая патрабуе ад паслядоўнікаў высокага ўзроўню прафесіяналізму. Яе выданне — важная веха для беларускай гістарыяграфіі Найноўшага часу.

Аляксандр Смалянчук

В. В. Карнялюк, *Міграцыя беларускага насельніцтва, выкліканая Першай сусветнай вайной*, Гродна 2019. 329 с.

Пачатак XX стагоддзя для беларусаў, як і для большасці народаў Еўропы, звязаны з катастрофай Першай сусветнай вайны. Беларусь апынулася ў самым гушчары баявых дзеянняў, і насельніцтва краіны адчула на сабе ўвесь іх цяжар. Адным з самых драматычных працэсаў, выкліканых гэтай вайной, для беларускіх губерняў Расійскай імперыі стала масавае перамяшчэнне насельніцтва, якое атрымала назву "бежанства". Перыяд знаходжання больш мільёна беларусаў у "бежанстве" ахапіў увесь перыяд вайны і доўжыўся да фактычнага завяршэння рээвакуацыі бежанцаў на радзіму ў 1923 г. Працяглае знаходжанне ў вымушанай міграцыі аказала істотны ўплыў на светапогляд сотняў тысяч жыхароў Беларусі, а таксама і на сам ход гістарычных падзей на іх радзіме ў лёсавызначальныя для нашай краіны гады.

Азначанай праблеме, недастаткова даследаванай у беларускай гістарыяграфіі, прысвечана манаграфія гродзенскага гісторыка Віталя Карнелюка, якая выйшла ў свет у 2019 г. Праца грунтуецца на вельмі шырокай базе гістарычных крыніц. Прычым шматлікія архіўныя дакументы ўпершыню ўведзены аўтарам у навуковы ўжытак.

Першы раздзел кнігі прысвечаны аналізу літаратуры і крыніц па праблеме даследавання. У другім аўтар разглядае "вымушаную міграцыю" насельніцтва ў беларускіх губернях у 1914–1917 гг. і міграцыйную палітыку ўлад Расійскай імперыі. Гэты тэрмін — "вымушаная міграцыя", які Віталь Карнялюк ужывае для навуковага акрэслення "бежанства", — напэўна, выкліча дыскусіі сярод гісторыкаў. Трэці раздзел кнігі прысвечаны разгляду жыцця бежанцаў-беларусаў па-за межамі сваёй радзімы. І апошні, чацвёрты, раздзел прысвечаны рээвакуацыі бежанцаў у Беларусь у 1918–1923 гг.

Аўтар бачыць у бежанцах асобную сацыяльную групу, якая сфармавалася падчас вайны і была ўключана ў падзеі палітычнага, сацыяльна-эканамічнага і культурнага пераўтварэння і нацыянальнага дзяржаўнага будаўніцтва. В. Карнялюк грунтоўна аналізуе палітыку расійскіх улад адносна бежанцаў-беларусаў, у т.л. створаную прававую базу. Аўтар звяртае ўвагу, што часта прычынай бежанства з'яўлялася прымусовая дэпартацыя, якая ажыццяўлялася вайсковымі ўладамі пры набліжэнні фронту.

Аўтар прыйшоў да высновы, што дзяржаўная міграцыйная палітыка ў дачыненні да бежанцаў з Беларусі ў 1915–1923 гг. не ставіла спецыяльнай задачы сацыяльнай адаптацыі гэтых вымушаных мігрантаў на месцах іх часовага знаходжання. Аднак частка бежанцаў-беларусаў пасля завяршэння вайны засталася ў Расіі.

У беларускіх палітычных і грамадскіх арганізацый на працягу ўсяго часу вымушанай міграцыі, выкліканай падзеямі Першай сусветнай вайны, не было магчымасцей рэальнага ўплыву на бежанцаў-беларусаў, што фактычна пазбаўляла беларускі рух шырокай палітычнай падтрымкі з боку гэтай шматтысячнай групы насельніцтва.

Сяргей Токць

J. Żyndul, *Żydzi i Piłsudski. Wybór źródeł do historii stosunków polsko-żydowskich w okresie międzywojennym*, Warszawa 2021, 435 s.

Для складанай гісторыі польска-яўрэйскіх адносін праблематыка "Пілсудскі і яўрэі" мае вялікае значэнне. Укладальніца і ў пэўным сэнсе аўтар гэтай кнігі прафесар Ёланта Жындуль паспрабавала з дапамогай гістарычных дакументаў яўрэйскага паходжання паказаць стаўленне яўрэяў да Юзафа Пілсудскага як найважнейшага польскага палітыка міжваеннага перыяду. Кім быў для яўрэяў Пілсудскі ў тыя часы? Як ацэньвалі яго дзейнасць і асобу? Чаго ад яго чакалі? Чаму смерць Пілсудскага выклікала амаль што роспач у многіх яўрэяў?

Пэўны адказ на гэтыя пытанні прапанаваны ў дакументальнай манаграфіі, якая складаецца з дзвюх частак. У першай апублікаваны лісты да Юзафа Пілсудскага як фармальнага, а пазней нефармальнага кіраўніка Польскай дзяржавы. Змешчаныя тут дакументы датычыць праблем, важных для ўсёй яўрэйскай супольнасці, як, напрыклад, праяў антысемітызму, дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да яўрэяў, іх юрыдычнага статусу. У другой частцы ("Яўрэі пра Пілсудскага") — тэксты выступаў прадстаўнікоў яўрэйскай супольнасці падчас дзяржаўных свят, імянін Маршалка або жалобных урачыстасцей, публіцыстыка і аповеды пра сустрэчы з Пілсудскім.

Дакументы датычаць перыяду 1918–1935 гг. У цэнтры ўвагі даследчыцы апынулася не пазнейшая "легенда Пілсудскага", а тыя рэальныя кантакты і ўзаемаадносіны, якія мелі месца пры яго жыцці.

Дакументальная манаграфія пра стасунак яўрэяў да Юзафа Пілсудскага адначасна сведчыць пра іх адносіны да Польскай дзяржавы. Не менш важна і тое, што апублікаваныя дакументы ўтрымліваюць шмат каштоўнай інфармацыі пра розныя сацыяльныя аспекты як жыцця яўрэяў, так і польска-яўрэйскіх адносін. Прыватныя лісты даносяць да нас галасы "простых людзей", сведчаць пра ментальнасць, звычаі і балячкі штодзённага жыц-

ця, што адсутнічаюць у крыніцах, якія выкарыстоўваюцца для напісання палітычнай гісторыі. Напрыклад, у лістах з віншаваннямі з нагоды імянін выразна відаць, што іх шматлікія яўрэйскія аўтары папросту не разумелі карані гэтага хрысціянскага звычая, які адсутнічае ў іх традыцыі. А гэта сведчыць пра тую вялікую культурную дыстанцыю, якая дзяліла польскіх католікаў і яўрэяў.

Трэба адзначыць, што кніга Ёланты Жындуль запаўняе пэўную нішу ў польскай гістарыяграфіі. Як адзначае яе аўтар, да гэтага часу адносінам яўрэяў да Пілсудскага фактычна былі прысвечаны толькі дзве публікацыі. Так, Anna Landau-Czajka ахарактарызавала культ Маршалка сярод спаланізаваных яўрэяў, а Natalia Aleksiun апублікавала цікавае даследаванне лістоў яўрэяў да Пілсудскага з фондаў Цэнтральнага ваеннага архіва.

Таксама трэба адзначыць, што прафесар Яўрэйскага гістарычнага інстытута (Żydowski Instytut Historyczny) у Варшаве Ёланта Жындуль належыць да найбольш вядомых даследчыкаў польска-яўрэйскіх адносін у XIX–XX стст. Яна аўтар кніг *Zajścia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937* (1994), *Państwo w państwie? Autonomia narodowo-kulturalna w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.* (2000), *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku* (2011). У планах даследчыцы падрыхтоўка манаграфіі, прысвечанай адносінам Пілсудскага да яўрэяў, да "яўрэйскага пытання" і антысемітызму.

Упэўнены, што гэта выданне зацікавіць таксама даследчыкаў з Беларусі і Украіны, у гісторыі якіх "яўрэйскае пытанне" ў перыяд Найноўшай гісторыі з'яўляецца адным з найбольш важных і недастаткова даследаваных.

Аляксандр Смалянчук

Bronisław Piłsudski. Dziennik. 1882–1885. Opracowanie Jolanta Żyndul, Warszawa 2021, 592 s.

14 студзеня 2022 г. у Музеі Юзафа Пілсудскага ў Суляюўку пад Варшавай адбылася прэзентацыя выдання дзённіка Браніслава Пілсудскага ў апрацаванні др габ. Ёланты Жындуль. Галоўнымі героямі гэтай прэзентацыі былі сама даследчыца, рэцэнзенты праф. Лешак Заштаўт (Варшаўскі ўніверсітэт) і д-р Рымантас Мікніс (Інстытут гісторыі Літвы), а таксама… Браніслаў Пілсудскі.

Старэйшы брат Юзафа Пілсудскага нарадзіўся ў Зулаве на Віленшчыне ўвосень 1866 г., а ў 1887 г. за ўдзел у замаху на жыццё імператара Аляксандра III быў высланы на востраў Сахалін на 15 гадоў. Браніслаў Пілсудскі ў высылцы стаў адным з піянераў сусветнай этнаграфіі. Шмат гадоў ён збіраў і публікаваў матэрыялы пра культуру мясцовых народаў айнаў, оракаў і ніўхаў (гілякоў), а таксама спрабаваў палепшыць іх матэрыяльнае і сацыяльнае становішча. У 1906 г. праз Японію і ЗША даследчык ра-

зам з вялізнай калекцыяй этнаграфічных матэрыялаў прыехаў у Галіцыю. Вывучэнне культуры жыхароў Татраў пацвердзіла яго высокі навуковы ўзровень, і ў 1911 г. ён узначаліў Народазнаўчую секцыю Татранскага навуковага таварыства.

Пасля пачатку Першай сусветнай вайны Б. Пілсудскі выехаў у Швейцарыю, дзе далучыўся да палітычнай дзейнасці. У 1917 г. ён пераехаў у Парыж і стаў сябрам Польскага нацыянальнага камітэта, які ўзначальвалі Раман Дмоўскі і Ігнацы Падэрэўскі. Падобна, што праграма камітэта, які імкнуўся да незалежнасці Польшчы ў саюзе з краінамі Антанты, была яму бліжэй, чым планы малодшага брата. Жыццё абарвалося трагічна 17 мая 1918 г.

Дзённік Браніслава Пілсудскага, які ён вёў у часы навучання ў адной з віленскіх гімназій, быў добра вядомы даследчыкам у выглядзе машынапісу, які захоўваецца ў Інстытуце Ю. Пілсудскага ў ЗША. Аднак Ёланта Жындуль карысталася з арыгіналу, які быў знойдзены ў фондах Бібліятэкі імя Урублеўскіх Літоўскай акадэміі навук у Вільні. Даследчыкі ведалі пра яго, але, магчыма, усведамленне той велізарнай працы па падрыхтоўцы тэксту дзённіка да публікацыі (вычытка тэксту, напісанага па паўночна-польскім дыялекце польскай мовы і насычанага русізмамі, шматлікія каментары і тлумачэнні і г.д.) перашкаджала яго выданню. Ёланта Жындуль выканала гэтую працу на самым высокім узроўні.

Апошняе якраз адначылі рэцэнзенты. Д-р Рымантас Мікніс звярнуў увагу, што ў выніку працы даследчыцы юнацкі дзённік Браніслава Пілсудскага стаў нагадваць мініэнцыклапедыю штодзённага жыцця Вільні ў першай палове 1880-х гг. Апрача таго дзённік дае шмат інфармацыі пра жыццё вялікай сям'і Пілсудскіх і іх сваякоў. Яго матэрыялы натхнілі даследчыцу на стварэнне генеалагічных табліц усіх згаданых у тэксце сваякоў сям'і Пілсудскіх і сям'і Білевічаў (маці Браніслава Пілсудскага).

Выданне дзённіка па ўзроўні навуковай апрацоўкі, а таксама паліграфічнай якасці кнігі можна лічыць узорным.

Аляксандр Смалянчук

Umysł miał jasny i serce miłujące. Edward Woyniłłowicz w dokumentach i materiałach. Wybór, opracowanie, wstęp i przypisy Roman Jurkowski, Olsztyn 2021, 743 s.

Прафесар Раман Юркоўскі з Вармінска-Мазурскага ўніверсітэта ў Ольштыне належыць да найбольш грунтоўных знаўцаў гісторыі польскай эліты ў Беларусі і Літве ў другой палове XIX – пачатку XX стагоддзя. Такія яго кнігі, як *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904: działalność społeczno-gospodarcza* (2001), *Sukcesy i porażki: ziemiaństwo polskie Ziem Zabranych w wyborach do Dumy Państwowej i Rady Państwa 1906–1913* (2009), сталі настольнымі для многіх беларускіх даследчыкаў. Яны вылучаюцца ба-

гатай дакументальнай базай, а таксама глыбокай аналітыкай, якой спрыяе веданне беларускай, літоўскай і расійскай гістарыяграфіі. Таксама варта прыгадаць кнігу пра Пятра Сталыпіна *Kowieński marszałek, grodzieński gubernator: kresowe początki kariery politycznej Piotra Stołypina (1889–1903)* (2015), у якой аўтар паспрабаваў паглядзець на праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларуска-Літоўскага краю праз біяграфію вядомага палітыка Расійскай імперыі.

Асаблівае месца ў даследаваннях Рамана Юркоўскага займае постаць шматгадовага кіраўніка Менскага таварыства сельскай гаспадаркі, дэпутата расійскай Дзяржаўнай рады (1906–1909) і сябра Рады БНР (1918) Эдварда Вайніловіча (1847–1928). Ведаючы пра гэта, даўно чакаю ад калегі біяграфічнага даследавання, прысвечанага Э. Вайніловічу. Гэтыя спадзяванні сталі больш пэўнымі пасля выдання зборніка дакументаў *Umysł miał jasny i serce miłujące*…

Кніга выйшла як том II выдавецкай серыі Źródła do dziejów Europy Środkowo-Wschodniej, рэдактарам якой з'яўляецца сам Раман Юркоўскі, і была прысвечана пробашчу касцёла Св. Сымона і Алены ў Менску ксяндзу Уладзіславу Завальнюку, які надзвычай шмат зрабіў дзеля ўшанавання памяці пра Эдварда Вайніловіча.

Прафесар Юркоўскі ў прадмове даволі сціпла сфармуляваў свае задачы як укладальнік: "Po pierwsze, zebrać w jednym tomie rozproszone materiały dotyczące E. Woyniłłowicza i przedstawić je Czytelnikowi w opracowanej naukowo i edytorsko formie. Po drugie, zaznajomić Czytelnika, przyszłego badacza ze źródłami, dotąd nieznanymi, lub znanymi tylko fragmentarycznie" (s. 10).

Але насамрэч атрымаўся свайго роду дакументальны жыццяпіс Эдварда Вайніловіча, які складаецца з пяці раздзелаў: *Życie i działalność. 1847–1928; O Edwardzie Woyniłłowiczu po jego śmierci (lata 1928–1931); O Edwardzie Woyniłłowiczu i jego pamiętnikach, po ukazaniu się I części Wspomnień 1847–1928, lata 1931–1935; Edward Woyniłłówicz w memuarystyce; Pierwsza drukowana biografia Edwarda Woyniłłowicza, 1938 rok*.

У зборніку бачым дзве асноўныя катэгорыі крыніц. У першую ўвайшлі крыніцы, створаныя Э. Вайніловічам. Яны істотна дапаўняюць яго ўспаміны, першая частка якіх выйшла з друку яшчэ ў 1931 г., а другая — у 2016. Гэта лісты Э. Вайніловіча, артыкулы ў перыядычным друку, тэксты прамоў, тэстаменты, падпісаныя ім звароты і дэкларацыі. Крыніцы дапамагаюць зразумець погляды Вайніловіча па найбольш важных сацыяльна-эканамічных і палітычных праблемах эпохі. Хоць варта адзначыць, што ў адрозненне ад многіх сваіх калег нязменны кіраўнік Менскага таварыства сельскай гаспадаркі аддаваў перавагу практычнай дзейнасці і быў даволі скупы на публічнае праяўленне ўласнай пазіцыі. Другая катэгорыя крыніц прадстаўлена ацэнкамі, меркаваннямі і заўвагамі сучаснікаў, датычнымі да жыцця і дзейнасці галоўнага героя выдання.

Публікацыя дакументаў суправаджаецца вялікай колькасцю каментароў і заўваг укладальніка, якія разам са спасылкамі наблізіліся да 1700. Месцамі зборнік нагадвае сапраўдную энцыклапедыю жыцця эліты польскай супольнасці Беларуска-Літоўскага краю падчас палітычных перамен эпохі нацыяналізмаў. Упэўнены, што кніга *Umysł miał jasny i serce miłujące…* зойме важнае месца ў гістарыяграфіі вывучэння польскага руху і праблематыкі польска-беларускіх адносін на рубяжы XIX–XX стст.

Аляксандр Смалянчук

***Мінскі магістрат і гарадская рада ў дакументах (1919–1920 гг.)*. Падрыхтавалі да друку, прадмова і каментары А. Г. Дашкевіч, А. А. Скеп'ян; пераклад з польскай А. А. Скеп'ян, Мінск 2020, 396 с.**

Адно з апошніх выданняў на гістарычную тэматыку выдавецтва „А. М. Янушкевіч" змяшчае пратаколы пасяджэнняў Менскіх магістрата і гарадской рады за перыяд 1919–1920 гг., якія захоўваюцца ў фондах Дзяржаўнага архіва Менскай вобл.

Кніга складаецца з прадмовы і кароткай гісторыі Менскага магістрата, дзе складальнікі абгаворваюць галоўныя падыходы пры выбары і публікацыі дакументаў, а таксама знаёмяць з кароткай гісторыяй дзейнасці органаў мясцовага самакіравання ў "перыяд польскай акупацыі" (цікава, што тэрмін "акупацыя" ў кнізе не выкарыстоўваецца); саміх пратакалоў, якія падаюцца паводле храналогіі на польскай мове арыгінала і ў перакладзе на беларускую, а таксама — каментароў, імяннога, геаграфічнага і прадметнага паказальнікаў. У якасці дадатку прыводзіцца рэпрынтны план Менска за 1910–1920 гг.

Усяго зборнік змяшчае 59 пратаколаў, якія ахопліваюць перыяд ад 15 жніўня 1919 г., калі ў горад увайшлі польскія войскі, і да 10 мая 1920 г. У дакументах адлюстраваны арганізацыйная структура магістрата, яго асабовы склад, асноўныя кірункі дзейнасці, пытанні ўзаемадзеяння з польскай ваеннай уладай і органамі цывільнай адміністрацыі.

Як адзначылі ўкладальнікі зборніка, дакументы дазваляюць прааналізаваць дзейнасць медыцынскай, пажарнай, паліцэйскай, падатковай, ветэрынарнай і іншых службаў, а таксама вызначыць асаблівасці палітыкі польскіх органаў кіравання ў Менску і Менскай акрузе.

Кніга выдадзена пры падтрымцы Польскага інстытута ў Менску агульным накладам 99 асобнікаў.

Андрэй Чарнякевіч

Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Уклад., прадм., камент. А. Бучы, А. Горнага, Мінск 2021, т. 2., кн. 1, 272 с.

Яшчэ адзін прыклад працы незалежнага выдавецтва і прыватнай ініцыятывы асобных даследчыкаў, вынікам чаго стала публікацыя чарговай часткі дакументаў гэтак званага “Архіва БНР” — корпуса матэрыялаў аб палітычнай дзейнасці структур Беларускай Народнай Рэспублікі.

Фармальна кніга падаецца як працяг серыі, якую запачаткаваў яшчэ ў 1998 г. журналіст і гісторык Сяргей Шупа, выдаўшы матэрыялы Рады міністраў БНР з фондаў Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Літвы. У другі том серыі ўвайшла частка дакументаў з маскоўскіх збораў па гісторыі БНР, а дакладна — афіцыйныя пратаколы пасяджэнняў Народнага сакратарыята БНР за 1918 г., якія былі выяўлены Аляксандрам Горным у Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі.

Усяго ў выданні змешчаны 121 пратакол за перыяд ад 21 лютага 1918 г., з моманту ўтварэння кіруючага органа БНР, і да 26 лістапада таго ж года, калі прадстаўнікі беларускага ўрада былі вымушаны пакінуць Менск. Дакументы ахопліваюць перыяд паўстання ды дзейнасці ўрадаў БНР пад кіраўніцтвам Язэпа Варонкі, Рамана Скірмунта і Янкі Серады, а таксама стварэнне ўрада Антона Луцкевіча.

У апублікаваных дакументах адлюстраваны абставіны і галоўныя этапы фармавання органаў беларускай дзяржаўнасці, а таксама міжнародная, унутрыпалітычная і эканамічная сітуацыя ў краі ў перыяд іх дзейнасці.

Архівы БНР выйшлі накладам 200 асобнікаў.

Андрэй Чарнякевіч

А. В. Шарков, Е. И. Хорошевич, *По следам Польско-советской войны, 1919–1920*, Минск 2020, 232 с.

Рэдкае для беларускай гістарыяграфіі выданне, прысвечанае ваенным падзеям Польска-савецкай вайны, пабачыла свет напярэдадні стагоддзя з яе заканчэння ў дзяржаўным выдавецтве “Звязда” накладам у 700 асобнікаў (!).

Фактычна кніга прадстаўляе сабою ілюстраваны пуцяводнік па вайсковых пахаваннях савецкіх ды польскіх жаўнераў, а таксама ахвяр “белапольскага тэрору” і ваеннапалонных чырвонаармейцаў. Геаграфічна яна ахоплівае абшар сучаснай Рэспублікі Беларусь і фрагментарна Польшчы. У апошнім выпадку аўтары засяроджваюцца галоўным чынам на вайсковых мемарыялах на месцах былых лагераў для ваеннапалонных і інтэрнаваных чырвонаармейцаў.

Аўтары кнігі — палкоўнік міліцыі Анатолій Шаркоў і лаўрэат прэміі “За духоўнае адраджэнне” Алена Харашэвіч — раней ужо выдалі некалькі сумесных прац: *Жить и помнить. Советские воинские захоронения в Ев-*

ропе (2015), *Святые родники Белой Руси* (2017), *Ставка Верховного главнокомандующего Русской армией в годы Первой мировой войны в событиях и лицах* (2017), *Обелиски памяти Русской императорской армии* (2018).

Кніга складаецца з прадмовы, трох раздзелаў, спіса літаратуры і дадатку. Яна пачынаецца зваротам Надзвычайнага і Паўнамоцнага пасла Рэспублікі Польшча ў Беларусі Артура Міхальскага і прафесара Аляксандра Кавалені.

У прадмове і першых раздзелах аўтары даволі агульна пераказваюць сам ход вайны і засяроджваюцца галоўным чынам на ахвярах сярод ваеннапалонных чырвонаармейцаў, якія трапілі ў польскі палон. Цікава, што значная частка апісання вайсковых дзеянняў адведзена пад "Палескі паход" генерала С. Балаховіча ды ягонай Народна-добраахвотніцкай арміі.

У найбольш цікавым трэцім раздзеле змешчаны апісанні вайсковых мемарыялаў. Большасць з іх тычыцца пахаванняў на тэрыторыі Беларусі, якія прадстаўлены ў алфавітным парадку паводле абласнога адміністрацыйнага дзялення: асобна па Брэсцкай, Гродзенскай ды інш. абласцях, — а таксама праілюстраваны аўтарскімі здымкамі.

У апісаннях прыводзяцца звесткі пра месца, прыкладную колькасць загінулых, абставіны іх гібелі, прычым пераважна без прозвішчаў. Апісваецца сучасны стан пахавання. Агульнай карты мемарыялаў або планаў могілак аўтары не публікуюць.

Андрэй Чарнякевіч

IX Міжнародны кангрэс даследчыкаў Беларусі 1–3 кастрычніка 2021 г., Універсітэт Вітаўта Вялікага, Коўна

Калі Кангрэс быў запачаткаваны, то ён рэалізоўваў амбітную ідэю — штогод праводзіць самыя буйныя форумы даследчыкаў Беларусі. Гэта адразу выклікала крытыку і запатрабавала шмат намаганняў ад арганізацыйнай каманды. Першыя сем гадоў гэта ідэя ажыццяўлялася, але са з'яўленнем задумы зрабіць Кангрэс у Менску рэгулярнасць знікла. Упершыню не атрымалася правесці Кангрэс у Менску ў 2018 г., а чарговы IX форум быў запланаваны на кастрычнік 2020 г. і таксама ў Менску. Ужо ў жніўні стала зразумела, што яго правесці не атрымаецца.

Агулам будучыня самога мерапрыемства апынулася пад пагрозай, паколькі ў Беларусі абрынуліся рэпрэсіі на грамадзянскую супольнасць (ад якіх моцна пацярпела і навука), а ўвесь свет завязнуў у няспыннай барацьбе з каранавірусам, што таксама ставіла пад пытанне ажыццяўленне масавых імпрэз.

Тым не менш было прынята досыць рызыкоўнае рашэнне правесці ў 2021 г. Кангрэс максімальна ў традыцыйным жывым ("афлайн") рэжыме, паколькі для такога буйнога мерапрыемства вельмі важная непасрэдная камунікацыя, усталяванне сувязяў. У анлайн-фармаце губляецца значная частка вартасці такога мерапрыемства. Але любыя жаданні натыкаюцца на рэчаіснасць, і, на жаль, галоўным чыннікам стала тое, што Літва яшчэ больш узмацніла кавідныя абмежаванні, з абавязковым 10-дзённым каранцінам для тых, хто не мае еўрапейскай вакцынацыі. Разам з абмежаваннямі на выезд з Беларусі гэта прывяло да таго, што з Беларусі на сам Кангрэс дабралася каля дзесяці чалавек. Але калі раней гэта было б трагедыяй для Кангрэса, то зараз гэта стала толькі тэхнічнай цяжкасцю.

Па-першае, згаданыя вышэй рэпрэсіі прывялі да значнай міграцыі даследчыкаў і экспертаў з Беларусі, змушаных шукаць лепшай долі ў іншых краінах. І гэта давала магчымасць значнай колькасці патэнцыйных удзельнікаў патрапіць на Кангрэс.

Па-другое, змушанае сядзенне ў каранцінах і лакдаўнах значна павысіла нашы навыкі валодання новымі камунікацыйнымі тэхналогіямі. Усе мы прывыклі да заняткаў праз інтэрнэт, анлайн-семінараў і канферэнцый, і ў дадзеным выпадку вялікая падтрымка была з боку Універсітэта Вітаўта Вялікага ў Коўне, дзе была магчымасць скарыстацца тэхнічна падрыхтаванымі аўдыторымі ў новаадбудаваным корпусе. Практычна ўсе панэлі праходзілі ў гэтак званым гібрыдным фармаце, калі некалькі ўдзельнікаў знаходзіліся ва ўніверсітэцкай аўдыторыі, а астатнія маглі падключацца праз інтэрнэт. Некаторыя мерапрыемствы (адкрыццё і закрыццё Кангрэса) праходзілі з жывой трансляцыяй.

Падаецца, што гэта ўжо стала рэчаіснасцю, якая нікуды не знікне, і наступны Кангрэс будзе адбывацца ў такім жа гібрыдным фармаце. Але і тут варта бачыць новыя магчымасці, бо гэта, сапраўды, дазволіла выступіць удзельнікам, якія з-за кавідных абмежаванняў не здолелі прыехаць у Коўна, значна пашырылася геаграфія ўдзельнікаў. Упершыню з дакладамі выступалі навукоўцы нават з такіх краін, як Бразілія, Сальвадор ці Аўстралія. І таксама гэты фармат стварае магчымасць рабіць прамыя трансляцыі пасяджэнняў на асобных панэлях для ўсіх зацікаўленых, што павялічвае аўдыторыю мерапрыемства.

Калі перайсці да лічбаў, то заканамерна гэта быў самы шырокі па геаграфічным ахопе Кангрэс, дзе былі прадстаўлены ўдзельнікі з 25(!) краін. Апроч магчымасці дыстанцыйнага ўдзелу, гэтаму, безумоўна, паспрыяў рост зацікаўленасці Беларуссю ў міжнароднай навуковай супольнасці пасля палітычных пратэстаў 2020 г.

Агулам прыняло ўдзел 145 “жывых” удзельнікаў і 212 — “віртуальных”. Гэта значна менш, чым на апошніх кангрэсах у Вільні і Варшаве, але трэба ўлічваць усе неспрыяльныя абставіны, палітычныя і кавідныя. Пры гэтым практычна атрымалася захаваць напрацаваны тэматычны спектр сацыяльных і гуманітарных навук, але з некалькімі стратамі: філасофія, гісторыя царквы, гендарныя даследаванні. Да апошняга спадзяваліся, што адбудзецца секцыя па гендарных даследаваннях, якая рыхтавалася, але самі ініцыятары змушаны былі адмовіцца ад ажыццяўлення па прычынах рэпрэсіўнага пераследу арганізацый гэтага сектару ў Беларусі. З іншага боку, у гэтым годзе вельмі моцнай была паліталагічная частка з падсумаваннем пратэстаў, з’явіліся і некаторыя новыя накірункі, напрыклад, антрапалогія харчавання. Так ці інакш, Кангрэс застаецца люстэркам таго, што адбываецца ў беларускай навуцы.

Адной з традыцый Кангрэса стала штогадовае падсумаванне вынікаў конкурсаў за лепшыя навуковыя публікацыі па гуманітарных і сацыяльных навуках, якія праводзіліся і ў тыя гады, калі форумы не адбываліся. Калі ў мінулым годзе падсумаванне Прэміі адбывалася віртуальна, то ў гэтым годзе — у вялікай аўдыторыі, што стварала атмасферу свята. Варта згадаць і імёны пераможцаў: Андрэй Мацук (манаграфія па гісторыі *Грамадска-*

палітычнае жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў час бескаралеўя 1733–1735 гг., Мінск 2020), Аляксандр Гужалоўскі (артыкул па гісторыі *Культ Сталіна ў беларускім савецкім фальклоры*, "Беларускі гістарычны часопіс", 2020, № 2), Дзмітрый Смалякоў (манаграфія па гуманітарных навуках *Сацыяльна-філасофскія погляды рэлігійных палемістаў у Беларусі канца XVI — сярэдзіны XVII ст.*, Мінск 2020), Вераніка Курцова (артыкул па гуманітарных навуках *Беларускія гаворкі Падляшша: з назіранняў над марфалагічнымі асаблівасцямі, іх эвалюцыяй і ступенню захаванасці* [у:] *Беларуская дыялекталогія*. Навук. рэд. В. М. Курцова, Л. П. Кунцэвіч, Мінск 2020, вып. 6), Таццяна Кулакевіч (артыкул па сацыяльна-палітычных навуках *National Awakening in Belarus: Elite Ideology to 'Nation'*, "Practice SAIS Review of International Affairs", Vol. 40, Num. 2, Summer-Fall 2020).

Ва ўмовах заняпаду інстытута рэцэнзій і акадэмічнай крытыкі ў Беларусі конкурс Кангрэса выконвае вельмі важную функцыю вызначэння якасці навуковых прац у Беларусі.

Аляксей Ластоўскі (Вільня)

БЕЛАРУСКІ ШЛЯХ ДА НЕЗАЛЕЖНАСЦІ

Да 30-годдзя абвяшчэння Рэспублікі Беларусь

VII Міжнародная анлайн-канферэнцыя Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта. 26–27 лістапада 2021 г.

Васіль Быкаў аднойчы напісаў, што кожнаму наканавана прайсці ўласны шлях да свабоды. У 1991 г. палітычная мара стваральнікаў Беларускай Народнай Рэспублікі (1918) ператварылася ў рэчаіснасць. Беларуская дзяржава стала фактам палітычнага жыцця. Аднак палітычныя падзеі лета і восені 2020 г. зрабілі відавочным і тое, што незалежная дзяржава сама па сабе не з'яўляецца гарантам свабоды і дэмакратыі. Сёння пытанне палітычных свабод кожнага грамадзяніна краіны наўпрост звязана з яе далейшым існаваннем, з яе незалежнасцю.

Якую ролю адыграла ў гэтых падзеях гістарычнае мінулае? Ці беларусам сапраўды была наканавана гэта „доўгая дарога дадому"? І калі так, дык чаму? Менавіта на гэтыя ды іншыя пытанні паспрабавалі адказаць з нагоды чарговага юбілею ўдзельнікі анлайн-канферэнцыі, арганізаванай Цэнтрам беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта.

Канферэнцыя была прысвечана светлай памяці выбітнага беларускага гісторыка Уладзіміра Ляхоўскага (5 лютага 1964–7 верасня 2021), далсед-

чыка гісторыі беларускага нацыянальнага руху ды многіх іншых праблем гісторыі і культуры Беларусі.

Пачаткам беларускай дзяржаўнасці ў еўрапейскім кантэксце быў прысвечаны рэферат Аляксандра Краўцэвіча (Варшава). Ігар Бортнік (Полацк) прадставіў свае разважанні па праблеме народнага суверэнітэту ў грамадска-палітычнай думцы ВКЛ у другой палове XVI — першай палове XVII ст. У выступленні Віктара Якубава (Вільня) была разгледжана праблема права на супраціў тыраніі ў спадчыне Януша Радзівіла і Льва Сапегі. Даследчык Вадзім Аніпяркоў (Варшава) акрэсліў стэрэатыпы, якія існуюць адносна Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Рэферат Вячаслава Шведа (Варшава) быў прысвечаны дзяржаўнаму становішчу ВКЛ перад канчатковай стратай незалежнасці ў 1795 г.

Разгляд праблематыкі гісторыі дзяржаўнасці на землях Беларусі ў XX ст. распачаў Станіслаў Рудовіч (Менск) рэфератам на тэму: "Беларуская Народная Рэспубліка як дэмакратычная альтэрнатыва бальшавіцкай дыктатуры ў Беларусі". Украінскі гісторык Віталь Скальскі (Кіеў) падсумаваў 100-гадовы юбілей рэвалюцыі ва Украіне. Расійскі даследчык Ігар Барынаў (Масква) распавёў пра ідэю беларускай дзяржавы ў палітычнай думцы Германіі 1914–1944 гг., Яўген Мірановіч (Беласток) прадставіў аналіз ідэі дзяржаўнасці ў праграмах беларускіх палітычных плыняў у 1989–1991 гг. Лявон Баршчэўскі (Менск) распавёў пра палітычныя падзеі ў перыяд ад 25 жніўня па 21 снежня 1991 г. Амбасадар Польшчы ў Беларусі ў 1998–2002 гг. Марыюш Машкевіч разважаў пра незалежнасць Беларусі з перспектывы польскага дыпламата. Кацярына Крывічаніна (Варшава) закранула праблему лёсу «чарнобыльскіх» валютных сродкаў Беларусі пасля распаду СССР. Рэферат Таццяны Касатай-Герасюк (Варшава) быў прысвечаны рэлігійным і грамадскім практыкам баптыстаў ва ўмовах распаду СССР і абвяшчэння незалежнасці Беларусі. Уладзімір Снапкоўскі (Менск) акрэсліў свае прапановы па перыядызацыі гісторыі Рэспублікі Беларусь, зыходзячы з яе знешнепалітычнага становішча.

Падчас працы секцыі "Радавод беларускай дзяржаўнасці: памяць і мова" прагучалі рэфераты Алены Маркавай (Прага) пра ролю беларускай мовы ў нацыянальным Адраджэнні 1990-х гг., Тадэвуша Гавіна (Варшава) пра лёс польскай адукацыі ў Беларусі ў 1991–2021 гг., Генадзя Сагановіча (Варшава) аб генеалогіі беларускай дзяржаўнасці ў гістарыяграфіі БССР эпохі "адлігі", Івана Пляхімовіча (Менск) аб праблемах нацыянальнай ідэі і філасофіі. Праблематыку гістарычнай памяці ўздымалі ў сваіх выступленнях Андрэй Чарнякевіч і Іна Соркіна (абодва з Варшавы), Ірына Раманава (Вільня), Ірына Кашталян (Брэмен), Аляксандр Смалянчук (Варшава), Аляксандр Фрыдман (Берлін).

Гісторыкі Аляксей Шаланда (Варшава), Дарота Міхалюк (Торунь), Вольга Лабачэўская (Менск), Сяргей Токць і Генадзь Семянчук (абодва з Варшавы) абмеркавалі пытанні гісторыі беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай сімволікі ў адмысловай дыскусіі.

Іна Соркіна (Варшава)

Адам Мальдзіс (1932–2022)

Дзеля таго каб атрымаць дабратворны ўплыў Адама Мальдзіса, навукоўцу не абавязкова было ведаць яго асабіста. Хапала знаёмства з навуковымі працамі таленавітага даследчыка. Прачытаўшы кнігу Мальдзіса *Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя*, я зразумеў, што даследаванні самых складаных праблем можна пісаць не "казённай" мовай, а ў вольным ад савецкіх догмаў палёце, з прыцягненнем цікавых фактаў, выкарыстоўваючы метафарычнасць і нават інтрыгу. Пад уздзеяннем прачытанага я пачаў працу над кнігай *Мінск. Старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада*. Але мне таксама пашчасціла блізка пазнацца са знаным па кнігах Мальдзісам і працаваць пад яго кіраўніцтвам.

Напрыканцы існавання СССР сярод навукоўцаў вялася гаворка, што Адаму Мальдзісу ўдалося вырвацца за мяжу, каб папрацаваць у лонданскай бібліятэцы імя Францыска Скарыны і там здабыць каштоўныя матэрыялы. З гэтым поспехам я павіншаваў знакамітага навукоўца пры выпадковай сустрэчы ў гарадскім транспарце. Так мы пазнаёміліся.

1991 год выдаўся ў Беларусі бурлівым, а ў маім жыцці — пераломным. Нечакана для сябе я пакінуў акадэмічны Інстытут гісторыі і перайшоў на працу ў акадэмічны Інстытут літаратуры, дзе Адам Мальдзіс стварыў рабочую групу для арганізацыі Нацыянальнага навукова-асветнага цэнтра імя Францыска Скарыны, або скарочана — *Скарынаўскага цэнтра*. Адбылося гэта ў студзені 1991 г., яшчэ пры існаванні Савецкага Саюза. Запрашэннем на працу да Мальдзіса, відаць, я абавязаны сваёй кнізе пра Менск.

Былы мой начальнік Міхась Біч крыўдаваў, што я не параіўся з ім. Чаму, нават цяжка сказаць. Можа таму, што інтэлектуальнае поле Мальдзіса было для мяне такім прыцягальным. Адразу ж адчуў перамены ў сябе — нейкую палёгку ад абцугоў акадэмічнай гісторыі і асалоду вяртання да матчынай

беларускай мовы. На новым месцы ўсе гаварылі па-беларуску, ішла мабілізацыя да нейкай, пакуль малавядомай мне новай і вялікай справы. Адносна Міхася Біча я ўсё ж паступіў бестактоўна. Дагэтуль шкадую.

Мальдзіс узяўся за наватарскі, але рызыкоўны праект. Яго, мабыць, цешыла надзея на дэмакратызацыю Беларусі. Жадаючых падтрымаць праект была жменька. Навукоўцы не стаялі ў чарзе да Мальдзіса. Конкурс на залічэнне ў будучы Скарынаўскі цэнтр не спатрэбіўся. З дыпламаваных навукоўцаў у рабочую групу перайшлі Уладзімір Конан, Генадзь Каханоўскі, Алесь Жлутка і я. Пасля стварэння ў верасні 1991 г. Скарынаўскага цэнтра да яго далучыліся Вячаслаў Рагойша, Лідзія Кулажанка, Мая Яніцкая, Эдуард Дубянецкі, Алесь Анціпенка. Цесна супрацоўнічаў з намі Генадзь Цыхун. Але там віравала моладзь: Ігар Бабкоў, Сяргей Шупа, Галіна Дубянецкая, Сяргей Абламейка, Марыя Міцкевіч, Мікола Матрунчык, Віталь Зайка, Юры Вашкевіч, Янка Войніч. Многія з іх зараз вядомыя асобы. Мальдзіс не памыліўся. Ды і таленавітыя маладыя людзі самі хіліліся да яго. Яны пастаянна ўліваліся ў працоўны калектыў Скарынаўскага цэнтра.

Скарынаўскі цэнтр ствараўся пасля перадыслакацыі — з-пад крыла Акадэміі навук пад крыло Міністэрства адукацыі. Акадэмічная бюракратыя новую структуру не прыняла. Не думаю, што Мальдзіс быў у захапленні, бо статус асобнай установы атрымаць не ўдалося. Адна апека замянялася на другую. Новая ўстанова магла стаць другараднай, на што і разлічвалі кіраўнікі ад навукі і народнай асветы. Але з Мальдзісам гэта не прайшло.

Ён і ў такой падвешанай сітуацыі зрабіў Скарынаўскі цэнтр надзвычай прэстыжным, надаўшы яму самы значны ў постсавецкай Беларусі міжнародны аўтарытэт. Гэта быў зорны час і для самога стваральніка. Дагэтуль здзіўляюся, як яму на пасадзе дырэктара ўдалося за такі кароткі час — з верасня 1991 па снежань 1998 г. — зрабіць так шмат для беларусістыкі. Нездарма акадэмічнае кіраўніцтва асцерагалася канкурэнцыі Мальдзіса. Ды і для міністра адукацыі пасля стварэння Скарынаўскага цэнтра на чале з няўрымслівым дырэктарам пачаліся невядомыя раней клопаты. Кожны год міністэрства старалася ўрэзаць фінансаванне чужой для яго ўстановы, і кожны год Мальдзісу прыходзілася "выбіваць" неабходныя сродкі сваёй аргументацыяй, аўтарытэтам і майстэрствам дыпламатыі. А мы знаходзіліся пад яго надзейным парасонам і маглі спакойна працаваць.

Мальдзіс разглядаў Скарынаўскі цэнтр папярэднікам і пераемнікам Інстытута беларускай культуры (Інбелкульта), які б мог стаць такой жа вольнай супольнасцю беларускіх навукоўцаў, якую ўдалося стварыць у 1920-х гадах. Зараз такая ідэя падаецца фантастычнай, але не варта забываць пра ўзнёслы настрой беларускіх патрыётаў у першыя гады суверэннай Беларусі.

Невыпадкова першым маім заданнем ад Мальдзіса стаў збор матэрыялаў і напісанне гістарычнай даведкі пра Інбелкульт. Тады я дакументальна пацвердзіў, што супрацоўнікі той установы вялі сталую працу ў ацалелым

будынку па вуліцы Рэвалюцыйнай, 15. І наш кіраўнік дабіўся перасялення туды. Але быццам для здзеку Скарынаўскаму цэнтру адвялі толькі адзін паверх таго невялікага будынка, узведзенага ў другой палове XIX ст. Прыходзілася працаваць у цеснаце. Усе намаганні Мальдзіса пашырыцца засталіся непачутымі. Над намі месцілася пракуратура Цэнтральнага раёна горада. Адзінае, што ўдалося дырэктару Скарынаўскага цэнтра, дык гэта ўсталяваць на будынку мемарыяльную дошку пра Інбелкульт.

Адпаведна інбелкультаўскай традыцыі, Мальдзіс быў ініцыятарам распрацоўкі курса беларусазнаўства і абавязковага выкладання яго ў навучальных установах ушчэнт зрусіфікаванай Беларусі. Фактычна беларусаведчую працу на пачатку 1990-х гг. трэба было пачынаць з такога ж узроўню, як і супрацоўнікам Інбелкульта ў 1920-я.

Навуковае кіраўніцтва распрацоўкай новага курса Мальдзіс даверыў мне, як загадчыку аддзела беларусазнаўства. Неабходнае фінансаванне яго стараннямі было атрымана ад Фонда фундаментальных навук пры АН Беларусі. Для стварэння часовага творчага калектыву мы сабралі вядомых навукоўцаў: У. Конан, В. Рагойша, А. Жлутка, М. Яніцкая, Э. Дубянецкі А. Анціпенка, Ю. Вашкевіч і запрошаныя з іншых устаноў Язэп Юхо, Павел Церашковіч, Яўген Сахута, Андрэй Кіштымаў, Галіна Сяргеева, Вінцук Вячорка, Генадзь Семянчук. У выніку атрымалася навукова-папулярная праца для шырокага кола чытачоў. Міністэрства адукацыі гэта не задавальняла. Калектыўны твор не быў апублікаваны.

Мне пашчасціла, што Мальдзіс прымаў удзел ў распрацоўцы праекта напісання паралельнай гісторыі Беларусі, Польшчы, Украіны і Літвы і ўключыў мяне ў міжнародны аўтарскі калектыў. Дзякуючы яму, я змог наблізіцца да навукоўца еўрапейскага светапогляду. Першая навуковая і стылістычная рэдакцыя маіх нарысаў гісторыі Беларусі XIX–XX стст. належала зноў жа Мальдзісу. Адбылося гэта не пазней за 1998 г.

Кансалідацыя, каардынацыя і мабілізацыя навукоўцаў свету для вывучэння Беларусі стала адным з галоўных накірункаў дзейнасці Скарынаўскага цэнтра. Створаная па ініцыятыве Мальдзіса ў 1991 г. яшчэ ў складзе Акадэміі навук Міжнародная асацыяцыя беларусістаў (МАБ) разгарнула беспрэцэндэнтную дзейнасць. Для мяне гэта быў выхад у шырокі свет беларускай дыяспары. Дарадцамі і дабрадзеямі для маёй дзейнасці сталі Вітаўт і Зора Кіпелі.

Пад кіраўніцтвам Мальдзіса я прайшоў добрую школу рэдагавання навуковых тэкстаў, калі ўдзельнічаў у падрыхтоўцы да друку матэрыялаў міжнародных кангрэсаў беларусістаў і ўваходзіў у 1996–1998 гг. у склад рэдкалегіі штомесячнага бюлетэня МАБ “Кантакты і дыялогі”.

Мальдзісу патрабаваўся памочнік. Ён імкнуўся прылучаць мяне да арганізацыйнай працы. Удзел у арганізацыі кангрэсаў беларусістаў і з’ездаў беларусаў свету быў для мяне сапраўдным святам. Памятую мае шматра-

зовыя паходы ў Міністэрства юстыцыі для перазацвярджэння статута Скарынаўскага цэнтра і яго дапрацоўку па міністэрскіх заўвагах. Мальдзіс нават даверыў мне выкананне абавязкаў свайго намесніка і час ад часу пасылаў на "планёркі" ў Міністэрстве адукацыі.

Праўда, гэту пасаду я займаў на працягу толькі года (1993–1994), а потым у сувязі нібыта са скарачэннем штатаў міністэрства згубіў яе. Да мяне даходзілі звесткі, што не дагадзіў нечым міністру. Тым не менш Мальдзіс прапаноўваў мне стаць сваім пераемнікам. Я не быў гатовым да таго і не ўяўляў, што Мальдзіса можа нехта замяніць. Ды і адносіны да мяне міністра рабілі такі транзіт улады ў Скарынаўскім цэнтры нерэальным.

Я быў сведкам, як працаваў Мальдзіс. Ён бесперапынна нешта пісаў і рэдагаваў, складаў картатэку беларускіх выданняў і рабіў выразкі з перыядычных выданняў, прымаў гасцей, наведвальнікаў і даваў інтэрв'ю, шукаў фундатараў і падтрымкі вышэйшага начальства. Ён стаў першым у Беларусі паспяховым менеджарам у навуковай дзейнасці. Яму прыходзілася зацята даказваць важнасць існавання створанай ім установы і сваёй справы для Беларусі.

Кожны тыдзень мы збіраліся ў кабінеце дырэктара для абмеркавання таго, што зроблена і што трэба зрабіць. Як дырэктар, ён быў надзвычай тактоўным, а як мужчына — вельмі шляхетным. Пры незадаволенасці эмацыянальна тлумачыў нашы памылкі і застрашваў нейкімі нядобрымі чуткамі ад нейкіх асоб, якія, як мне падаецца, часам зусім не існавалі.

Пачэсных гасцей Мальдзіс прымаў і частаваў беларускім "крупнікам" уласнага прыгатавання ў музеі "Беларусь у свеце", створаным у 1993 г. Музей займаў самы вялікі пакой на адведзеным для нас паверху. На адной з такіх сустрэч маё выступленне пра Інбелкульт спадабалася вядомаму беларускаму палітыку Генадзю Карпенку. Там жа ў памяшканні музея адбываліся пасяджэнні Кангрэса МАБ і святочныя сходы скарынаўцаў, дакладней будзе сказаць — мальдзісаўцаў.

Мальдзіс пакінуў кіраўніцтва Скарынаўскім цэнтрам у 67-гадовым узросце, зусім не нямоглым. Яго фактычна адхілілі ад кіраўніцтва. Беларуская бюракратыя не чакала такога каласальнага поспеху мальдзісаўскага навукова-грамадскага праекта. Ён здзівіў усіх. Яго поспехі станавіліся для ўлады ўсё больш непатрэбнымі. Мальдзіс не займаўся палітыкай, хоць яго справы мелі палітычны рэзананс.

Мальдзіс жыў у сусветнай беларускасці і ўжо не мог ад яе адмовіцца. Яго ўладкаванне на новую працу ў газету "Голас Радзімы", якая выдавалася для беларусаў свету, было працягам такога жыцця. Разам з ім і я пакінуў Скарынаўскі цэнтр без шкадавання. Шкадую толькі страту сталых кантактаў з маім кумірам. Расстанне з выбітнымі асобамі, такімі як Адам Мальдзіс і Міхась Біч, збядняла мяне.

І ўсё ж дагэтуль асоба Мальдзіса застаецца для мяне загадкавай, асабліва ў апошнія чатыры гады нашага супрацоўніцтва. Вядома, што рабіў, і не-

вядома, што думаў. Гаварыў ён намёкамі, алегарычна, расказваючы розныя байкі. Умоў для шчырасці не было. Над Скарынаўскім цэнтрам навісала пракуратура. Чамусьці зараз мне падаецца, што Мальдзіс жыў, як пад акупацыяй, усведамляючы гэта ці не.

Беларускі патрыёт так і не дачакаўся вольнай Беларусі. Але можна з упэўненасцю сказаць, што інтэлектуальная спадчына вялікага вучонага, асветніка і арганізатара навуковай дзейнасці, безумоўна, спатрэбіцца пераемнікам і паслужыць разняволенню беларускага народа. Пра яго яшчэ напішуць кнігі.

Захар Шыбека (Хайфа)

У першыя дні пасьля сьмерці прафэсара Адама Мальдзіса пішуцца і яшчэ напішуцца шмат тэкстаў і водгукаў пра яго. Будуць згадваць яго кнігі, яго самога, нехта, магчыма, пачне пісаць успаміны.

У мяне ж сёньня хапае сіл падзяліцца з чытачамі толькі некалькімі прыватнымі думкамі пра постаць нашага вялікага падзьвіжніка. Поўную сіл забірае боль — звычайны чалавечы боль за тое, што гэты навуковец усё жыцьцё павінен быў прадзірацца праз сьцяну савецкага агітпропу, праз інтрыгі прарасейскіх і пракамуністычных дзеячаў Акадэміі навук і супраціў дурных мясцовых і цэнтральных чыноўнікаў; за тое, што хоць Адам Іосіфавіч і нямала пражыў, і нямала зрабіў, але ўсё ж сышоў не да канца рэалізаваным, без сваёй навуковай школы і вучняў, практычна недаацэненым.

Але хочацца верыць, што цёмныя часы мінуцца і што Беларусь усё ж ацэніць гэтага падзьвіжніка і яго даробак належным чынам, што некалі выйдзе і шматтамовы збор ягоных твораў, і вуліцы будуць названыя яго імем, зьявяцца помнікі ў Астраўцы і Менску. Ня ведаю, ці будзе некалі ў Беларусі свой пантэон, але калі будзе, то ганаровае месца для прафэсара Адама Мальдзіса там ужо забраніравана.

У 1991 г. пасьля заканчэньня БДУ і двух гадоў выкладаньня гісторыі ў школе я працаваў загадчыкам сэктару цэнтральнай Беларусі ў Беларускім дзяржаўным музэі народнай архітэктуры і побыту. Аднойчы на маім працоўным стале зазваніў тэлефон. Прафэсар Адам Мальдзіс прапанаваў сустрэцца і пагаварыць.

Мы сустрэліся, і Адам Іосіфавіч запрасіў мяне на працу ў Акадэмію навук, у Нацыянальны навукова-асьветны цэнтр імя Францішка Скарыны, які ён тады ствараў і дырэктарам якога ўжо быў прызначаны. Гэта было ганарова, адказна і троху страшнавата. Я, вядома, згадзіўся, і прафэсар Мальдзіс стаў маім начальнікам на наступныя пяць гадоў.

Гэта былі шчасьлівыя гады — і мае, і краіны. Я працаваў малодшым навуковым супрацоўнікам у аддзеле тэорыі і гісторыі беларускай культуры пад кіраўніцтвам іншага волата беларускай навукі прафэсара Ўладзімера Конана і пад агульным наглядам дырэктара Цэнтру і кіраўніка яго навуковай рады прафэсара Адама Мальдзіса.

Тады не было забароненых тэм і ўсё здавалася магчымым. Наш аддзел, напрыклад, у 1993 г. заплянаваў напісаньне і выданьне амбітнага 4-тамовага дасьледаваньня *Нарысы гісторыі рэлігіі ў Беларусі*, праца над якім неўзабаве пачалася, але так і не была скончаная, бо сытуацыя вакол Скарынаўскага цэнтру і палітычная сытуацыя ў краіне вельмі хутка зьмяніліся.

Неяк увосень я мусіў здаць кіраўніцтву гадавы плянавы тэкст, каб адсправаздачыцца за некалькі навуковых камандзіровак у архівы. Замест гэтага я прынёс яму 150-старонкавы рукапіс дысэртацыі пра нацыянальны аспэкт нэауніі ў Заходняй Беларусі ў 1920–1930-я гады. Назаўтра Адам Іосіфавіч з тоўстым стосам дысэртацыі ў руках усхвалёвана хадзіў па паверхах левага крыла цэнтральнага корпусу Акадэміі навук, дзе тады разьмяшчаліся Інстытут літаратуры і Скарынаўскі цэнтр, і з гонарам казаў калегам: “Во, Абламейка прынёс цагліну, я цэлую ноч чытаў, будзе добрая дысэртацыя і кніга”. Яшчэ праз пару дзён ён пачаў паседжаньне навуковай рады цэнтру словамі: “Дарагія калегі, дазвольце павіншаваць вас са знамянальнай падзеяй. У Беларусі зьявіўся новы гісторык. Прашу вітаць і шанаваць — Сяргей Абламейка”.

Я гэта пішу не для таго, каб пахваліцца, але для таго, каб паказаць найважнейшую якасьць навукоўца і чалавека Мальдзіса — яго абсалютна шчырую, глыбінную бескарысьлівасьць і адданасьць навуцы. Галоўнай каштоўнасьцю для яго была Беларусь, беларушчына, беларуская навука і культура. І калі ў падмурку гэтага беларускага дому зьяўлялася чарговая цаглінка (кніга, тэкст, знаходка), ён не раўнаваў, не зайздросьціў, не крытыкаваў, але шчыра радаваўся, бо адчуваў адказнасьць за увесь дом. Адам Мальдзіс быў адным з айцоў тагачаснай (і сучаснай) беларушчыны, якой жыў і дыхаў.

Тым часам прыйшоў 1994 год, адліга пачатку 1990-х заканчвалася, і вельмі хутка высьветлілася, што ВАК маю дысэртацыю на такую тэму не прапусьціць. Адам Іосіфавіч накіраваў мяне ў дактарантуру ў Люблінскі каталіцкі ўнівэрсытэт, да свайго сябра прафэсара Ежы Клачоўскага, куды я пасьпяхова і паступіў. Але гэта, як кажуць, ужо зусім іншая гісторыя.

27 сьнежня 1956 г. “ЛіМ” зьмясьціў агляд чытацкай пошты пад назвай “Ахоўваць помнікі культуры”. Былі там і такія радкі: “…Але больш за ўсё рэдакцыя атрымлівае пісем аб тым, што ў многіх раёнах нашай рэспублікі ўсё яшчэ дрэнна ахоўваюцца помнікі культуры беларускага народа. Тав. Мальдзіс з Радашковіцкага раёна паведамляе, што ля вёскі Краснае захавалася арыгінальная драўляная будоўля XVIII стагоддзя, якая цяпер разбураецца…”.

Гэта быў выпускнік журфаку БДУ таго ж 1956 г. Адам Мальдзіс, які па разьмеркаваньні трапіў на пасаду сакратара радашковіцкай раённай газэты “Сцяг Ільіча”. Ужо тады ён дбаў пра помнікі культуры і з тых самых часоў пачынаецца яго асабістая бітва за беларускую мову, культуру і гісторыю, якая цягнулася 67 гадоў, бо першую публікацыю ён зрабіў яшчэ студэнтам у 1954 г.

Пасьля былі асьпірантура ў Інстытуце літаратуры Акадэміі навук і шмат дзесяцігодзьдзяў плённай навуковай і асьветнай працы. Два дзясяткі кніжак і сотні навуковых і навукова-папулярных публікацый у газэтах і часопісах.

Усе знаходкі і дасягненьні Адама Мальдзіса пералічыць цяжка, гэта павінны зрабіць яго біёграфы. Назаву тут усяго некалькі. Так, менавіта ён знайшоў беларускі верш *Всем многі век в новой хаці*, напісаны ў сярэдзіне XVIII стагодзьдзя апошнім канцлерам Вялікага Княства Літоўскага Яўхімам Храптовічам, і цяпер мы ведаем, што найвышэйшыя ўрадоўцы ВКЛ пісалі вершы па-беларуску перад расейскай акупацыяй гэтай дзяржавы. Ён знайшоў зборнік старадаўняй беларускай музыкі “Полацкі сшытак”, без мэлёдыяў якога цяпер цяжка ўявіць канцэрты старадаўняй беларускай музыкі і сьпеваў. І, нарэшце, ён напісаў доктарскую дысэртацыю, якая выйшла асобнай манаграфіяй *На скрыжаваньні славянскіх традыцый*, за сьціплай назвай якой хаваецца магутны інтэлектуальны чын — клясыфікацыя вялікіх стыляў для нашай літаратуры і мастацтва. Гэта дакладна — навуковы подзьвіг. Ды, зрэшты, усё ягонае жыцьцё, навуковая праца, сотні яго адкрыцьцяў і знаходак, дзясяткі кніг — гэта навуковы і чалавечы подзьвіг.

Прафэсар Адам Мальдзіс стаў містычным падарункам гісторыі беларусам. Этнагенэз беларусаў апошнюю тысячу год праходзіў праз асыміляцыю балтаў славянамі. У гістарычным і этнічным сэнсе “Русь” і “Літва” — дзьве крыніцы, зь якіх выцякае паўнаводная рака сучаснай беларушчыны, гэта дзьве асновы мадэрнай беларускай ідэнтычнасьці.

Адам Іосіфавіч Мальдзіс нарадзіўся ў 1932 г. на этнічным беларуска-літоўскім памежжы ў Астравецкім раёне. Ён любіў расказваць, што ў яго роднай вясковай хаце гучалі адначасова дзьве мовы — ягоныя дзед з бабуляй размаўлялі па-літоўску, а бацькі перайшлі ўжо на беларускую мову, якая стала роднай і для маленькага Адама. І вось гэты аславянены балт зь літоўскім прозьвішчам стаў адным са слупоў сучаснай беларускай культуры і навукі. Ці ня цуд гэта і ці ня містыка гісторыі?!!

Часам мне думаецца, што містыка прысутнічае і ў пакліканьні выбітных людзей да іх чыну. Чым як не містыкай назваць той факт, што 60 гадоў назад два сябры, Уладзімер Караткевіч і Адам Мальдзіс, паехалі ў Вільню ў архіў і там пазнаёміліся з маладым супрацоўнікам гісторыкам Генадзем Кісялёвым, якога пасьля перацягнулі жыць і працаваць у Менск?

Яны сталі найбліжэйшымі сябрамі і, здаецца, моцна паўплывалі адзін на аднаго і на асабісты даробак кожнага зь іх. І гэта таксама, відаць, містыка нябёсаў, што ім было наканавана пазнаёміцца і сысьціся разам, разам падчас працы, у падарожжах і застольлях абмяркоўваць родную гісторыю і культуру, яе праблемы і выклікі, яе герояў і антыгерояў.

У выніку сёньня кожны з членаў гэтага трыюмвірату — Караткевіч, Кісялёў, Мальдзіс — зьяўляецца асобным слупом беларушчыны, безь якога нельга ўявіць сабе сучасную Беларусь, яе гісторыю, яе навуку і культуру.

Іх даробак і чын ляжаць у аснове беларускага палітычнага адраджэньня другой паловы 80-х гадоў XX стагодзьдзя.

Пра такіх людзей пішуць навукова-папулярныя біяграфіі. Ніхто апрача біёграфа не згадае, не ацэніць і не пералічыць усе знаходкі, адкрыцьці і дасягненьні такога чалавека-глыбы. Трэба вывучыць яго архіў, яго раскіданыя ў дзясятках выданьняў публікацыі, ліставаньне. Там адкрыецца процьма неверагодных і займальных фактаў і гісторый. Жыцьцё і навуковая дзейнасьць Мальдзіса, пра якую я ведаю ня толькі зь яго публікацый, але і непасрэдна зь ягоных словаў, — вартыя ўвагі бэлетрыстаў.

Толькі адзін факт. Ён усё жыцьцё шукаў беларускамоўныя вершы Адама Міцкевіча, у існаваньні якіх ніколі не сумняваўся. І вось аднойчы ў 1970-я гады, калі ён быў у камандзіроўцы ў Польшчы, да яго ў гатэльны нумар пазваніў чалавек, які сказаў, што хоча перадаць яму цэлы сшытак беларускіх вершаў Адама Міцкевіча, якія польскія навукоўцы-нацыяналісты хаваюць 100 гадоў ад часу сьмерці вялікага песьняра. Былі прызначаныя час і месца сустрэчы, але той чалавек туды так і не прыйшоў. Мальдзіс лічыў, што сшытак маглі перахапіць і нават зьнішчыць польскія спэцслужбы, якія праслухоўвалі гатэльныя тэлефоны. А такіх падзеяў у навуковым жыцьці Мальдзіса было не адна і ня дзьве.

Прафэсар Адам Мальдзіс быў апантаным шукальнікам беларускіх скарбаў за мяжой. Можна сказаць, што сэнсам яго навуковага жыцьця быў пошук. Ён хацеў знайсьці і вярнуць у Беларусь як мага больш фактаў і артэфактаў нашай гісторыі і нашай спадчыны. Вярнуць ня толькі ў пераносным, але і ў простым сэнсе слова. У 1987 г. ён стварыў і ўзначаліў камісію "Вяртаньне" ў Беларускім фондзе культуры, якая, паводле задумы, павінна была весьці ўлік, шукаць і спрабаваць вярнуць у Беларусь нашы культурныя скарбы. Было наладжана выданьне зборнікаў дакумэнтаў пра вывазы і страты, а таксама пра месца знаходжаньня вывезеных і скрадзеных скарбаў.

Усё жыцьцё ён шукаў крыж Эўфрасіньні Полацкай і новыя дакумэнты пра Францішка Скарыну. Ён не складаў рукі і не паддаваўся адчаю, бо як нейк мне сказаў: "Нязнойдзенага пакуль больш, чым знойдзенага. У нас усё наперадзе". Таму бяз рызыкі памыліцца можна назваць навуковы пошук яго асноўным запаветам для будучых пакаленьняў беларусістаў. У пацьверджаньне нястомнай дасьледчыцкай энэргіі прафэсара Мальдзіса прывяду яго словы з нашага апошняга інтэрвію. Ужо моцна хворы, ён марыў пра навуковыя падарожжы: "Паводле маіх уяўленьняў, невядомыя дакумэнты пра Францішка Скарыну могуць яшчэ быць знойдзеныя ў архівах усіх краінаў Эўропы, дзе Скарына жыў, працаваў або вучыўся. Гэта Аўстрыя, Італія, Данія, Чэхія, Польшча і Літва… Нават у Варшаве нібыта шмат знойдзена, але каб сказаць, што там усё дасьледавана, — нельга. Каб я меў сілы і магчымасьці (я цяпер моцна хварэю), то я паехаў бы найперш у Данію, Польшчу і Італію, паехаў бы ў Вэнэцыю, бо Падуя ўваходзіла ў Вэнэцыянскую рэспу-

бліку. Ды нават паехаў бы ў Вільню. Скарына ж быў сакратаром віленскага біскупа Яна, а дакумэнты пра гэта ніхто пакуль не знайшоў".

У нармальнай сытуацыі ў нармальных краінах такія навукоўцы, як прафэсар Адам Мальдзіс, ствараюць свае навуковыя школы і кіруюць імі. Яны да самай сьмерці ўзначальваюць катэдры ці інстытуты і накіроўваюць сваіх асьпірантаў і маладзейшых калегаў туды, куды самі не дацягнуліся ці на што ў іх не хапіла часу. Вядома, Адам Мальдзіс павінен быў бы да скону заставацца дырэктарам Нацыянальнага навукова-асьветнага цэнтру імя Францішка Скарыны, а цэнтр гэты павінен быў існаваць і цяпер і зьяўляцца складовай часткай Акадэміі навук Беларусі.

Але так ня сталася. Яшчэ ў часы маёй працы ў Скарынаўскім цэнтры гэтую навуковую ўстанову ворагі беларушчыны і зайздросьнікі Мальдзіса празь інтрыгі выкінулі са складу Акадэміі навук і далучылі да Міністэрства асьветы, дзе яна пасьпяхова і сканала. Мальдзіса ў 1998 г. звольнілі з працы, а праз пару гадоў яго яшчэ і жорстка зьбілі на вуліцы маўклівыя людзі ў чорным.

Яго ніколі не абралі акадэмікам. Як не абралі акадэмікамі і іншых волатаў навукі — Генадзя Кісялёва, Уладзімера Конана, Валянціна Грыцкевіча. А тым часам па лініі аддзяленьня гуманітарных навук акадэмікамі рэгулярна абіраліся іншыя людзі, якія практычна ніякага сьледу ў беларускай гуманітарнай навуцы і культуры не пакінулі.

Таму і просіцца на заканчэньне сумная выснова: калі Адам Мальдзіс ня быў акадэмікам, значыць у Беларусі няма Акадэміі навук. А калі нехта лічыць, што яна ўсё ж ёсьць, то адсутнасьць у ліку яе членаў прафэсара Мальдзіса — незмывальная ганьба такой акадэміі.

Сяргей Абламейка (Прага)

Валянціна Мятліцкая (Лебедзева) (1955–2022)

Не атрымліваецца пісаць і думаць пра Валянціну Мятліцкую (Лебедзеву) у мінулым часе. Яна побач, калі думаеш пра трагедыю Украіны, якая для яе была б найвялікшай асабістай бядой, або калі чуеш пра некаторых былых калег, што рэалізуюць рэжымную гістарычную палітыку ў шэрагах сяброў вядомай партыі "КВД" ("Куды вецер дзьме") і пасьпяхова псуюць уласную біяграфію. Яе ўспамінаеш, трымаючы ў руках яе апошнюю кнігу *На пагранічч**ы** эпох і дзяржаў. Старонкі гісторыі Гомеля* (1917–1918) (2021) з цёплым дарчым надпісам, датаваным першым днём гэтага года. Таксама Валянціна прыгадваецца з кожнай згадкай гісторыка, этнографа і эканаміста Мітрафана Доўнар-Запольскага (1867–1934), вяртанне якога ў беларускую гістарыяграфію і гістарычную памяць у вялікай ступені было менавіта яе заслугай.

Толькі цяпер, пасля сыходу Валянціны, многія ўсвядомілі яе асабісты ўнёсак у развіццё беларускай гістарычнай навукі на пачатку XXI стагоддзя. Дастаткова прыгадаць славутыя Доўнараўскія чытанні (Рэчыца – Гомель – Кіеў), якія былі цалкам яе ініцыятывай і заслугай. Гэтыя сустрэчы былі важныя як для вывучэння навуковай дзейнасці Мітрафана Доўнар-Запольскага, так і для пашырэння кантактаў паміж беларускімі і ўкраінскімі гісторыкамі. Апошняе моцна паспрыяла развіццю гістарычнай навукі ў Беларусі. Фактычна Валянціна рабіла тое, чаго не маглі ці не жадалі рабіць буйныя навуковыя і акадэмічныя асяродкі ў нашай краіне.

Украінскія гісторыкі часта скардзіліся на ўласную сітуацыю, бо матэрыяльныя ўмовы іх жыцця і дзейнасці ніколі не былі задавальняючымі, але ў адрозненне ад калег з Беларусі і Расіі яны мелі СВАБОДУ як навукоўцы. Дзяржава, магчыма, не дапамагала, але і не перашкаджала гістарычным даследаванням. Значэнне гэтага факта беларускія навукоўцы заўсёды добра разумелі, а гістарычная палітыка ў Беларусі, галоўным суб'ектам якой у апошнія гады стала Генеральная пракуратура, гэта разуменне зрабіла яшчэ больш вострым.

Валянціна таксама выбрала свабоду. Магчыма, менавіта таму яна так і не абараніла дысертацыю, у Гомельскім універсітэце працяглы час выкладала курсы, далёкія ад гісторыі, а пасля сыходу на пенсію павінна была шукаць дадатковага заробку. Але якраз гэты выбар забяспечыў яе навуковыя дасягненні, а таксама павагу сяброў і калег па цэху гісторыкаў.

Наша знаёмства адбылося на адной з першых канферэнцый Беларускага гістарычнага таварыства, якое паўстала на рубяжы стагоддзяў як супольнасць даследчыкаў, гатовых працаваць у межах нацыянальна-дзяржаўнай канцэпцыі гісторыі Беларусі, прапанаванай групай прафесара Міхася Біча яшчэ ў першай палове 1990-х гг., і схільных да яе далейшай распрацоўкі. Валянціна ўдзельнічала амаль ва ўсіх канферэнцыях БГТ і была адным з найбольш актыўных сяброў таварыства. Навуковыя кантакты перараслі ў сяброўства. На яе заўсёды можна было разлічваць у складаных сітуацыях, нават далёкіх ад навуковай ці грамадскай дзейнасці.

Апошняя сумесная праца была звязана з падрыхтоўкай зборніка *Мітрафан Доўнар-Запольскі: асоба ў дакументах і ўспамінах*. У архівах і бібліятэках Беларусі, Расіі, Украіны, Азербайджана, Польшчы і Літвы Валянціна сама і з дапамогай калег-гісторыкаў і архівістаў адшукала шмат раней невядомых дакументаў і ўспамінаў. Не маючы вялікай надзеі на выданне кнігі, яна ўсё ж пачала набіраць і каментаваць тэксты. Праблему фінансавання вырашылі, дзякуючы падтрымцы *Orsa-Romano Cultural and Educational Foundation Inc.*

Да падрыхтоўкі зборніка ў якасці навуковых рэдактараў далучыліся мы з Андрэем Кіштымавым. Супраца працягвалася больш за год, і не заўсёды яна была лёгкай і прыемнай. Валянціна была перфекцыяністкай і прад'яўляла высокія патрабаванні таксама да працы рэдактараў. Наогул маю даволі багаты досвед рэдакцыйнай дзейнасці, але магу прызнацца, што супраца з ёй яго значна ўзбагаціла.

Дзякуючы намаганням Валянціны, зборнік, які выйшаў з друку напрыканцы 2020 г. у выдавецтве "Лімарыус", стаў важнай пазіцыяй у вывучэнні жыцця і дзейнасці М. Доўнар-Запольскага. На жаль, пандэмія і палітычны крызіс не дазволілі належным чынам прадставіць гэта выданне цікаўнаму да гісторыі беларускаму чытачу. У 2021 г. прэзентацыі прайшлі ў Менску, Гродне і Чарнігаве, а ў студзені гэтага года — у Кіеўскім нацыянальным універсітэце імя Т. Шаўчэнкі. У апошніх прэзентацыях Валянціна ўжо не здолела прыняць удзел…

Пра яе хваробу я даведаўся напрыканцы верасня. Валя не адразу падзялілася гэтай інфармацыяй, а таксама тым, што лячэнне ўжо не мела аніякіх шансаў. Мы даволі часта кантактавалі ў тыя восеньскія і зімовыя месяцы. Тэлефонныя размовы звычайна тычыліся нейкіх незакончаных навуковых спраў. Вельмі хвалявалася, ці патрымае ў руках сваю кнігу пра Гомель у 1917–1918 гг., якая рыхтавалася да друку ў выдавецтве "Барк", і была вельмі ўсцешаная, калі напрыканцы 2021 г. атрымала першыя асобнікі.

Пра стан яе здароўя гаворка заходзіла зрэдку. У тых размовах Валя трымалася вельмі мужна і спакойна. Колькі каштаваў гэты спакой і як яна жыла, адчуваючы набліжэнне смерці, ніхто ўжо не даведаецца. Але нават у тыя апошнія тыдні і дні жыцця яна таксама думала пра іншых, перажывала за калег, якія страцілі працу, а некаторыя — і свабоду. Яна верыла ў воль-

ную Беларусь, бо сама была свабодным чалавекам. А яшчэ мела пэўнасць, што сябры і калегі не здрадзяць сваёй прафесіі, а сярод новых кніг абавязкова з’явіцца грунтоўны жыццяпіс М. Доўнар-Запольскага.

Аляксандр Смалянчук

[1]Валентина Лебедєва (Метлицька) народилася 10 березня 1955 р. За власним твердженням її захоплення білоруською історією та мовою формувалося під впливом рідних сіл батька та матері — Ларища, що на півдорозі між Гомелем та Добрушем (прикордоння, з української сторони — Городнянщина), та Остроглядово, що на Брагинщині. “Я поліщучка”, “білоруськість надана мені природою” — не без сентименту можна було часом почути від Валентини Михайлівни. Але переконаною білорускою її зробила Москва — опосередкований наслідок двотижневої музейної практики на четвертому курсі історичного факультету та ближчого знайомства з досягненнями національної культури.

Понад три десятиліття дослідниця працювала в Гомельському університеті ім. Франциска Скорини, однією з перших на початку 1992 р. розпочала викладати історію Білорусі рідною мовою. “Валентина Михайлівна принесла до аудиторії дух білоруськості”, — писатимуть про неї студенти. А сама вона казатиме: “Мова — підстава до мого гонору. Та моя біль”.

“Я зв’язана з життям та творчістю Митрофана Довнар-Запольського”, — так пані Валентина говорила про свої дослідження одного з ідеологів білоруської державності, відомого нам також як засновник нинішнього КНЕУ ім. Вадима Гетьмана. Про нього вона могла розповідати годинами, а пошуку різноманітних документів присвятила понад два десятиріччя життя. Для неї Довнар — втілення духа білоруськості, тобто — власних уявлень також. Пані Валентина стала відповідальним редактором культової для нашої північної сусідки “Истории Белоруссии” авторства Довнар-Запольського. Підсумком її роботи стала книга “Мітрафан Доўнар-Запольскі (1868–1934): Асоба ў дакументах і ўспамінах”, що побачила світ 2020 року.

А ще були міжнародні конференції “Довнарівські читання”, що проводилися на батьківщині науковця в місті Речиця. В 1997 р. дослідниці вдалося спокусити керівництво небідного міста (центр видобутку нафти в Білорусі), аби таким чином використати відоме ім`я для привернення до себе додаткової уваги, навіть заплющити очі на очевидний його зв`язок із БНР (офіційно не толерується в Білорусі). Дуже сучасний підхід, зі складовою економіки, чи не так? Це Валентина Лебедєва. Вона ж стала не лише автором ідеї, а й головним організатором низки згаданих наукових форумів, що проводилися через рік до вересня 2017 р. Унікальне поєднання.

---

[1] Поўная версія гэтага тэксту была апублікавана 14 лютага 2022 г. у газеце “День” (Чарнігаў). Передрук са згоды аўтара (заўвага рэд.).

Як науковець Валентина Михайлівна була переконана, що історія лише національна, це завжди національний погляд. Між іншим, це, на її думку, причина з якою не може бути спільних підручників історії навіть таких близьких і дружніх народів як білоруси й українці — завжди знайдеться те, що шокуватиме. А от поєднання зусиль для розробки близьких тем — справа дуже перспективна. До речі, до таких належить її дослідження Гомеля початку XX ст.

У січні 2019 р. під час презентації книги, що присвячувалася 100-річчю міждержавних взаємин України та Німеччини, пані Валентина зазначила: "Редактори дипломатично перестаралися, коли написали "Чернігово-Сіверщина та північне прикордоння". Гомельщина історично — це Сіверщина". Між іншим історикиня звернула увагу на стратегічне значення залізниці в Гомелі для організації наступу червоних наприкінці 1918 р.: це ключ до Чернігова, захоплення якого відкривало шлях на Київ. "На пагранiччы эпох i дзяржаў. Старонкi гiсторыi Гомеля (1917–1918)", — це її остання книга, що вийшла друком у січні цього року, вона містить розділи про перебування Гомельщини в складі Української Народної Республіки та Української Держави.

Історичні розвідки нагадують розслідування, ніколи наперед не знаєш із чим зіткнешся та до чого прийдеш, — наголошувала Валентина Михайлівна, та попереджала: "Не поспішайте, поки жива пам'ять, треба розібратися". Адже поруч люди, яким можна зробити боляче. В тому її сутність — надзвичайно високі вимоги до власної роботи, блискуча ерудиція та делікатність до свого оточення, феноменальна обов'язковість та вдячність. Як у професії, так і в повсякденному житті. В моїй родині було відомо про загибель дядька Івана, під час II світової війни десь у Білорусі. Однак знайти місце поховання солдата не вдалося попри можливим попри наявність документів — поховання змінювалися через ліквідацію сіл. Валентина Михайлівна взялася за справу, провела справжнє дослідження та вивела на братську могилу в селі Полісся, зрештою, забезпечила меморіалізацію.

Здавалося, вона притягує до себе добротою, з нею ставало тепліше та спокійніше. Мабуть тому часом її приватна оселя перетворювалася на неформальне осердя цвіту білоруської історичної науки, якому міг позаздрити будь-який університет.

Своїм переконанням та цінностям пані Валентина намагалась бути вірною навіть у деталях. Дуже показово — вона жила в приватному будинку свого батька, прикрашеному чудовим різьбленням по дереву, та попри явні незручності в обслуговуванні зберігала його зовнішній, дуже колоритний, типовий для місцевості вигляд. А допомагали їй в тому на дружніх волонтерських засадах співробітники музею старообрядців із Ветки.

І знову про особисте. Дивовижним чином ми не познайомилися в 2007 р. Тоді спільно з Білоруським державним університетом редагував збірник статей, присвячених Михайлу Грушевському. Серед інших була й стаття Андрія Киштимова та Валентини Лебедєвою про співпрацю українського

історика й політика з Митрофаном Довнар-Запольським. Тож все відклалося аж до 2014 р., коли ми зустрілися на одному з семінарів, що проводився для підготовки проєктів транскордонного співробітництва в рамках політики ЄС Східне партнерство. Згідно одного із завдань українці та білоруси мали знайти собі партнерів. Що ми й зробили. Тоді ж автору цих рядків спало на думку похвалитися перед колегою з Гомеля згаданим виданням — факт що тут же відкрився неабияк потішив обох співрозмовників.

В наступні роки Валентина Михайлівна взяла участь в одному з проєктів, спрямованих на розвиток туризму в прикордонних областях Білорусі та України, широкому загалу він відомий під короткою назвою "Дніпровський паром". Ба більше — в останні роки свого життя вона як професійний гід доволі часто очолювала туристичні групи й, поки було це можливо, намагалася зацікавити білорусів поїздками до України, зокрема, до Чернігова, не лише на шопінг. Аби більше знали та розуміли сусідів. Вона щиро любила Україну та хотіла передати свої почуття землякам.

У суспільному житті Валентина Михайлівна позиціонувала себе як громадянин та науковець, в жодному разі — не політик. Хоча останньою неабияк цікавилася, білоруську національну символіку захищала, а її оцінки були абсолютно відвертими та зрозумілими. 2020 року, разом із багатьма іншими білорусами, вона протестувала у відповідь на фальсифікацію президентських виборів Олександром Лукашенком. Тоді відчувалося неймовірне емоційне піднесення. "Ми самі від себе такого не очікували", — зазначила вона під час однієї з розмов. То був єдиний раз, коли ми розійшлися в оцінках — Валентина наполягала на виключно поміркованих методах у відстоюванні своїх прав, хоча й не виключала іншого перебігу подій. "Можливо, Білорусь ще чекає своя Небесна сотня", — сказала вона.

З огляду на професійні інтереси (робота в архіві, бібліотеці) Валентина Михайлівна часто бувала на Чернігівщині. Брала участь й у наукових заходах, у тому числі щорічних "Розумовських зустрічах", конференціях у Ніжинському університеті. В результаті стала цілком своєю, рідною. Існувала мовчазна домовленість — вона розмовляє білоруською, а ми (колеги-історики) — українською. Чим всі були дуже задоволені. Востаннє Валентина відвідала Київ та Чернігів у листопаді 2019 року. Планували зустрітися в січні наступного, але не склалося. А потім був ковід, небачені ускладнення для поїздок, що якось компенсувалися ледь не щотижневими розмовами за допомогою різних мобільних додатків. І приголомшлива звістка у вересні 2021 р.: "Ми більше не побачимося".

Коли людина поруч часто не усвідомлюєш, хто поруч. Тепер, через тиждень після невідворотного, біль та відчуття втрати лише посилюються. Але Валентина Лебедєва (Метлицька) не даремно прожила життя за що дяка та шана. Пам'ятаємо про неї!

Володимир Бойко (Чернігів)

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

Łukasz Adamski, PhD, historyk i politolog, specjalizujący się w historii krajów Europy Wschodniej oraz analizie ich bieżącej sytuacji politycznej. Od 2016 r. zastępca dyrektora Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia.

Główne publikacje: *Nacjonalista postępowy, Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*, Warszawa 2011; *Myślą i słowem. Polsko-rosyjski dyskurs ideowy XIX w.*, Ł. Adamski, S. Dębski (red.), Warszawa 2014; *Wbrew królewskim aliansom. Rosja, Europa i polska walka o niepodległość w XIX wieku*, Ł. Adamski, S. Dębski (red.), Warszawa 2016; *O ziemię naszą, nie waszą. Ideowe aspekty procesów narodowotwórczych w Europie Środkowej i Wschodniej*, Ł. Adamski (red.), Warszawa 2017; *Kręgi rewolucji. Rok 1917 w Rosji*, Ł. Adamski, B. Gajos (red.), Warszawa 2019.

Alfredas Bumblauskas, dr historii, profesor, zajmuje się historią i historiografią Wielkiego Księstwa Litewskiego. Od roku 1993 założyciel i kierownik katedry teorii historii i historii kultury na Uniwersytecie Wileńskim.

Autor *Senosios Lietuvos istorija: 1009–1795* (*Historia Dawnej Litwy: 1009–1795*, 2005), historii Litwy (2018), historii Żmudzi (2018), historii Uniwersytetu Wileńskiego (2020).

Najnowsze i aktualniejsze publikacje: *Wielkie Księstwo Litewskie: wspólna historia, podzielona pamięć*, Warszawa 2013; *Historia Litwy: koncepcje historyków a dominujące wizje przeszłości* [w:] *Dialog kultur pamięci w regionie ULB*, Warszawa 2014, s. 63–82; *The University of Vilnius and its „Golden Age": Introduction into the 1803–1832 Epochs, Archiwum Emigracji* (we współautorstwie z Loreta Skurvydaitė), Toruń, R. 2018/2019, Zeszyt 1–2 (26–27), s. 79–111; *Епоха Вітовта в історії України: 1387–1430* (we współautorstwie z Генутє Кіркєнє, Борис Черкас, Дмитро Ващук, Лорета Скурвідайте). Київ, 2020.

Piotr Cichoracki, historyk, profesor, dr hab. z Uniwersytetu Wrocławskiego. Zajmuje się historią polityczna Polski pierwszej połowy XX wieku, zwłaszcza dziejami obozu sanacyjnego, województw północno-wschodnich II Rzeczpospolitej, kwestiami bezpieczeństwa wewnętrznego w okresie międzywojennym.

Najważniejsze publikacje: *Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX wieku*, Łomianki 2007; *Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Biernacki (1884–1957)*, Warszawa 2009; *Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych*, Łomianki 2014; *Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby wielkiego kryzysu (1930–1935). Uwa-*

runkowania, skala, konsekwencje, Kraków 2019 (wspólnie z J. Dufrat i J. Mierzwą); *Rzeczpospolita niedoskonała. Dokumenty do historii buntu społecznego w latach 1930–1935*, Łomianki-Kraków 2019 (wstęp i opracowanie wspólnie z J. Dufrat, J. Mierzwą i P. Rucińskim).

Tadeusz Gawin, dr hab., adjunkt w Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Historyk. Zainteresowania badawcze: historia polskiej mniejszości narodowej oraz Kościoła katolickiego na Białorusi od 1864 roku po XXI wiek.

Najważniejsze publikacje: *Związek Polaków na Białorusi 1988–2005. Historia działalności* (2007); *Polskie odrodzenie na Białorusi 1988–2005* (2010); *O bycie Polakiem. Polacy w Białoruskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej 1944–1991* (2013); *Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг.* (2013); *Polskość wyjęta spod prawa. Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1919–2017* (2020) Redaktor naukowy pięciu tomów wydanych przez SEW UW pod tytułem *Polacy na Białorusi od końca XIX do początku XXI wieku* (2017–2021).

Andrzej Zakrzewski, profesor, dr hab., historyk prawa, specjalizuje się w historii ustroju i społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Napisał m. in: *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie — sejmik trocki*, Warszawa 2000; *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo, ustrój, społeczeństwo*, Warszawa 2013.

Aleksander Zasztowt, profesor, dr hab., historyk w Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Specjalizuje się w badaniach dziejów Europy Środkowo-Wschodniej i Rosji XVIII–XX w., w tym historii nauki i kontaktów naukowych.

Współprzewodniczący Komisji Historyków Polski i Rosji (od 2007). Przewodniczący Komitetu Historii Nauki i Techniki PAN oraz Prezes Kasy im. Józefa Mianowskiego — Fundacji Popierania Nauki (od 2010), a także wiceprezes Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (od 2020).

Autor monografii: *Popularyzacja nauki w Królestwie Polskim 1864–1905* (1989), *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej* (1997), *Europa Środkowo-Wschodnia a Rosja XIX–XX w. W kręgu edukacji i polityki* (2007), *Melting Puzzle. The Nobility, Society, Education and Scholarly Life in East Central Europe (1800s-1900s)* (2018), a także redaktor prac zbiorowych m.in.: *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies* (2009; z Janem Malickim), *Kasa Mianowskiego* (2011), *Historia nauki polskiej 1945–1989*, t. X: części I–III (wspólnie z Joanną Schiller-Walicką) (2015).

****

Сяргей Абламейка, PhD. Скончыў гістарычны факультэт БДУ і дактарантуру Люблінскага каталіцкага ўніверсітэта. Журналіст. Выдаў кнігі

Каліноўскі і палітычнае нараджэньне Беларусі (2019), *Невядомы Менск. Гісторыя зьнікненьня* ў 2 т. (2021) і інш.

Вадзім Аніпяркоў, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, ад'юнкт Універсітэта Мікалая Каперніка ў Торуні, супрацоўнік Студыяў Усходняй Еўропы пры Варшаўскім універсітэце. Сфера навуковых інтарэсаў: канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII ст.; развіццё прававой і палітычнай думкі; фармаванне і дзейнасць рэгіянальных эліт; унутраныя і знешнія фактары падзелаў Рэчы Паспалітай.

Апошнія публікацыі: «*Наш партизан*»*: личность и служебная карьера Шимона Коссаковского в свете российской дипломатической и военной корреспонденции (1790–1794 гг.)* [w:] *XVIII amžiaus studijos*, t. 7: LDK Giminė. Bendrija. Grupuotė, Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2022, p. 97–156; *Starp Krieviju un Žečpospolitu: Augusta Plātera Politiskās Darbības Metamorfozes (1792–1793)* [w:] *Vācieši Latgales teritorijā 16. gs. — 20. gs. sākumā: vēsture un recepcija*. Kolektīvā zinātniskā monogrāfija (sast. Alīna Romanovska). Daugavpils 2021, p. 82–98; *Случарэцкі павет (1791–1792): стварэнне, адміністраванне, скасаванне* [w:] *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII ст*. Вып. 2, складальнікі А. Мацук, Р. Юргайціс, Мінск 2020, с. 300–360; *Под маской сотрудничества: конфликты российских войск и пророссийских конфедераций на землях Великого княжества Литовского в 1792–1793 гг.*, „Исторический вестник", 2020, т. XXXIII, с. 138–181; *Instrukcje i reskrypty do ambasadorów rosyjskich w Rzeczypospolitej w latach 1772–1794*, oprac. A. Danilczyk, J. Kordel, V. Anipiarkou, S. Łuczak, współpraca Z. Zielińska, Warszawa 2019.

Наталія Білоус, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ.

Сфера наукових інтересів: соціальна історія Волині і Наддніпрянщини XVI–XVII століть, історична урбаністика, тестаментологія, сфрагістика. Є автором чотирьох монографій, двох брошур (каталогів), близько 100 наукових статей. Серед них: *Київ наприкінці XV — в першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування*, Київ 2008; *Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст.*, Київ 2011; *Привілеї Києва кінця XV — середини XVII ст. Дослідження. Тексти*, Київ 2013; *Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku. Spisy* [w:] *Spisy urzędników miejskich z obszaru dawnej Rzeczypospolitej, Śląska i Pomorza Zachodniego*, t. VII: Ziemie Ruskie, z. 3, Łuck — Toruń 2017; *Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI — do początku XVIII wieku. Katalog*, Warszawa 2017; *Unia lubelska we współczesnej ukraińskiej historiografii oraz dydaktyce* [w:] *Unia Lubelska 1569 roku i unie w Europie Środkowo-Wschodniej*, red. Jacek Krochmal, Warszawa 2020, s. 273–291; *За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть*, Київ 2021.

Володімір Бойко, кандидат історичних наук. Директор Чернігівського регіонального центру підвищення кваліфікації. Сфера наукових інтересів — період Української революції 1917–1921 рр., насамперед — діяльність органів місцевого самоврядування.

Публікації: *Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р.* „Укр. іст. Журнал", 1997, № 5, с. 25–40; *Виступ полуботківців: чернігівський слід* [w:] *Українська революція: погляд із сьогодення*, Київ 2013, с. 301–312; *Українське місто в публіцистиці революційної доби Сергія Єфремова* [w:] *Гарадзенскі соцыум. Город і яго жыхары: партрэт на фоне эпохі. X–XX стст.* Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Мінск 2016, с. 162–174; *Відображення регіональної історії Української революції в «Детройтських зошитах» Романа Бжеського* [w:] *Революція, держаність, нація: Україна на шліху самоствердження (1917–1921 рр.)*. Упоряд. Владислав Верстюк (відп. ред.), Київ — Чернігів 2017.

Юры Грыбоўскі (Jerzy Grzybowski), д-р габ., гісторык, прафесар кафедры міжкультурных даследаванняў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Сфера навуковых даследаванняў: палітычная, вайсковая і рэлігійная гісторыя Беларусі XX ст.; польска-беларускія ўзаемадачыненні ў 1918–1945 гг.; беларуская дыяспара на Захадзе; гісторыя праваслаўнай царквы ў Беларусі і Польшчы.

Найважнейшыя публікацыі: *Беларусы ў польскіх рэгулярных вайсковых фармаваннях у 1918–1945 гг.*, Санкт-Петербург 2006, 2-е выданнне, Warszawa 2007; *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011; *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949,* Warszawa 2016; *Emigracja zarobkowa z Polski na Łotwę i do Estonii w latach 1928–1939*, Warszawa 2021; *Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowietow) 1898–1951: duszpasterz, żołnierz, obywatel,* Warszawa 2021;

Аляксандр Краўцэвіч, гісторык, доктар гістарычных навук, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца гісторыяй Беларусі і Вялікага Княства Літоўскага.

Найважнейшыя публікацыі: *Кароткая гісторыя Беларусі,* Мінск 2022; *Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага. 1248–1377 гг.*, Гародня — Уроцлаў 2015; *Краіна Пагранічча: выбраныя творы*, Смаленск 2014; *Белорусы: нация Пограничья*, Вильнюс 2011, (у суаўт.); *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Менск 1998, 2-е выданне, Rzeszów 2000; *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII стст. (планіроўка, культурны слой)*, Менск 1991.

Уладзімір Лобач, доктар гістарычных навук, ад'юнкт Інстытута славістыкі Польскай акадэміі навук, сфера навуковых інтарэсаў: этнасеміётыка, палявая этнаграфія, вусная гісторыя, антрапалогія вайны.

Выбраныя працы: *Міф. Прастора. Чалавек: беларускі традыцыйны ландшафт у семіятычнай перспектыве*, Мінск 2013; *Феномен вайны ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў* [w:] *Беларускі фальклор: матэрыялы і даследаванні*. Навуковы зборнік. Вып. 1, Мінск 2014, с. 58–91; Святыя крыніцы Беларусі, Пад рэд. У. А. Лобач, Т. В. Валодзіна, Мінск 2016; *Вясковыя святыні Беларусі і савецкая ўлада: вандалізм і святатацтва ў антрапалагічным вымярэнні*, „Веснік ПДУ", серыя А. Гуманітар. навукі, 2019, № 1, с. 2–12; *German Soldiers in the Period of the Nazi Occupation in the Memories of the Belarusian Villagers*, „Studia Białorutenistyczne", 2019, vol. 13, s. 72–89.

Уладзімір Ляхоўскі (1964–1921), кандыдат гістарычных навук. Даследаваў праблемы гісторыі культуры і адукацыі, развіцця беларускага нацыянальнага руху і станаўлення грамадскай супольнасці Беларусі ў XIX–XX стст., гісторыю беларускай даваеннай эміграцыі, сацыяльна-палітычныя і гуманітарныя наступствы Першай сусветнай вайны для Беларусі, гісторыю мытнай справы, геапалітычныя і геаэканамічныя аспекты глабальнай і рэгіянальнай інтэграцыі.

Адзін з укладальнікаў зборніка *Слуцкі збройны чын 1920 г. у дакумэнтах і ўспамінах* (2001, з А. Гесь, У. Міхнюком), зборніка *Национальная академия наук Беларуси. 1928–2008. Документы и материалы* (2008), калектыўнай манаграфіі *Гісторыя Пінска: ад старажытнасці да сучаснасці: да 915-й гадавіны з першага летапіснага ўпамінання* (2012). Аўтар манаграфій: *Школьная адукацыя ў Беларусі падчас нямецкай акупацыі 1915–1918 гг.* (2010) і *Ад гоманаўцаў да гайсакоў. Чыннасць беларускіх маладзёвых арганізацый у 2-й палове XIX — першай трэці XX ст.* (2012).

Мікалай Мязга, доктар гістарычных навук, прафесар, загадчык кафедры ўсеагульнай гісторыі Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны.

Сфера навуковых інтарэсаў: міжнародныя адносіны ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў перыяд ад Першай да Другой сусветнай вайны, знешняя палітыка СССР, Польшчы, Германіі, роля і месца Беларусі ў савецка-польскіх адносінах 1918–1939 гг., уплыў гістарычнай палітыкі на развіццё гістарычнай навукі, гістарыяграфія савецка-польскіх адносін.

Асноўныя публікацыі: *В тисках Рапалло: германский фактор в польско-советских отношениях 1921–1926 гг.*, Гомель 2010; *Советско-польские отношения 1921–1926: новый этап противостояния*, Гомель 2019; *Западная Беларусь в советско-польских отношениях: от Рижского договора до воссоединения с БССР* [w:] „Журнал БГУ. История", 2019, № 4, с. 17–26; *Kształtowanie się wersalsko-ryskiego systemu stosunków międzynarodowych i miejsce w nim Białorusi* [w:] *Polacy na Białorusi. Od Powstania Styczniowego do początku XXI wieku. Wybrane problemy stosunków polsko-białoruskich*, red. T. Gawin. Warszawa 2020, s. 157–173.

Аляксандр Радзюк, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, навуковы супрацоўнік Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта. Сфера навуковых інтарэсаў: палітычная гісторыя Беларусі XIX ст., гісторыя штодзённасці.

Асноўныя публікацыі: *Пад скіпетрам Расейскай імперыі. Рэпрэсіўная палітыка царызму на землях Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст.*, Гародня — Кракаў 2017; Sauczuk A., Radziuk A., *Album powstańców 1863 roku z Grodzieńszczyzny*, red. W. Caban, Kielce 2021, 232 s.; *Дзейнасць следчых і судовых камісій на тэрыторыі Беларусі ў 1863–1867 гг. (на прыкладзе Гродзенскай губ.)* [w:] *Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць,* Мінск 2014, с. 208–223; *Represyjna polityka caratu na ziemiach białoruskich (1863–1864)* [w:] *Powstanie Styczniowe 1863–1864. Historia i analizy,* Kraków 2017, s. 211–238.

Генадзь Сагановіч, доктар габілітаваны, запрошаны прафесар Варшаўскага ўніверсітэта, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы.

З апошніх публікацый: *Конфессиональная конфронтация и локальные сообщества в восточнославянских землях ВКЛ в конце XVI — первой половине XVIII в.* [w:] *Религия и Русь, XV–XVIII вв.* Отв. сост. А. В. Доронин, Москва 2020, с. 270–290; *Па слядах змагання з адным гістарычным міфам* [w:] *Др. Марыя Паўліна Сурвіла (1964–2020): Даследчыца і адвакат беларускай культуры = Dr. Maria Paula Survilla (1964–2020): A Scholar and Advocate of Belarusian Culture*. Укл., прадм. З. Гімпелевіч, Мінск 2021, с. 165–174; *Іншадумства акадэмічнай інтэлігенцыі ў БССР эпохі адлігі*, „Беларускі гістарычны агляд", 2021, т. 28, с. 163–193.

Аляксандр Смалянчук, доктар гістарычных навук, прафесар Інстытута славістыкі ПАН, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Галоўны рэдактар гадавіка антрапалагічнай гісторыі „Homo Historicus" (з 2008), „Гадавіка Цэнтра беларускіх студыяў" (з 2020). Праблематыка даследаванняў датычыць гісторыі нацыянальных рухаў у Беларусі і Літве ў XIX–XX стст., палітычнай гісторыі Беларусі ў XX ст., гістарычнай урбаністыкі, memory studies (вусная гісторыя, *lieux de memoire*).

Найважнейшыя публікацыі: *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1917,* Санкт-Пецярбург 2004; *Краёвая ідэя ў беларускай гісторыі,* Мінск 2017, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю,* Мінск 2018; *Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934): асоба ў дакументах і ўспамінах* (рэд.), Мінск 2020; *Za pierwszych Sowietów. Pogranicze polsko-białoruskie w latach 1939–1941 w relacjach ustnych mieszkańców Białorusi* (red.), Warszawa 2021 ды інш.

Іна Соркіна, кандыдат гістарычных навук, дацэнт, Цэнтр беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта. Сфера навуковых інтарэсаў: гістарычная ўрбаністыка, гісторыя яўрэяў Беларусі. Аўтар каля 130 публікацый, у тым ліку манаграфіі *Мястэчкі Беларусі ў канцы XVIII — першай палове XIX ст.*, Вільня 2010.

Наталя Старченко, докторка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. Сфера наукових зацікавлень: історія шляхти українських теренів Речі Посполитої, передусім Волинського воєводства, історія судочинства, парламентаризму (особливо періодів безкоролів'я), історична конфліктологія.

Публікації: *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині. Друга половина XVI — початок XVII століття*, Київ 2014 (2-е видання 2016); *Стратегії та ритуали конфлікту. Шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації*, Київ 2020; *Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію*, Київ 2021; *II Statut Litewski versus konstytucje sejmowe. Województwa ukrainne w walce o „swoje" prawo na sejmach i w praktyce sądowej na przełomie XVI i XVII wieku* [w:] *Sejm Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów a europejskie reprezentacje stanowe*, Warszawa 2019, s. 126–156; *Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.)*, „Український історичний журнал", 2019, № 2, с. 4–46.

Уладзімір Падалінскі, кандыдат гістарычных навук, працуе ў Беларускім дзяржаўным універсітэце.

Асноўныя публікацыі: Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года: удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай. Навук. рэд. А. А. Радаман, Мінск 2017; *The Representation of the Grand Duchy of Lithuania in the Final Stage of the Seym of Lublin (June — August 1569)* „Zapiski Historyczne", 2014, t. 79 (4), s. 27–51; *Шляхта Вялікага Княства Літоўскага ў дыпламатычных місіях Рэчы Паспалітай (апошняя трэць XVI ст.*, „Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы, 2010, № 5; *Stanowisko szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec instytucji sejmu walnego w końcu XVI wieku* [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskie*, Warszawa 2013, s. 143–156; *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego w misjach dyplomatycznych Rzeczypospolitej (ostatnie trzydziestolecie XVI w.)* [w:] Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku, Warszawa 2009; *Да характарыстыкі персанальнага складу гарадзенскага земскага суда ў канцы XVI — пачатку XVII ст.* [w:] *Гарадзенскі палімпсест: асоба, грамадства, дзяржава, XV–XX стст.*, Минск 2012, с. 135–147; *Тэстамент троцкага ва-*

яводы Яна Глябовіча (1590 г.) як крыніца па вывучэнні кліентальных адносін у Вялікім Княстве Літоўскім [w:] *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XVI–XVIII стст.)*, Мінск 2014, с. 158–171.

Сяргей Токць, доктар гістарычных навук, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца сацыяльнай і палітычнай гістарыяй Беларусі XIX–XX стст., мікрагісторыяй.

Аўтар звыш 150 навуковых публікацый, у тым ліку манаграфій: *Беларуская вёска на мяжы эпох: змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (па матэрыялах Гарадзеншчыны XIX — першай трэці XX ст.*) (2003), *Zmiany struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku* (2005), *Беларуская вёска ў эпоху зменаў: другая палова XIX — першая траціна XX ст.* (2007), *Белорусы: нация Пограничья* (у суаўт.) (2011), *Скідзель і ваколіцы. Жывая гісторыя* (2013), *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX — пачатку XX ст.* (2015), *Мясцовая шляхта і дзяржаўная адміністрацыя Расійскай імперыі ў Гродзенскай губерні: лаяльнасць і супраціў (1802–1860-я гады)* (2019).

Андрэй Чарнякевіч, кандыдат гістарычных навук, магістр культуралогіі. Дактарант факультэта паліталогіі і журналістыкі Універсітэта імя Адама Міцкевіча ў Познані (з 2013). Сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца даследаваннем беларускага нацыянальнага руху, беларуска-польскіх адносін, гісторыяй БНР.

Найважнейшыя публікацыі: *Нараджэнне беларускай Гародні. З гісторыі нацыянальнага руху 1909–1939 гг.,* Мінск 2015; *Памяць пра Гродна. Матэрыялы да біяграфічнага слоўніка міжваеннага горада 1919–1939*, Гродна 2015; *Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909–1939: біяграфічны даведнік*, пад рэд. І. Коўкеля, Мінск 2003; *Чужы сярод чужых: Павел Аляксюк і беларускія паланафілы*, Мінск 2017; *БНР: триумф побежденных*, Минск 2018.

Захар Шыбека, доктар гістарычных навук, прафесар, прафесар-эмерытус Тэль-Авіўскага ўніверсітэта. У кола навуковых інтарэсаў уваходзіць урбаністыка, іўдаіка, гісторыя гандлю.

Важнейшыя аўтарскія кнігі: *Минск в конце XIX — начале XX в. Очерк социально-экономического развития*. Мінск, 1985; *Гарады Беларусі (60-я гады XIX — пачатак XX ст.)*. Мінск, 1997; *Нарыс гісторыі Беларусі. 1795–2002*. Мінск, 2003. *Мінск сто гадоў таму*. Мінск, 2007; *Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет.* Курс лекцый. Вільня, 2009.